

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ә.Х. МАРҒҰЛАН АТЫНДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ СПОРТ МИНИСТРЛІГІ
МӘДЕНИЕТ КОМИТЕТІ
«ТАҢБАЛЫ» МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЖӘНЕ ТАБИҒИ ҚОРЫҚ-МУЗЕЙІ

АҚЫНЖАНОВ ОҚУЛАРЫ – 2023

студенттер мен жас ғалымдардың
халықаралық ғылыми конференция материалдары

Алматы қ., 28–30 сәуір 2023 ж.

Алматы
2023

ӘОЖ
КБЖ
А 23

Жинақ Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру, ЖТН BR11765630 жобасы аясында шығарылды

Баспаға Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Ғылыми кеңесі ұсынған

Бас редактор
Т.Б. Мамиров, тарих ғылымдарының кандидаты

Жауапты редактор
Р.С. Мусаева

Рецензенттер:
М.К. Хабдулина, тарих ғылымдарының кандидаты
Д.А. Байтілеу, тарих ғылымдарының кандидаты

Редакциялық алқа:
Р.Ж. Жанұзақ, Г.А. Қалдыбаева, т.ғ.к. Ә.М. Манапова, Р.С. Мусаева,
М.К. Сүйіндікова, М.С. Шағырбаев, А.Х. Шаяхметов

А 23 Ақынжанов оқулары – 2023: студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференция материалдары (Алматы қ., 28–30 сәуір 2023 ж.). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2023. 316 б.

ISBN
ISBN

Жинаққа археология, этнология, мәдени мұраны қорғау және музейтану саласындағы студенттер мен жас ғалымдардың ғылыми зерттеулерінің нәтижелері кірді. Жаңа деректер ғылыми айналымға енгізілді.

Басылым археологтарға, тарихшыларға, этнологтарға, музейтанушыларға, сонымен қатар Қазақстан мен көршілес өлкелердің заттай және рухани мәдениетін зерттеу мәселесімен айналысатын мамандарға арналған.

ӘОЖ
КБЖ

ISBN
ISBN

© Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2023

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ВЫСШЕГО ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ НАУКИ
ИНСТИТУТ АРХЕОЛОГИИ ИМЕНИ А.Х. МАРГУЛАНА

МИНИСТЕРСТВО КУЛЬТУРЫ И СПОРТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
КОМИТЕТ КУЛЬТУРЫ
ГОСУДАРСТВЕННЫЙ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЙ И ПРИРОДНЫЙ
ЗАПОВЕДНИК-МУЗЕЙ «ТАҢБАЛЫ»

АХИНЖАНОВСКИЕ ЧТЕНИЯ – 2023

материалы международной научной конференции
студентов и молодых учёных

г. Алматы, 28–30 апреля 2023 г.

Алматы
2023

УДК
ББК
А 23

Сборник издается в рамках программно-целевого финансирования Комитета науки
Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.
ИРН проекта BR11765630

Рекомендовано к печати Ученым советом Института археологии имени А.Х. Маргулана
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Главный редактор
Т.Б. Мамиров, кандидат исторических наук

Ответственный редактор
Р.С. Мусаева

Рецензенты:
М.К. Хабдулина, кандидат исторических наук
Д.А. Байтлеу, кандидат исторических наук

Редакционная коллегия:
Р.Ж. Жанузак, Г.А. Калдыбаева, к.и.н. А.М. Манапова, Р.С. Мусаева,
М.К. Суюндигова, М.С. Шагирбаев, А.Х. Шаяхметов

А 23

Ахинжановские чтения – 2023: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых (г. Алматы, 28–30 апреля 2023 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023. 316 с.

ISBN

ISBN

В сборник вошли результаты научных исследований студентов и молодых ученых по археологии, этнологии, охране культурного наследия и музееведению. В научный оборот вводятся новые данные.

Издание адресовано археологам, историкам, этнологам, музееведам, а также всем интересующимся вопросами изучения материальной и духовной культуры Казахстана и сопредельных регионов.

УДК
ББК

ISBN
ISBN

© Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023

Редакциялық ұжымнан

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты «Таңбалы» мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорық-музейімен бірлесіп 2023 жылы жас ғалымдар мен студенттердің «Ақынжанов оқулары» дәстүрлі халықаралық ғылыми конференциясын өткізуді жалғастыруда.

Ұсынылып отырған жинақта Қазақстан, Әзербайжан, Ресей, Тәжікстан және Өзбекстанның жас ғалымдары мен студенттері зерттеулерінің нәтижелері болып табылатын ғылыми мақалалары берілген. Берілген басылымда 74 мақаланың материалдары жинақталып, зерттеу мақсаттарына сәйкес бөлімдерге бөлінген.

Алғашқы археология ғылымының тарихына арналған бөлімге археологтардың ғылымға қосқан үлесін саралаған 16 мақала енді. Авторлар Қазақстан мен Якутияның жекелеген аймақтарының зерттелу тарихын, сонымен қатар зерттеушілер М.Қ. Қадырбаев, Ж. Құрманқұлов, Ю.А. Мотов және А.Е. Астафьевтің отандық археологияның дамуына қосқан үлесін көрсетеді.

Жинақтың негізгі екінші бөлімінде 34 мақала. Оларда Қазақстан мен оған шектес территориялардағы тарихи кезеңдер мен әртүрлі аймақтардың археологиясы бойынша зерттеу қортындылары берілген. Жас ғалымдар материалдық мәдениеттің жекелеген аспектілерін талдайды, далалық зерттеулердің нәтижелерін келтіреді, ғылымға жаңа материалдар ұсынады.

Үшінші бөлім этнология ғылымы мәселелерін зерттеуге арналған. Мақалаларда Қазақстан, Тәжікстан және Әзербайжан халықтарының дәстүрі мен салтын, материалдық және рухани мәдениетінің жекелеген тұстарын зерттеу нәтижелері көрсетілген.

Соңғы бөлімге тарихи-мәдени мұраны қорғау, дәріптеу және пайдалану мәселелері көтерілген мақалалар енді.

Зерттеу жұмыстары түрлі-түсті суреттер, диаграммалар және кестелермен толықтырылған.

Жинақта келтірілген ғылыми қорытындылар мен пікірлер, ұсынылып отырған материалдар авторлардың жеке жауапкершілігінде қалады.

Берілген жинақта жарияланатын жұмыстар қазіргі археологияның, этнологияның, Қазақстан мен шектес аймақтардың тарихи-мәдени мұрасын қорғаудың түрлі аспектілерін қамти отырып, аталған бағыттардың дамуына елеулі үлес қосары сөзсіз.

Авторларға ұсынылған материалдары мен баспаға қосқан үлестері үшін шын жүректен алғыс білдіреміз!

От редколлегии

Институт археологии имени А.Х. Маргулана совместно с Государственным историко-культурным и природным заповедником-музеем «Таңбалы», в 2023 г. продолжает проведение традиционной, международной научной конференции студентов и молодых ученых «Ахинжановские чтения».

В данном сборнике представлены научные статьи, являющиеся результатами исследований студентов и молодых ученых Казахстана, Азербайджана, России, Таджикистана и Узбекистана. В настоящем издании собраны материалы 74 докладов, которые распределены по разделам согласно специфике исследований.

В первый раздел, посвященный истории археологической науки, вошли 16 статей. Авторы отразили историю изучения отдельных регионов Казахстана и Якутии, а также вклад М.К. Кадырбаева, Ж. Курманкулова, Ю.А. Мотова и А.Е. Астафьева в развитие отечественной археологии.

В основной, второй, раздел сборника включены 34 статьи. В них представлены результаты исследований по археологии различных регионов и исторических периодов Казахстана и сопредельных территорий. Молодыми учеными анализируются отдельные аспекты материальной культуры; приводятся результаты полевых исследований, в научный оборот вводятся новые материалы.

Третий раздел посвящен исследованию вопросов этнологической науки. В статьях нашли отражение результаты изучения отдельных элементов материальной и духовной культуры, традиций и обычаев, народов Казахстана, Таджикистана и Азербайджана.

Завершает сборник раздел, в котором отражены вопросы сохранения, популяризации и использования историко-культурного наследия.

Статьи сопровождаются иллюстративным материалом, диаграммами и таблицами.

Выводы и мнения, изложенные в настоящем сборнике, а также представленный материал остаются на персональной ответственности авторов.

Таким образом, публикуемые в настоящем сборнике работы охватывают различные аспекты современной археологии, этнологии, сохранения историко-культурного наследия Казахстана и сопредельных территорий, и, несомненно, вносят существенный вклад в развитие данных направлений.

Выражаем искреннюю благодарность авторам за участие в издании!

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ РӨЛІ.
АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ
ЗЕРТТЕУЛЕР ТАРИХЫ

РОЛЬ ЛИЧНОСТИ В АРХЕОЛОГИИ.
ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ
ИССЛЕДОВАНИЙ

АҚҚАЛИЕВА А. Ш.

Аққалиева Айбөбек Шыныбекқызы

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
aybobek.akkaliyeva@gmail.com

БІЛІКТІ ҒАЛЫМ, АРХЕОЛОГ – М.Қ. ҚАДЫРБАЕВ

Аннотация. Мақала тарих ғылымдарының кандидаты, тасмола мәдениетін ашқан археолог – Мир Қасымұлы Қадырбаевқа арналады. Ғалым 1975–1981 жж. аралығында Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясына жетекшілік етті және біраз жылдар бойы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнография институтының археологиялық технологиялар зертханасының меңгерушісі қызметін атқарды. Зерттеуші ғылыми өмірмен қатар, қоғамдық және ұйымдастырушылық жұмыстарға да белсене атсалысты. Институттың Ғылыми кеңесінің құрамына кіріп, республикалық ескерткіштерді қорғау қоғамының Орталық тексеру комиссиясының мүшесі және археология бөліміндегі теориялық семинардың жетекшісі болды.

Түйін сөздер: М.Қ. Қадырбаев, археология, тасмола мәдениеті, Атасу, Бесоба, Сынтас

ВЫДАЮЩИЙСЯ УЧЕНЫЙ, АРХЕОЛОГ – М.К. КАДЫРБАЕВ

Аннотация. Статья посвящена кандидату исторических наук, археологу М.К. Кадырбаеву, открывшему тасмолинскую культуру. В 1975–1981 годах он был руководителем Центрально-Казахстанской археологической экспедиции и в течении многих лет возглавлял лабораторию археологических технологий Института истории, археологии и этнографии имени Ч.Ч. Валиханова. Исследователь имел большой опыт организаторской работы, принимал активное участие в научной и общественной жизни. Входил в состав ученого совета Института, был членом Центральной ревизионной комиссии Республиканского общества охраны памятников, руководил теоретическим семинаром отдела археологии.

Ключевые слова: М.К. Кадырбаев, археология, тасмолинская культура, Атасу, Бесоба, Сынтас

Мир Қасымұлы Қадырбаев 1932 ж. 16 ақпанда Ақмола қаласында (қазіргі – Астана) дүниеге келген. Әкесі Қасым Қадырбайұлы (1904 – қайтқан күні белгісіз) мен анасы Клавдия Павловна (1909–1970) екі ұл тәрбиелеп өсірген: Мир Қасымұлы және інісі Владимир (1933–2011).

1937 ж. Мир Қасымұлы отбасымен бірге Алматы қаласына көшіп келеді. 1940 ж. Алматы қаласындағы №10 орта мектепке барса, кейінірек, №25 мектепке ауысады. Мектепті аяқтаған соң, 1950 жылы А.А. Жданов атындағы Ленинград мемлекеттік университетінің тарих факультетіне оқуға түсіп (қазіргі Санкт-Петербург мемлекеттік университеті), 1955 жылы «Тарих» мамандығын бітіріп шығады (1-сур.). Сол жылы ҚазКСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының аспирантурасына қабылданады [Жеке іс парағы] және

1955 жылдан бастап Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының (ОҚАЭ) мүшесі, кейінірек, Ә.Х. Марғұланның ізбасары ретінде экспедиция жетекшісі қызметін де атқарды [Базарбаева, Джумабекова 2020: 31-32].

1959 ж. КСРО ҒА Археология институты жанындағы Ленинград бөлімшесінің диссертациялық кеңесінде «Орталық Қазақстандағы көшпенді халықтардың ескерткіштері» атты тақырыпта кандидаттық диссертациясын қорғады. Оның «мұртты» обалар мәдениетін зерттеу жөніндегі еңбегінде алғаш рет Орталық Қазақстан жеріндегі ерте темір дәуірі ескерткіштерінің хронологиялық классификациясы ұсынылды [Қадырбаев 1959]. Зерттеуші қабір үсті құрылыстарының екі түрін анықтады: тас қоршауы бар, айналасына ор қазылған қарапайым қорғандар және тас тізбектері бар

обалар. Үйінді құрылыстарының ұқсастығы, тастармен тізбектелген қорғандардың ерте темір дәуірінің басқа да қорғандарымен бірге шоғырлануы, оларды бір археологиялық мәдениетке біріктіруге негіз берді.

1959–1963 жж. Ертіс – Қарағанды каналының тас жолына құрылыс жұмыстарының басталуымен Қазақ КСР ҒА-ның академигі Ә.Х. Марғұлан Мир Қасымұлы Қадырбаевты ерте көшпенділердің ескерткіштеріне жүргізілетін қазба жұмыстарының жетекшісі етіп тағайындайды. Бұл жобаны жүзеге асыру барысында Шідерті өзенінің бойынан қорымдар ашылып, нәтижесінде, ат әбзелдерінің түрлі элементтері, аң стиліндегі алтын және сүйек әшекейлері мен т. б. бай материалдар анықталды.

1966 ж. ғалымның «Орталық Қазақстанның ежелгі мәдениеті» атты ұжымдық монографиясының (Ә.Х. Марғұлан, К.А. Акишев, М.Қ. Қадырбаев, Ә.М. Оразбаев) екінші бөліміне жататын «Орталық Қазақстан аймағындағы Тасмола мәдениетінің ескерткіштері» атты еңбегі жарияланды. Бұл жұмыстың негізгі бөлігін Орталық Қазақстаннан анықталған жаңа археологиялық материалдары құрап, ғалым тасмола

мәдениетін б.д.д. VII–III ғғ. мерзімдеді. Жалпы, бұл мәдениет өз атауын Шідерті өзенінің бойындағы Тасмола шатқалынан алды [Марғұлан и др. 1966]. М.К. Хабдулина тасмола мәдениетінің зерттелу тарихындағы 1950 жылдардың ортасы мен 1970 жылдардың аяғын – «қадырбаевтық кезең» деп атайды [Хабдулина 2007].

1971 ж. 16 наурызда Мир Қасымұлы археологиялық технологиялар зертханасы меңгерушісінің міндетін атқарушы, ал, үш жылдан кейін, 1974 ж. 12 наурызында аталмыш зертхананың меңгерушісі болып тағайындалады.

1975 ж. бастап, ОҚАЭ Атасу өзенінің жоғарғы ағысына, соның ішінде, Атасу I, II, Ақ-Мұстафа, Мыржық, Ақмая қоныстары мен тау-кен қазбалары, Сангру II, Атасу, Ақ-Мұстафа, Мыржық I-IV қорымдарына зерттеулер жүргізеді [Марғұлан, Қадырбаев 1977].

Сонымен қатар, М.Қ. Қадырбаев Батыс Қазақстанның ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеуге үлкен үлес қосты. 1970 жж. Елек өзенінің сол жағалауында орналасқан кешендерді зерттеуге жетекшілік етті. Қазба жұмыстарын Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография институты мен Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің бірлескен экспедициясы жүргізді. Осы аймақта ашылған жаңалықтар арқылы ғылым әлемі Бесоба, Сынтас, Күміссай, Жалғызоба сынды ескерткіштердің жарқын материалдарымен толықтырылды [Қадырбаев и др. 1977]. Зерттеушінің ғылым жолының шыңына айналған аталмыш кезеңде Батыс Қазақстан ескерткіштеріне қатысты концептуалды схемалар, этномәдени сәйкестендірулер мен мерзімдер жасалды.

Жалпы, Мир Қасымұлының экспедициясына әрдайым шығармашылық адамдар тартылды. Қазіргі уақытта белгілі Ж.К. Құрманқұлов, З.С. Самашев, Н.А. Боковенко, А.С. Ермолаева сынды археологтар осы мектептен өтті.

М.Қ. Қадырбаев Қазақстанның археология ғылымына елеулі үлес қосқан кәсіби археолог. Ол бірнеше рет халықаралық конференциялар мен кеңестерде ғылыми баяндамалар жасады, қазақстандық ғылымды шет елдерге ұсынды (2-сур.). Ғалымның ғылыми баяндамаларының географиялық ауқымы – Ресей Федерациясы (Мәскеу, Санкт-Петербург, Новосибирск) [Қадырбаев, Марьяшев 1972], Өзбекстан Республикасы (Ташкент) [Қадырбаев 1973], Қырғызстан Республикасы [Қадырбаев, Курманқұлов 1996] және т.б. Жалпы, зерттеуші Қазақстанның

1–сур. М.Қ. Қадырбаев курстастарымен бірге.
А.А. Жданов ат. Ленинград мемлекеттік
университеті. 1950 ж.

2–сур. М.Қ. Қадырбаев конференцияда,
1980 жыл. (Сурет М.М. Қадырбаеваның
отбасылық мұрағатынан алынды)

ежелгі тарихының маңызды мәселелері бойынша 60-тан астам ғылыми мақалалар мен жазбалар жазған. Ғалымның еңбектерінде үнді-иран және түркі халықтарының мифологиясы мен қоныстануының көрінісі ретінде Оңтүстік Қазақстанның петроглифтеріне [Қадырбаев, Марьяшев 1977] сипаттама берілген; сондай-ақ, ол Батыс Қазақстан савроматтарының [Қадырбаев, Курманкулов 1977], Жетісудағы сақтардың ежелгі медицинасы, өнері мен діні туралы [Қадырбаев 1978] мақалалар жазды.

Мир Қасымұлы Қадырбаевтың ғылыми мұрасын ізбасарлары жоғары бағалайды. Ғалымның құрметіне арналған 1998 ж. З.С. Самашевтың жетекшілігімен «Вопросы археологии» атты жинағы шығарылса, 2007 ж. бастап, А.А. Бисембаевтың басшылығымен «Қадырбаев оқулары» атты халықаралық конференция Ақтөбе қаласында ұйымдастырылып келеді. Сондай-ақ, 2017 ж. А.З. Бейсенов Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының 70 жылдығына орай шығарылған жинақта М.Қ. Қадырбаевтың өмірі жайында мәліметтер мен ғылыми материалдар жинақталған.

Әдебиет

Личное дело Кадырбаева М.К. Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 1, оп. 1 л/д, д. 74, 107 л.

Базарбаева Г.А., Джумабекова Г.С. Труды М.К. Кадырбаева как источник по изучению палеосоциологической ситуации населения раннего железного века казахских степей // Отан тарихы. 2020. № 1 (89). С. 30–42.

Кадырбаев М.К. Археологические данные по истории медицины в Казахстане // Археологические памятники Казахстана / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. 1978. С. 109–116.

Кадырбаев М.К. Два этапа работ в Южном и Центральном Казахстане // Тезисы докладов сессии, посвященной итогам полевых археологических исследований 1972 г. в СССР. Ташкент: ФАН. 1973. С. 222.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж., Воронцова Г.Г., Ермолаева А.С. Курганы Бесобы и Сынтаса // АО-1976 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука. 1977. С. 515–516.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Материалы раскопок могильника Бесоба // Археологические исследования в Отраре / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука. 1977. С. 103–115.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Светильник с космогоническим сюжетом из г. Алматы // Древний и средневековый Кыргызстан / Отв. ред. К.И. Ташбаева. Бишкек: Илим. 1996. С. 65–68

Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау / Отв. ред. А.Х. Маргулан. Алма-Ата: Наука. 1977. 232 с.

Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Третий сезон работы на Каратау // АО 1971 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М. 1972. С. 499–501.

Кадырбаев М.К. Памятники кочевых племен Центрального Казахстана (VII в. до н.э. – I в. н.э.): автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Алма-Ата. 1959. 18 с.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана / ред. А.Х. Маргулан. Алма-Ата: Наука. 1966. С. 303–428.

Маргулан А.Х., Кадырбаев М.К. Продолжение раскопок на Атасу // АО 1976 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. 1977. С. 518–519.

Хабдулина М.К. Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана / Гл. ред. М.Н. Сдыков. Вып. 7. № 2. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии. 2007. С. 181–194.

АМИНОВА Р. Н.

Аминова Римма Николаевна

Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
aminova_arheo@mail.ru

ВКЛАД А.Е. АСТАФЬЕВА В ИССЛЕДОВАНИЕ КАМЕННЫХ ИНДУСТРИЙ МАНГЫСТАУ

Аннотация. Андрей Евгеньевич Астафьев – опытный археолог, который более 30 лет изучает западный регион Казахстана. В данной статье представлена информация о его биографии и трудах, хронологически касающихся позднего каменного века. Обозначены основные выводы автора о развитии разновременных археологических культур региона, миграции и культурных связях населения полуострова Мангышлак эпохи неолита и энеолита.

Ключевые слова: каменный век, неолит, энеолит, технико-морфологический анализ, Мангыстау

А.Е. АСТАФЬЕВТЫҢ МАҢЫСТАУДЫҢ ТАС ИНДУСТРИЯСЫН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аннотация. Андрей Евгеньевич Астафьев – Қазақстанның батыс өңірін 30 жылдан астам зерттеген тәжірибелі археолог. Ұсынылып отырған мақалада оның өмірбаяны мен хронологиялық кейінгі тас дәуіріне қатысты ақпараттар беріледі. Автордың аймақтың ертүрлі уақыттардағы археологиялық мәдениеттерінің дамуы туралы негізгі қортындылары, неолит және энеолит кезеңдеріндегі Маңғышлақ түбегінің тұрғындарының көші-қоны мен мәдени байланысы көрсетілген.

Түйін сөздер: тас дәуірі, неолит, энеолит, техникалық және морфологиялық талдау, Маңғыстау

Ученый, имя которого известно исследователям разных временных периодов от эпохи камня до современности, энтузиаст, экспериментатор и путешественник – Андрей Евгеньевич Астафьев внес значительный вклад в развитие казахстанской археологической науки. В этом году ему исполняется 60 лет и данная статья, как знак благодарности за многолетний труд, посвящена его работе по исследованию каменных индустрий территории Мангыстау¹. Это только малая часть, затрагивающая область интересов А.Е. Астафьева, но имеющая особую ценность для нового поколения исследователей древнейшей истории.

Андрей Евгеньевич Астафьев родился 7 декабря 1963 г. в городе Астрахань. Любовь к археологии проявлялась с детства, со школьной скамьи посещал археологический кружок при местном музее, однако первым местом учебы стало техническое училище, после окончания которого он проработал два года электри-

ком. В 1987 году, после появления в биографии графы о воинской службе и поступления в Ростовский государственный университет, Андрей Евгеньевич устроился на работу в историко-краеведческий музей Мангыстауской области.

В 1989 г. А.Е. Астафьев публикует первую статью о позднекаменном периоде Западного Казахстана «Новые материалы с полуострова Мангышлак. Неолит и энеолит Северного Прикаспия», где вводит в научный оборот ранее не использованные материалы [Астафьев 1989]. Публикация становится своеобразным стартом в многолетнем процессе исследования западного региона Казахстана. За период работы в составе археологической экспедиции областного историко-краеведческого музея, Андрей Евгеньевич изучает районы песков Кошкар-ата, песчаных массивов пос. Тушикудык, Шебир, Бас (полуостров Бузачи), Сенек, Сазды и Уштаган центрального Мангыстау, энеолитические

¹Топонимы Мангышлак и Мангыстау в данной статье следует идентифицировать как одну и ту же территорию.

памятники в черте города Актау. Выявленные объекты позволили значительно расширить и развить представления об открытых Г.Е. Марковым и А.Н. Мелентьевым оюклинской и тюлузской культурах [Астафьев 2014: 204].

В 1992 г. стал сотрудником Института археологии им. А.Х. Маргулана. Согласно данным архива, первые отчеты о работе в Мангыстау датированы 1993 г. В составе Мангышлакского отряда Западно-Казахстанской археологической экспедиции под руководством З.С. Самашева, А.Е. Астафьев проводит работы в зонах песчаных массивов Прикаспия, где исследует памятники с разрушенными или разрушающимися культурными слоями на участках песков Сам, Туйесу, Сауыскан и Кызылкум. За полевой сезон 1992 года было найдено и исследовано 16 стоянок мезолита, неолита и энеолита [Самашев, Ольховский, Астафьев и др. 1992: 23].

В фондах архива Института археологии также хранится отчет Мангышлакского отряда Западно-Казахстанской археологической группы института археологии НАН РК о полевых работах на энеолитическом поселении Коскудук I в 1995 г. [Баландина, Астафьев 1995], который позже Астафьев назовет одним из эталонных памятников финального этапа оюклинской культуры [Астафьев 2006]. Помимо указанного поселения, исследования охватывается прибрежная зона Каспийского моря, начиная с полуострова Тупкараган и заканчивая заливом Киндерли. На данной территории выявлены более тридцати однослойных поселений, святилище Куйрук и гробница Токмак. Подробное описание материалов зафиксировано в статьях 2005 и 2011 годов [Астафьев 2005; Астафьев 2011].

С 2003 года в архиве хранятся отчеты Астафьева А.Е. по более поздним периодам человеческой истории, однако исследование каменного века Мангыстау не останавливается, о чем свидетельствует ряд статей, посвященных проблемам формирования мезолитических, неолитических и энеолитических культур полуострова Мангышлак, а также проблемы генезиса памятников хвалынского типа в Восточном Прикаспии [Астафьев, Баландина 2001; Астафьев, Самашев 2003; Астафьев 2005; Астафьев 2009].

С 1997 по 2007 гг. Андрей Евгеньевич работает в Мангыстауском историко-культурном заповеднике, далее продолжает свой путь как независимый исследователь.

Финальным результатом 25 лет работы А.Е. Астафьева стала монография «Неолит и энеолит по-

луострова Мангышлак», опубликованная в 2014 г. [Астафьев 2014]. В книге собраны материалы физико-географической характеристики региона, подробно описана палеоклиматическая модель. В основу определения археологических культур положены технико-морфологические признаки эволюции кремневых индустрий как основного критерия оценки социально-хозяйственной деятельности населения исследуемого региона в разный хронологический период.

По мнению Астафьева, основные комплексы неолитической эпохи представлены памятниками оюклинской культуры, связанными своим происхождением с местным мезолитом типа Кызылсу 1 [Астафьев, Баландина 2001: 312]. Материалы стоянки, давшей самую представительную коллекцию геометрических микролитов для памятников мезолита Евразии, позволили затронуть вопросы истоков происхождения оюклинской культуры [Астафьев, Баландина 2001; Астафьев 2011].

Различия наблюдаются только в процентном соотношении орудий, на уровне типов изделий расхождения имеют малозначительные показатели. Богатая сырьевая база в виде кремневых конкреций датского яруса на Мангышлаке и чинках плато Устюрт могли стать причиной контактов местного населения на почве обмена с соседями, миграционных экспансий и взаимных этнических проникновений. Факт географической изолированности оюклинского населения способствовал сохранению реликтовых типов геометрических микролитов до начала бронзового века. В этих условиях керамические материалы и абсолютная датировка памятников становится определяющим хронологическим признаком [Астафьев 2011: 205]. Также на примере оюклинских материалов коскудукского этапа А.Е. Астафьев подтверждает гипотезу о многокомпонентности формирования энеолитических культур Прикаспийских пустынь и полупустынь [Астафьев 2014: 205].

Кремневые коллекции тюлузских стоянок Мангышлака имеют всего 5-15% изделий со вторичной обработкой, поэтому технико-морфологический анализ в монографии описан на основе суммарной характеристики индустрий мангыстауских стоянок, где доминируют материалы стоянки Уштаган 1. Астафьев определяет тюлузскую индустрию региона как пластинчатую, где доминируют пластины средних размеров – 68%. Приоритет у затупливающей ретуши с преобладанием на одном конце или одном крае со спинки. Техника резцового скола имеет значимый показатель. Индустрию тюлузских стоянок автор относит в один ряд с мате-

риалами коскудукского этапа оюклинской культуры, отмечая их близкое родство и подтверждая хронологические рамки временем позднего неолита-развитого энеолита. Также к признаку самостоятельной археологической культуры Астафьев относит однотипность и самобытность тюлюзской керамики, что, в совокупности с кремневыми коллекциями, свидетельствует о территориально-географической монокультурности [Астафьев 2014: 219].

Материалы, собранные в составе Западно-Казахстанской археологической экспедиции на полуострове Мангышлак в 90-е годы и на поселениях Коскудук 1 и Коскудук 2, святилище Токмак в 2000-е годы стали основой для выделения шебирского типа памятников хвалынской энеолитической культуры. Большая часть орудий выполнена на крупных пластинах и их сечениях. Особенности шебирского культурного типа в полном объеме характеризует стоянка Шебир 4, где найдена большая серия вкладышей с затупленным с брюшка краем и вкладыш дингильдженского типа, малое количество концевых скребков, часть которых выполнена на удлинённых сечениях крупных пластин, пластины с чуть выпуклым лезвием, определенные как боковые скребки, массивные сверла с симметричным вытянутым концом, острия с ассиметричным концом и два долотовидных орудия. Исключительной особенностью является наличие резцов [Астафьев 2014: 219].

По сравнению с оюклинской техникой ращепления, число крупных пластин в индустрии незначительно, но в 4 раза возрастает количество макропластин и почти в два раза микропластин. Автор отмечает высокий процент затупливающей ретуши с брюшка пластины, что не характерно для оюклинских традиций [Астафьев 2014: 219].

При близкой хронологической позиции шебирских материалов и поселения Коскудук 1, индустрии Шебир 4 не свойственно наличие геометрических микролитов. принимая во внимание отличность шебирского типа, А.Е. Астафьев утверждает, что она генетически не связана с оюклинской культурой, но близка к набору каменных изделий стоянки Кара-Худук хвалынской энеолитической культуры Северного Прикаспия.

К позднему энеолиту также автор относит садзинский и куйрукский культурные типы памятников, выделенные, главным, образом, по особенностям глиняной посуды. Если в основу первого типа легла закономерность изменения признаков ее производства, то важной особенностью куйрукских материалов стали

обломки сосудов с редким для Мангыстау воротничковым оформлением венчика и плотно поставленными оттисками мелкозубчатого гребенчатого штампа, зафиксированные впервые на святилище Куйрук [Астафьев 2014: 249].

Автор отмечает, что садзинский и куйрукский культурные типы памятников бытуют синхронно, но развиваются по-разному, базируясь, в первом случае, на развитии местных неолитических традиций, а во втором – адаптируя и развивая инновации шебирско-хвалынской миграционной волны.

Стоит отметить, что во время исследований автора выработана принципиальная схема развития неолита и энеолита полуострова Мангышлак [Баландина, Астафьев 2005], которая практически не изменилась до настоящего времени.

После публикации монографии 2014 г. Андрей Евгеньевич переключает свое внимание на более поздние археологические периоды и параллельно занимается общественной деятельностью. С 1 марта 2023 г. возобновляет сотрудничество с Институтом археологии им. А.Х. Маргулана по исследованию Восточно-Каспийского ответвления Великого шелкового пути.

Более того, А.Е. Астафьев ведет канал на платформе YouTube под названием «Сокровища Великой пустоши», где публикует информацию о территории Мангыстау, называя ее «удивительнейшим уголком юго-запада Казахстана» [Сокровища Великой пустоши 2020]. Контент канала ведется от первого лица – непосредственного очевидца и участника событий и содержит разнообразную информацию об археологических находках, природных особенностях региона и даже экспериментальных методах реконструкции древних технологий. Блог ведется с 13 августа 2020 г., насчитывает более 4 тысяч подписчиков и почти полмиллиона просмотров видео [Сокровища Великой пустоши 2020].

Литература

Астафьев А.Е. Новые материалы с полуострова Мангышлак // Неолит и энеолит Северного Прикаспия. Куйбышев: Куйб. гос пед. ин-т. 1989. С. 167-181.

Астафьев А.Е. Оюклинская неолитическая культура полуострова Мангышлак // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2005. №. 4. С. 103-146.

Астафьев А.Е. Поселение Коскудук 1 – памятник финального этапа оюклинской культуры Восточного Прикаспия // Вопросы археологии Поволжья. Самара, 2006. Вып. 4. С. 161-185.

Астафьев А.Е. Начало изучения энеолитического поселения Коскудук 2 //Изучение историко-культурного наследия Центральной Евразии. 2009. С. 9-12.

Астафьев А.Е. Энеолитические святилища полуострова Мангышлак // Вопросы археологии Казахстана. Алматы, 2011. Вып. 3. С. 166–198.

Астафьев А.Е. Неолит и энеолит полуострова Мангышлак //Материалы и исследования по археологии Казахстана. 2014. Т. 6. С. 359.

Астафьев А.Е., Баландина Г.В. Стоянка Кызылсу 1-новый мезолитический памятник полуострова Мангышлак // Приоритеты развития культуры и искусства Казахстана на современном этапе: науч.сб. Алматы. 2001. С. 307-323

Астафьев А.Е., Самашев З. Позднеэнеолитическая стоянка Сарыкамыс Северо-Восточного Прикаспия //

Известия НАН РК. Сер. обществ. наук. Алматы. 2003. № 1. С. 10-19.

Баландина Г.В., Астафьев А.Е. Отчет Западно-Казахстанской археологической группы института археологии НАН РК о полевых работах на энеолитическом поселении Коскудук I в 1995 г.// Архив института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 1, оп. 37, д. 2451, 59 л.

Самашев З.С., Ольховский Б.С., Загородний А.С., Астафьев А.Е., Галкин Л.Л. и др. Отчет Западно-Казахстанской археологической экспедиции за 1992 г.// Архив института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 1, оп. 34, д. 2383, 228 л.

Сокровища Великой пустоши // Канал платформы YouTube – URL: <https://www.youtube.com/@user-mq9uj4mr5w> (дата обращения: 04.02.23).

ӘЛИБАЙ Б. Е.

Әлибай Бауыржан Елтайұлы,

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

baukaalibai@gmail.com

ХОРЕЗМ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ-ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ СЫР ӨҢІРІНДЕГІ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

Аннотация. Мақалада XX ғ. басында Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының (ХАЭЭ) С.П. Толстовтың жетекшілігімен жүргізілген Сыр өңіріндегі зерттеулері жайында мәліметтер беріледі. Экспедицияның құрылу тарихы мен ауқымды зерттеу жұмыстары хронологиялық реттілікпен көрсетіледі. Кеңестік кезеңнен тәуелсіздікке дейінгі зерттеу жұмыстары және 2004 ж. бастап мемлекеттік бағдарламалар арқылы жалғасын тапқан зерттеу жұмыстары туралы қысқаша деректер келтіріледі.

Түйін сөздер: Сырдария, экспедиция, канал, мәдениет, қалашық, қоныс

ИССЛЕДОВАНИЕ ХОРЕЗМСКОЙ АРХЕОЛОГО-ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИЙ в РАЙОНЕ р.СЫРДАРЬЯ

Аннотация. В статье приводятся данные об исследованиях Хорезмской археолого-этнографической экспедиции (ХАЭЭ), под руководством С.П. Толстовым в районе р.Сырдарьи в нач. XX в. История создания экспедиции и масштабные исследовательские работы представлены в хронологической последовательности. Приводятся краткие данные об исследовательских работах от советского периода до независимости и продолжающиеся с 2004 г. государственные программы.

Ключевые слова: Сырдарья, экспедиция, канал, культура, городище, поселения

Өткен ғасырдың басында Қазақстан аумағына бірнеше экспедициялар жасақталып зерттеу жұмыстарын жүргізді. Сондай ауқымды экспедицияның бірі Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының (ХАЭЭ) Сыр өңіріне жүргізген зерттеулерін айта аламыз. Экспедицияның негізгі мақсаты Өзбекстан, Түрікменстан, Қазақстан аумағында археология және этнография бағыты бойынша материалдық және рухани мәдениетке қатысты зерттеулер жүргізу болды. ХАЭЭ-ы 1937 ж. С.П. Толстовтың жетекшілігімен құрылып, Хорезм аумағында зерттеу жұмыстарын бастайды (1-сур.). Осы кезеңде Хорезммен көршілес орналасқан Сыр өңіріндегі тарихи-мәдени мұралар зерттеле бастады. Нәтижесінде ғылыми айналымға бұрын белгісіз болып келген ескерткіштер тізімге енді [Вактурская, Воробьева 1952: 7].

1946 ж. экспедицияның зерттеу жұмыстары қайта жанданып, С.П. Толстов өзі оқыған Мәскеу мемлекеттік университетінің археология факультетінің қазіргі және бұрынғы студенттерінен құралған негізгі тобын жасақтады. Олардың ішінде А.И. Тереножкин,

М.А. Орлов, Я.Г. Гулямов, Н.Н. Вактурская, Ю.А. Рапопорт, О.А. Вишневская, М.А. Итина, Е.Е. Неразик, Л.М. Левина, Б.И. Вайнберг, А.В. Виноградов және Б.А. Андриянов сияқты ғалымдарды айтуға болады [Итина 1997: 189-199].

Хорезм экспедициясы Сыр өңіріндегі зерттеу жұмыстарына дейін Түркіменстан мен Өзбекстан елдеріндегі ежелгі өркениет ошақтарын зерттеумен айналысты. 1946 жылдан бастап Сырдария аумағы мен ежелгі арналардың суландыру жүйесі бойынша барлау жұмыстары атқарылды.

С.П. Толстов 1946 ж. күзінде ХАЭЭ-ң әуеден барлау тобын жасақтап, Жаңадария мен Қуандария арнасының бойында орналасқан ескерткіштерді зерттеді. Ескерткіштердегі аэротүсірілім жұмыстарына жауапты мамандар М.А. Орлов және В.И. Пентман, ұшқыштар И.И. Яловкин мен Н.Д. Губарев, ПО-2 типті екі ұшақпен Жаңадария мен Қуандарияның көне арнасы бойындағы Жетіасар және ежелгі кезең ескерткіштеріне әуе барлау жұмыстарын жүргізгеннен кейін, 10 қазан күні Жосалы-Қазалы бағыты бойынша Жан-

1-сур. 1937–1940 жж. ХАЗАР-Ы ЖҰМЫСЫНЫҢ КАРТАСЫ.

Құрастырушы: С.П. Толстов, шамамен 1942 ж.

кент қалашығында аэротүсірілім жұмыстарын жүргізеді [Толстов 1947: 57].

Құрамында: археолог, этнограф, топограф, геолог, топырақтанушы, гидрологтар сынды түрлі ғылым салаларының мамандарын біріктірген аса ірі бұл экспедиция Сыр өңірінде ауқымды зерттеу жұмыстарын 90-жылдарға дейін жалғастырды. ХАЗЭ-ң алдына қойылған негізгі мақсаттары:

- аймақтағы ежелгі ескерткіштерді анықтау, тіркеу, зерттеу;
- Сыр өңіріндегі ежелгі суғару жүйесінің қалыптасуы мен дамуын зерттеу;
- өлкені мекен еткен тұрғындардың тіршілігінде атқарған рөлін айқындау;
- ертедегі және ортағасыр кезеңдерінде өлкедегі табиғи жағдай, экологиялық ахуалдың өзгеруінің тарихи-этникалық миграциялық процестерге ықпалы;

• өлкенің неолит дәуірінен бастап кейінгі ортағасырларға дейінгі аралықтағы этникалық тарихын зерттеу;

• археологиялық және жазба деректер негізінде ертедегі Сырдың төменгі ағысын мекендеген халықтардың Хорезм және басқа да көршілес елдермен тарихи, мәдени, саяси, экономикалық байланыстарын зерттеу;

• Шығыс Арал маңының адамзат баласы қоныстанған кезеңінен бастап, кейінгі ортағасырларға дейінгі аралықтағы тарихи келбетін айқындау болды.

Жоғарыда көрсетілген айқын мақсаттар негізінде жұмыс атқарған Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының зерттеулері Сыр өңірінің өте ерте заманнан қазіргі күнге дейін Батыс пен Шығыс арасындағы, көшпелі және отырықшы мәдениеттер арасындағы байланыстырушы алтын арқауы болғандығын дәлелдеді.

Оған негізгі зерттеулер нәтижесінде ашылған өлкедегі жүздеген археологиялық ескерткіштер дәлел бола алады [Сыдықова 2013].

Экспедицияның Сыр өңіріндегі ауқымды зерттеу жұмыстарын төмендегі хронологиялық реттілік бойынша бөліп көрсетуге болады:

- 1946 ж. Жент, Жанкент, Күйік-қала, Кескен Күйік-қала, Құмқала ескерткіштеріне барлау жұмыстары ұйымдастырылды. Нәтижесінде Жетіасар, Шірік рабат, Бәбіш мола ежелгі кезең ескерткіштері ашылды [Толстов 1962: С. 77] (2-сур.);

- 1948–1951 жж. Жетіасар ескерткіштеріне қазба жұмыстары жүргізілді [Левина 1971: С 10];

- 1954 ж. Сырдарияның көне арналары Іңкәрдария, Жаңадария және Қуандарияның бойында археологиялық барлау жұмыстары ұйымдастырылды;

- 1955 ж. Арал ауданындағы неолит дәуірінің Сексеуіл тұрағына қазба жүргізілді;

- 1956 ж. Б.В. Андрианов Жаңадария арнасына барлау, зерттеу жұмыстарын жүргізді [Андрианов 1969: 193];

- 1957 ж. Шірік рабат, Бәбіш мола ескерткіштері және ортағасырлық Сырлытам, Бестам-қала (Орқала) ескерткіштеріне барлау және қазба жасалды (3-сур.);

- 1958 ж. Іңкәрдария арнасы Жаңадария арнасынан бұрын қалыптасқандығы анықталды. Оған көне Іңкәрдария арнасының бойынан табылған неолит дәуірі тұрақтарының табылуы дәлел болды;

- 1959 ж. «Шлакты қорғандар» тобы және Түгіскен қорымы зерттелді;

- 1960 ж. Шірік рабат, Бәбіш мола, Түгіскен және Баланды 2 ескерткіштер кешендерінде зерттеу жалғастырылды [Вайнберг, Левина 1993: С 5];

- 1961 жылы зерттеулер Жаңадария мен Іңкәрдарияның шығыс бөлігіне ойысып, бұл аймақтан екі ауылдық қоныс: Қожақазған 2, Қожақазған 3 ескерткіштері ашылды. Асанас қаласына қазба жұмыстары жүргізілді;

- 1962, 1963 және 1966 жж. Хорезм экспедициясының екі тобы Қуандария мен Сырдария өзендерінің аңғарынан, 70-тен астам қоныстар мен

қалаларды, ортағасырлық суландыру жүйесі ескерткіштерін зерттеді (4-сур.);

- 1968 ж. Құмқала 2, Мартық, Еркебай, Мұрзалы, Қожақазған 3, Қызмола қоныстарын суретке түсіру, жоспарын сызу, стратиграфиялық қазба жасау жұмыстары жүргізілді;

- 1971–1972 жж. бұрын белгісіз болған төрт ескерткіш: Арсыбай 1,2 және Майнарқан 1,2 қоныстары ашылды;

- 1970–1990-жж. басына дейін жүргізген археологиялық зерттеулерінің басым бөлігі Жетіасар ескерткіштер кешенінде жалғасты [Левина 1994: 312].

Тәуелсіздік кезеңіне дейінгі Сыр өңірі ескерткіштерінің зерттелу тарихын жоғарыда келтірген деректер бойынша қарастыруға болады. 2004 жылдан бастап мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты аймақтағы ескерткіштердің жаңа зерттеулер кезеңін бастады. Нәтижесінде Шірік рабат археологиялық экспедициясы құрылып, Сырдарияның көне арналары Іңкәрдария, Жаңадария бойындағы әр кезеңдерге жататын ескерткіштерде, оның ішінде Шірік рабат, Бәбіш мола, Баланды (Бұланды) және т.б. зерттелуде. Осы зерттеулер негізінде «Древние земледельцы низовьев Сырдарьи» атты еңбек ғылыми айналымға енді [Курманкулов, Болелов, Утубаев 2021: 322].

2–сур. Шірік рабат қалашығының жалпы көрінісі.
ШРАЭ мұрағаты бойынша

3–сур. Бестам қалашығы. ШРАЭ мұрағаты бойынша

4–сур. 1956-1966 жж. ХАЭЭ материалдары бойынша орта Іңкәрдария ескерткіштерінің картасы.
ХАЭЭ-ң мұрағаты бойынша

2011 ж. Қорқыт Ата атындағы Қызылорда мемлекеттік университетінде «Археология және этнология» ғылыми зерттеу орталығы құрылды. Сонымен қатар Жанкент, Шіркейлі Қос-асар, Сортөбе т.б. қалашықтарында зерттеу жұмыстарын жүргізіп келеді және «Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011-2014 гг.)» кітабы жарыққа шықты [Аржанцева, Тәжекеев 2014: 320].

Ежелден арнасы талай өзгеріске ұшыраған Сырдария өзені әр кезеңдегі тарихи-мәдени ескерткіштерге бай. Мақалаға арқау болған ХАЭЭ-ы жүргізген археологиялық қазба-зерттеу жұмыстарының негізінде Сырдарияның төменгі ағысындағы сулану кезеңдері мен өзен бойын жағалай мекен еткен тайпалық одақтардың шаруашылығы туралы мол деректер алынды. Осы деректер негізінде Сырдарияның сулану кезеңі және көне арналардың бойындағы ежелгі ескерткіштердің картасы дайындалды.

Әдебиет

Андреанов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья. М.: Наука. 1969. 193 с.

Аржанцева И.А., Тәжекеев А.А. Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011–2014 гг.). Алматы: Изд-во «Арыс». 2014. 320 с.

Вайнберг Б.И., Л.М. Левина. Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. Чирикбратская культура. М.: ИЭА РАН. 1993. 312 с.

Вактурская Н.Н., Воробьева М.Г. Хроника работ Хорезмской экспедиции АН СССР (1945-1948 гг.). /

Тр ХАЭЭ. Т I / Под общ. ред. С.П. Толстова. М.: АН СССР. 1952. С. 628-633.

Итина М.А. К 90-летию С.П. Толстова и 60-летию Хорезмской археолого-этнографической экспедиции // РА. 1997. № 4. С. 189-199.

Курманкулов Ж., Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Древние земледельцы низовьев Сырдарьи. Труды Института археологии им. А.Х. Маргулана. Т.I. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2021. 322 с., илл.

Левина Л. М. Джетыясарская культура. Часть 3-4. Могильники Алтынасар 4 / Низовья Сырдарьи в древности, вып. IV. М.: ИЭА РАН. 1994. 312 С.

Левина Л.М. Керамика нижней и средней Сырдарьи (в I тыс. н.э.). Труды хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М.: Восточная лит-ра. 1971г. 252 с.

Рапопорт Ю.А., Семенов Ю.М. (2004). «Сергей Павлович Толстов: выдающийся этнограф, археолог, организатор науки» // Выдающиеся отечественные этнологи и антропологи XX в. Отв. ред. В.А. Тишков., Д.Д. Тумаркин. М.: Наука. С.184-232.

Сыдықова Ж. Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының Сыр өңіріндегі зерттеулері // «Qazaqstan Tarihy» ақпараттық порталы. URL: <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8769> (өтініш берілген күн 18.10.2013).

Толстов С.П. Города гузов // СЭ. 1947. №3. С. 55-102.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. М.: Восточная лит-ра. 1962 г. 324 с.

ӘЛТАЕВ Р.

Әлтаев Рамазан

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан;
altaevramazan@mail.ru

ЖЕТИАСАР МӘДЕНИЕТІНДЕ ЖҮРГІЗІЛГЕН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аннотация. Сырдарияның төменгі ағысы Шығыс Арал маңы қазіргі таңда Қызылорда облысы Сырдария, Жалағаш, Қармақшы аудандар аумағы орналасқан «Жетіасар» мәдениетінің зерттелу тарихы қарастырылған. Өлкетанушы, кеңестік және отандық ғалымдардың еңбектері сараланған. Қазақ халқындағы «жеті» терминіне қатысты анықтамалар берілген. Сонымен қатар Жетіасар мәдениетінің ең үлкен қалашығы Алтын асардың мәдени қабатынан табылған қыш ыдыстағы руникалық жазу жайлы ғылыми талдаулар ұсынылған.

Түйін сөздер: Арал маңы, Асар, Сырдария, жетіасар, мәдениет, ескерткіштер, жеті, жазу, қалашықтар, обалар.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЖЕТИАСАРСКОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. В работе проанализирована история изучения «джетыасарской» культуры, памятники которой расположены на территориях Сырдарьинского, Жалағашского и Кармакшинского районов Кызылординской области. Рассмотрены труды краеведов, советских и отечественных ученых. Даны определения, относящиеся к термину «семь» у казахского народа. Представлен научный анализ рунической письменности на керамических сосудах, найденных при изучении крупнейшего городища джетыасарской культуры – Алтын Асар.

Ключевые слова: Приаралья, Асар, Сырдарья, Джетыасар, культура, памятники, семь, письменность, городища, курганы.

Солтүстік-Шығыс Арал маңы, Сырдарияның төменгі ағысы, Қызылқұм шөлі, Арал маңы Қарақұмы, Кіші Үлкен Борсық құмдары, ежелгі тас дәуірінен мекендей бастаған әр түрлі тайпалар мен халықтар әлемде теңдесі жоқ өркениеттер қалыптастырып және керемет археологиялық ескерткіштер қалдырды. Осы құм басқан өркениеттердің куәлары – бұл күндері төбе боп үйіліп жатқан жүзден аса қала қирандылары мен жерлеу орындары, яғни, археологиялық ескерткіштер болып табылады.

Солтүстік-Шығыс Арал маңында орналасқан әлем ғалымдарына белгілі ерекше ескерткіштер: палеолит дәуірінің Арал, Аққыр тұрақтары, неолит дәуірінің Сексеуіл, Құмсай қоныстары, қола дәуірінің Тапа қонысы мен Солтүстік Түгіскен мавзолейлері, сақтардың Шірік-Рабат, Баланды, Бәбіш Мола, Сеңгір там қалақорымдары, қаңлы тайпаларының Жетіасар ескерткіштері, оғыздардың Жанкент, Жент, Асанас, Сырлытам, Алтын Орда кезеңіне жататын Қышқала (Баршынкент),

Мыңтөбе және қазақ хандықтарының астанасы болған Сығанақ қаласы және тағыда да басқа қалалар бар.

Солардың ішінде өзіндік ерекшелігімен көзге түсіп жүрген – көпқабатты құрылыстары бар, Қызылорда облысының Сырдария, Жалағаш, Қармақшы аудандар аймағы мен Батыс Еуропа–Батыс Қытай халықаралық көлік дәлізінің жолында шоғырлана орналасқан, археологтар тарапынан көп зерттелсе де, жергілікті халыққа таныс емес қаңлы-ғұн тайпаларының археологиялық ескерткіші «Жетіасар ескерткіштері» болып отыр. Биік төбелер ретінде орналасқан бұл шағын қалаларға жергілікті халықтың қойған атаулары – Жетім асар, Алтын асар, Томпақ асар, Үңгірлі асар, Бидайық асар, Шіркейлі асар т.б..

Географиялық орналасуы Сырдарияның төменгі ағысы көне сағалары Қуандария мен Ескідариялық арналарының бойында топ-топ болып орналасқан.

Жетіасар шатқалы үлкен тақырлы жазықты алып жатыр, осы жазықтықта ешқандай шөп ізі де байқалмайтын

шексіз бір сазды тақыр. Осы бір тақыр жазықтық солтүстіктен Жосалы шөліне қарай ығысқан құмды алқап. Бұл жазықтың үстінде кейінгі ортағасырлық қалалар мен суландыру жүйелерінің орындары жатыр. Жетіасар шатқалы Қуандария арнасының шығыс және солтүстік тармағымен қиылысқан арналар бойында Жетіасар қалалары орын тепкен. Ескерткіштердің маңында жақсы дамыған суландыру жүйелері әуеден қарағанда анық көрінеді. Қалалар маңындағы үлкен магистральды каналдар, осы жерлерде тіршілік болғанын анық көрсетіп отыр [Қоңыратбаев 1996: 15-20].

Қазіргі таңда Қазақстан тарихының қаңлы дәуірі мәдениетіне жататын жетіасар ескерткіштері жайлы көптеген тарихи еңбектерде айтылып та, жазылып та жүр.

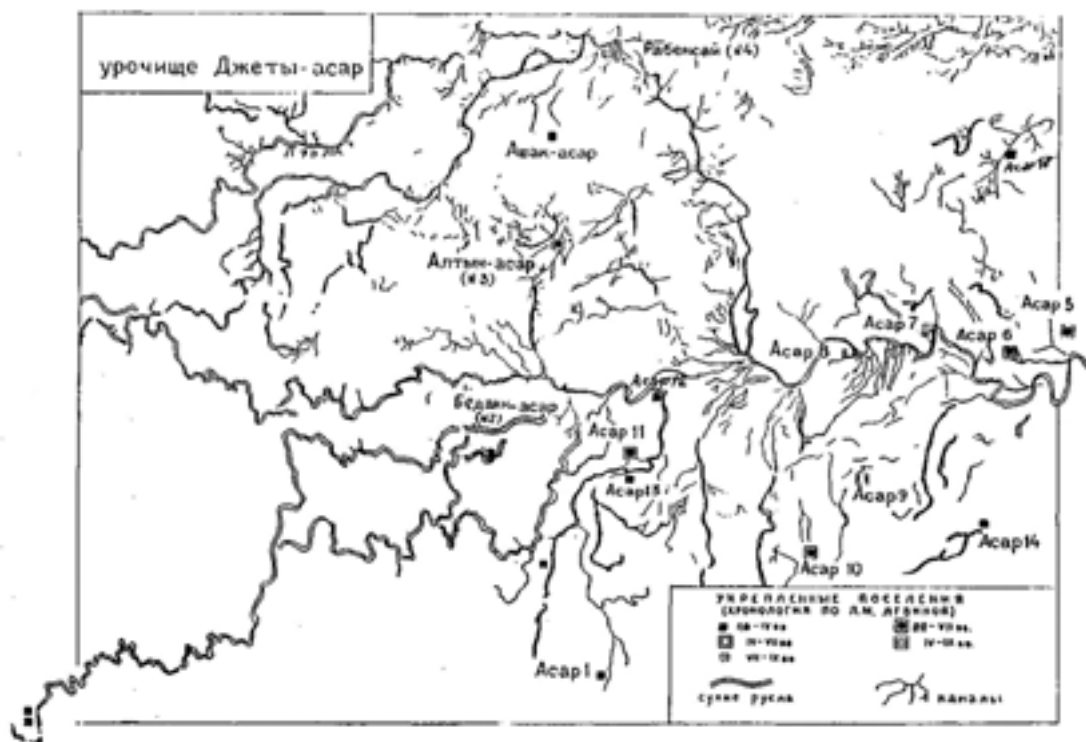
Жетіасар сөзінің мағынасы қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі атты энциклопедия жинағында «жеті» саны байырғы қазақтардың түсінігінде сандық мағынасынан өзгеше этномәдени мәнділіктерге ие сандардың бірі. Жеті саны көнеден келе жатқан әр түрлі мазмұндағы тұрақты сөз орамдары мен пареомиологизмдердің жасалуына ұйытқы болған [Қазақтың..2017, т.2: 501-502; Қазақтың.. 2017, т.1 288-289].

Асар – қауым, ұжым болып көмек ретінде көтеретін іс шараларды ұйымдастырудың атауы. Әдетте отба-

сы, қора-қопсы, үй салғанда қысқа мерзімде белгілі мөлшердегі жұмысты атқару үшін асарға шақыратын. Асар дегеніміз ағайын-туыс ауылдастардың ұжым болып жеке отбасыға көрсеткен көмегі деп айтылады. Бұл анықтамаларды ескере отырып, Сыр өңірінің қазақтары үлкен төбешіктер күйінде сақталған ескерткіштерді аралары бір-біріне жақын болғандықтан жетітөбе немесе жетасар деп атаған.

Жетіасар ескерткіштері мен Арал маңын зерттелу тарихын XIX ғ. аяғы – XX ғ. басында алғаш Түркістан археология әуесқойлар үйірмесі және жекелеген ғалымдар А.И. Левшин, А.И. Макшеев, П.И. Лерх, Л. Мейер, А. Симонов, И.А. Кастанье, В.А. Каллаур сияқты т.б өлкетанушы ғалымдардың еңбектерінен кездестіруге болады [Елеуов, Бахтыбаев 2011]. Өлкетанушы ғалым орыс офицері А. Симоновтың «Туркестанские ведомости» газетінде Жетіасар қалалары туралы жергілікті халықтан жинап алған аңыз әңгімелері және Алтын асар мен Үңгірлі асар қалашықтары сипаттамалары жарияланды [Симонов 2011: 232-235]. Бұл аңыз-әңгімелерді аударып жүйеге келтірген белгілі әдебиеттанушы өлкетанушы, әкелі-балалы ғалымдар Әуелбек және Тынысбек Қоңыратбаевтың еңбектерінен кездестіруге болады [Қоңыратбаев 1996: 15; Қоңыратбаев 2004: 512-527].

Жетіасар ескерткіштерінің зерттелу тарихына

1–сур. Сырдарияның төменгі ағысы, Жетіасар шатқалы [Левина 1996:31]

шолу жоғарыда айтылған ғалымдардың еңбектерінде жасалған. Соңғы зерттеулер ішіндегі этнограф Т. Қартаеваның «Сыр өңірінің дәстүрлі этнографиясы» монографиясында Сыр өңірі қазақтарының тарихи этногеографиясы, тарихи демографиясы, дәстүрлі мал және егін шаруашылығы бойынша толықтай мәліметтер берілген [Қартаева 2015: 6-12].

Жетіасар қалалары жайлы соңғы зерттеулер нәтижелеріндегі Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті археология және этнография ғылыми орталығының мамандары Ө.Ө. Тәжекеев, Р. Дәрменов, С. Билалов, Ы.С. Құрманиязов, Ж.К. Сұлтанжановтың ғылыми мақалаларынан көруге болады. Жетіасар қалаларының ұмытылып кеткен атауларын қайта қалпына келтіруге байланысты Ресей империясының XVIII–XX ғғ. бас кезінде жасалған карталармен жұмыс жасау барысында кейбір қалалар атауларын шартты белгілер атауларынан қайтарып көне өзінің атаулары бағытында ғылыми мақалалар жазылып жүр [Құрманиязов 2014: 449-451; Тәжекеев, Құрманиязов 2016: 226-228].

1946–1991 жж. аралығында Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы Сырдарияның төменгі ағысынан ғылыми айналымға «Жетіасар мәдениеті» деген атаумен белгілі қаңлы, ғұн дәуіріне тиесілі ескерткіштер жиынтығын ашқан болатын [Құрманиязов 2016: 254-256; Eleuov, Kurmaniyazov 2017: 224-230; Толстов 1948a: 39].

Сырдарияның ежелгі солтүстік арналары Қуандария мен Ескідариялыққа қарай шашыла орналасқан (1-сур.), Жетіасар кешенінің ескерткіштерін 1948-1951 жж. С.П. Толстов Жетіасар № 3 (Алтын асар), Жетіасар № 9 қаларында және бірнеше жеке обаларда қазба жұмыстарын жүргізді. 1958, 1962-1963 және 1966 жж. басқа да Жетіасар ескерткіштерінде қазба жұмыстары жалғасын тапты [Толстов 1948b: 84; Толстов 1962: 239].

Л.М. Левинаның 1972–1991 жж. жүргізген зерттеу жұмыстарының қорытындылары тек 1992-1995 жж. «Низовье Сырдарьи в древности», 1996 ж. «Этнокультурная история Восточного Приаралья I тыс. до н.э. – I тыс. н.э.» деп аталатын соңғы монграфиясы жарық көрді [Левина 1971: 25-30; Левина, 1996: 369-373].

Бұл зерттеулер нәтижесінде Жетіасар мәдениетінің материалдық, рухани мәдениеті, қала салу өнері архитектурасы, шаруашылықтары жайлы құнды археологиялық тарихи мәліметтер алынды. Осы мәліметтер жоғарыда аталып өткен еңбектерде жарияланып нақты мерзімдері шығарылды. Қазіргі таңда Алтын асар, Томпақ асар, Қос асар, қалалары және маңындағы обалардан табылған заттар Мәскеудің Шығыс халықтары музейі, Н.Н. Миклухо-Маклай ат.

Этнология және антропология институты және Алматы қаласы Орталық музейінде, Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейлерінің экспозицияларына қойылған [Құрманқұлов және т.б. 2011: 336-337].

Тәуелсіздік алғанан кейін 2006–2007 жж. Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірікқабат археологиялық экспедициясының барлау отряды (жетекшісі ЖК. Құрманқұлов) «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында «Қызылорда облысының ескерткіштер жинағын» шығару мақсатында Жетіасар ескерткіштеріне толық археологиялық барлау жұмыстарын жүргізіліп қалашықтардың беткі қабатынан керамика материаладары жиналып алынды. 2007 ж. орыс тілінде 2011 ж. қазақ тілінде Қызылорда облысының ескерткіштер жинағы анықтамалық түрде, географиялық координаттары мен орналасу аймағы суреттерімен берілді [Байпаков, Құрманқұлов 2011: 26-34].

2015 ж. Қорқыт Ата ат. Қызылорда университетінің «Археология және этнография» ғылыми зерттеу орталығы Қызылорда облыстық музейі қазыналық кәсіпорнының қаржыландырумен Ресей Ғылым академиясы Н.Н. Миклухо-Маклай ат. Этнология және антропология институтінде сақтаулы Сырдарияның төменгі ағысындағы археологиялық ескерткіштер жайлы Хорезм экспедициясының архив қорларынан 24 том есеп көшірмелері әкелінген болатын [Қызылорда... 2015: 1.т].

Осы архив материалдармен жұмыс жасау барысында Жетіасар мәдениетінің қалаларының ішіндегі Алтын асар қалашығы немесе Жетасар № 3 жайлы құнды деректер табылды [Қызылорда... 2015: 1.т].

Жалпы Алтынасар қалашығы Жетіасар қалаларының ішіндегі ең үлкен қалашық. С.П. Толстовтың

2-сур. Алтын асар қаласынан табылған қиш ыдыстағы жазу [Левина 1996: 173]

пікірі бойынша Алтынасар қалашығы Жетіасарлық ескерткіштерінің үшінші топқа жататын, мықты бекіністі, бірнеше ірі құрылыстары бар ірі ескерткіш. Алтын асар – қысық трапеция пішінді, ауданы 17 га, болатын төрт қорғаннан тұратын кешен. Қамал ішіндегі құрылыстарға «Үлкен үй» мен «кіші үй» және «керуен сарай» деп аталып шартты атаулары берілді.

Ескерткішті С.П. Толстов 1946 ж. Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясы барлау экспедициясы барысында ашып сипаттама жасаған. Қорғандар әр түрлі уақытта салынып, кейіннен бір қорғаныс жүйесіне біріктірілген. Қалашықтың ішкі ауданында құрылыс іздері сақталған. Аталған төрт қорғанның ірісі «үлкен үй» – спираль пішіндес жоспарлы болып келген, көлемі 165х165 м, биіктігі 15 м. Мұндай жоспармен салынған қорған-қамал түрлерін Жетіасардан тыс, басқа ескерткіштерде кездеспейді. Алайда хронологиялық жағынан және географиялық жағынан алшақта орналасқан Кіші Азия ескерткіштерінде спираль тәрізді жоспарлы құрылыстар дәстүрлі болып саналады.

Б.д.д. I мыңж. орта тұсында Алтын-асар кешенінің солтүстік-батыс бұрышында қамал салынған болуы керек, атыс ойықтары бар қабырғаның биіктігі 5 м сақталған, дөңгелек пішінді қорған диаметрі 50 м. Бұл қалашықтағы ең кейінгі құрылыс нысаны бесбұрыш пішінді ауданы 800 м² болатын, шартты түрде «Үлкен үйдегі» деп аталған қамал болып табылады.

Ұзақ жылдары жүргізілген зерттеулердің нәтижесі Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінен қаңлы мәдениетіне тән ерекшеліктер бар екендігі байқалды. Л.М. Левина жинақталған археологиялық деректерді саралай келіп Сырдария алқабында үш мәдениеттің қатар өмір сүргенін көрсетті. Олар: отырар-қаратау, қауыншы, жетіасар деп бөлінеді [Левина, 1996: 369-423].

1987 жылы Алтын асар қалашығындағы «Керуен сарайдың» төменгі қабатынынан қыш ыдыстың ернеуі жазылған көне руникалық жазу табылған болатын. С.Г. Кляшторный, Л.М. Левина «Об одной рунической надписи с городищ Алтын-асар (Восточное Приаралье)» – атты мақаласындағы Алтын асар қаласынан табылған жазуды оқу барысында, С.Г. Кляшторный ең алғашқы сөздері () – «утесгъй», осетин тілінде «диогр», иран диалектінде жазылған «*uodesæg*», «*udxæssæg*» деп аударғанда «өлім періштесі» – өлгендердің жанын алып келетін (тот, кто приносit духов умерших), «өлім өмірдің соңы» (смерть, конец жизни); екінші сөзі () – «йекъевб», осетин тілінде «*акъырр кәлып*» – «соңына

шейін ішемін» (пить до дна), тохар тілінде «уоко» – ішу; үшінші сөз () – «кейк», осетин тілінде «*kæuæg*» – жылаған (плачущий) деп оқыды. Қалған сөздері қыш құмыраның ернеуінде сақталмаған (2-сур.). С.Г. Кляшторный табылған қыш ыдысы ғұрыптық заттарға жатады деп қорытындылаған [Кляшторный, Левина 1989: 87-96].

Алтын асар қалашығынан табылған қыш ыдыстағы жазу тарихшы, археолог ғалымдарға өте қызықты дерек болып отыр. Ғалымдардың пікірінше «Керуен сарай» ғимаратынан табылған қыш ыдыс VII–VIII ғғ. мерзімделеді. Қазіргі таңда бұл жазуы бар қыш ыдыс Ресей Ғылым академиясы Н.Н. Миклухо–Маклай атындағы этнология және антропология институтінде сақтаулы (2-сур.).

Алтын асар қалашығын сақтау және қорғау үшін 2020–2022 жж. Қорқыт Ата ат. Қызылорда университетінің «Археология және этнография» ғылыми орталығы қызметкерлері мен Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігінің «Қазреставрация» шаруашылық жүргізу құқығындағы бар мемлекеттік кәсіпорнының архитектор мамандары бірлескен экспедициясы осы нысанда қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүргізген болатын [Тәжекеев және тб. 2022: 411-418].

Қазіргі таңда Ресей Ғылым академиясы Н.Н. Миклухо–Маклай ат. Этнология және антропология институтынан әкелінген Хорезм экспедициясының архив материалдарын зерттеу барысында жалпы Сыр өңірі археологиясы үшін ашылмаған жаңалықтар әлі де көп екені анықталды.

Ғылыми жетекшісі: Құрманязов Ы.С.

Әдебиет

Байпаков К.М., Құрманқұлов Ж. Қаңлылар мемлекетінің мәдениеті // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редакторлар М.Елеуов, Ж.Жетібаев. Алматы: Аруна. 2011. 26-34 бб.

Кляшторный С.Г., Левина Л.М. Об одной рунической надписи с городища Алтын асар (Восточные Приаралье) // Этническая история и традиционная культура народов Средней Азии и Казахстана. Нукус: Каракалпакстан. 1989. С.87-96.

Қақабаев Б. Асар // Қазақтың этнографиялық катедориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 1 том. Алматы: Алем Даму интеграция. 2017. 856 б.

Қартаева Т.Е. Сыр өңірінің дәстүрлі этногеографиясы. Монография. Алматы: Арыс. 2015. 448 бет.

Қоңыратбаев Т. Ертедегі ескерткіштер Сыр бойының ежелгі тарихы мен мәдениеті зерттеу. Алматы: Өнер. 1996. 272 б.

Құрманязов И.С. Жетіасар ескерткіштерін зерттеудің өлкетанушылық кезеңі (XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы) // Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні мен болашағы» атты тарих ғылымдарының докторы, профессоры Мадияр Елеуовтың 70 жылдық мерей тойына арналған халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары / Жауапты ред. Талеев Д.Ө. (6 мамыр 2016). Алматы: Қазақ университеті. 2016. 254-256 бб.

Құрманязов И.С. Жетіасар мәдениеті: Шығыс асарлар тобына байланысты кейбір мәселелер // Археология және этнологиядағы мәдениеттер сабақтастық мәселесі «VI Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми тәжірибелік конференция материалдары. Жауапты редакторы тарих ғылымдарының докторы профессор А.Б.Қалыш. (Алматы қ., 25-26 сәуір 2014 ж.): Қазақ университеті. 2014. 449-451 бб.

Құрманқұлов Ж., Тәжекеев Ә.Ә., Әбдіқалықов Ш. Алтынасар қалашығы (№3-Жетіасар) // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редактор М.Елеуов, Ж.Жетібаев. Алматы: Аруна. 2011. 336-337 бб.

Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. Москва: Восточная лит.-ра. 1996. 396 с.

Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сырдары в I тысячелетии н.э. // Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М.: Наука. 1971. 252 с.

Нұргелді У. Жеті // Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 2 том. Алматы: Алем Даму интеграция. 2017. 848 б.

Симонов А. Джит-асар Протоколы заседаний и собраний членов Туркестанского кружка любителей архе-

логии // Историко культурные памятники археологии Казахстана. Авторы предисловия и составители Елеуов М.Е., Бахтибаев М.Түркістан:Туран. 2011. 447 с.

Тәжекеев Ә.Ә., Құрманязов Ы.С., Каналхан Е.Ф. Жетіасар ескерткіштері өлкетанушы ғалымдардың еңбектері мен Ресей империясының картографиялық материалдарында (XIX ғ. аяғы – XX ғ. басы) // «edu.e-history.kz» электронды ғылыми журналы. №1 (29) 2022.

Тәжекеев Ә.Ә., Сұлтанжанов Ж.К., Құрманязов Ы.С., Бейсембаева Л.С. 2020-2021 жж. Жанкент және Алтынасар ескерткіштерінде жүргізілген ғылыми қайта қалпына келтіру жұмыстарының нәтижелері // Марғұлан оқулары–2022:халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Жауапты редактор тарих ғылымдарының кандидаты Т.Б. Мамиров. (Алматы қ., 12–13 сәуір 2022 ж.). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2022. 411-418 бб.

Тәжекеев Ә.Ә.,Құрманязов И.С. Сыр өңірінің XVIII–XIX ғасырлардағы бекінстері // VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми тәжірибелік конференциясы материалдары / Жауапты ред. А.Б. Қалыш. (1-2 сәуір, 2016). Алматы: Қазақ университеті. 2016. 226-228 бб.

Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: МГУ. 1948. 352 с. + 87 табл.

Толстов С.П. По следам древне хорезмской цивилизации. М.-Л.: АН СССР. 1948. 322 с.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. Москва: Восточная лит.-ра. 1962. 324 с.

Толстов С.П.,Левина Л.М. Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының архив қоры // Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музей қоры архиві. №7753. 24 томдық ғылыми есебі. Қызылорда. 2015. 157 с.

Eleuov M. Kurmaniyazov I.S. The same problem of science of Zhetyasar culture // KazNU Journal of history, №4. (83) 2017.№4. P.224-230.

БАЙТАНАЕВА А.Б.

Байтанаева Асель Бауржановна

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
Казахский национальный университет им. Аль-Фараби,
Алматы, Казахстан;
bait_asel@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ПАМЯТНИКОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ ЮЖНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В статье приводятся материалы, характеризующие основные этапы исследования памятников эпохи бронзы на территории Южного Казахстана. Научные работы, проводимые до середины XX в., прежде всего, касались историко-этнографического изучения памятников региона, преимущественно средневековой эпохи. Активные археологические исследования поселений, могильников и наскальных изображений бронзового века начинаются во второй половине XX в. и связаны с деятельностью отечественных специалистов Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова. Открытия погребального комплекса Таутары и петроглифов хребта Каратау положили начало систематизированным исследованиям эпохи бронзы региона. В 90-е гг. XX и в начале XXI вв. обозначился новый виток исследований памятников эпохи бронзы Южного Казахстана. Он характеризуется серией массовых открытий поселений, могильников и новых скоплений петроглифов этого периода.

Ключевые слова: Южный Казахстан, эпоха бронзы, могильник, погребальный обряд, петроглифы.

ОҢТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ҚОЛА ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аннотация. Мақалада Оңтүстік Қазақстан аумағындағы қола дәуірі ескерткіштерінің зерттелуінің негізгі кезеңдерін сипаттайтын материалдар берілген. XX ғ. ортасына дейінгі ғылыми жұмыстар өңірдегі ортағасырлық ескерткіштердің тарихи-этнографиялық зерттелуін қамтиды. Қола дәуірімен мерзімделетін қоныстар, жерлеу орындары мен жартас суреттерін зерттеу XX ғ. екінші жартысынан бастап Ш.Ш. Уәлиханов ат. Тарих, археология және этнография институтының мамандары тарапынан белсенді түрде жүргізіле бастады. Таутары жерлеу кешені мен Қаратау жотасындағы жартас суреттерінің ашылуы өлкедегі қола дәуірі кезеңінің жүйелі түрде зерттелуінің бастамасы болды. XX ғ. 90-шы жж. және XXI ғ. Оңтүстік Қазақстандағы қола дәуірі ескерткіштерін зерттеудің жаңа кезеңі ретінде көрініс табады. Аталған кезең осы дәуірге тән қоныстар, қорымдар және жартас суреттер шоғырының жаппай ашылуымен сипатталады.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, қола дәуірі, қорым, жерлеу ғұрпы, жартас суреттері.

Археологическое изучение памятников эпохи бронзы Южного Казахстана началось с середины XIX в. и связано оно с практической деятельностью энтузиастов Туркестанского кружка любителей археологии и их поддержкой со стороны историков-востоковедов Российской Академии наук. Однако, основное внимание большинства специалистов и любителей древности уделялось ярким комплексам средневековой городской культуры и крупных курганах раннего железного века [Елеуов, Бахтыбаев 2011; Лунин 1958]. Исследования памятников эпохи бронзы в дореволюционное

время было эпизодическим и находилось на уровне первичных открытий.

К числу открытых, но не исследованных, относится археологический комплекс эпохи бронзы ущелья Боралдай (петроглифы Жуземды и пещера Туттыбулак-I), обследованный в начале XX в. П.П. Комаровым [Елеуов, Бахтыбаев 2011: 345-349].

В целом членами ТКЛА применялся преимущественно поисковый подход к изучению памятников древности, в том числе и бронзового века. Их изыскания сводились к обнаружению, фиксации и сбору интерес-

ных артефактов, среди которых объекты и предметы бронзового века встречались достаточно редко. Тем не менее, это был первоначальный этап накопления знаний, которые в будущем позволили разработать как методику археологических исследований древних памятников, так и теоретические вопросы периодизации и хронологии наиболее ранних этапов истории региона.

В 20-50-е гг. XX в. важное значение в историографии эпохи бронзы Казахстана имели открытие андроновской культуры С.А. Теплоуховым в Южной Сибири и обоснование М.П. Грязновым её распространения на территории степных районов Казахстана [Теплоухов 1929: 41–62; Грязнов 2005: 125].

В 30-50-е гг. XX в. изучением древней культуры населения Южного Казахстана занимался А.Н. Бернштам. Общий анализ культурного развития древнего населения Северного Притяньшанья позволили ему выделить так называемый «досакский», хронологический этап [Бернштам 1950; Бернштам 1952: 50–68]. Эти исследования дали теоретическую и практическую базу для поиска и открытия ярких и самобытных памятников в данном регионе.

Первые систематические исследования древней культуры бронзового века Южного Казахстана начались в 60-80-е гг. XX в. Началом изучения памятников эпохи бронзы на территории Южного Казахстана можно считать исследования отдела археологии Института истории, археологии и этнографии им. Ч.Ч. Валиханова Академии наук КазССР. Первым исследованным памятником эпохи бронзы стал могильник Таутары, открытый в 1953 году Е.И. Агеевой и исследованный в 1957-1959 гг. А.Г. Максимовой [Агеева, Пацевич 1956: 50-51]. Памятник располагался на северных склонах Каратау в 7 км к юго-востоку от городища Баба-ата и состоял из 23 оград, трех курганов с каменно-земляной насыпью и каменной выкладкой. Ограды прямоугольной, квадратной, овальной, круглой формы, врытые на ребро каменными плитами или камнями. Основным обрядом захоронения было трупосожжение. В западной стороне ямы чаще всего встречались остатки сожженных костей, а в западной и восточной стороне могилы глиняные сосуды с пищей.

Сосуды имеют плоское дно и представлены в двух формах: горшки с округлым плечом или небольшим краем при переходе от горлышка к тулову и баночной формы. Чаще всего украшены гребенчатым штампом. Горлышко сосуда и верхнюю часть тулова зачастую покрывали орнаментом, реже у дна и само донце. Среди украшений встречаются изделия из золота и бронзы. Памятник был определен как смешанный, федоров-

ско-алакульский комплекс андроновской культуры, согласно представлениям того времени о периодизации древних культур бронзового века Казахстана [Максимова 1962: 37-56].

Другой могильник этого времени, исследованный С.М. Ахинжановым и А.К. Акишевым, находился на юго-западных склонах Каратау, в ущелье Бесарак, на плато Куюкты и состоял из каменных оград, примыкающих друг к другу. По типу найденной керамики присутствует сходство с комплексом Таутары, особенно приземистых сосудов с выпуклым туловом, выделенным донцем и уступом при переходе к горлу и острореберных горшков с суженной горловиной, а также с орнаментацией сосудов. Что позволило авторам исследования отнести могильник Куюкты к позднему этапу андроновской культуры [Ахинжанов 1972: 46-52].

Важными открытиями и исследованиями этого периода стали работы Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под руководством М.К. Кадырбаева. В ходе этих работ были открыты целые серии петроглифических памятников на северных склонах гор Каратау – Кошкар-ата, Койбагар, Арпаузен, Маймак, Габаевка и другие. В данном материале авторами исследований, помимо публикаций новых материалов, была впервые разработана периодизация наскальных рисунков южных регионов Казахстана. В ней были обоснованы положения, доказывающие, что наиболее ранним этапом формирования данного вида искусства в эпоху производящего хозяйства стала эпоха бронзы [Кадырбаев, Марьяшев 1977]. В дальнейшем А.Н. Марьяшевым стал активно исследоваться вопрос о взаимосвязи древних наскальных рисунков с расположенными вблизи другими памятниками бронзового века – поселениями и могильниками [Марьяшев, Рогожинский 1991].

Новым этапом изучения памятников эпохи бронзы стал период обретения Независимости Республики Казахстан. Со второй половины 90-х гг. XX в. памятники эпохи бронзы стали все более привлекать внимание современных ученых. Изучение данного периода отечественной истории должно было помочь в решении целого ряда важных проблем современной казахстанской археологии, таких как, становление и развитие культур бронзового века и этнокультурное взаимодействие древнего населения бронзового и раннего железного века.

Крупные исследования в это время начались в Туркестанском оазисе и у северных склонов хребта Каржантау. В 2000 г. археологом Е.А. Смагуловым был обнаружен комплекс из трех могильников Шербай 1-3.

Он находился в 5 км к югу от г. Туркестана, на остатках дюны, которая имела овальные в плане очертания, размерами 400×800 м.

Конструкции сооружений представляли собой площадки округлой и прямоугольной форм. Могильная яма располагалась по центру площадки, ориентированная, как принято, по линии ЮЗ — СВ. Само сооружение, вероятно, было перекрыто курганной насыпью. На юго-западной стороне ямы располагалась керамическая лепная посуда, на противоположной стороне уложены в кучке кремнированные кости человека. В большинстве случаев таких кучек было две, что, судя по всему, говорит о парном захоронении, а иногда кости и вовсе отсутствовали.

Почти все захоронения были разграблены в древности. В единственном, нетронутом погребении обнаружено 2 сосуда, а также украшения, состоящие из 13 предметов (браслетов, бусин из пасты, бляшек).

Преобладают сосуды горшкообразной формы с орнаментами из заштрихованных треугольников, треугольных насечек, свастик. Аналоги по форме и орнаментации керамических изделий некрополя Шербай встречаются в числе материалов могильников Таутары и Куюкты. К сожалению, данный памятник не сохранился, как и другой могильник в окрестностях Туркестана – Шипан. Полученные материалы обоих погребальных комплексов характерны для скотоводческих племен федоровской культуры, андроновской культурно-исторической общности, и датированы авторами работ XVI–XIV вв. до н.э. [Смагулов, Баратов 2004: 75-88; Эсеров 2010: 251-256].

На северо-западных склонах предгорья Каржантау расположено урочище Бургулюк, где с 2001 по 2004 г. была проведена археологическая экспедиция Южно-Казахстанского государственного университета им. М.О. Ауэзова (рук. Б.А. Байтанаев), в ходе которой были обнаружены поселение и некрополи бронзового века. Среди находок попались фрагменты керамики, среди которых можно выделить следующие типы посуды: котлы, горшки, крынки, чаши, пряслица. Также бронзовый наконечник стрелы, имеющий аналоги и широкую географию среди памятников позднего бронзового века, относящийся к дандыбай-бегазинскому времени. Важным результатом данного исследования является выявление нового типа керамики, характерного для финального периода бронзового века, который был назван каржантауским [Байтанаев 2011: 19-32].

В этот же период были проведены исследования новых памятников древнего наскального искусства в

горах Каратау и его отрога хребта Боралдай. Одними из наиболее ярких петроглифических комплексов региона оказались скопления наскальных рисунков в горах Малого Каратау и в ущелье Боралдай [Байтанаев 2007; Байпаков, Марьяшев 2013]. В данных работах были уточнены вопросы не только введения в научный оборот новых материалов по петроглифам региона, но и стилистических особенностей петроглифов эпохи бронзы региона, а также поставлены проблемы выделения рисунков более ранних этапов.

Археологические исследования 90-х гг. XX и нач. XXI вв. обозначили круг основных проблем изучения культуры племен эпохи бронзы на территории Южного Казахстана на современном этапе, где одной из главных обозначалась нехватка археологического материала. С этой целью в 2015-2017 гг. в рамках грантового проекта Института археологии ставилась задача массовой разведки древних памятников региона и их картирования. В ходе полевых исследований в горах Каржантау, Боралдай, Большого и Малого Каратау, позднее и в Туркестанской оазисе, была обнаружена целая серия поселений бронзового века. Среди них следует отметить поселения Каскасу, Наутсай, Кога-сай, Каратас, Усиктас и комплекс памятников (поселение Улькентура 1, Туттыбулак 1 и пещера Туттыбулак 1) в ущелье Боралдай [Байтанаев, Горячев 2017].

Все поселения представляли собой многослойные комплексы из серии полуземлянок эпохи бронзы, раннего железного века, средневековых усадеб и хозяйственных построек. На поселениях Каскасу, Наутсай и Улькентура 1 проведены контрольные шурфы, которые показали залегание слоев эпохи бронзы на глубинах 70–80 см от поверхности земли. Получен вещевой и керамический материал, который позволил отнести эти слои к позднебронзовому этапу.

В 2016–2022 гг. были проведены специализированные исследования поселения и пещеры Туттыбулак 1, находящиеся в верховьях реки Боралдай в 7,5–8 км к востоку – северо-востоку от аула Теректы. В ходе раскопок поселения был найдена керамика раннего железного века и эпохи бронзы. А также, определено, что пещера Туттыбулак 1 являлась поселением древних, местных металлургов [Байтанаев, Горячев 2017]. Пещера Туттыбулак 1 исследуется в течении нескольких лет, начиная с 2016 по настоящее время. В ходе предыдущих исследований было установлено, что пещера функционировала в эпоху бронзы в качестве стоянки для охотников и собирателей [Байтанаев, Горячев 2022: 67-87]. В пещере Туттыбулак 1 обнаружены многочисленные наконечники стрел и фрагменты

керамики по технологии производства от эпохи бронзы и раннего железного века до развитого средневековья. Посуда имеет плавную профилировку плечика и сильно раздутое тулово. На территории Южного Казахстана и Жетысу подобная керамика встречается в материалах поселений, относящихся к XII–X вв. до н.э. [Байтанаев 2011: 5–36; Марьяшев, Горячев 2017].

В настоящее время в регионе продолжают активные исследования поселений и могильников эпохи бронзы. В частности, обнаружены поселения вблизи известных ранее памятников в долине рек Арыстанды и Таутары (А.А. Горячевым), и в одном из ущелий петроглифического комплекса Арпаузен (А.Е. Рогожинским). Данные памятники представляют особый интерес для полномасштабных комплексных исследований.

В границах города Туркестан было обнаружено крупное дюнное поселение бронзового века Туркестан 1. Общие его параметры составляют 475 м по оси юго-запад – северо-восток и 175 м по оси юго-восток – северо-запад. Поселение расположено по южному склону дюнного холма в 150–200 м к северу от русла старицы. В результате 6-ти контрольных шурфов по всей территории памятника и рекогносцировочного раскопа в его центральной части были зафиксированы – пол одного жилища с фрагментом центрального, глинобитного очага, и получен обширный керамический материал. Фрагменты керамики из жилища эпохи бронзы представляют в основном горшковидные и баночные сосуды, орнаментированные геометрическим штампом, резными линиями и формованным валиком. Аналогичные дюнные поселения и жилища с глинобитными очагами известны среди памятников тазабагыяской культуры низовьев Сырдарьи и Южного Приаралья [Итина 1977; Итина 2001]. Технология производства керамики и ее орнаментация находят свои ближайшие аналогии среди памятников каржантауского, в частности поселения Бургулюк в Южном Казахстане [Байтанаев 2011: 22–31]. Подобные орнаментальные мотивы древней керамики относятся как к андроновскому, так и бегазы-саргаринскому этапам бронзового века Казахстана.

Таким образом, историю исследования памятников эпохи бронзы Южного Казахстана можно поделить на четыре основных этапа:

Первый – дореволюционный (сер. XIX в. до 1917 г.), который характеризуется накоплением фактов, фиксацией, первичным изучением отдельных памятников;

Второй – начальный, советский (20–50-е гг. XX в.), отмечен накоплением теоретических знаний по материалам эпохи бронзы и осуществлением первых экспедиций;

Третий период – поздний, советский (60–80-е гг. XX века) отличается первыми систематизированными исследованиями погребальных памятников и древних наскальных изображений бронзового века, которые заложили первичную базу для теоретических научных гипотез об историческом развитии древнего населения;

Четвертый – современный этап, начавшийся с обретением Независимости Республики Казахстан и продолжающийся до наших дней. Данный период характеризуется целенаправленным изучением археологических памятников, применяющий все доступные технологии (аэрофотофиксация, аэрозондировка, географическая привязка памятников с помощью ГИС, цифровые графические реконструкции археологических объектов).

Подводя некоторый итог истории исследования памятников эпохи бронзы на территории Южного Казахстана, можно говорить о том, что до конца 1990-х гг. памятники эпохи бронзы на территории данного региона были исследованы в недостаточной степени. Именно вторая половина XX в. стала определяющим этапом в изучении памятников археологии, в том числе эпохи бронзы Южного Казахстана. Накопленный материал, результаты естественнонаучных исследований, исследование памятников со стратиграфически целым слоем позволило выйти на другой уровень изучения эпохи бронзы этой территории. Начало XXI в. обозначилось новым витком исследований. Науке стал известен перспективный в археологическом отношении район, где в эпоху бронзы шли довольно активные исторические процессы.

Научный руководитель: А.А. Горячев

Литература

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Отчет о работах ЮКАЭ 1953 г.// Труды ИИАЭ АН Каз ССР. Археология. 1956. Т. 1. С. 33–60.

Ахинжанов С.М., Акишев А.К. Могильник Куюкты – первый памятник эпохи бронзы // ИАН КазССР. Серия обществ. наук. 1972. № 2. С. 46–52.

Байпаков К. М., Марьяшев А. Н. Петроглифы Мало-го Каратау и западной оконечности Киргизского Алатау. Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза». 2013. 120 с.

Байтанаев Б.А. Древности Бургулюка. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2011. 224 с.

Байтанаев Б.А., Потапов С.А., Грищенко А.Н. Петроглифы Боралдая. Алматы: Күмбез. 2007. 112 с.

Бернштам А.Н. Труды Семиреченской археологической экспедиции. Чуйская долина // Материалы и

исследования по археологии СССР (МИА). №14. М.-Л. 1950. 249 с.

Байтанаев Б.А., Горячев А.А., Сараев В.В., Шаяхметов А.Х., Ергешбаев А.А., Бейсенов Н.Б. Новые памятники раннего железного века Южного Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. 340с.

Байтанаев Б.А., Горячев А.А. Археологические исследования в ущелье Боралдай в 2015-2022 гг. // Евразийская степная цивилизация: человек и историко-культурная среда материалы V международного конгресса археологии евразийских степей (г. Туркестан, 11–14 октября 2022 г.). Том 5. Алматы – Туркестан: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2022. С. 67-87.

Бернштам А.Н. Наскальные изображения Саймалы-Таша. СЭ. 1952. №2. С.50-68.

Грязнов Михаил Петрович //«Казахстан. Национальная энциклопедия». Т.2. Алма-Ата: Қазақ энциклопедиясы. 2005. С. 125.

Историко-культурные памятники Казахстана / Авторы предисловия и составители Елеуов М., Бахтыбаев М.М. Туркестан: Туран. 2011. 447 с.

Итина М.А. История степных племён Южного Приаралья (II – начало I тысячелетия до н.э.). М.: 1977. 240 с.

Итина М. А., Яблонский Л. Т. Мавзолеи Северного Тагискена: поздний бронзовый век нижней Сыр-Дарьи / РАН. Ин-т археологии, ин-т этнологии и антропологии. М.: Восточная литр-ра. 2001. 295 с.

Кадырбаев М.К., Марьяшев А.Н. Наскальные изображения хребта Каратау. Алма-Ата: Изд-во «Наука» КазССР. 1977. 232 с.

Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.). Ташкент. 1958. 322 с.

Максимова А.Г. Могильник эпохи бронзы в урочище Тау-Тары //Археологические исследования на северных склонах Каратау. Труды ИИАЭ А. Н. Каз. ССР. Т.14. Алма Ата. 1962. С. 37-56.

Марьяшев А.Н., Горячев А.А. Вопросы изучения поселений эпохи бронзы Северного Приитальянья // <http://e-history.kz/ru/books/journal>. 2017. №3.

Марьяшев А.Н., Рогожинский А.Е. Наскальные изображения в горах Ешкиольмес. // Алма-Ата: Гылым. 1991. 80 с.

Өсеров Т.О. Шипан қорымы-қола дәуірінің ескерткіші. «Хан Кененің қасиетті мұраты» атты халықаралық конференция материалдары (Түркістан қ., 24 сәуір, 2010 ж.). Түркістан: Қ.А. Яссауи ат. Халықаралық қазақ-түрік университеті. 2010. 251-256 бб.

Смагулов Е.А., Баратов С.Р. Некрополь эпохи бронзы в окрестностях г. Туркестан (Археологические работы в 2000 году на могильнике Шербай) // Отан тарихы. №3-4. 2004. С. 75-88.

Теплоухов С.А. Опыт классификации древних металлургических культур Минусинского края (в кратком изложении) // Материалы по этнографии. Т. IV. вып. 2. Л., 1929. С. 41-62.

БЕГЕНОВ Н. В.

Бегенов Нурасыл Викторович
Әл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан;
n_begenov04@mail.ru

ЖЕТІСУ ӨңІРІНДЕГІ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аннотация. Мақалада Жетісу өңіріндегі ерте темір дәуірінің археологиялық ескерткіштерінің зерттелу тарихы қарастырылады. Өңірде табылған құнды материалдардың арқасында археолог-зерттеушілер Қазақстан археологиясына үлкен жаңалықтар енгізді, сондықтан бұл мақалада әр түрлі кезеңдерге қатысты зерттеулер қамтылады. Мақалада сақ тайпаларының қоныстанған жерлері туралы айтылады, сонымен қатар осы тайпалар туралы ақпарат берген еңбектер көрсетіледі. Патша өкіметі, кеңестік кезең және Тәуелсіз Қазақстан кезеңіндегі ғалымдардың зерттеулері сипатталатын болады.

Түйін сөздер: Жетісу өңірі, сақ тайпалары, жерлеу кешендері, сақ мәдениеті, ғалымдар.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА В ЖЕТЫСУ

Аннотация. В статье рассмотрена история изучения археологических памятников эпохи раннего железного века Жетысу. Благодаря ценным материалам, найденным в регионе, археологи-исследователи внесли большой вклад в развитие отечественной археологической науки. В статье приводятся сведения о местах расселения сакских племен, представлены работы, в которых описаны результаты полевых исследований на памятниках раннего железного века. Выделены исследования дореволюционного, советского и периода независимого Казахстана.

Ключевые слова: Жетысу, сакские племена, погребальные комплексы, сакская культура, ученые.

Сақ тайпалары б.д.д. I мыңжылдықта қазіргі қазақ даласының аумағында көшпелі тайпалардың бірі болған. Сақтар туралы әлемге «азиялық скифтер» деп жазған грек дереккөздерін айтуға болады. Тарихтың атасы Геродот сақ туралы ең құнды мәліметтерді «Еуразияны мекендеген тайпалар» туралы мағлұматтарды сипаттайтын төртінші кітабында қалдырды. Ахеменидтердың сына жазуларында сақ тайпаларының үш тобы туралы деректер бар, оларды: хаомаварга-сақтары (хаома сусының қайнататын тайпалар), парадарайа-сақтары (теңіздің арғы жағындағы) және тиграхауда сақтары (үшкір қалпақ киген) деп атаған [Байпаков, Таймагамбетов 2006: 131].

Жалпы Жетісу, Тянь-Шань таулары сондай-ақ Сырдария өзенінің орта ағысындағы жерлерде тиграхауда сақ тайпалары көшіп-қонып жүрді, олар бұл өлкелерде бай ескерткіштер қалдырды. Геродот өз еңбектерінде тиграхауда сақтары туралы былай жазған: «сақ-скиф тайпасы, бастарында тік тұрған, тығыз киізден жасалған

үшкір қалпақтары болған; шалбар киген, оларда жергілікті садақтар, қысқа қылыштары және секира-сагария балталары болған» [Акишев, Кушаев 1963: 18].

Жетісудағы ерте темір кезеңі аз зерттелген, бұл осы кезеңнің сирек кездесетін археологиялық (эталонды) ескерткіштеріне байланысты [Чекин и др. 2019: 411].

Қазіргі уақытқа белгілі, Ресей империясының ғалымдары Қазақстан жерін зерттеуі үшін жүргізген үлкен жұмыстары нәтижесінде құнды мәліметтер тапты. Сол кездерден, яғни ол XIX ғ. ортасынан бастап Орыс географиялық қоғамының Батыс Сібірлік бөлімшесі (Н.А. Абрамов, М.В. Флоринский) мен Археологиялық Комиссияның (В.В. Радлов) түрткі болуымен белсенді түрде зерттеулер жалғасты. Сібірдің ежелгі дәуірін зерттеуші В.В. Радлов 1862 ж. Қапалдың маңындағы жиырма екі үйінділі қорымда зерттеу жүргізді. Қорғанның қабір шұңқырының шетінде екі қатарлы тас қоршауы қойылған. Қабірде қырынан жатқызылған адам жерленген. Оның жанына алтыннан

құйылған қоян бейнесі мен жұзақ (агат) моншақ табылды. Сонымен қатар осы жерлеуден тыс екі тоналған обаларда ғалым қазба жұмыстарын жүргізді [Оңғар 2005: 260].

Келесі кезекте 1879 ж. өлкенің алғашқы археологиялық картасы жасалынғаны туралы айтуға жөн, өйткені бұл көп мәліметтер беретін тағы бір құнды материалдар. XIX ғ. аяғында өңірді тереңірек зерттеу мақсатымен құрылған Археологияға қызығушылардың Түркістандық үйірмесі археологиялық ескерткіштер туралы ақпарат жинақталуына үлкен үлес қосты. Үйірменің мүшесі Н.Н. Пантусовпен 1889 ж. Археологиялық Комиссияның тапсырмасы бойынша Весновка және Үлкен Алматы өзендерінің жағалауында қазба жүргізді [Оңғар 2005: 260]. Біріншісінде ол екі обаны ашты, ал келесісінде бір обада қазба жасады. Сол жылдары басқада зерттеушілер қызығушылығын көрсетіп зерттеу жұмыстарын жүргізді. Бұл ғалымдарға біз Н.А. Абрамовты, М.В. Флоринскийді, Д.И. Городецкийді, Н.Н. Пантусовты және В.В. Бартольдты жатқызамыз. Олар обалар тобын тізімдеп, сипаттау жұмыстарымен айналысты [Оңғар 2005: 260].

Жүйелі қазба жұмыстарына келетін болсақ А.Н. Бернштам бастаған Жетісу археологиялық экспедициясымен өз бастауын тапты, ол 1939–1940 ж. Қара-Шоқы (б.д.д. V–IV ғғ.) және Қарғалы I (б.д.д. VIII–I ғғ.) қорымдарында сақ жерлеулерін зерттеп, ішінара қазды [Акишев, Кушаев, 1963: 21]. А.Н. Бернштам Жетісу мен Тянь-Шаньның көшпелі сақтары өз кезегінде оңтүстік Сібір этникалық топтарының күшті ықпалымен қалыптасқан жергілікті Жетісу мен Тянь-Шань андроновтықтардың тікелей ұрпақтары деп есептеді [Акишев, Кушаев 1963: 123]. А.Н. Бернштам, сондай-ақ атақты ғалымдар Е.А. Агеева мен Г.А. Кушаев табылған. Ескерткіштерге назар аударғанын атап өткен жөн, олар негізінен Талғар, Түрген, Есік, Шелек, Шарын және Кеген өзендерінің жағасында орналасқан [Оңғарулы и др. 2020: 23–24].

XX ғ. 50–60 ж. К.А. Акишев басқарған Іле, одан кейін Жетісу археологиялық экспедициясы сақ кезеңіндегі салыстырмалы түрде аздаған ескерткіштері бар, жиырмадан астам қорымдағы қорғандарды зерттеді [Естемесов 2021: 23]. Жетісудағы ерте сақ кезеңінің зерттеу тарихында Бесшатыр қорымының, «патша» үлгісіндегі обалардың ашылуы маңызды болды, К.А. Акишев пен Г.А. Кушаевтың экспедициясы 1954 ж. бастап әр жылдары үш қорымдарды зерттеді: Бесшатыр, Қызылауыз I және Алтын-Емел I, онда 40 қорған қазылды [Акишев, Кушаев, 1963: 21]. Бесшатыр қорғандарының ерекшелігі олардың жер үсті ағаш

құрылыстары болып табылады, олар: дәліз, одан әрі есік алдындағы құрылыс (дромос), одан кейін жерлеу камерасы және жерасты катакомбаларынан тұрған [Оңғарулы и др. 2020: 20]. Ең үлкендерінің биіктігі 16–18 м-ге дейін, ал диаметрі 90–100 м-ге жететін қорғандар өзен террасалары мен құрғақ арналардың жиектерімен тізбектеліп созылып жатыр. Жалпы Жетісу аумағындағы элиталық қорғандардың көптігі жоғары дамыған қоғамды, қатаң ұйымдастырылған әскери-саяси жүйені және діни-идеологиялық дүниетанымға жаппай бейімділікті айғақтайды, жөнеде бұл қорғандарды билік белгісі ретінде қабылдау керек деп К.А. Ақышев атап өткен [Джумабекова, Базарбаева 2018: 472].

1956 ж. Е.И. Агеева және А.Г. Максимова бастаған Жетісу археологиялық экспедициясы Жуантөбе I (б.д.д. VII–VI ғғ.) және Қадырбай III (б.д.д. IV–III ғғ.) қорымында 10 қорған қазды [Акишев, Кушаев 1963: 21]. А.Г. Максимованың пікірінше, Жуантөбе обасын зерттеу Жетісу аумағындағы дамып келе жатқан ерте тайпаларды зерттеу үшін өте маңызды, олардың материалдары сақтардан түркі кезеңіне дейінгі дәуірді зерттеуге мүмкіндік береді деп айтып кеткен [Максимова, 1960: 60–64].

1969–1970 ж. Қазақстандағы алғашқы «алтын адам» деп аталатын сақ ханзадасын ғылымға әкелген Есік қорғаны ашылып, зерттеліне бастайды. Қорғанның диаметрі 60 м, биіктігі 6 м болды. Үйіндінің жоғарғы жағында диаметрі 12 м, тереңдігі 2,3 м болатын шұңқыр анықталды. Жерлеудің профилін зерттеу кезінде оның 3–4 қабаты анықталды. Бірнеше рет тонау салдарынан орталық қабір толығымен қирады. Алайда, бүйір қабір толық сақталып, жерленген адамның қалдықтары мен жерлеу құралдары бүгінгі күнге дейін жетті. Бұл табылған материалдарға жерлеу камерасынан табылған 4000 алтын заттар, темір қылыш пен қанжар, қола айна, отыз бір саздан, металлдан және ағаштан жасалған ыдыс және т.б. табылған [Акишев 1978: 10–17]. Табылған 26 таңбалы күміс тостағанды да атап өтуге болады, бұл артефакт сақтардың жазуы бар екендігінің дәлелі жөнеде сақтардың тұрмысы мен мәдениетін зерттеуге маңызды қадам береді.

1985–1986 ж. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих, археология және этнология институтының Алматы археологиялық экспедициясы Моалы мен Шұбарат қорымына қазба жұмыстарын жүргізіп, табылған заттар осы экспедиция жетекшілері Б.Н. Нурмуханбетов пен Ю.И. Трифоновқа ескерткіштерді б.д.д. V–IV ғғ. жатқызуға мүмкіндік берді. Жалпы алғанда 52 қорған зерттелді. Моалы I қорымы 30 қорғаннан тұрады және әлеуметтік мәртебесі мен мүлктік құрамы бойын-

ша ерекшеленетін объектілердің 2 тобына бөлінеді. 2005 ж. Молалы I қорымын зерттеу жалғастырылды, ал Шұбарат қорымында үлкен тарихи құндылығы бар 200-ден астам қорған нысандарымен белгілі. Бұл қазбалар Есік қорғандарын салған тайпалармен қатар өмір сүрген көшпенділер мәдениетінің бейнесі туралы түсінік берді [Джумабекова, Базарбаева 2018: 475].

XX ғ. 90-шы ж. ортасында Жетісуда халықаралық Қазақстан-Америка бірлескен экспедициясы жұмысына бастау берілді. Бұл экспедицияның тақырыбы «Жетісудың солтүстік-шығыс бөлігіндегі қола дәуірінен орта ғасырға дейінгі дала қоғамының дамуы» болды. Зерттеудің мақсаты мен негізгі объектісі ерте темір дәуірінің қоныстарын ашу, материалдардың орналасуын, жіктелуін және танылуын зерттеу болды [Онгарулы и др. 2020: 30]. Экспедиция жетекшісі К.М. Байпақов, ал зерттеушілер құрамында Ф.П. Григорьев, шетелдік мамандардан көптеген жылдар бойы ерте темір дәуірінің қоныстарын зерттеген К. Чанг пен П. Туртеллот болды [Базарбаева 2010: 160]. Экспедиция кеш қола мен ерте темір дәуірінің 40-қа жуық қонысы 10 жылға созылған далалық жұмыстардың нәтижесі болды. Бұл қоныстарға: Тұзусай, Цыганка, Талдыбұлақ, Ой-жайлау, Қызылбұлақ III, Өсербай I, Шарын, Серектас I, Рахат жатады. Рахат қонысын 2017 жылы қазақ-қытай экспедициясы зерттеді [Онгарулы и др. 2020: 30].

2006 ж. «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында Алматы қаласының әкімдігі Ұлжан қорымын зерттеуді бастады. Қорым қарқынды құрылысқа ұшырады және осыған байланысты археологиялық жұмыстар басталды. Ескерткіштің өзі Алматы қаласының солтүстік-батыс бөлігінде, Үлкен Алматы өзенінің оң жағалауында орналасқан. Ұлжан қорымының оңтүстігіне қарай 1 км қашықтықта Ұлжан II қорымы орналасқан, ол солтүстік-шығыс оңтүстік-батыс желісі бойынша тізбекке созылған кіші көлемдегі 5 қорғаннан тұрады. Өртүрлі тонауға ұшыраған Ұлжан қорғандары сақ археологиясы саласында жақсы ақпарат берді [Амиров 2008: 29]. Ескерткіште тас қабықпен бекітілген топырақ үйінділерінің ауыспалы қабаттарының қайталанатын белгісі көрінеді. 4-қорғаннан скиф аң стилімен жасалған алтын бұйымдар табылды. 5-қорғаннан жебенің сүйекті ұштары табылды, сондай-ақ қытай және үнді әшекейлеріне ұқсас импорт табылды, ал 3-қорғанда құжатталған қазба жұмыстарынан алғашқы табылған қола қазан табылды [Амиров 2008: 34].

2009 ж. А.З. Бейсеновтың басшылығымен Талдықорған экспедициясы Кербұлақ ауданындағы ерте темір ғасырындағы ескерткіштерді іздестіру

және тіркеуді жүргізді. Осы экспедиция нәтижесінде Алтынемел жотасының етегіндегі Қоғалы алқабында биіктігі 2,5–3-тен 5–7 метрге дейінгі 100-ден астам қорған анықталды [Бейсенов и др. 2018: 138–139]. Осы жұмыстар барысында табылған бірнеше материалдар сақ мәдениеті дәуірінде Каспан шатқалы жақсы қоныстанғанын көрсетеді, бұл зерттеушілерге таулы алқаптың қолайлы жағдайларын көрсетті, сондай-ақ ескерткіштердің болуының маңызды себептерінің бірі осы аймақтың сумен жақсы қамтамасыз етілуі болды. Қазіргі уақытта бұл аймақтағы өзендер суы аз, бірақ жергілікті тұрғындардың пікірінше, бұрын өзендерде су көп болған, сонымен қатар көптеген таулы бұлақтар болғаны белгілі [Бейсенов и др. 2018: 140]. 2012–2015 жж. қазақ-итальян экспедицияларының бірлескен жұмысының арқасында Кербұлақ ауданындағы Быжы өзенінің жанында орналасқан Каспан-6 қорымының қорғандары зерттелді [Онгарулы и др. 2020: 32]. Жеті қорған қазылып, радиокөміртекті талдау әдісімен алынған мәліметтер бойынша ескерткіштер 2 хронологиялық топқа бөлінеді, 4 қорған б.д.д. VIII–VI ғғ., ал қалған 3-і б.д.д. VI–III ғғ. жатты [Бейсенов и др. 2018: 138–139].

2012–2017 ж. А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының Қарқара отряды, Қарқара жерлеу кешенін зерттеді [Онгар, Киясбек 2014: 29]. Экспедицияға және жалпы Қарқара өзенінің тау бөктеріндегі аңғарында орналасқан қорғандарды зерттеуге, экспедиция бастығы болған А. Оңғар, сондай-ақ Ф. Қиясбек, Б. Хасенова, Б. Бесетаев, Б. Қожахметов және т.б. қатысты. Қарқара өзенінің тау бөктеріндегі аңғарында оңтүстік-шығыстан солтүстік-батысқа қарай созылып жатқан төрт-бес қорған тобы шоғырланған, сонымен қатар олардың әр тізбегінде 3-8 үлкен қорған бар екенін атап өткен жөн. Осы жерлерді XX ғ. 80 ж. ортасынан бастап ауылшаруашылық жұмыстарына пайдаланғанына байланысты көптеген ескерткіштердің сыртқы белгілері жойылды. Қарқара жерлеу-ғұрыптық кешенінде жер үсті құрылысы, қоршалған кеңістік, арықтар, сондай-ақ көлемі жағынан едәуір кішкентай қорғандар бар. Олар шұңқырдың сыртында қысқа қашықтықта орналасқан. Кешеннің жалпы көлемі шығыстан батысқа қарай 125x74м және 127x51м солтүстіктен оңтүстікке қарай жатыр [Онгар, Киясбек 2014: 29]. Зерттеушілер қазба барысында аздап ауытқумен солтүстікке қаратылып, шалқасынан жатқызылған адамдардың жерленгендігінің анықтады. Мәйіттер оба маңындағы орташа көлемді бірнеше тас қабатты қоршаулардың астында, аздап тереңдетілген қабір шұңқырларында болды. Адамның жанына көбіне

моншақтар, қыш ұршық, темір пышақ, кейбір мәйіттердің басында алтын тігілмелі әшекейлі тоқыма баскиім табылды. Зерттеушілер обаның сыртқы құрылымына қарай б.д.д. VI–V ғғ. жататының мүмкін етті. Сонымен қатар бүкіл қазылған 34 қорғандардың тек 2 ғана адам сүйегі табылмады [Оңғар, Киясбек 2014: 57].

2012 ж. А.Е. Чотбаевтың басшылығымен Қатартөбе қорымының қорғандарын зерттеу басталды. Қорым Шалкоде алқабының тау етегінде, тегіс алаңында орналасқан, солтүстіктен оңтүстікке тізбектеліп созылған әр түрлі уақыттағы 50-ден астам ғұрыптық жерлеу кешені бар [Чотбаев, Оңғар 2012: 118]. Бұл аймақ өз атауын аңғар бойымен тізбектелген қорғандарға байланысты алды. Қорымды зерттеу тобы шартты түрде төрт топқа бөлді. Негізгі бөлігін биіктігі 1-ден 4 м-ге дейін және диаметрі 10-нан 60 м. дейінгі қорғандар алып жатыр. Пішіні бойынша қорғандарды 2 үлкен бөлікке бөліп қарастырған: 1) тікбұрышты немесе төртбұрышты; 2) дөңгелек, олар түрлері бойынша жүйеленді [Чотбаев, Оңғар 2012: 118–120].

2015 ж. Есік және Түрген өзендері жайылмаларының арасында орналасқан Орнек қорымы табылды. Қорымды қазу және зерттеу Т.Ж. Толегеновтың жетекшілігімен «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы жүргізді [Түлегенов, Иванов 2016: 150]. Жалпы алғанда, қорымды зерттеу 6 жыл жүргізілді және қорымның 2 тізбек пен 16 қорғаннан тұратыны анықталды. Қорымның құрылымы мен материалында өзіндік ерекшелігі табылды. Алынған деректер кезінде батыс-шығыс желісі бойынша бағытталған, сирек ауытқулары бар цисталарда (жер асты жерлеу құрылыстары) жүргізілген жерлеулердегі заңдылықтар анықталды. 4 дала жұмыстары кезінде зерттеушілер ерекше жерлеу дәстүрлері мен церемонды жерлеуге арналған материалдардың ерекше түріне қорытынды жасай алды [Мухтарова и др. 2021: 207–208].

2020 ж. А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының қызметкерлері Алматы қаласы Наурызбай ауданының аумағында табылған қорғандарды олардың толық жойылу қаупіне байланысты зерттеуді бастады. Қазба жұмыстарына Т.Н. Лошакова, И. Камалдинов, А. Төлегенов, М. Алтаев, А. Оразай, Н. Мәлік, Г. Қалдыбаева, Ж. Оралбаева, М. Қалықов қатысты. Қорым Қарғалы (Қарғалы) және Үлкен Алматы өзендерінің аралығында орналасқан. Ескерткіш орналасқан жері бойынша Таугүл 3 деген атауды алды. Қорым бастапқыда Қарғалы өзенінің бойында Солтүстік-Оңтүстік сызық бойымен созылған қорғандар тізбегінен тұрды. Бүгінгі таңда бұл жерде 4 қорған сақталған. Оның ішінде № 2 қорған зерттеліп, қорымның оңтүстік

бөлігіндегі № 1 қорған зерттеле бастады, ал екі қорған № 1 және 2 қорғандардың оңтүстігінде сақталды, біреуі 2020 ж. қыркүйегінде жойылды. Зерттелген № 2 қорғанның диаметрі 31,50–31,80 м, ал биіктігі 2,6 м., пішініне келетін болсақ ол жарты шар тәрізді, топырақ үйіндісі бір қабатқа салынған орташа тастардың «тас қабатымен» нығайтылды. Зерттеушілер қорғанды б.д.д. V–III ғ. жатқызды [Нуржанов и др. 2020: 72–73].

Жетісу аумағында ерте сақ кезеңін зерттеу тарихын қорытындылай келе, көшпенділер елінің құнды қазынасы болып табылатын және әлемге әйгілі артефактілер берген ерте темір кезеңінің мәдениетін зерттеуге үлкен және тынымсыз еңбек сіңірген белгілі археологтардың үлкен құрамын атап өткім келеді. Зерттеушілер арасында Б.Н. Нурмуханбетов, А.Н. Марьяшев, К.М. Байпаков, А.С. Загородний, З. Самашев, Ю.И. Трифонов, К.А. Акишев, Р.Б. Исмагил, Ю.А. Мотов, Ф.П. Григорьев, Ж.Е. Смаилов, А.З. Бейсенов, М.М. Нурпеисов, А.А. Горячев бар. Ал қазір сақ кезеңіндегі ежелгі қазба жұмыстарымен айналысып жүрген археологтарға Г. Бексеитов, Д. Воякин, А. Оңғар, А. Чотбаев, Г. Киясбек, Е. Оралбай, М. Сейткалиев, Е. Амиров, Б.Б. Бесетаев, Б. Қожахметов жұмыстар атқарады [Базарбаева 2017:160] Археологиялық ескерткіштерді, әсіресе сақ дәуірін зерттеу жергілікті мамандар үшін басты міндет болып табылады. Бұл зерттеулердің арқасында бүкіл археология әлемі құнды мәліметтерге ие болып отыр. Көп жылдар бойы ғалымдармен атқарылған бұл жұмыстар Жетісу өңірінде ерте темір дәуірінің жақсы дамығанын көрсетеді. Табылған керемет жерлеу орындары, сақтардың әлеуметтік құрылысын, діни наным сенімдерін, қолөнердің үлкен деңгейінде болғанының айқын көрінісі.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Омаров Ф.Қ.

Әдебиет

Акишев К.А. Курган Иссык. Искусство саков Казахстана. Москва: Искусство. 1978. 132 с.

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: АН КазССР. 1963. 320 с.

Амиров Е.Ш. Археологические исследования на могильнике Улжан (предварительные итоги) // Первобытная и древняя археология. Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2008. № 1. С. 29–34.

Базарбаева Г.А. Памятники сакского времени Жетісу // Казахстан в сакскую эпоху. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Марғұлана. 2017. С. 157–178.

Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана. Алматы: Қазақ университеті. 2006. 355 с.

Бейсенов А., Дуйсенбай Д., Китов Е., Кулькова М.

Исследование сакских курганов в урочище Каспан в Жетысу // Теория и практика археологических исследований, 1. Т. 23. № 3. С. 138-162.

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. О раннем железном веке Жетысу: некоторые итоги систематизации данных 2018 г. // Археологія і давня історія України. 2018. Вип. 2 (27). С. 469-484.

Естемесов Е.А. Культура саков Семиречья: современное состояние и актуальные задачи исследований // Вестник НГУ. Серия: История, филология. 2021. Т. 20. № 3: Археология и этнография. С. 22–35.

Максимова А.Г. Курганы сакского времени могильника Джувантобе // Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях института истории материальной культуры. 1960. Вып. 80. С. 60-64.

Мухтарова Г.Р., Тулегенов Т.Ж., Бесетаев Б.Б. Генезис культуры ранних кочевников Шелек-Талгарского междуречья юго-восточного Жетысу (на примере могильников Орнек и Тургень) // Вестник КазНУ. Серия историческая. №3 (102). 2021. С. 206-212.

Нуржанов А.А., Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.А. Новые данные о Культуре саков Жетысу: Краткие результаты полевых исследований 2020 г. на территории г. Алматы // Қазақстан археологиясы. №4 (10) 2020. С.72-73.

Онгар А, Киясбек Г., Хасенова Б., Бесетаев Б., Кожамбетов Б. Новые результаты исследования погребально-поменального комплекса Каркара (по материалам раскопок 2012-2014гг.) Всадники Великой степи: традиции и новации: Тр. филиала Ин-та архе-

ологии им. А.Х. Маргулана. Астана: Изд. группа ФИА им. А. Х. Маргулана. 2014. Т. 4. С. 29–57.

Онгарулы А., Пён Ёнхван, Нам Санвон, Каирмагамбетов А., Ким Ёнхён, Нускабай А., Кызырханов М. Катартобе. Некрополь сакской элиты Жетысу. Нур-Султан – Тэджон. 2020. 464 с.

Оңғар А. Қазақстан археологиясындағы ерте темір дәуірі жерлеу ғұрпының зерттелінуі // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық ғалымдар сериясы. 2005. №1. 26-32 бб.

Толегенов Т.Ж., Иванов С.С. Новые находки предметов вооружения сакского времени из могильника Орнек (Семиречье) // Кадырбаевские чтения – 2016. (г.Актобе, 6-7 октября 2016 г.) /Гл. ред. Б.А. Байтанаев, отв. ред. А.А. Бисембаев. Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2016. С. 150–155.

Чекин А.Г., Тулегенов Т.Ж., Бесетаев Б.Б., К вопросу о культурной принадлежности населения раннескаского времени Жетысу // Маргулановские чтения – 2019: Материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева. (Нур-Султан, 1-20 апрель, 2019) / Отв. ред. М.К. Хабдуллина. Нур-Султан: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2019. С. 411-419.

Чотбаев А., Онгар А, Киясбек Г., Жунисханов А., Рахманкулов Е., Кожамбетов Б., Бесетаев Б.Б. Начало исследований на Катартобе // Труды филиала института археологии им. А.Х. Маргулана. Том 1. 2012. С. 118-120.

ВОЛОВЕНКО В. Д.

Воловенко Вадим Дмитриевич

Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
valovenko.vadim@gmail.com

ВКЛАД Ю.А. МОТОВА В ИССЛЕДОВАНИЕ ПАМЯТНИКОВ КАМЕННОГО ВЕКА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. В статье рассматриваются исследования археологических памятников каменного века Ю.А. Мотова в Алматинской области. В тезисной форме выделены основные этапы его биографии и трудовой деятельности. Юрий Аркадьевич Мотов, известный ученый археолог, внесший большой вклад в исследовании археологических памятников древних и средневековых кочевников. Одним из научных направлений ученого стало открытие и фиксация лессовых памятников каменного века Алматинской области. В данной статье использованы архивные материалы Института археологии им. А.Х. Маргулана, в которых отражен вклад Ю.А. Мотова в исследовании каменного века Алматинской области.

Ключевые слова: Ю.А. Мотов, археология, каменный век, Алматинская область, стоянка.

Ю.А. МОТОВТЫҢ АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ТАС ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУГЕ ҚОСҚАН ҮЛЕСІ

Аннотация. Мақала Алматы облысындағы Ю.А. Мотовтың тас дәуірін археологиялық ескерткіштерін зерттеу жұмыстары қарастырылған. Ғалымның өмірбаяны және еңбек қызметінің негізгі кезеңдері көрсетілген. Юрий Аркадьевич Мотов – ежелгі және ортағасырлық көшпенділердің археологиялық орындарын зерттеуге үлкен үлес қосқан әйгілі археолог. Ғалымның ғылыми бағыттарының бірі Алматы облысының тас дәуірінің лесс ескерткіштерін ашуы және зерттеуі болып табылады. Бұл мақалада Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының мұрағаттық материалдары пайдалана отырып, Ю.А. Мотовтың Алматы облысының тас дәуірі ескерткіштерін зерттеудегі үлесі көрсетілген.

Түйін сөздер: Ю.А. Мотов, археология, тас дәуірі, Алматы облысы, тұрақтар.

Ю.А. Мотов – специалист по археологии Казахстана, основной областью научных интересов которого являлось исследование эпохи средневековья. Однако он также принимал участие и в изучении памятников более раннего времени. К примеру, его материалы по исследованию памятников каменного века в Алматинской области дали толчок работам современных археологов.

Еще в юности Ю.А. Мотов был свидетелем большого открытия знаменитой «Бийликульской личины», что оказало большое влияние на него и его дальнейшую карьеру в качестве профессионального археолога [Рогожинский 2019: 147].

Юрий Аркадьевич родился 26 февраля 1949 г. в пос. Заводском Троицкого района Алтайского края (рис. 1). Затем с семьёй переехал в с. Майбулак неподалёку от

г. Тараз. В 1973-1977 гг. обучался в Казахском Педагогическом институте им. Абая на историческом факультете. Азам археологии Ю.А. Мотова обучал его преподаватель – Иван Иванович Копылов, под руководством которого он участвует на археологических раскопках городища Талхира (Талгар).

После окончания института Ю.А. Мотов работал в «Казпроектреставрации» в составе которой принимал участие вместе с А.Н. Марьяшевым и А.С. Ермолаевой на раскопках средневекового города Туркестан.

В 1980 г. Ю.А. Мотов переходит работать в Институт истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, что является знаменательной вехой в его жизни. В период с 1980 г. по 1986 г. он участвует в работе Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции на памятниках средневековой городской

Рис. 1. Ю.А. Мотов за работой
(фото взято из семейного архива)

культуры. До момента создания Института археологии им. А.Х. Маргулана в 1991 г., ставшей в последующем основным местом его работы, Ю.А. Мотов руководит отделом археологии в Центральном государственном музее [Юрий Аркадьевич Мотов 2017: 194].

За сороколетнюю трудовую карьеру в качестве полевого археолога, Ю.А. Мотовым были обследованы археологические памятники от каменного века до позднего средневековья. Большого внимания заслуживает его участие в изучение древних памятников Алматинской и Жамбылской областей. На своей маленькой родине у оз. Бийли-Коль им была открыта неолитическая стоянка, где собрана богатая коллекция неолитических орудий.

В марте 1987 г. алматинским краеведом В.В. Сараявым был передан сигнал о разрушающемся памятнике в районе урочища Майбулак. Сотрудники отдела археологии института истории, археологии и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова – Ю.А. Мотов, Б.Н. Нурмуханбетов и Ж.К. Таймагамбетов обследовали данный памятник. Широкую известность палеолитическая стоянка Майбулак получила уже в середине 2000-х гг. [Ожерельев 2005; Ожерельев и др. 2023: 129].

Согласно отчетным материалам, останец представлял собой «бугор» размерами 30х8 м и высотой до 4-х м, расположенный на правом бер. р. Майбулак, который частично разрушался вследствие антропогенных воздействий. Местное население добывало здесь глину для строительных нужд. В ходе вскрытия техникой перекрывающих слоев лесса, был частично разрушен

культурной слой памятника, где были обнаружены каменные артефакты со следами обработки. В связи с этим аварийная стоянка в урочище Майбулак была взята под археологический надзор и начала обследоваться вторым стационарным отрядом Алма-Атинской археологической экспедиции.

В ходе полевых работ были обнаружены следы наличия культурного слоя, включающего каменные артефакты (нуклеус и 5 отщепов) и древесные угольки. Сам слой находился на глубине 2,5 м от уровня дневной поверхности [Нурмуханбетов и др. 1988: 31-33]. Было определено, что с культурного слоя, обнаженного ковшом бульдозера, вымываются каменные артефакты. Участниками экспедиции, помимо исследования обнажения стоянки, подробно обследовался срезанный ранее строительной техникой грунт.

Среди коллекции находок (108 экз.) имеются: преимущественно осколки и отщепы разных размеров, заготовки из гальки, галечка халцедона, нуклеусы не правильных и клиновидных форм, краевые пластины, концевые сечения пластин неправильной формы, пластины, сечения широкой пластины, пластинка с ретушью по одной грани на спинке, скребки.

По найденным материалам, Ю.А. Мотов сделал вывод, что данные находки относятся к эпохе неолита. Аргументировал это тем, что здесь прослеживается: особенная обработка скребков (ступенчатая ретушь), наличие широких пластин, клиновидного нуклеуса, сочетание в коллекции скребков на отщепах и на пластинках [Нурмуханбетов и др. 1988: 33].

В 1989 г. отрядом под руководством Ю.А. Мотова удалось определить четыре культурных горизонта на аварийном памятнике Майбулак. С нижнего слоя были собраны нуклеусы и заготовки нуклеусов, скребла, скребки пластинчатые отщепы и др. в количестве полторы сотни экземпляров [Мотов, Рогожинский 1989: 8].

Важно отметить, что аварийная стоянка Майбулак являлась единственным стратифицированным лессовым памятником в Алматинской области, имеющим большие перспективы для исследования.

Следующий этап в фиксации и первичном обследовании памятников каменного века Алматинской области связан с работами Карасайского отряда Алматинской разведочной археологической экспедицией под руководством Ю.А. Мотова (2005 г.).

Первым объектом, зафиксированным в научном отчете Ю.А. Мотова является местонахождение, состоящее из двух пунктов на правом берегу р. Кызылауыз в 3,5 км от пос. Бурган Жамбылского района Алматинской области. Сам памятник был впервые обнаружен краеведом В.В. Сараявым, в 2005 г. Ю.А. Мото-

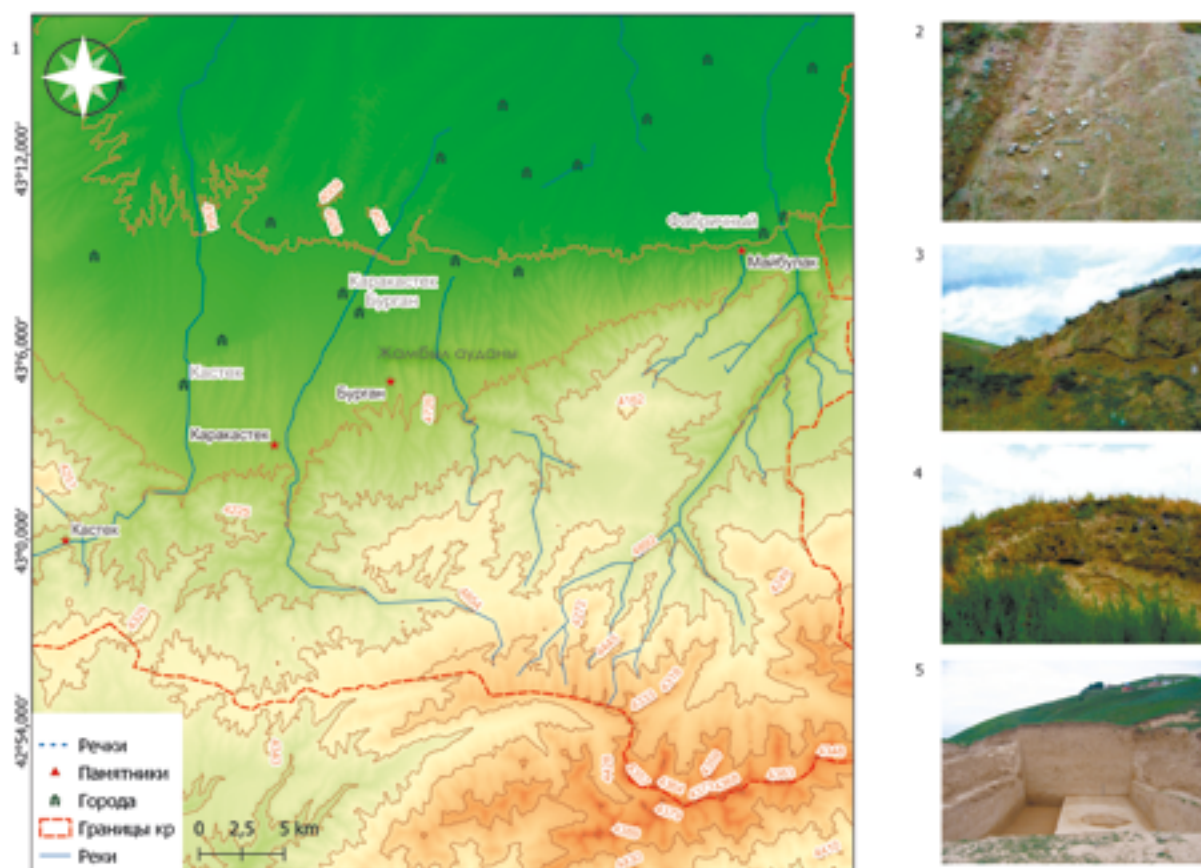

Рис. 2. Памятники каменного века, исследованные Ю.А. Мотовым: 1 – Карта исследованных памятников; 2 – Стоянка Кастек; 3 – Стоянка Каракастек; 4 – Местонахождение Бурган; 5 – Стоянка Майбулак (фото Д.В. Ожерельева)

вым была произведена подробная инструментальная съемка, описание и составление ситуационного плана. Местонахождение, представляет собой типичный для данного региона лессовый памятник с погребенными культурными отложениями палеолитического возраста, чему свидетельствуют обнаруженные у обнажения нуклеусы и сколы [Мотов 2006: 40].

Вторым объектом, исследованным Ю.А. Мотовым, стал памятник Каракастек, расположенный на правом бер. р. Каракастек, в 7 км от одноименного поселка. Памятник являлся аварийным, так как ранее это место служило для строительства санаторного комплекса, но было со временем заброшено. Стенка выступа северного края котлована представляло собой обнаженное лессовое отложение, в котором были обнаружены каменные отщепы палеолитического облика. Такие же отщепы были найдены и в юго-западном углу южного обнажения, кроме того на глубине 4,5 м от дневной

поверхности были обнаружены мелкие угольки диаметром до 0,7 см [Мотов 2006: 43].

Третьим объектом стала стоянка в ущелье Кастек, выявленная на левом бер. р. Кастек, в 100 м от русла, на проезжей части грунтовой дороги, на участке подъема на лессовый холм. Обнаружил ее в 1993 г. сам Ю.А. Мотов, который в 2005 г. произвел подробную инструментальную съемку, создание плана и сбор каменных артефактов. Артефакты находились в плотном лессовом отложении, состояли из кремневой породы фиолетово и коричнево-черного цвета [Мотов 2006: 50-51].

В заключение следует отметить, что несмотря на большой вклад в исследование памятников древних и средневековых кочевников Алматинской области, благодаря Юрию Аркадьевичу Мотову были открыты, первично изучены, а также введены в научный оборот памятники каменного века предгорьев Заилийского

Алатау (рис. 2). Научные изыскания Ю.А. Мотова являются основой для целенаправленных археологических исследований памятников эпохи палеолита данного региона.

Научный руководитель: к.и.н. Мамиров Т.Б.

Литература

Мотов Ю.А. Отчет Карасайского отряда Алматинской разведочной археологической экспедиции по программе СВОДА археологических памятников Карасайского и Жамбылского района Алматинской области в 2005 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 2, оп. 2, д. 2744.

Мотов Ю.А., Рогожинский А.Е. Отчет Майбулакского отряда Алматинской Новостроечной археологической экспедиции ИИАЭ АН Казахской ССР об археологических работах в урочище Майбулак и Тамгалы Джамбульского района Алматинской области за 1989 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф.2., оп. 2, д. 2260, 168 л.

Нурмуханбетов Б.Н., Досымбаева А.М., Савельева Т.В., Мотов Ю.А. Поиски и раскопки в Алматинской области 1987 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф.2, оп. 2, д. 2166, 163 л.

Ожерельев Д.В. Археологические работы экспедиции КазНУ им. аль-Фараби по изучению памятников каменного века в Казахстане в 2004 году // Вестник КазНУ. Сер. историч. 2005. № 3 (38). С. 100-111.

Ожерельев Д.В., Успенская О.И., Таймагамбетов Ж.К. Начальные этапы раннего верхнего палеолита в предгорьях Северного Тянь-Шаня, Казахстан (по материалам многослойной стоянки Майбулак) // Stratum plus. 2023. №1. С. 129-152.

Рогожинский А.Е. Необходимый человек (к 70-летию со дня рождения Ю.А. Мотова) // Археология Казахстана. № 1 (3). 2019. С. 147-152.

Юрий Аркадьевич Мотов (1949-2016) // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. 2017 г. №1. С. 194.

ҚАЛДЫБАЙ Ш. Б.

Қалдыбай Шоқан Бауыржанұлы

Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан;

Shokan_033@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАРАШЫҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аннотация. Мақалада ортағасырлық Қарашық қаласын зерттеу тарихы мен сәйкестендіру мәселесі туралы мәліметтер келтірілген. Түркістан аумағындағы Шауғар оазисінің орталығы ретінде Қарашық қалашығын болуының мүмкіндігі туралы мәселе көтерілуде. Осыған байланысты ғалымдар арасында әлі шешілмеген Шауғар қалашығының тарихи орны туралы мәселе өзекті болып отыр. Мақалада Қарашық қалашығында М.Е. Елеуовтың басқаруымен жүргізілген зерттеулердің нәтижелері көрсетілген.

Түйін сөздер: Қарашық, Шауғар, Қаратау, Түркістан, ортағасыр.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА КАРАЧЫК

Аннотация. В статье приводятся сведения об истории изучения и проблеме отождествления средневекового города Карачык. Поднимается вопрос о возможности рассмотрения городища Карачык в качестве центра Шаугарского оазиса на территории Туркестана. В связи с этим актуален вопрос об историческом месте городища Шаугар, который до сих пор остается нерешенным среди ученых. В статье представлены результаты исследований, проведенных на городище Карачык, экспедицией под руководством М.Е. Елеуова.

Ключевые слова: Карачык, Шаугар, Каратау, Туркестан, средневековые.

Қазақстанның Оңтүстік өңірі – археология ғылымында әлі күнге дейін бар құпиясын ашпай келе жатқан өлке болып табылады. Яғни, бұл өлкеден Қазақстан тарихының уақытына байланысты әр кезеңді қамтитын заттай ескерткіштерді көптеп кездестіруге болады. Жалпы отырықшылықтың дамуы, қалалардың гүлденуі, оның көшпенділермен байланысы жайлы мәселелер археология ғылымының негізгі зерттеуді қажет ететін жұмысы. Қазақстанның оңтүстік өлкелерінде ортағасырлық қалалардың гүлденуінің бірден бір себебі Ұлы Жібек жолы бойында орналасқандығы. Ол қалалар туралы әлем жазба деректерінде кездеседі.

Олардың ішінен ескі деректемелер Отырар, Испиджаб, Сүткент, Сығанақ, Баршыкент сияқты қалаларды ерекше атайды. Біздің заманымыздың XII ғ. өзінде-ақ ірі сауда орталығы болып маңызды рөл атқарған Отырар, Сауран, Сығанақ т.б. қалалар болды. Мұнда әр түрлі елдерден келген көпестер бас қосқан. Бұл өңірдің халықтары Ұлы Жібек жолы арқылы батыс, оңтүстік, шығыс елдерімен саяси экономикалық, мәдени байла-

ныстар жасаған. Осы өңірді мекендеген халықтардың тарихын дәлелдейтін көп ескерткіштер сақталған. Олардың бір тобы біздің дәуірімізге төбеге айналған түрінде жетсе, кейбірі ұзын қорғандар формасында сақталған. Феодолдық қарым-қатынас қалыптасуының ең бастапқы кезінде отырықшы егіншілік қатынастар пайда болған. Осы жаңа қоныстар, сонымен қатар ертеден қоныс тепкен қыстақтардың едәуір бөлігі (қалалары мен ауыл шаруашылық тұрақтары), сондай-ақ, феодалға айналған шонжарлардың астана ордалары өсіп, әртүрлі типтегі қалаларға айналған.

Орталық Азия мен Қазақстанның саяси экономикалық және мәдени тарихына егін шаруашылығы үлкен үлес қосқан. Аталған егін шаруашылығы дамыған аймақ Арыс өзенінің Сырдарияға құяр сағасын қамтитын, ғылымда «Отырар алқабы» деген атымен белгілі Фараб және Отырар көне атауымен аталатын оазис. Бұл алқаптың орталығы – ғасырлардан озып келе жатқан Отырар қаласы. Сырдария өзені Отырар алқабының өркендеуінің негізі болды. Көне авторларды оқи отырып, «бірнеше Отырар» туралы

білеміз. Бір деректерде құнарлы жерге орналасқан Арыс өзенінің Сырдарияға құяр жерін білсек, екіншіде Қаратау бөктерінде орналасқан көшпенділердің қамалы делінеді. Үшіншіден, Отырардан Арыс, Бөген өзені бойлап Таразға, Ақтөбеге (Баласағұн) және одан әрі Шығыс Түркістанға жолдар кеткенін көре аламыз. Бірақ, Отырар бір қала, оның көп болып көрінетін себебі, тоғыз жолдың торабында орналасып, одан шыққан жолдардың Сырдариядан тарап оңтүстікке – Шаш, Соғды және әрі қарай Мерв, Нишапур, Рей; солтүстікпен батысқа қарай – Хорезм арқылы Арал бойына, Еділге, Қара теңізге және Кавказға кетеді. Орта Азияда Отырардың ыңғайлы және қауіпті жерде екенін археолог және шығыстанушы А.Н. Бернштамның дәп басып жазуы таң қалдырады [Байпаков 1986: 7]. Расында да, осы алқапта судың мол болуы қиындық туғызатын. Қаланың ғасырлар бойы басынан өткерген табиғат апаты мен жаугершілік соғыстардан бір кездерде гүлденген қаланың орнында шөп басқан қирандылары қалған. Қазіргі көрінісінде қала мен қамалдардың, қарауылтөбелердің мылқау көрінісіне адам баласы таң қалады. Жүз жылдап су көрмеген, кейбір құрғап кеткен орталық қалалар орны жатыр. Міне, осы ашық аспан астындағы мұражай бізге ата-бабалар тарихынан, олардың өмірінен ақпарат береді.

Отырар алқабында Арыс өзеннің сол жағалауын қамтитын ірі қаланың бірі – Көк-Мардан, ал Сырдарияның сол жағалауында Қауғаната және Бұзық, сауда мен кәсіпкерлердің орталығы Мейрамтөбе, Құмیان қамалының орындарында қазба жұмыстары жүргізілген. Көне төбелердің әрқайсысының өз аттары бар: Алтынтөбе, Жалпақтөбе, Құйрықтөбе, Мардан, Пышақшы т.б. Бұрынғы кезде басқалай аталса да, жергілікті аңыздарға сай Отырарды қоршай орналасқан төбелердің, қамтамасыз ететін маңыздылығына қарай: Алтынтөбе – зергерлер қалашығы, Пышақшытөбе – қаружарақ жасайтын, Құйрықтөбе – қасапшылар қаласы деген ойға жетелейді. X–XII ғғ. өзінде-ақ бұл қалашықтардың жойылғандығын дәлелдейтін айғақ – олардың көне аттарының жойылуынан байқауға болады.

Алқаптың ірі астана қаласы Отырар ғана өзінің тарихи атымен сақталған. Отырар қамалына ғасырлар бойында Қаңлылардың ұзын семсерлері мен Түріктердің қайқы қылышы талай тиді. Бәрін де көне авторлардың, тарихшылардың, елшілердің, көпестердің Отырардың гүлденуі және құлдырау дәуірі замандастарының мәліметтерінен білеміз. Араб, парсы тілдерінде жазылған еңбектерде VIII–XII ғғ. туралы айтылып, гүлдену дәуірі IX–XII ғғ. келеді. Отырардың көне орнының ірілігі көптен бері ғалымдардың назарын

аударуда. Алтын теңгелер мен бағалы заттар, патшалардың қазынасы туралы алыпқашпа әңгімелер шындықтан алыс емес. Кейде күміс білезіктердің сынығы, лағыл тастан жасалған моншақтар табылатын. Қалалардың бұзылған жерінен кейбіреулер көне байлық қазынасын іздейтін, сонда көбіне кетпен басы алтын заттарға емес, саз ыдыстардың сынығы мен тат басқан темірлерге тиетін. Кейде адам сүйектерін көріп жұрт шошынатын.

Отырар қаласының астана болғандығына дәлел келтірсек: біріншіден, осы алқаптағы қалалардың ең ежелгісі; екіншіден, қала атауы жазба деректерде көптеп кездеседі; үшіншіден, маңғол шапқыншылығына дейін бұл қалада қолөнер өте жақсы дамып, шет елдермен жақсы саудасаттықта болуы, яғни Ұлы Жібек жолының бойында болғандықтан да өте жақсы дамыды. Қазақ жерінде Отырар, Исфиджаб, Сайрам, Түркістан, Сығанақ, Жезд, Тараз, Баласағұн секілді т.б. мәдени-рухани орталықтар болды. Олардан көптеген көзі ашық, көкірегі ояу перзенттер шықты.

Біз білетін оңтүстік өлкедегі оазисстердің бірі Шауғар болатын. Шауғар оазисінің географиялық орналасуы туралы В.В. Бартольд: «Шауғар Кедерден бір асу жерде, ол ауқымды аймақты, үлкен бекіністі, базар жанында күмбезді мешіті бар қала еді», деп жазды. «Қазақстан тарихында» бұл жайлы: «Шауғар Түркістанның батыс шығысында 8 шақырым жерге орналасқан Шойтөбе қаласының орнында болған. Соғд тілінен аударғанда «Қара тау» деген мағынаны білдіреді. В. Шуховцов ол жөнінде Шавғар соғды тіліне өткен көне иранша «Syavagari» «Черногорье» деген түсініктеме берген [Шуховцов 1978: 151–152]. К.М. Байпаков Шауғар жөнінде Шавгар – Черногорье Қаратау деп, оның Қаратаудың беткейінде орналасқаны да сәйкес келетінін атап өткен [Байпаков 1986: 18]. Е.А. Смағұлов Шауғар (Шавгар) атауы бізге соғды тіліндегі формасында жеткен соғдылықтарға дейінгі Сақ (Алан) тілінде «Sawgar» «Черногорье» «Қаратау» аталғанын және оның Сақтардың (турлардың) киелі орталығы Кангпен байланысты екенін көрсеткен [Смағұлов и др. 1998: 116]. Осы деректер бойынша (шавгар) көне иранша «Syavagari», соғдыша «Sawgar», түрікше «Карачук» (Қарашұқ), қазақша «Қаратау» екен. Осы Шауғар (Қарашұқ, Қарашық, Қаратау) қаласы туралы жазбаша деректерді саралап таратайық.

Ортазиялық көрнекті ғалым Әбу Саъд ас Самани (1113–1167) Шауғардан көптеген ғалымдар шыққан дей отырып, VIII–IX ғғ. бірнеше ойшылды атайды. Олар: Әбул Хасан Әли аш-Шауғари, Әбу Мұхаммед Абдалла бин Мұхаммед аш-Шауғари әл-Мустамли, Хамдан бин Ахмад аш-Шауғари т.б. ғалымдар. Демек, Шауғар

алқабында Отырар алқабындағы секілді он үш әл-Фарабидің отаны секілді бұл жерденде ғұламалар шықса, ғылым мен білім болған. тұтқынға алып, оның өзін Қимақ еліне қашуға мәжбүр етті», деп жазылған [Михайлова 1951: 17].

Х ғ. өмір сүрген әл-Истахри, ибн Хаукал мен әл-Макдиси де деректер кездеседі. Әл-Истахри Шауғардың Кедер мен Сауранның арасында орналасқанын көрсете отырып, олардың бір-бірінен арақашықтығы жөнінде: «<...> Кедерден Шауғарға дейінгі күндік жол, Шауғардан Сауранға дейін жеңіл (күндік) жол», деп жазған [Волин 1960: 78]. Ал, ибн Хаукал Шауғарды Испиджаб аймағындығы қалалардың қатарында көрсеткен [Волин 1960: 79]. Әл Макдиси Шауғардың Бараб пен Сауранның арасында орналасқанын көрсетіп: «Барабтан Шауғарға дейін екі күндік жол», деп жазылған [Волин 1960: 83]. Шауғарды былайша суреттеген: «Шауғар кең алқапты алып жатқан рустағы бар үлкен қала, оны қамал қоршаған. Мешіт базардың сыртында. Ол (Шауғар) үлкен жолдан алыс орналасқан» [Агеева, Пацевич 1958: 94]. Сонымен қатар, Әл-Макдиси Саманид билеушісі Наср ибн Ахмедтің Шауғарға орасан зор қолмен жорық жасағаныда айтылған [Бартольд 1963: 562–563]. Бір қызығы XI–XII ғғ. жазба деректерден Шауғар атауы кездеспеді.

Бірақ та Шауғар қаласының XI ғ. тағдыры жөнінде түрлі пікір айтылуда. Е.А. Смағұловтың пікірі бойынша: «XI ғ. Шауғар қаласындағы тіршілік құлдыраған, ал XII ғ. ол мүлдем қаңырап қалған» [Смағұлов и др. 1998: 14]. Бұл қаланы тұрғындардың тастап кетуіне XII ғғ. соң өлкенің саяси және экономикалық орталығы ретінде Иасы қаласының бой көтеруі де әсер еткен [Смағұлов, Тұяқбаев 1998: 7]. Шауғардың күйреуіне ішкі өзара соғыстар да, Қимақтардың шабуылы да әсер еткен [Көмеков и др. 2011: 95]. К.М. Байпақовтың пікіріне қарағанда «Ал XI ғ. Шабғар қаласының атауы тарихи және географиялық әдебиеттерде кездеспейді. Бірақ бұл қаланың жоғалып кеткенін білдірмейді. Қала басқа атаумен өмір сүруін жалғастыра берген» [Байпақов 2005: 305]. Енді XI ғ. бастап жазба деректерде «Карачык», «Қаратау», «Қарашұқ» деген таудың және қаланың аты кездеседі. Демек бұл Иассы алқабының бойындағы қарашық өзеніндегі Қарашық қаласын білдірмек. Сюмер бойынша XI ғ. Оғыздар мекендеген бір таулы өлке (Сырдария өзенінің орта ағысындағы) Карачык деп аталған [Агаджанов 1991: 229]. В.В. Бартольд Қаратау туралы: «Қаратау монғолдар, тимуридтер және өзбектер кезінде Карачык деп аталған» дейді [Бартольд 1963: 226]. XI ғ. күні бүгінге дейін «Қарашық», «Қарашұқ» қала аты

Түркістанға жақын жерде деп келтірсе, бұл пікірге Махмұд Қашқари: «Қарашұқ Фараб қаласының атауы. Бұл оғыздардың шахарларының бірінің атауы» деп жазған [Қашқари 1997: 546]. Тағы бір деректерде Армения патшасы Хетум 1255 жылы Қаратауды жағалап Сырдарияның орта ағысындағы ортағасырлық қалалар мен өтіп бұл тауды және Қарашық қаласын «Харчук» деп атап, Қарашық қаласының Сауран мен Ясының арасында орналасқан туралы: «<...>Олар Сгнах және өте үлкен Савранға, (сосын) Харчук пен Асонға жүрді» деп көрсеткен [Гандзакеци 1976: 224]. Шереф ад-дин Иезидің «Жеңіс кітабында» Темірдің Дешті Қыпшаққа 1391 ж. жасаған жорығы туралы: «<...>Ясы, Қарашық, Сауран арқылы жүрілгендігі жазылған [Ромаскович, Волин 1941: 160]. Жазба деректердің қортындысы мына жауапқа келіскендей болды, Қарашық (Қарашұқ) қаласының тарихи орны Түркістаннан 8 км солтүстікте Қарашық өзенінің жағасындағы «Қарашық» деп аталатын жердегі ескі өткелдің басында жатыр. Өткелдің басындағы екі төбені жергілікті халық «Қарашық төбе», «Қарашықтың төбесі» деп атайды. Өкініштісі сол, XI ғ. бері Карачук, Қарашық аталып келе жатқан қаланы 1970 ж. зерттеп Отырар археологиялық экспедициясы оның тарихи атауын өзгертіп археологиялық еңбектерде атын: «Төрткүлтөбе I және «Төрткүлтөбе II » деген атпен енгізген [Акишев и др. 1972: 172–176; Қазақ энциклопедиясы 1994: 293, №602-603]. Сол уақытта Шауғарды Шойтөбемен К.М. Байпақов баламалаған [Байпақов 1977: 88]. Қарашық өзенінің жағасын өздері Төрткүлтөбе деп атаған қалаларды баламалаған кезде: «Оларды Қарашықпен баламалауға аты осы күнге дейін сақталып келген өзен атауы мүмкіндік береді» деп жазған [Байпақов 1986: 27]. Ортағасырлық Шауғар қаласының баламалануы туралы әртүрлі болжамдар бар. В.В. Бартольд айтуынша Кедер мен Сауранның арасында орналасқанын ескере отырып [Бартольд 1963: 234], өзі бұл қала туралы: «<...>Шауғар (Шавгар) шамасы қазіргі Түркістан қаласына сәйкес келеді» деп жазған [Бартольд 1963: 225], және ол сонымен қатар: «өкінішке орай бұл қаланың қандай да бір қалдығы табылмады» деп Массон өз еңбектерінде көрсеткен [Бартольд 1965: 520]. Шауғардың орны Түркістан қаласында болуы мүмкін. Бірақ-та қандайда бір қалдығы табылмады. Тарихи деректерде Шауғардың орнын Түркістаннан 8 км оңтүстікте орналасқан ортағасырлық Шойтөбемен алғаш баламалаған Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевичтер болды [АКК 1960: 231]. А.Н. Бернштам Шауғардың орталығын Шойтөбемен қарастырады, ол «нағыз Шауғар болып шығатын тағы бір төбенің табылуы мүмкін екенін де жоққа шығаруға болмайды» деген болжамды айтты [Бернштам 1950: 82]. Ортағасырлық

Шойтөбе қаласында бірнеше рет қазба жүргізген Е.А. Смағұлов айтуына қарағанда: «Енді Шауғардың Шойтөбемен баламалануы күмән туғызбайды, себебі бұл аумақта «астаналық» қала қызметін атқаратын басқа ескерткіш табылған жоқ. Қолда бар материалдар осы пікірге қарсы келмейді»-деген тұжырым жасап [Смағұлов 1999: 73], Шауғардың баламалануы мәселесі жайлы: «Шауғардың орны Шойтөбе деп есептейміз және Қазақстан археологиясында түпкілікті қабылданған ұғым» – деген қортынды жасаған.

К.М. Байпақовта алғашында Шауғарды ортағасырлық Шойтөбемен баламалаған [Байпаков 1977: 87; Байпаков 1986: 26], кейін Шойтөбеде жүргізілген зерттеу нәтижелерін саралап, қорыта келіп Шойтөбенің Шауғар қаласының орны бола алмайтыны туралы: «<...>Алайда 1990–1992 және 1998–1999 жж. зерттеулерге сәйкес Шойтөбенің орнынан Шауғар қаласының аймақ астанасы болған IX – XI ғғ. мәдени қабатын таппады. Зерттеу жұмыстарында қала қабатының жер бедері, оның құрылыс ғимараттары өзінің гүлдену шыңына б.д.І мыңж. орта тұсы – VIII ғ. аралығында жеткен Отырар шұратындағы Көк-Марданға, Арыстың орта ағысындағы Жуантөбе қалашықтарына ұқсас. Яғни қазбаның нәтижесінде Шойтөбеден табылған жаңа деректерге, жер бедерінің сипатына, жоғарғы қалалар хронологиясына байланысты оны Шауғар қаласы деуге келмейді»-деп жазған [Байпақов 2005: 306]. Сонымен 1947 ж. бастап көптеген зерттеушілер Шауғармен баламалап келген, оның ішінде Е.А. Смағұловтың сөзімен айтқанда: «<...> Шауғар қаласының орны Шойтөбе деп есептеу ешбір күмән туғызбайды және Қазақстан археологиясында түпкілікті қабылданған ұғым» – деген үзілді-кесілді пікірі археологиялық тұрғыдан дәлелденбеген болып шықты. Демек, тарихи Шауғардың орнын басқа жерден іздеу керек. Бірқатар зерттеушілер Шауғарды Түркістан, Шойтөбемен баламалап келген бір қызығы осы зерттеушілердің назарына оның орналасқан жері және түрікше, қазақша аталуы тыс қалған сияқты. Шауғар қаласының тарихи орнын дұрыс анықтау үшін әл-Макдисидің: «<...>Ол (Шауғар) үлкен жолдан алыс орналасқан» -деп жазғанын ескеру керек. Бұл жерде үлкен жол деп отырғаны қандай жол? Бұл жөнінде Е.А. Смағұлов Үлкен жол ретінде Қазақстан арқылы өтетін Ұлы Жібек жолын көрсеткен [Смағұлов 1999: 80]. Осы пікірді дұрыс деп қабылдасақ Ұлы Жібек жолы бойындағы Ортағасырлық қалалар мен елді мекендер Ұлы жолдан алыс болып шықпайма сондықтан бұл пікір қате. Менің ойымша әл-Макдисидің үлкен жол деп отырғаны Испиджабтан солтүстік батысқа жүріп Қараспан, Фараб, Шауғар-Ясы,

Садықата, Сауран арқылы Сығанаққа өткен жол [Агеева 1958: 206] болса керек. Яғни Қараспан, Фараб, Шойтөбе, Түркістан, Садықата, Сауран осы жолдың бойында тізілген қалалар. Ал Қарашық қаласы болса Түркістаннан шығып Жөйнек арқылы Қарнаққа өткен жолдың бойында, Қарашық өзеніндегі өткелдің басында, үлкен жолдан алыс орналасқан қала.

Ең алғашқылардың бірі болып бұл пікірді айтқан Шауғар Қарашық өзенінің бойында деген М. Қожа. Оның пікіріне қарағанда: «Шауғардың» қазіргі қазақ тіліне аудармаса Қаратау, Шауғар, Қаратау – Қарашоқы сөздері бір-бірінің баламасы. Сондықтанда бұл қала қазіргі Түркістан қаласы шетінен ағып жатқан Қарашық өзені болуы тиіс.

Шойтөбенің Шауғар бола алмайтындығына дәлелдеген К.М. Байпақов Қарашық қаласы туралы: «Сонымен ат-Табари, әл-Макдиси және әл-Идриси көрсеткендей Шауғар қаласы Махмұд Қашқаридың айтқанындай Карачук болуы әбден мүмкін» деп жазды [Қожа 2000].

2001–2002 және 2004 жж. Қ.А. Ясауи атындағы Халықаралық Қазақ-Түрік университеті Археология ғылыми зерттеу орталығының Тұран археологиялық экспедициясы (М.Е. Елеуов) бастауымен Түркістан қаласының маңында орналасқан ортағасырлық Қарашық қаласына зерттеу жүргізіп тарихи топографиялық құрлымы орталық бөліктен (Шахристан, цитадель, рабад), шаруашылық аймағынан және оны қоршаған ұзын қорғаннан тұратынын көрсетті [Елеуов 2003: 7-12]. Қазба жұмыстары шахристанның жобасы төртбұрышты, бұрыштары доғаланып келген шахристанның солтүстіктен оңтүстікке қарай ұзындығы 220 м, ені шығыстан батысқа қарай 135–200 м, биіктігі 8–9 м. Шахристанның солтүстік және оңтүстік қабырғасының ортасында орналасқан қақпаның ені 10–15 м. Цитадель шахристанның солтүстік-батыс бұрышында орналасқан көлемі 40×40 м, шахристан деңгейінен биіктігі 1,5–2 м. Рабад шахристанды сырттай қоршаған жобасында төртбұрышты, оның солтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс қабырғаларының ұзындығы 400 м, солтүстік-батыс, оңтүстік-шығыс қабырғаларының ұзындығы 400–460 м, биіктігі 3–4 м. Биіктігі 1,5–2 м келетін мұнара орындары сақталған. Рабадтың солтүстік қақпасы солтүстік шығыс қабырғасының ортасында, оңтүстік қақпасы оңтүстік бұрышқа жақын орналасқан. Цитадельді қазу барысында XIII – XIV ғғ. кезінде өмір сүрген 13 бөлме ашылды. Рабадты ашу барысында IX – X ғғ. жерленген жылқы сүйегі табылды. Шаруашылық аймағынан XIII – XIV ғғ. кезіндегі 5 құмдан мен 5 тандырлар ашылды. Қаланың

орталық бөлігінен 1км оңтүстік-шығыста Қарашық өзенінің оң жағасында XII – XIV ғғ. кезіндегі кесене [Елеуов, Ақымбек 2005: 108-115] ашылды.

Сонымен, ортағасырлық Қарашық қаласында 2001–2002 және 2004 жж. жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде қаланың VI–XIV ғғ. кезінде өмір сүргені анықталды. Іргесі Батыс Түрік қағанаты кезінде қалыптасқан. VI–X ғғ. Шауғар, XI–XIV ғғ. Қарашық-Қарашұқ аталған бұл қала қазақ, түрік халықтарының аңыз әңгімелерінде Салар қазанды «Қарашықтың қабыланы», «Қырық қақпалы Қарашық», «Қырық қақпалы Қарашық Өзім қаласы», «Қарашық» деген атпен өзінің тарихи атын XX ғ. басына дейін сақтап келген ескерткіш.

Ғылыми жетекші: т.ғ.д., проф. Елеуов М. Е.

Әдебиет

Агаджанов С.Г. Государство Сельджукидов и Средняя Азия в XI-XIII вв. М.: Наука. 1991. 303 с.

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из Истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. Т.5. 1958. С. 3-215.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Наука. 1972. 215с.

Археологическая карта Казахстана. Реестр. Алма-ата: Наука. 1960. 449 с.

Байпаков К.М. О локализации средневековых городов Южного Казахстана // Археологические исследования в Отраре. Алма-ата: Наука. 1977. С. 81-93.

Байпаков К.М. Средневековая городская культура Южного Казахстана и Семиречья (VI – нач. XIII в). Алма-ата: Наука. 1986. 256 с.

Байпаков К.М. Қазақстанның ежелгі қалалары. Алматы: Аруна LTD. 2005. 316 б.

Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Сочинения. Т.3. М.: Наука. 1963. С. 97-233.

Бартольд В.В. Очерки истории Туркменского народа // Сочинения в 9-ти томах. Т.2. Ч.1. М.: Изд-во Восточной лит-ры. 1963. С. 547-623.

Бартольд В.В. Туркестан // Сочинения. Т.3. М.: Наука. 1965. 520 с.

Бартольд В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия // Сочинения. Т.1. М.: Изд-во Восточной лит-ры. 1963. 759 с.

Бернштам А.Н. Проблемы древней истории и этногенеза Южного Казахстана // ИАН КазССР. Серия археол. 1950. Вып. 2. С. 59-99.

Волин С.В. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине р. Талас и смежных районах // ТИИАЭ АН КазССР. Т.8. 1960. С.72-92.

Елеуов М.Е. Ортағасырлық Қарашық 1 қаласының цитаделіндегі кесік // Отан тарихы. 2003. №4. 7-12 б.

Елеуов М.Е. Шауғар – Қарашұқ – Қарашық. Алматы: Қазақ университеті. 2012. 50 бет.

Елеуов М.Е., Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық қарашық кесенесі // А. Ясауи университетінің Хабаршысы. Қоғамдық ғалымдар сериясы. 2005. №5. 108–115 б.

Из «книг побед» Шереф ад-дина Иезди // Сборник материалов, относящихся к истории золотой Орды / извлечение из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузеном и обработанные А.А. Ромасковичем и С.А. Волиным. М.–Л.: АН СССР. 1941. С. 144-189.

Киракос Гандзакечи. История Армении / Перевод с Древнеармянского, предсловие и комментарий Л.А. Ханларян. М.: Наука. 1976. 357 с.

Көмеков Б.Е., Ильясова З.С. Иақұттың «Му» Джан әл-бұлдан(XIII ғ.) жағрапиялық жинағы. Қазақстанның ортағасырлық тарихының дерегі. Алматы: Қазақ университеті. 2011. 245 б.

Махмұт Қашқари. Түрік тілінің сөздігі (Диуани Лұғатит-Түрік): 3 томдық шығармалар жинағы. 1-ші том. Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Елубай. Алматы: Хант.1997. 546 б.

Михайлова А.И. Новые эпиграфические данные для истории Средней Азии IX в. // Эпиграфика Востока. Т.V. М.–Л.: Наука. 1951. С. 10-20

Мұхтар Қожа. Иасы - Түркістан тарихы (Ерте заманнан XVIII ғ. аяғына дейін). Алматы: Қазақпарат. 2000. 44 б.

Свод памятников истории и культуры Казахстана. Чимкентская область. Алма-ата: Қазақ энциклопедиясы. 1994. Т.1. 368 с.

Смагулов Е., Григорьев Ф., Итенов А. Очерки по истории и археологии средневекового Туркестана. Алматы: Ғылым. 1998. 232 с.

Смагулов Е.А. Городище Шойтөбе // Города Туркестан: сборник научных статей / Отв. ред. К.М. Байпаков. Алматы: Ғылым. 1999. С. 71-82.

Смағұлов Е., Тұяқбаев М. Түркістанның ортағасырлардағы тарихы. Түркістан: Мұра. 1998. 52 б.

Елеуов М.Е. Тұран археологиялық экспедициясының 2002 жылы Оңтүстік қазақстан облысында жүргізген зерттеулері (аралық). Ғылыми-зерттеу жұмыстары туралы есеп. Түркістан: Универсиете баспасы. 2003.161 б.

Шуховцов В. Несколько заметок по топонимам Южного Казахстана // Материалы Республиканской научно-практической конференции молодых ученых по общественным наукам. Алма-ата: Наука. 1978. С. 151-152.

ҚОСЖАНОВА А. М.

Қосжанова Анар Мұхаметжанқызы

«Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығы,

Есік қ., Қазақстан;

koszhanova.anara@mail.ru

«ЕСІК» МУЗЕЙ-ҚОРЫҒЫНДАҒЫ МӘДЕНИ-БІЛІМ БЕРУ БАҒДАРЛАМАЛАРЫНДА АРХЕОЛОГ Б. НҰРМҰХАНБЕТОВТЫҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІНІҢ КӨРІНІС ТАБУЫ

Аннотация. Бұл мақалада бар саналы ғұмырын отандық археология ғылымының дамуына арнаған ғалым Бекмұханбет Нұрмұханбетовпен жұмыс жасаған әріптестерінің қызықты естеліктері туралы айтылады. Б.Нұрмұханбетовтың мемориальдық кабинетінде музейде мәдени білім беру бағытындағы археолог ғалымның өмір жолы мен зерттеулері көрініс табады. Ғалым музейдің жас археологтарына археологиялық зерттеу әдістерінің қыр-сырын үйретті және музейде археологиялық мектептің негізін қалау арқылы болашақ ұрпаққа мол археологиялық мұралар қалдырды.

Түйін сөздер: археология, мәдени-білім беру, экспедиция, зерттеу, экскурсия.

ОТРАЖЕНИЕ ИССЛЕДОВАНИЙ Б. НУРМУХАНБЕТОВА В КУЛЬТУРНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММАХ МУЗЕЯ-ЗАПОВЕДНИКА «ЕСІК»

Аннотация. В данной статье приводятся интересные воспоминания коллег, работавших с ученым Бекмұханбетом Нурмұханбетовым, посвятившим всю свою сознательную жизнь развитию отечественной археологической науки. Мемориальный кабинет Б.Н. Нурмұханбетова отражает жизненный путь и исследования археолога в направлении культурного просвещения в музее. Ученый воспитал молодых археологов музея, неустанно обучал тому, что знал сам, основал в музее археологическую школу и оставил богатое археологическое наследие для будущих поколений исследователей.

Ключевые слова: археология, культурное просвещение, экспедиция, исследование, экскурсия.

Есік» музей-қорығының қорғау аймағына жататын 80 жуық қорымдары және археологиялық ескерткіштерді қорғау, сақтау, зерттеу, насихаттау жұмыстары музейдің басты мақсаттарының бірі болып табылады [Мухтарова 2015: 14].

Музей қоры археологиялық ескерткіштерден құрылған. Олар екі салалы. Біріншісі – жылжымайтын археологиялық мұралар, ал екіншісі – жылжымалы археологиялық бұйымдар.

Жылжымайтын ескерткіштер төңірегіндегі арнайы әрекеттердің ең бастысы – оларды мемлекеттік қорғауға алу үшін жұмысының ішкі мәні археология ғылымының басты бөліктеріне сүйенеді. Олар:

1 – Жылжымайтын тарихи-мәдени мұраларға барлау жұмыстары;

2 – Барлау жұмыстарының материалдарымен ғылыми зерттеулер жүргізу;

3 – Археологиялық қазба жұмыстары;

4 – Қазбалардан шыққан жәдігерлермен жұмыс жасау;

5 – Жәдігерлерді қайта қалпына келтіру және консервациялау істері.

Қоры 2000 мыңға жуық сан-алуан тарихи-мәдени құндылықтары бар бұл музейге жыл сайын әлденеше мыңдаған көрермен келеді. Атап айтқанда ежелгі дәуірден қазіргі заманға дейінгі кезеңді қамтитын 990 сақтаулы бірлігі (3053 мыңнан астам артефактілер) жинақталған.

Музейдегі мәдени-біліми (ағарту) бағыты бір жолға қойылған. Жыл сайын түрлі шаралар – ашық есік күндері, қайырымдылық акциялары, шеберлік сабақтары, концерттер, шолу және тақырыптық экскурсиялар, тарихи квестер, викториналар, байқаулар, музей сабақтары, шығармашылық кездесулер және т.б өткізіліп тұрады.

Мектеп пен музейдің арасын байланыстыру, оқу

1–сур. Б.Н. Нұрмұханбетов. Жұмыс сәті. 2011 ж.
(«Есік» музей-қорығының мұрағатынан алынған)

үрдісін толықтырып, оқушылардың алған білімдерін тәжірибеде қолданып, музей мәдениетін қалыптастыру мақсатында дайындалған «Өткен өмір – бүгінгі ұрпаққа өнеге» атты оқу әдістемелік кешенді тақырыптар бойынша жүзеге асырылып отырады. Рахат ауылдық округі №1 орта мектебінің 5 сынып оқушыларына «Өлке мақтанышы Бекмұханбет Нұрмұханбетов», «Алтын адамның ашылу тарихы» екі музейлік дәріс археологтың өмір жолы, археология саласындағы еңбегі, зерттеулеріне арналған.

Жалпы музей-қорығындағы сақталатын археологиялық жәдігерлер мен кітапхана қорының біраз бөлігі, елімізге белгілі археолог-ғалым Бекмұханбет Нұрмұханбетовтың көп жылдық табанды еңбегінің арқасында жиналған жеке коллекцияларынан тұрады.

Б.Н. Нұрмұханбетов Алтын адамға қатысты тың зерттеулерді, ғылыми ізденістерді тоқтатқан емес. Өмірінің соңына дейін осы музейде қызмет етті.

Б.Н. Нұрмұханбетов өмірден өткеннен кейін, қорық музейде тағы бір экспозициялық зал – «Бекмұханбет Нұрмұханбетовтың мемориальдық кабинеті» ашылды, бұл археолог жұмыс істеген кабинет [Мухтарова, Зікірия 2020: 9]. Төрде Б. Нұрмұханбетовтың ақ шапаны ілулі тұр, қазба жұмыстарына барғанда арқасынан іліп жүретін жол сөмкесі де осында. Енді мұндағы заттардың бәрі құнды жәдігердің біріне айналып кеткендей. Б.Н. Нұрмұханбетовтың фейсбук парақшасы

әлі жойылған жоқ, археолог қайтыс болар алдында «Армандар орындалады» – деген жазу қалдырған. Осының негізінде 2021 ж. Бекен атаны еске алу мақсатында, «Есік» қорық-музейінде «Армандар орындалады!» фотокөрмесі ұйымдастырылды. Көрмеде қорық-музей қорындағы археологтың өмір жолы мен еңбектерін көрсететін «Жастық шақ», «Сәулелі жылдар», «Орындалған арман» – тақырыптарын қамтыған 3 бөлімнен тұратын фотосуреттер ел назарына ұсынылған [«Есік» қорық-музейі]. «Есік» қорық-музей ұжымы «ҚР Орталық мемлекеттік кинофотокұжаттар және дыбыс жазбаларының архиві» мекемесінің «Архив қорын толықтыру және ведомствалық архивтер» бөлімімен бірлесе фотосуреттерін архивке тапсыру, электронды нұсқаларын әзірлеу жұмыстарын іске асыруда. Археологтың 100-астам фотосуреттерінің сипаттамалары жазылып, электрондық нұсқасы жасалды. [Мухтарова 2016: 19-26], (1-сур.).

2017 ж. «Нұрмұханбетов Эскавейшнс» тұңғыш халықтық археологиялық экспедициясы (қазба жұмыстары) ұйымдастырылды [Алтын адам]. Бұл отандық археология тарихындағы алғашқы нағыз ғылыми зерттеу археологиялық экспедициясы, оған кез келген адам ерікті түрде қатыса алды. Экспедиция Бекмұханбет Нұрмұханбетовтің құрметіне бастамашылық жасап, оның өмірден өткеніне орай еске алу және де 18 мамыр Халықаралық музейлер күніне байланысты орайластырылды. Бекмұханбет Нұрмұханбетов нағыз дала археологы болды, ол әрдайым кабинеттерде отырудан гөрі дала кеңістігін, ашық аспан мен қазба жұмыстарының күнделікті тіршілігі қызықтырды. Археологтың қазбалары байырғы ата-бабаларымыздың тарихы туралы шабыттандырған әңгімелерін тыңдап, қорғандардың айналасына жиналған ауылдықтардың назарында болды. Сондықтан Бекен-атаның шәкірттері мен ізбасарлары аты аңызға айналған археологты еске алуға арналған басты іс-шарамен халықтық экспедиция жасауды ұйғарды, оның барысында әркім нақты қазба жұмыстарының құпиясына қол тигізіп қана қоймай, археологиялық жаңалықтардың серіктесі бола алады. Экспедицияның атауы Бекен Нұрмұханбетовтың ағылшын тіліндегі сүйікті сөзінен шыққан – EXCAVATIONS, аудармада «қазба» дегенді білдіреді. Сонымен қатар, ол бұл сөзді әрдайым жаңа шытырман оқиғалар мен ғылыми жетістіктерге шақыратын жауынгерлік айқай сияқты ынта-ықыласпен айтты!

Археологиялық жұмыстарының қорытындысына арналған 2017 ж. «Ізбасарлар» атты көрме «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығында 4-экспозициялық залында ашылды. Қандай да бір тұлғаның ізбасарлары болары хақ.

Көрмеде шәкірттері мен әріптестерінің ұстазға деген естелік ойлары мен жадында сақталып қалған әңгімелері жазылып қойылды. Ұлы тұлға өзінің ұстаздық өнегесімен, тәлімді тәрбиесімен ізбасарларының жүрегінен терең орын алған керемет естеліктері, жүрек түкпірінен орын алып, жадында жатталып қалды. Б. Нұрмұханбетов біз үшін тәлімгер, ұстаз, археолог-ғалым, зерттеуші және Бекен ата. Ол қорық-музейдің жас археологтарын тәрбиеледі, білгенін жалықпай үйретті, музейде археологиялық мектептің негізін қалады. Осы көрмеде аталмыш археологқа арнайы бұрыш бөлініп Ізбасарларының Ата туралы жазған жылы лебіздері орын алды [Файзуллина 2020: 89-90].

«Жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» - демекші артында іздеушілері мен шәкірттері тұрғанда Бекен атамның есімі ел есінде мәңгі сақталады деген ойдамыз.

2020 жылы музей-қорығында археолог Б.Н. Нұрмұханбетовтың туғанына 85 жыл толуына орай халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн конференция өтті [I-Есік оқулары 2020].

«Есік» музей-қорығында Б.Н. Нұрмұханбетовтың жеке қорынан музейге берілген электрондық деректер базасын құру бойынша архив материалдарын өңдеу жұмыстары жалғасуда. Есік, Шұбарат, Молалы, Майбұлақ, Үкілі, Қапал, Мыңшұңқыр, Айдақар және т.б. қорымдарын зерттеу тарихы бойынша материалдар цифрлық форматқа көшірілді, сканерленді, оның ішінде: 14 есеп және дала күнделіктері (230 беттен астам компьютерлік жинақ, 100-ге жуық иллюстрация), 117 қорым схемалары және осындай археологиялық нысандар бойынша қазба жоспарлары Аспанқора, Алексеевка, Есік I, II, Мойын-Тас, Талғар, Шарын, Жамбыл ауданының ескерткіштері және Алматы қаласының шекаралары сияқты, 87 – Шұбарат қорымына қатысты. 223 атау бойынша картографиялық, схемалық материалдар жүйеленген және түгенделген. Аталған қорған қорымдарының барлығы Алматы облысының аумағында орналасқан және өткен ғасырдың 70-80-ші жж. соңында Жетісу археологиялық экспедициясы, Алматы Жаңа Құрылыс археологиялық экспедициясы зерттеген [Тулгенов 2012]. Схемалық және есептік құжаттама, таза ғылыми ақпараттан басқа, өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығы объектілерінің болжамды құрылыстарының орындарындағы археологиялық зерттеулерге қатысты материалдарды, авариялық ескерткіштер болған аумақта далалық барлау жүргізу жөніндегі ұсынымдарды да қамтиды. Олардың барлығы өткен мәдени-тарихи мұра ескерткіштерін сақтау және мұражайландыру мәселелерін шешу тарихымен танысуға мүмкіндік береді, қазіргі уақытта осындай мәселелерді шешумен салыстырмалы талдау

жүргізуге мүмкіндік береді. Аталған архив материалдары бұрын жарияланбаған және ғылыми айналымға енгізілмеген.

Әдебиет

I-Есік оқулары: Алтын адам және Еуразияның дала белдеуінің көшпенділер археологиясының мәселелері. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн конференция материалдары (Есік қ., 20 қараша 2020 ж.). / Жауапты ред. Г.Р. Мухтарова. Алматы: Neonomad. 2020. 242б.

Алтын адам табылған «Есік» қорық музейі археологияға қызығушыларды экспедицияға қатысуға шақырады // Kazmuseum.kz ақпараттық портал. URL: <https://kazmuseum.kz/muzei-zhane-expo-2017/item/1600-altyn-adam-tabyl-an-esik-koryk-muzeji-arkheologiya-a-kyzy-ushylardy-ekspeditsiya-a-katysu-a-shakyrady> (қаралған күні 11.03.2023 ж.).

Есік қорық музейінде «Армандар орындалады!» фотокөрмесі ұйымдастырылды // Kazmuseum.kz ақпараттық портал. URL: <http://kazmuseum.kz/kormeler/item/2098-esik-koryk-muzejinde-armandar-oryndalady-fotokormesi-jymdastyryldy> (қаралған күні 11.03.2023 ж.).

Мухтарова Г.Р., Зікірия Д.Қ. Есік мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейіне 10 жыл бағындырған белестері // «I-Есік оқулары: Алтын адам және Еуразияның дала белдеуінің көшпенділер археологиясының мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік онлайн конференция материалдары (Есік қ., 20 қараша 2020 ж.). / Жауапты ред. Г.Р. Мухтарова. Алматы: Есік мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі. 2020. 9 б.

Мухтарова Г.Р. «Есік» қорық-мұражайының алғашқы қадамдары // «Есік» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-мұражайы: Альбом-отчет / Бас ред. Г.Р. Мухтарова. Алматы: Dostar. 2015. 14 б.

Мухтарова Г.Р. Мечты сбываются... // Саки и савроматы Казахских степей: контакт культур, сб. науч. ст., посвящ. памяти археолога Б. Нурмуханбетова. / Отв. ред. А. Онгарулы. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2016. С.19-26.

Тулгенов Т.Ж. Могильник Иссык и культура саков Жетысу // Отчет о НИР Государственного историко-культурного заповедника-музея «Иссык». Иссык. 2012. 84 с.

Файзуллина Г.Ш. Мемориальная музеефикация в археологическом музее Бекен Нурмуханбетов – признание и память // «I-Есік оқулары: Алтын адам және Еуразияның дала белдеуінің көшпенділер археологиясының мәселелері» атты Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Есік қ., 20 қараша 2020 ж.). / Жауапты ред. Г.Р. Мухтарова. Алматы: Есік мемлекеттік тарихи-мәдени қорық музейі. 2020. 89-90 бб.

ҚОСЫЛБАЕВ Б.Т.**Қосылбаев Бекзат Телманұлы**Өл-Фараби ат. Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан;
kossylbayev@gmail.com

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН ӨНІРІНІҢ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ ЕСКЕРТКІШТЕРІ: КЕЗЕҢДЕУ МЕН МЕРЗІМДЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі ескерткіштерін зерттеу тарихы қарастырылған. Бұл бағыт отандық археология ғылымындағы өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Тарихнамалық принципке сүйене отырып, үш негізгі кезеңге бөлінеді: революцияға дейінгі, кеңестік және тәуелсіздік кезеңі. Зерттеушілердің еңбектері талданып, Шығыс Қазақстан аумағындағы ерте темір дәуіріндегі археологиялық ескерткіштердің хронологиясы мен кезеңделу мәселелері қарастырылды.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, ескерткіштер, ерте темір дәуірі, хронология.

ПАМЯТНИКИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА: ПРОБЛЕМЫ ПЕРИОДИЗАЦИИ И ХРОНОЛОГИИ

Аннотация. В статье рассматривается история изучения памятников эпохи раннего железного века Восточного Казахстана. Данное направление является одной из актуальных проблем в отечественной археологической науке. Исходя из историографического принципа, выделены на три основных периода: дореволюционный, советский и период независимости. Проанализированы труды исследователей, изучены вопросы хронологии и периодизации археологических памятников эпохи раннего железного века на территории Восточного Казахстана.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, памятники, ранний железный век, хронология.

Қазақстан даласының көне археология сахнасында Шығыс Қазақстан өңірінің ескерткіштері маңызды орын алады. Нақтырақ айтар болсам, өңірдің мәдени-тарихи жерлеу-ғұрыптық ескерткіштері Ресей империялық уақытынан бері көптеген археологтарды қызықтыруда. Шығыс өңірінде алғашқы қауымдық құрылыстан бастап, орта ғасырларға дейінгі уақыттың өзінде көптеген археологиялық мәдениеттер қалыптасып, дамығандығын археологиялық мәліметтер арқылы толыққанды расталған. Шығыс Қазақстанның археологиялық ескерткіштерін алғаш зерттеп, 1733–1743 жж. экспедицияда өңірдің құндылығы жөнінде алғашқы мәліметтер қалдырған академик Г.Ф. Миллер болған. Одан кейін 1768–1774 жж. П.С. Паллас, И.П. Фальк, И.Г. Гмелин, И.Г. Георги, П.И. Рычков, Х. Барданес және де өңір туралы маңызды ақпарат қалдырған Г.И. Спасскийдің жүргізген зерттеу жұмыстары [Омаров 2015]. Оның зерттеулері арқылы ерте темір дәуірі кезіндегі ескерткіштердің төркінін ашып, дүниетаным мен этнографиялық жерлеу орындары – обалар ту-

ралы алғашқы түсініктердің бірін қалдырған [Радлов 1989: 14–69]. Айтып отырған Қазақстанның шығыс аймағында этномәдени араласулардың қайнаған ортасы мен қоныс аударулардың алтын бесігі ретінде есептеуге болады, әр түрлі ландшафтылы аймақтағы Шілікті, Зевакино, Майемер, Елеке-сазы ескерткіштерінің археологиялық қазба деректер бойынша, алтын киімдері, әшекей-бұйымдары, обалар мен ескерткіштердің орналасуы және обалардың жерлеу ерекшеліктері, сол ғасырлардағы өнер туындылары, қару-жарақтары, құрал-жабдықтары, ат-өбзелдері, керамикасы, ескерткіштерінің құрылыс архитектурасы және де одан бөлек т.б. жайында өте көп ақпараттар алынып ғана қоймай, одан бөлек қазба деректерін топтастырып, типологиясының сипаттамасын жүргізе отырып, кезеңдеу, дүниетанымы мен этнографиясын ашу және жерлеу ғұрпы мен орындалатын рәсімдері, нақты кезеңделу мен мерзімделудің сипаттамасын қажет етеді.

Шығыс Қазақстан өңірінің ерте сақ кезеңі жер-

леу ескерткіштерін мерзімдеп зерттеуде академик В.В. Радлов шынайы ғылыми әдістерді пайдалана отырып, зор үлес қосты. В.В. Радлов 1865 жылы Бұқтырманың жоғарғы ағысындағы 7 обаға зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Ал оған дейін 1862 жылы Семей, Сергиополь (Аягөз) маңында археологиялық қазба, зерттеу жұмыстарын жүргізген. В.В. Радловтың өңірді аралап зерттеуі, бірінші болып ескерткіштер жасын анықтауы, яғни олардың кезеңделуін жасауы, Қазақстанның шығыс бөлігін археологиялық жағынан кең зерттеліне басталуына себепкер ретінде болды [Радлов 1989: 14–69]. Орталық және Шығыс Азияны зерттеу саласында Орыс комитеті ұйымдастырған 1910 ж. Жоғарғы Ертіске В.И. Каменскийдің басшылығымен өткен және А. Белослюдов пен В. Пилетичтің қатысуымен Семей (Абай) облысындағы қорғандарын қазу, зерттеу жұмыстары өткізілді. Оны осы аудандарға жіберілген бірінші археологиялық экспедиция ретінде есептеуге болады. [Омаров 2015: 15–20]. Одан кейінде 1906, 1910, 1911 жж. Семей облысы жерінде А.В. Адриановтың археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізуі, Майемер қорымындағы қазба, зерттеу жұмыстарын жүргізуі, оны пазырық уақытыменен мерзімдеуі, қазба барысында табылған жылқының ат-әбзелдерін жаңғырту жұмыстарын жасай отырып кезеңдеу жұмыстарын, ерекшелігін және тек сол өңірге тән екенін анықтады да және зерттеу жұмыстарынның нәтижесін 1916 ж. Императорлық археологиялық комиссияның хабаршысында жарияланған болатын. [Адриановъ 1916: 1–98].

Алтайдағы мыңдаған обалардан негізді түрде, жеке тарихи кезеңге жатқызып мерзімдеген және алғаш ғылыми талдау жасаған М.П. Грязнов болды. Және оның зерттеу жұмыстары 20-30 жылдары ескерткіштерден шыққан заттарға алғаш болып талдау, салыстыру, классификация жасаған болатын. Осы сәттен бастап шығыс өңірінде археологиялық ескерткіштерді зерттеу дамыды [Грязнов 1947: 9–17]. 1927 ж. С.И. Руденко Уба өзенінің жағасындағы б.д.д. V–IV ғғ. жататын бір тас үйінділі обадан солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытталған, түбіне тас плита төселген ағаш қиматағанда темір қанжар, ұшқырлы қола жебенің ұштары, алтыннан жасалған мойынға тағатын орама әшекей, екі қола әшекейі бар белдік және т.б. заттарымен бірге жерленген адам жерлеуін ашты [Киселев 1947: 157–172]. Дегенменен өңір бойынша нақты, жүйелі түрде, ұзақ уақыт аралығында ғылыми зерттеу жасаған С.С. Черников. 1935 жылдан 1971 ж. дейін Шығыс Қазақстан аумағында, өңірін зерттеп, ол туралы үлкен мәлімет қалдырған С.С. Черниковтың басшылығымен кешенді археологиялық зерттеулер жүргізілді. Кеніш орындарын, обаларды зерттеп, мардымды ақпарат

жазып, сипаттаған болатын [Бесетаев 2014: 18]. 1959 ж. С.С. Черниковтың басшылығындағы археологиялық экспедициясында 1949 ж. Тарбағатай, Шыңғыстау тауларында барлау жұмыстарын жасап, осы жылдан бастап бес обалар тобынан тұратын атақты Шілікті аңғарында қазба жұмыстарын жүргізеді. Жартас суреттері де ғалым назарынан тыс қалмай зерттелген болатын. [Черников 1947: 251–282; Черников 1949: 147–151; Омаров 2015: 15–20]. С.С. Черников бастаған КСРО ҒА Тарих және заттай мәдениет институтының Ленинградтық бөлімінің археологиялық экспедициясы 1950–1956, 1960, 1961, 1964, 1971 жж. ерте темір дәуірінің Малокрасноярка, Тұсқайың, Шілікті және Солдатово қорымдарынан барлығы жетпістен астам обаларда ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізді. [Омаров 2015]. Шіліктіде әр жылдарда он үштен астам обаны қазып, №5, №7 оба материалдары негізінде «Загадка Золотого кургана: где и когда зародилась скифское искусство» атты кітабын шығарды. [Черников 1965]. Және С.С. Черников ең алғашқы рет шығыс Қазақстан ерте темір дәуірі ескерткіштерінің кезеңделуі мен мерзімделуін бөліп қарастырды: 1) Майемер мәдениеті б.д.д. VIII–VII ғғ.; 2) Пазырық мәдениеті б.д.б. VI–IV ғғ.; 3) Құлажорға б.д.д. III КСРО ҒА I ғғ. кезеңдеп сипаттап жазған болатын [Омаров 2015]. Ал өзінің көпжылдық зерттеу қорытындыларын 1972 ж. аяқтаған «Ранние кочевники Восточного Казахстана» атты қолжазбасына жинақтады. Ал 1975 ж. өңірді екінші рет кезеңге бөліп қарастырған: 1-ші кезең б.д.д. VII–IV ғғ.; 2-ші кезең б.д.д. III–I ғғ. [Черников 1975: 132-137; Омаров 2015]. Катондағы, Курту II ескерткіштеріне зерттеу барысында қорғандардың құрылысы туралы мәліметтер кешенін нақтыланып, сипаттамасы жасаған С.С. Сорокин болатын. Курту II қорымынан жиналған жылқысы бар адамды жерлеу материалдары бойынша алғашқы рет б.д.д. IX ғ. дейінгі ертедегі ескерткіштердің хронологиясын кеңейттіп, сипаттамасын берді. Курту II ескерткіші Қазақ Алтайындағы темір дәуіріне жататын ең ерте ескерткіш болып табылады. А.А. Тишкин Таулы Алтайдағы зерттелген материалдар негізінде Бийке мәдениетіне жататындығын жан-жақты талдаулар негізінде дәлелдеген. Бұл кезеңдеулердің мерзімделуі радиокөміртектік сараптамамен нақтыланған. Міне осы уақыттан бастап шығыс өңірінің зерттелуінде жаратылыстану салаларымен нақтылана бастады. [Сорокин 1969: 208-236; Тишкин 2007: 79–122]. Одан бөлек Катондағы зерттелінген 16 оба бір тарихи кезеңге, бір мәдениетке жатады дей келе, онда көбінесе адамды арқасымен, басын шығысқа қаратып, қима-тағанға жерлеу кездесетіндігін сипаттаған. Мұнда сонымен қатар б.д.д. VIII–VII ғғ. жататын Майемер, Чернова обаларымен тұстас Күрті обаларын зерттеген. Жылқының

ат-әбзелдерін нақты мерзімделген, бұл жерлеу орындары тас қоршаулы, терең емес қабір шұңқырына мұрдені сол қырымен қояумен ерекше болды. Бірақта С.С. Сорокиннің ойынша, күртіліктер майемерліктерден не ерте өмір сүрген, не Бұқтырманьң орта ағысындағы тұрғындардың мәдениеті өзгеше болғанын сипаттайды [Сорокин 1969: 39–60].

Шығыс өңіріндегі ерте сақ кезеңінің этномәдени ескерткіштерін XX ғ. 60 жж. екінші жартысынан бастап жүйелі түрде зерттеле бастады. Кезеңдеу мен мерзімдеу археологиядағы дәстүрлі әдіс (салыстырмалы әдіс, эксперименталды әдіс) қана емес, сонымен жартылыстану ғылымдармен тығыз байланыста болуы, әрбір экспедициядаған зерттеу жүргізіліп жатқан ескерткіштеріге типология бойынша қарастыру, сипаттамасын жазып, талдап, мерзімдеп, классификация нақты тоқталуға аяқ басқан кезеңнің басталуы. Яғни, осы уақыттан бастап археологиялық зерттеу тәсілдерінің дамыған шегіне жету уақытты ретінде алып қарауға болады. Соның алғы шарттары ретінде 1955 ж. Шүлбі СЭС-і аумағындағы археологиялық барлаулар барысында археологиялық карталар жасалынуын айтуға болады. Б.д.д VIII–VII ғғ. жататын Зевакино жерлеу кешенінің Ф.Х. Арсланованың ашылуымен жағдай өзгере бастады. Ескерткіштерді зерттеу мен 1965–1974, 1982 жж. аралығында Ф.Х. Арсланова басшылығымен Шығыс Қазақстан археологиялық экспедициясы айналысты. Ертістің оң жағасында, оңтүстік Сібір мен Алтайдың карасук тайпаларымен жерлеу рәсімінде кейбір ортақтығы бар. Бірақ карасук тайпаларынан айырмашылығы Зевакино кешеніндегі тайпаларда қыш ыдыстар мүлдем жоқ, ал заттардың көп бөлігі карасук-татар формаларының қола пышақтарынан тұрады. Ертіс өзенінің сол жағалауында орналасқан Измайлов қорымында және қарама-қарсы жағалаудағы Қоғалым қорымында өтпелі кезеңнің екі кешені зерттелді [Арсланова 1974: 50–53; Арсланова 1972: 253–258]. Одан бөлек Өскемен педагогикалық институтының тарих факультетінің студенттері 1965 жылы Ф.Х. Арсланованың жетекшілігімен ерте темір дәуірінің Орловка ауылы жанындағы №12 қорғанына және Зевакино қорымындағы №83 қоршауларға қазба салынды. Қазылған екі қорғанның жерлеу ғұрпына және табылған жерлеу заттарына, соның ішінде: темір пышақ, қыш ыдыстың сынықтары, тас, дәнүккішке қарағанда алдынала есебінде ерте темір дәуірінің ескерткіштер тобына жатқызған. 2015 ж. Шығыс Қазақстан облысы Шемонайха ауданы Камышин орта мектебінің ауласынан құрылыс жұмыстары кезінде оқушылар кездейсоқ тауып алған жылқының жүген құралдары ерекше көңіл аудартады. Олар үзеңгіге ұқсас қола ауыздықтар, құс бастарының стилизациялық бейнесі сияқты болып

бітетін ұшы сәл иіліп келген сулықтар, төртбұрыш рамадағы екі қапсырма, олардың біреуінің белдікке орнататын ілмегі бар, белдіктердің үстіңгі дөңес жағы айқасып келіп бекітілетін бес цилиндрлі құрсау, жалпақ басты болып бітетін артында бекітпесі бар жартылай сфералы тегіс екі қапсырма, жұлдызша бейнеленген және сырт жағында ілдіргі болып бітетін бекітпесі бар бір жалпақ қапсырма, үш бөшке тәріздес моншақ пен белдіктер айқасып келетін «үтір» түріндегі екі құрсау болып келеді. Жергілікті ауылдың орта мектеп оқушылары тауып алған Камышин көмбесіндегі заттарды кезінде М.Қ. Қадырбаевтың зерттеген Орталық Қазақстанның Тасмола қорымындағы б.д.д. VII–VI ғғ. ат әбзелдерімен жақын ұқсастығы байқалады. [Маргулан, Акишев, Қадырбаев, Оразбаев 1966]. А.С. Ермолаева Измайловка ескерткіштерінің б.д.д. IX–VII ғғ. алғаш сипаттамасын жасап, талдаған болатын. Измайловка ескерткіштерінен алынған мәліметтерді оба құрылысының сипаттамасы (қоршаулы, не қоршаусыз, тас жәшік, ағаш табыт), жерлеу әдісі (мәйтті оң қырымен, басын батысқа қарату мен шығыс бағытқа қаратып адамды жерлеу) және қойылған заттарына қарап топтастыра отырып, кезеңдеп, классификация жасаған. Материалдарды алдын-ала жариялау нәтижесінде 21-қорғанның ең жарқын олжасы – дискіде бейнеленген айна ғана танымал болды [Ермолаева 2012: 66; Омаров 2015: 15–80].

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан кейін алғашқы болып, шығыс өңірін зерттеуді Кемерово университетінің Ю.П. Алехин басқарған археологиялық экспедициясы бастайды. 1988, 1990, 1991 жж. Семей облысының Новошүлбі, Бородулиха және Бесқарағай аудандарында 100-ден астам археологиялық ескерткіштерді есепке алып, сипаттама беріп, төлқұжаттарын жасады. Солардың ішінде Ю.П. Алехин ашқан Кондратьевка XXI қорғаны Семей облысының Новошүлба ауданында б.д.д. VII–VI ғғ. басындағы ерте сақ кезеңнің ескерткіштеріне, жерлеу құрылыстары мен ғұрыптарын сипаттама [Алехин 1999]. 1992–1994 жж. аралығында А.А. Ткачев басқарған Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің археологиялық экспедициясы ерте темір дәуірінің Өскемен қаласы маңындағы Меновное V қорымында зерттеу жұмыстары барысында, қару-жарақ, тұрмыстық заттарымен бірге қойған отбасылық жерлеу және жеке жерлеулерді зерттейді [Оңғарұлы 2017: 54]. 1998 ж. Шығыс Қазақстан мемлекеттік университетінің Герасимовка қорған қорымында археологиялық зерттеп, ескерткіштердің қарақшылардан үлкен зардап шеккенін айтты. Алайда, қазба жұмыстары кезінде жазылған мәліметтерге сәйкес іске асырылған жерлеу салтының негізгі элементтерін қайта жаңартуға болады [Ткачев, Тишкин 1999: 194–198].

Соңғы 20 жылдықта Шығыс Қазақстан өңірін археологиялық тұрғыдан жүйелі түрде зерттеп келе жатқан археолог-ғалымдары: З.С. Самашев, Ә.Т. Төлеубаев, Ғ.Қ. Омаров, Б.Б. Бесетаев, т.б. Шығыс Қазақстанның ерте темір кезеңін зерттеумен айналысуда. Шығыс Қазақстан облысында орналасқан ерте темір дәуірінің ескерткіштерін тұрақты түрде зерттеуге 1997 жылдан бастап Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының З.С. Самашев басқарған, құрамында еліміздің бірсыпыра ғылыми-зерттеу институттары, университеттері және Шығыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану мұражайының, сондай-ақ шетел мемлекеттерімен бірігіп зерттеу жұмыстарын өткізуде, нақтырақ айтқанда Франция, Италия, Германия, Ресей археологтарымен бірге. Олардың ішінде Алтай тауларындағы ерте темір дәуірінің Майемер қорғандарында З.С. Самашев басқарған 1997 ж. қазақ-француз экспедициясы зерттеу жұмыстары [Омаров 2015: 39]. 1998–2000 жж. Күршім ауданындағы З.С. Самашев бастаған Қазақстан-Ресей біріккен археологиялық экспедициясы зерттеулері жүргізілді. [Дашковский, Самашев, Тишкин 2007]. Ә.Т. Төлеубаев басшылық еткен Қазақ Мемлекеттік Университетінің 2003, 2004–2006 жж. Ә.Т. Төлеубаев жетекшілік еткен Шілікті археологиялық экспедициясы зерттеу жұмыстарын жүргізді. [Байпақов, Таймағамбетов 2009: 170]. З.С. Самашев 2009 ж. басталған экспедициясында Майемер 2 қорымындағы зерттеу жұмыстары барысында моншақтар, сырға, ат-әбзелдерінің элементтері табылған болатын. [Бесетаев 2014: 17–28]. З.С. Самашев пен А. Наглердің бастамалары негізінде 2009 ж. Ақсуат қорымында қазақ-неміс экспедициясында ерте темір дәуірінің Қабеке, Қараоба, Төртоба, Қырықоба, Шыбынды сынды қорымдағы негізгі көлемі жағынан үлкен қорғандар белгілі бір реттілікпен картаға енгізілді [Самашев, және т.б. 2010: 94–105]. 2013 ж. Бесобада Ғ.Қ. Омаров зерттеу жұмыстарын барысында, табылған жерлеу-ғұрыптық заттардың қару-жарақ, әшекей және т.б. жиынтығына қарап, көшпелілікке өту, кен өндіру мен қола балқыту ісін одан әрі дамытқандығын байқауға болады. Осыған орай С.С. Черниковтың пайымдауынша: Шығыс Қазақстан жеріндегі тайпалар темірмен б.д.д. VII ғ. соңына таман таныса бастаған. Бірақта бұл аталған уақыттың өзінде темірден жасалған заттар тек өте бай (патшалық) обаларда ғана кездесті. Ал жалпы заттар мен қарудың көпшілігі әлі де болса қоладан жасалды. Мұның өзі Қазақстанның шығыс өңірі қарастырылып отырған кезеңде қола өндірудің ең ірі ошағы болғандығын көрсетеді [Омаров 2015].

Шығыс Қазақстан өңірінің ерте сақ кезеңінің ескерткіштерінің классификациясын Н.А. Боковен-

ко, П.И. Шульга және Ғ.Қ. Омаров жасаған. Олардың зерттеу жұмыстарында ескерткіштердің құрылысына қарай, жерлеу-ғұрыптық топтарға және т.б. категорияларға бөліп қарастырды. Және де олардың зерттеу жұмыстарына сүйене отырып 2014 ж. А. Жунисханов шығыс өңірінің ерте темір кезеңінің ескерткіштерін жеке түрлерінің ерекшеліктеріне байланысты 7 типке бөліп қарастырған: 1) Сақиналы құрылымдағы қорған үйіндісі, оның құрамында 2 бөлек жерлеу орны бар. Біреуіне адамды жерлесе, екіншісіне атты жерлеген. Бұл сипаттамадағы ескерткіштерге С.С. Сорокин зерттеген Күрту II жатқызуға болады; 2) Шаршы немесе сопақша тәрізді құрылымдағы қорған үйіндісі. Қабір шұңқыры таяз орналасқан. Ескерткіштердің бұл типіне Ф.Х. Арсланова зерттеген Зевакинаны жатқызуға болады; 3) Тас үйдісімен және қабір шұңқырындағы тас жәшігімен ерекшеленетін ескерткіштер. Оған Измайловка, бір-екі Майемер 2 және т.б. ескерткіштерін айтуға болады; 4) Тас үйдісімен және қабір шұңқырының түбінде ағаш құрылысы бар ескерткіштер тобы. Бұл типке жататын оба 2 қорымда белгілі, Черновая және Черновая-6; 5) Топырақ үйіндісінен тұратын, қабір шұңқырының солтүстік жағында ақымдап жерлеу және тас плиталарының болуымен ерекшелінеді. Ескерткіштердің бұл түріне Майемер және Топкайын (А.В. Адрианов зерттеген Солонечный белок) жатқызуға болады; 6) Жердің үстіңгі қабатында орналасқан, шығыс жағында дромосы бар ескерткіштер. Шілікті, Майемер ескерткіштері; 7) Қабір шұңқырының солтүстік жағында ақым қылып жерлеуі. Арасан ескерткіштері секілді [Жунисханов 2014: 139-141]. Яғни, типологиялық талдау бойынша шығыс өңіріндегі кездесетін ерте сақ кезеңінің ескерткіштерінің жалпы сипаттамалары жасалды.

Қазақстанның шығыс өңірін Ғ.Қ. Омаров екі рет кезеңдестіру жасаған. 2009 ж. 1) Майемер-Шілікті б.д.д. IX ғ. аяғы-VI ғ. басы; 2) Берел-Базар шаты б.д.д. VI ғ. аяғы – IV ғ.ғ.; 3) Құлажорға – Құлбабас б.д.д. IV ғ. аяғы – I ғ.ғ. және екіншісі 1) Майемер мәдениеті б.д.д. IX ғ. аяғы – VI ғ. басы.; 2) Пазырық мәдениетінің Берел кезеңі б.д.д. VI ғ. аяғы – IV ғ.ғ. 3) Құлажорға мәдениеті б.д.д. IV ғ. – I ғ.ғ. [Омаров 2015].

Өңірді С.С. Черников пен Ғ.Қ. Омаровтан бөлек кезеңдестіру бойынша М.Қ. Қадырбаев, Н.А. Боковенко мен Ю.А. Заднепровский, және А. Оңғар зерттеп жазған болатын. [Омаров 2015].

М.Қ. Қадырбаев 1) Майемер б.д.д. VII – VI ғ.ғ. 2) Берел (немесе Пазырық) б.д.д. V – IV ғ.ғ. 3) Құлажорға III – I ғ.ғ.

Н.А. Боковенко мен Ю.А. Заднепровский 1) Бастапқы (Зевакино-Шілікті) б.д.д. (IX?) VIII–VI ғ.ғ. 2) Орта (Бөкен) б.д.д. VI–IV ғ.ғ. 3) Кейінгі (Құлажорға) б.д.д. III–I ғ.ғ.

А. Оңғар 1) Күрту-Зевакино б.д.б. IX–VIII ғғ. 2) Шілікті-Майемер б.д.б. VIII–V ғғ. 3) Берел б.д.б. V–III ғғ. 4) Құлажорға б.д.б. IV–I ғғ. [Омаров 2015].

Қортындылайтын болсақ Шығыс Қазақстан өңірінің ерте сақ кезеңіндегі археологиясы көптеген уақыт бойы кезеңделіп, мерзімделіп, сипатталып жиналған зерттеу материалдары бойынша кең ауқымда таралған. Зерттеу жолына назар аударатын болсақ, кең, ауқымды тараптағы, нақты да, кешенді жұмыстар бүгінгі күндері жүргізіліп келе жатыр. Өңірде ерекше керемет жерлеу орындарының, орасан зор құрылыстардың, ауқымды мәдениеттердің, тұрақтардың, жазулардың болуы сақтар қоғамы рулық-тайпалық құрылымын елеулі сақтай отырып, ерте мемлекеттік құрылым деңгейінде болғандығының айқын дәлелі. Сақтар уақытындағы ескерткіштерді зерттеу осы тарихи кезеңдегі әлеуметтік-саяси жағдайды бағамдауға болатынымен өзекті және де жерлеу-ғұрыптық салты мен атқарылатын ғұрыптың түрлері сынды мәселелерді, кезеңдеу мен мерзімдеу мәселесін әлі де зерттеу қажет.

Ғылыми жетекші: Бесетаев Б.Б.

Әдебиет

Адриановъ А.В. Къ Археологіи западнаго Алтая (изъ поѣздки въ Семипалатинскую областьъ въ 1911 г. Петроградъ. 1916. 98 с

Алехин Ю.П. Рудный Алтай в древности и в средневековье // Серебряный венец России (Очерки истории Змеиногорска). Барнаул: Издание управления архивного дела администрации Алтайского края. 1999. С. 17–65.

Арсланова Ф.Х. Новые Материалы VII–VI вв. до н.э. из Восточного Казахстана // СА. 1972. № 1. С. 253–258.

Арсланова Ф.Х. Погребальный комплекс VIII–VII веков до нашей эры из Восточного Казахстана // В глубь веков. Алма-Ата. 1974. С. 50–53.

Байпақов К.М., Таймағамбетов Ж.Қ. Қазақстан археологиясы. Алматы: Қазақ университеті. 2009. 570 б.

Бесетаев Б.Б. История изучения конского снаряжения кочевников Восточного Казахстана скифо-сакского времени // Вестн. Новосиб. гос. ун-та. Серия: История, филология. 2014. Т. 13. Вып. 7: Археология и этнография. С. 17–28.

Грязнов М.П.. Памятники майэмэрского этапа эпохи ранних кочевников на Алтае // КСИИМК. 1947. вып. XVIII. С. 9–17.

Дашковский П.К., Самашев З.С., Тишкин А.А. Комплекс археологических памятников Айна-Булак в Верхнем Прииртышье (Восточный Казахстан). Барнаул: Азбука. 2007. 96 с.

Ермолаева А.С. Памятники предгорной зоны Казахского Алтая (эпоха бронзы – раннее железо). Алматы:

Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2012. 238 с.

Жунисханов А. Погребальной обряд населения восточного Казахстана раннесакского времени // Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана. Всадники Великой степи: традиции и новации. – Астана: Издательская группа ФИА им. А.Х. Маргулана в г.Астана. 2014.-352 с.

Киселев С.В. Алтай в скифское время (майэмирская культура) // ВДИ. 1947. №2, С. 157–172.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1966. 435 с

Омаров Ф.Қ. Шығыс Қазақстанның ерте темір дәуірі. - Алматы: Қазақ университеті, 2015–256 б.

Оңғарұлы А. Қазақстанның ежелгі тұрғындарының жерлеу ғұрпы. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. археология институты, 2017. 252 б

Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М.: Наука. 1989. 740 с.

Самашев З., Наглер А., Оралбай Е., Виланд Р., Төлегенов Е., Кариев Е., Бесетаев Б. Ақсуат қорғандары (қазақ-неміс зерттеулерінің алғашқы қорытындылары) // Қадырбаев оқулары – 2010: II халықаралық ғылыми конференциясы (Ақтөбе қ., 15–16 қазан, 2010 ж.) / Науч.ред.: А.А. Бисембаев. Алматы. 2010. 94–105 бб

Сорокин С.С. Большой Берельский курган (полное издание раскопок 1865 и 1969 гг.) // Труды Государственного Эрмитажа. Л. 1969. Т. X. С. 208–236.

Тишкин А.А. Создание периодизационных и культурно-хронологических схем: исторический опыт и современная концепция изучения древних и средневековых народов Алтая. Барнаул Изд-во Алт. ун-та. 2007. 356 с

Ткачев А.А., Тишкин А.А. Курганы раннескифского времени на могильнике Герасимовка в Восточном Казахстане // Итоги изучения скифской эпохи Алтая и сопредельных территории (сборник научн. статей) / Под. ред.: Ю.Ф. Кирюшина и А.А. Тишкина. Барнаул: Издво Алт. гос. ун-та. 1999. С. 194–198.

Черников С. С. Загадка Золотого кургана: где и когда зародилась скифское искусство. М., 1965.

Черников С. С. К вопросу о хронологических периодах в эпоху ранних кочевников (по материалам Восточного Казахстана) // Первобытная археология Сибири. М. 1975. С. 132–137.

Черников С. С. Отчеты о работе ВКАЭ за 1949 гг. // ҚР БЖҒМ АИ мұрағатында. №176–178 істер; Оңікі. ВосточноКазахстанская экспедиция // КСИИМК. 1951. Вып.37. С. 144–151.

Черников С.С. Наскальные изображения верховий Иртыша. // СА. 1947.Т. IX. С. 251–282

МУСАЕВА Р.С.,
САТУЛГАНОВ Ж.А.

Мусаева Райхан Сериковна,
Сатулганов Жандос Амангельдинович

Институт им. А.Х. Маргулана,
Казахский Национальный Университет им. Аль-Фараби,
г. Алматы., Казахстан;
argin_rr@mail.ru,
zhandos_17.05@mail.ru

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. Северо-Казахстанская область в настоящее время является экономически активно развивающимся регионом. Однако на фоне социально-экономического прогресса заметно отставание в вопросе изучении памятников историко-культурного наследия, которое наблюдается в последние несколько десятилетий. Основной причиной данного явления может быть отсутствие комплексной программы по мониторингу, выявлению и изучению памятников археологии и объектов историко-культурного наследия. В статье отражены краткие заметки по истории археологического изучения региона. К сожалению, сложившаяся ситуация негативно отражается на изучении исторического прошлого области, появляются пробелы, которые все сложнее восполнять при стремительном развитии науки.

Ключевые слова: Северный Казахстан, археология, памятник, поселение, ранний железный век.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аннотация. Солтүстік Қазақстан облысы қазіргі уақытта экономикалық белсенді дамып келе жатқан өңір болып табылады. Алайда, әлеуметтік-экономикалық прогресс аясында соңғы бірнеше онжылдықта байқалған тарихи-мәдени мұра ескерткіштерін зерттеу мәселесінде артта қалушылық байқалады. Бұл құбылыстың негізгі себебі археология ескерткіштеріне және тарихи-мәдени мұра нысандарына мониторинг жасау, анықтау және зерттеу жұмыстарын өткізуі кешенді бағдарлама болып қарастырылмағандықтан болуы мүмкін. Мақалада аймақтың археологиялық зерттеу тарихы туралы қысқаша мәліметтер көрсетілген. Өкінішке орай, қалыптасқан жағдай облыстың тарихи өткенін зерттеуге теріс әсер етеді, ғылымның қарқынды дамуымен орнын толтыру қиынға соғатын олқылықтар пайда болады.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, археология, ескерткіш, қоныс, ерте темір дәуірі.

Современная Северо-Казахстанская область по своему уникальный регион, обусловленным, первую очередь, самим его расположением, как территориально-административным, так и природно-географическим. Особенное природно-географическое расположение повлияло на исторический фон области и определило этот регион как контактную зону оседлого лесостепного и степного кочевого населения.

История археологического изучения Северо-Казахстанской области до начала I пол. XX в. носила случайный характер, исследования ограничивались сбором подъемного материала, раскопками отдельных курганов раннего железного века и оград эпохи бронзы.

Первое упоминание о памятниках Северного Казахстана встречаются в трудах путешественника и ученого Семена Ремезова, который в своем труде «Чертежная книга Сибири» в 1701 г. описал и нарисовал карту Сибири. В данном труде приведены небольшое количество памятников, однако необходимо отметить, что до него подобные сведения никто собирал, поэтому данный труд является уникальным.

Большой вклад в исследование Средней Азии, помимо С. Ремезова, внесли такие ученые, как Н.Д. Бухгольц, И. М. Лихарев и др., которые по поручению императора Петр I, активно изучали данный регион [Калыш, Исаева 2017: 92] (рис. 1).

В 1733 г. была организована первая академическая экспедиция на территорию Сибири. В составе экспедиции работали такие выдающиеся ученые как: Г. Миллер, И. Гмелин, Л. Делакроер, И. Фишер и др. [Калыш., Исаева, 2017: 93 с]. Вторая академическая экспедиция была организована через десятилетия, в период 1768–1774 гг. обе экспедиции были организованы с целью изучения географии и истории Сибири, Урала и Поволжья. В составе второй экспедиции принимали участие П. С. Паллас, И. П. Фальк, И. Г. Георги, П.И. Рычков, Х. Барданес.

Данные о памятниках Северного Казахстана имеются в трудах и записях П.И. Рычкова. Так, он описывает курганы на территории Костанайской и Северо-Казахстанских областях, в которых удивлялся степенью их размеров. Он писал: «<...> огромное кладбище древних народов осыпано простой землей и поднято в высоту более 15, окружение же оно 135 сажень и предполагаю, что это захоронение в честь какого-нибудь скифского царя или героя» [Рычков 1771: 60].

В период с нач. XIX–нач. XX вв. сведения о Сибири можно найти в дневниках военных офицеров и путешественников. Многие из них отмечали в своих заметках сведения о этнографии, краеведению и Северного Казахстана. Н.И. Потанин описал каменные изваяния, чудские могилы, памятники эпохи бронзы, в том числе каменные ограды Бегазы. Помимо Н.И. Потанина, записи об археологических памятниках содержатся и в трудах Г.И. Спасского, И.А. Кастанье, А.И. Добросмыслова [Байпаков, Таймагамбетов 2006: 15].

С 1860-х гг. в Северном Казахстане начал проводить свои исследования В.В. Радлов. В результате многолетних исследований, позднее он составит периодизацию Северных и Восточных территорий современного Казахстана [Свод Памятников Сев. Каз. 2007: 16].

В это же столетие, около тридцати лет, раскопками в Западной Сибири занимался А.В. Андрианов.

В нач. XX в. Центральное Археологическое учреждение России – Археологической комиссии выдавала открытые листы для проведения археологических раскопок. В период 1890–1910 гг. полевые исследования на территории современных городов Петропавловск и Кокшетау производили такие ученые, как В. Селиванов, Г. Васильев, Н. Козырев, Ю. П. Аргентовский и Н.Я. Бортвин. [Байпаков, Таймагамбетов 2006: 20].

Первое упоминание о раскопках курганов раннего железного века приводится в публикации М.Н. Лентовского. В 1930-е годы. на озере Большое Чебачье, которое находится сейчас в Акмолинской области, было

вскрыто два кургана с «усами» ученым-археологом Б.Н. Ждановым. Однако, данные материалы из раскопа, были опубликованы только спустя четверть века [Грязнов 1956: 9].

Послевоенный период в археологии Казахстана ознаменован важными открытиями в исследовании нашей страны, которые связаны с деятельностью, прежде всего, отечественных ученых. А.Х. Маргулан, К.А. Акишев, М.К. Кадырбаев, А.М. Оразбаев, С.М. Ахинжанов и многие др. начинают свою научную деятельность.

Периодическую работу по выявлению, учету и сохранению археологического наследия в послевоенное время на территории Северного Казахстана стал проводить Северо-Казахстанский областной музей. Его сотрудники активно участвовали в разведках и оперативно реагировали на сообщения о разрушающихся курганах. Начиная с 1949 г. сотрудники музея начали вести учет и картографирование археологических памятников [Семенов 1952: Д. 255].

А.И. Семенов в 1952–1953 гг. у оз. Половинное (район Магжана Жумабаева) доисследовал большой земляной курган, который пытались раскопать местные энтузиасты. В могильной яме найдено два скорченных костяка, ориентированных на запад. Найдены костные наконечники стрел, костяная пластинка-обкладка на колчан, фрагменты железного меча. Аналогичные спасательные работы были проведены во дворе школы в с. Мамлютка [Акишев 1959: 22; Семенов 1952: Д. 255].

После продолжительного перерыва в 1966 г. работники краеведческого музея Л.В. Даниленко и Н.Б. Дивинская возобновили работу под руководством Г.Б. Здановича. Они провели пешие разведочные работы по маршруту вдоль русла реки Иртыш от г. Петропавловска до границы, также были осмотрены берега крупных озер [Зданович 1966: Д. 1021].

Помимо работ активно проводимых сотрудниками музея в области несколько лет работала Северо-Казахстанская экспедиция Института Истории Академии наук КазССР под руководством К.А. Акишев. В течении 1954–1956 гг. экспедиция работала на территориях, подлежащих освоению целинных земель. Хотя территория охвата была несравнимо больше чем возможности экспедиции и ее основная работа была сосредоточена в степной южной половине исследуемой части Северного Казахстана, все же несколько объектов было раскопано на территории Северо-Казахстанской области.

Три кургана были раскопаны на могильнике Соколовка I расположенного на южном бер. оз. Лебяжье (Кызылжарский район). По отдельным предметам ин-

вентаря, а также по обряду погребения памятник был датирован начальным этапом раннего железного века. К более позднему времени были отнесены раскопанные два кургана на могильнике Соколовка II. Погребальный обряд, элементы тризны и характерная керамика позволило датировать памятник VII–VIII вв. н.э. [Акишев 1959: 17–23].

В 1964 г. небольшой участок среднего течения р. Ишим был обследован Казахстанским отрядом Южно-Уральской экспедиции. Разведка была проведена между селами Ставрополка и Привольное, где было зафиксировано несколько курганов. Раскопки были произведены близ села Берлик на небольшом могильнике. Два кургана с каменно-земляной насыпью содержали ограбленные кочевнические погребения и под насыпью одного кургана была расчищена кольцевая выкладка культового назначения, где были обнаружены удила, датируемые VII–VI вв. до н.э. [Мошкова 1964: Д.961].

В 1967 г. на базе Областного краеведческого музея и Петропавловского педагогического института была открыта Северо-Казахстанская археологическая экспедиция, на десятилетия вперед определившая успех археологического изучения не только одной области, но и региона в целом. Основателем и первым ее руководителем стал Г.Б. Зданович. Ему удалось не только активно проводить исследование памятников древности, но и готовить молодых специалистов.

Экспедиция последовательно и систематично из года в год стала исследовать регион. На первоначальном этапе все ее силы были сосредоточены на спасательных работах в зоне затопления будущего Сергеевского водохранилища. Было проведено полное обследование среднего течения реки Ишим. Выявлены и задокументированы десятки археологических памятников различных хронологических периодов. На большинстве из них в срочном порядке организованы спасательные работы. В результате плодотворных работ был накоплен колоссальный материал, состоящий из сотен тысяч артефактов, раскопано свыше 10 поселений эпохи бронзы, раскопано несколько десятков курганов раннего железного века, в том числе несколько средневековых. В будущем накопленный материал станет источниковой базой для нескольких монографических публикаций по бронзе и раннему железу.

С конца 60-х гг. на территории Северного Казахстана исследуются поселенческие памятники раннего железного века. В окрестностях г. Петропавловска изучалось городище Ак-Тау, на территории которого исследовано 10 жилищ наземного типа [Кобланулы

2019: 131]. На р. Чаглинка у с. Кеноткель открыто и частично изучено поселение Кеноткель X, датированное переходным от эпохи бронзы к раннему железному веку временем [Зданович и др. 2018: 19]. Топография памятника Кеноткель X, состав культурного слоя, находки мелких фрагментов бронзы, бронзовых изделий, шлаков и каменного инвентаря позволяют квалифицировать поселок как ремесленный и земледельческий центр округи.

Близ г. Петропавловска частично изучены поселения Карлуга I и Борки II, датируемые началом эпохи раннего железа [Хабдулина 1994: 29–30].

Начиная с 1974 г. в составе Северо-Казахстанской археологической экспедиции действует отряд по изучению памятников раннего железного века. На основе изученных 250 курганов и 4 поселений, М.К. Хабдулиной была дана характеристика памятников раннего железного века Северного Казахстана. Ученому удалось реконструировать этнокультурные процессы, происходившие в I тыс. до н.э. – начале I тыс. н.э., выделить скифо-сакские и гунно-сарматские памятники [Хабдулина 1994].

Результатом многолетних работ Марал Калымжановны стало выделением ею улубай-тасмолинской археологической культуры.

В конце 90-х гг. близ с. Сергеевка совместной казахстанско-германской экспедицией был раскопан крупный курган – Байкара, датированный V в. до н. э. Комплексные археологические исследования показали, что курган имеет сложную архитектурную конструкцию и, по всей вероятности, имел культовое предназначение [Parzinger и др. 2003].

В конце 90-х гг. были открыты два поселения раннесакского времени – Таскора и Таскора I, расположенных на левом бер. р. Селеты [Хабдулина и др. 2013: 55].

Начиная с 2000 г. большой вклад в изучении археологических памятников Северного Казахстана вносит Научно-исследовательский институт археологии им. К.А. Акишева под руководством Хабдулиной М.К. Сотрудниками НИИ проводятся полевые исследования, результаты которых публикуются в научных изданиях [Свиридов, 2008; Сакенов, 2020; Свиридов, Трайбер, 2013; Всадники Великой степи, 2014; Диалог культур Евразии в Археологии Казахстана, 2014; Ярыгин, Сакенов 2015; Вальчак и др., 2017; Хабдулина, 2018;]. Сотрудниками НИИ им. К.А. Акишева были систематизированы и собраны результаты археологических исследований в период с 1764 по 2012 гг. [Хабдулина, Гаврилов, Свиридов 2013].

С 2004 г. начинается экспедиционная работа по

обследованию городища Ак-Ирий. Административно памятник расположен в полутора километрах юго-восточнее села Долматово Кызылжарского района Северо-Казахстанской области. Городище функционировало как культово-хозяйственный и торгово-пограничный объект. На памятнике вычленяются производственные площадки, на которых концентрированно фиксируются фрагменты обожженного кирпича, металлические шлаки. Найдены остатки печей, предназначенные для выплавки металла, что свидетельствует о том, что древние саки были хорошо знакомы с технологией металлургического производства [Плешаков 2018].

Небольшой экскурс по истории изучения Северо-Казахстанской области показал, что регион богат памятниками эпохи раннего железного века. Уникальный симбиоз степного и лесостепного ландшафта Северо-Казахстанской области сыграл ключевую роль в богатстве и разнообразии археологических памятников, многие из которых пострадали в результате освоения целинных земель. В настоящий момент перед исследователями поставлен вопрос о необходимости установления точного количества уцелевших памятников с последующей публикацией обновленного свода памятников по Северо-Казахстанской области. Решение данной проблемы позволит ученым углубленно изучать процессы древнейшего культурогенеза, миграций и адаптаций древнего населения на территории Евразии.

Литература

Акишев К.А. Памятники старины Северного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1959. Т.7. С. 3–31.

Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. Алматы: Қазақ университеті. 2006. С. 355.

Вальчак С.Б., Демиденко С. В., Малашев В. Ю., Сакенов С.К., Свиридов А.Н., Ярыгин С.А. Новые раннесакские погребения из северного Казахстана // РА. 2017. № 4. С. 142–154.

Всадники Великой степи: традиции и новации / Труды филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана; редкол.: А. Онгар [и др.]. Филиал Института археологии им. А. Х. Маргулана в г. Астана. Астана: [Б. и.], 2014. Т. 4. 352 с., ил.

Грязнов М. П. Северный Казахстан в эпоху ранних кочевников // КСИИМК. 1956. Вып. 61. С. 8–16.

Диалог культур Евразии в Археологии Казахстана. Сборник научных статей, посвященный 90-летию со

дня рождения выдающегося археолога К.А. Акишева / гл. ред. Садыков Т.С., отв. ред. Хабдулина М.К. Астана: Сарыарка, 2014. 736 с.

Зайберт В.Ф., Плешаков А. А., Мартынюк О. И., Баев А. В., Попов А. М., Абуов Н.А., Бородавко Д.А., Калиев Б.А. Северо–Казахстанская область // Свод памятников и культуры Республики Казахстан. Алматы: «Аруна», 2007 г. 496 с.

Зданович Г.Б. Отчет о разведке в Северо-Казахстанской области 1966 год // Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Ф. 11, д. 1021, оп. 2, 24 л.

Зданович С.Я., Иванова Н.О., Таирова А.А. 56 полевых сезонов археолога Г.Б. Здановича. Часть I (1962–1982 гг.). Степная Евразия в эпоху бронзы: культуры, идеи, технологии : сб. науч. тр. к 80-летию Геннадия Борисовича Здановича / Отв. ред. Д.Г. Зданович. Челябинск: Изд-во Челяб. гос. ун-та. 2018. С. 9–33

Калыш А.Б., Исаева А. И. Историческое краеведение Казахстана. Учеб. пособие – Алматы, 2017 г. 299 с.

Кобланулы М. Поселения раннего железного века Северного Казахстана: топография, планировка, датировка // Мат-лы LIX Российской археологоэтнографической конференции студентов и молодых ученых (Благовещенск – Хэйхэ, 08-12 апреля 2019 г.). Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет. 2019. С. 130-132.

Мошкова М.Г. Отчет о полевой работе Казахского отряда Южно-Уральской экспедиции летом 1964 г. // Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Ф. 11, д. 961, оп. 2. 15 л.

Плешаков А.А. Работы на городище Ак-Ирий // Маргулановские чтения-2018. Духовная модернизация и археологическое наследие. Сбор. мат-ов междунар. науч.-прак. конф. (г. Актобе, 19-20 апреля 2018) / Гл. ред. колл. Б.А. Байтанаев. Алматы – Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Актыбинский областной историко-краеведческий музей. 2018. 639 с.

Рычков Н.П. Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в Киргис-Кайсацкой степи 1771 г. СПб: Известия Имп. Академия наук, 1772 г. С. 104

Свиридов А.Н. Исследования погребения рубежа эр в Акмолинском Приишимье // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. 2008. № 2. С. 240-247.

Семенов А. И. Отчет об археологических работах Северо-Казахстанского областного музея в 1952 году // Архив ИА им. А.Х. Маргулана. Ф. 11, д. 255, оп. 2. 9 л.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ғылым. 1994 170 с.

Хабдулина М.К., Гаврилов Д. А., Свиридов А. Н. Археология Северного и Центрального Казахстан.

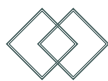
(1764–2012). Библиографический указатель. Астана: Издательство «Сарыарка». 2013 г. 280 с.

Хабдуллина М.К. Некоторые аспекты изучения Нуринской археологической культуры (по материалам поселения Шагалаы II) // Археология Казахстана. 2018. № 1-. С. 69–85. DOI: <https://doi.org/10.52967/akz2018.1-2.1-2.69.85>

Ярыгин С.А., Сакенов С.К. Колчанный набор раннесакских племен верховьев р. Шагалаы Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этнокультурных

процессов Степной Евразии. Сборник научных статей, посвященный памяти археолога К.А. Акишева /Отв. ред. А.З. Бейсенов Алматы: НИЦИА «Бегазы-Тасмола». 2015. С. 436-440.

Von Hermann Parzinger, Viktor Zaibert, Anatoli Nagler, Anatoli Plesakov. Der grosse Kurgan von Bajkara: Studie n zueinemskythischenHeiligtum. DeutschesArchaologischesInstitut. Eurasien-Abteilung. Mainz: von Zabern, 2003. 280 S., 144 Abbil., 39 Taf. und 7 Beilag. (Archaologie in Eurasien: Bd. 16).

РАХМАТУЛЛИНА О. Р.

Рахматуллина Олеся Рустамовна
Иркутский государственный университет,
г. Иркутск, Россия;
Olesya_kharisova@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ЯКУТИИ В «ИЗВЕСТИЯХ» ВСОИРГО

Аннотация. В статье приводится обзор изданий Восточно-Сибирского Отдела Императорского Русского Географического Общества, посвященных археологическим исследованиям в Якутии. Материалы по археологии Якутии публиковались на страницах «Известий ВСОИРГО» со второй пол. XIX в. Необходимо отметить, что статьи и заметки, связанные с археологическими изысканиями на территории современной Республики Саха (Якутия) печатались и в других изданиях, однако в материалах «Известий» опубликовано больше данных, чем в других периодических изданиях. Анализ опубликованных заметок позволяет сделать вывод о том, что до 1915 г. «Известия ВСОИРГО» оставался основной публикационной площадкой для исследователей, изучавших археологические памятники Якутии.

Ключевые слова: археология Якутии, Известия ВСОИРГО, Н. Г. Сарычев, Сибиряковская экспедиция, Н. М. Козьмин.

ИОГҚШСБ «ХАБАРШЫСЫНДАҒЫ» ЯКУТИЯНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ТҮРҒЫДА ЗЕРТТЕЛІНУІ

Аннотация. Якутиядағы Императорлық Орыс географиялық қоғамының Шығыс Сібір бөлімінің мерзімді басылымдарында жарияланған археологиялық зерттеулер туралы жазылған. Якутия археологиясы бойынша материалдар ИОГҚШСБ «Жаңалықтары» беттерінде XIX ғ. екінші жартысынан бастап жарияланған. Қазіргі Саха Республикасының (Якутия) аумағындағы археологиялық зерттеулерге байланысты мақалалар мен жазбалар басқа басылымдарда да басылғанын атап өткен жөн. Алайда, «Жаңалықтары» материалдарында басқа мерзімді басылымдарға қарағанда көбірек мәліметтер жарияланған. 1915 ж. дейін ИОГҚШСБ «Жаңалықтары» Якутияның археологиялық ескерткіштерін зерттеген зерттеушілер үшін негізгі басылым алаңы болып қала берді деген тұжырым бар.

Түйін сөздер: археология, Якутия, ИОГҚШСБ «Жаңалықтары», Н. Г. Сарычев, Сібір экспедициясы, Н.М. Козьмин.

Изучая историю археологических исследований Восточной Сибири, ученые, как правило, обращаются к отчетам и статьям. Периодическая печать редко становится источником для поиска информации в данном контексте. Тем не менее, именно периодика зачастую содержит в себе требуемые материалы. Среди периодических изданий местного значения, вмещающих сведения об археологическом обследовании региона, основную роль играли «Известия Восточно-Сибирского отдела Императорского Русского Географического Общества». В 1851 г. в Иркутске открывается Сибирский отдел Императорского Русского Географического Общества, и вследствие этого, исследовательская

деятельность в регионе заметно оживляется. Свой печатный орган появляется у СОИРГО уже в 1856 г. — «Записки СОИРГО». Здесь публиковались научные труды местных исследователей, отчеты о проведенных экспедициях, различные краеведческие статьи, протоколы заседаний общества и распорядительного комитета. С 1870 г. вместо «Записок» стали издаваться «Известия СОИРГО» (с 1878 г. — «Известия ВСОИРГО»), которые после революции были переименованы в «Известия ВСОИРГО», а сам Восточно-Сибирский отдел вплоть до начала 30-х гг. XX в. руководил всей научно-исследовательской работой в означенном регионе. «Известия» были предназначены для исследователей

естественных и гуманитарных направлений и наполнялись статьями и заметками ученых, протоколами заседаний Общества и отчетами о его деятельности.

Археологические исследования в Восточной Сибири, начиная с академических экспедиций и вплоть до середины XIX в., проводились разрозненно. По инициативе генерал-губернатора Н. Н. Муравьева в 1851 г. в Иркутске открылся один из первых региональных отделов ИРГО – Сибирский, в результате чего научная деятельность в регионе приобрела системность. С этого момента исследования проводились членами РГО и финансировались из бюджета Общества. Активно изучались территории современных Красноярского края и Забайкалья, Республики Хакасии, Тывы, Бурятии, Якутии, Иркутской области и др. Местный отдел ИРГО сконцентрировал под своим руководством всю исследовательскую деятельность в регионе, являясь крупнейшим научным центром изучения Восточной Сибири.

Знания о древнем человеке в Якутии в течение всего дореволюционного периода накапливались крайне отрывочно. Здесь, как и во всей Сибири, наиболее ранними сведениями являются данные физико-географических и историко-этнографических экспедиций XVIII в. [Архипов 2000]. После открытия в Иркутске Сибирского (с 1878 г. — Восточно-Сибирского) отдела ИРГО, большая часть исследований, касающихся археологии Якутии, стала публиковаться в печатном органе Общества, т.е. в «Известиях». Продолжалось это вплоть до открытия в 1912 г. в Якутске собственного отдела ИРГО — ЯОИРГО.

Среди первых сведений об археологии Якутии на страницах ВСОИРГО появляется работа Н.И. Попова «Об орудиях каменного века на севере и востоке Сибири», где автор описывает два наконечника из Яшмы [Попов 1878]. Данную статью можно назвать первой публикацией, посвященной обзору археологических материалов из Якутии.

В 1888 г. членом ВСОИРГО, Н.Г. Сарычевым были произведены первые раскопки грунтовых погребений [Сарычев 1889]. Итоги работ Н.Г. Сарычева на Тыгыновом кургане были помещены на страницы «Известий» под названием «Результаты раскопки кургана около г. Якутска». О деятельности Н.Г. Сарычева у ВСОИРГО справлялась также Императорская Археологическая комиссия.

Некоторые полезные сведения об археологических памятниках Якутии привели участники Якутской (Сибиряковской) экспедиции. Н.Л. Геккер опубликовал описание антропологического материала из якутских

могил, раскопанных в ходе антропометрической экскурсии в 1894–1895 гг. [Геккер 1895]. Н.А. Виташевский посвятил статью каменным орудиям с Алдана: «Интересный экземпляр каменной стрелки, найденной в Якутской области» [Виташевский 1899], и заметку о писаницах Басынай и Крестях: «Изображения на скалах по р. Олекма» [Виташевский 1897]. Протоколы заседаний членов ВСОИРГО повествуют о том, что Виташевский Н.А. также имел открытый лист на свои работы.

Н.М. Козьмину принадлежит статья «Следы каменного века в долине р. Малый Патом» [Козьмин 1898]. Автор интерпретировал свои находки как стоянку, принадлежавшую древнему человеку каменного периода, оставившему после себя деревянное сооружение. Это утверждение было подвергнуто сомнению лишь спустя полвека, когда А.П. Окладников выдвинул предположение о том, что найденные деревянные фрагменты есть лишь остатки бобровой плотины [Мочанов, Федосеева 2013: 30–31].

Отдельными томами под редакцией ВСОИРГО выходили результаты многолетних работ исследователей Якутии: Я.В. Стефанович «От Якутска до Аяна» [Стефанович 1896] и И.И. Майнов «Некоторые данные о тунгусах Якутского края» [Майнов 1898]. Об этом свидетельствуют и протоколы заседаний Общества.

С открытием в Якутске собственного отделения ИРГО произошло официальное обособление от Иркутска в сфере естественных и географических исследований, что выразилось в исчезновении со страниц иркутских изданий новейших материалов по Якутии. В промежутке с 1851 по 1912 гг. чаще всего результаты исследований на огромной территории современной Республики Саха (Якутия) помещались в «Известиях ВСОИРГО». Единичные статьи, касающиеся археологии Якутии, публиковались и в других журналах, но случалось это редко. В течение длительного временного промежутка научный журнал Восточно-Сибирского отдела ИРГО выступал в роли основной публикационной площадки.

Будучи одним из важнейших источников по истории археологических исследований, «Известия ВСОИРГО» вводили в научный оборот новейшие открытия второй половины XIX — начала XX вв. За неимением на местах собственной сложившейся научной школы, результаты изысканий, проводимых на территории всей Восточной Сибири, вводились в научный оборот на страницах специального журнала ближайшего учреждения, имеющего уже налаженную систему организации исследовательской и публикационной деятельности.

Научный руководитель: к.и.н. Кузнецов А.М.

Литература

Архипов Н.Д. Археология Якутии (история, итоги и задачи: XVIII — XX вв.): Дисс. ... д-ра. ист. наук: 5.6.3. Москва. 2000. 420 с.

Виташевский Н.А. Изображения на скалах по р. Олекме // Известия ВСОИРГО. Иркутск. 1897. Т. 26. № 4. С. 280–288.

Виташевский Н.А. Интересный экземпляр каменной стрелки, найденной в Якутской области // Известия ВСОИРГО. Иркутск. 1899. Т. 30. № 1–3. С. 52–55.

Геккер Н.Л. Три якутские могилы // Известия ВСОИРГО. Иркутск. 1895. Т. 26. № 4–5. С. 183–197.

Козьмин Н.М. Следы каменного века в долине р. Малый Патом // Известия ВСОИРГО. Иркутск. 1898. Т. 29. № 1. С. 70–79.

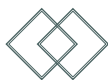
Майнов И.И. Некоторые данные о тунгусах Якутского края // Труды ВСОИРГО. Иркутск, 1898. № 2. 214 с.

Мочанов Ю.А., Федосеева С.А. Очерки дописьменной истории Якутии. Эпоха камня: в 2 томах / Академия наук Республики Саха (Якутия). Центр арктической археологии и палеоэкологии человека. Якутск. 2013. Т. 1. 504 с.

Попов Н.И. Об орудиях каменного века на севере и востоке Сибири // Известия ВСОИРГО. Иркутск. 1878. Т. 9. № 3–4. С. 56–61.

Сарычев Н.Г. Результаты раскопки кургана около г. Якутск // Известия ВСОИРГО. Иркутск. 1889. Т. 20. № 2. С. 31.

Стефанович Я.В. От Якутска до Аяна // Записки ВСОИРГО по общей географии. Иркутск. 1896. Т. 2. Вып. 3. 184 с.

РЫСБЕРГЕНОВ М.А.

Рысбергенов Мұса Ахатұлы

Л.Н.Гумилев ат. Еуразия Ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан;

rysbergenov.mussa@mail.ru

ШЫҢҒЫСТАУ ӨңІРІНДЕГІ ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Аннотация. Мақалада Шыңғыстау өңіріндегі қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеу тарихы қарастырылған. Шыңғыстау – Сарыарқаның мәдени ландшафтының шығыс бөлігінде орналасқан суб-аймағы болып табылады. Ол солтүстіктен оңтүстікке қарай Ертіс өзенінен Балқаш көліне дейін, батыстан шығысқа қарай Абыралы тауларынан Қалба жотасына дейінгі аумақты алып жатыр. Қазіргі таңда Шыңғыстаудағы қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеуі мәселесі көрші өңірлерге қарағанда артта қалды. Қазақстанның шығыс аймағында қола дәуірі ескерткіштері бойынша негізгі зерттеулер осы уақытқа дейін Ертіс өзенінің бойымен, нақтыласақ батыс бөлігімен байланысты болды.

Түйін сөздер: қола дәуірі, тарихнама, Шығыс Сарыарқа, Шыңғыстау, Көкентау.

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ЭПОХИ БРОНЗЫ ЧИНГИСТАУ

Аннотация. В статье рассмотрена история изучения памятников эпохи бронзы Чингистауского региона. Чингистау является субрегионом, расположенным в восточной части культурного ландшафта Сарыарки, который занимает территорию с севера на юг от реки Иртыш до озера Балхаш, с запада на восток от гор Абыралы до хребта Калба. В настоящее время степень изученности памятников эпохи бронзы в Чингистау отстает от соседних регионов. Основные исследования памятников бронзового века в восточном регионе Казахстана до сих пор были связаны с рекой Иртыш, в частности с его западной частью.

Ключевые слова: эпоха бронзы, историография, Восточная Сарыарка, Чингистау, Кокентау.

Шыңғыстаудағы қола дәуірінің ескерткіштеріне қазба жұмыстарын жүргізген алғашқы ғалым В.В. Радлов болып табылады. 1862 ж. ғалым Аягөз қаласының маңында 14 қорған қазып, соның «бір-нешеуі» қола дәуірінің ескерткіші екенін атап өтеді (В.В. Радлов нақты санын көрсетпейді). Ескерткіштердің түгелі тоналған. Қола дәуірінің қоршауларында тас жәшіктер анықталған. Тереңдіктері 0,71 м (1 арш.). Тас жәшіктердің түбі топырақты нығыздау арқылы жасалған, олардың ішінен шашыраңқы түрде кездесіп отырған адам мен қой сүйектері ғана табылған. Тек 2 тас жәшікте қыш ыдыс сынықтары кездескен [Радлов 1863: 21-22; Радлов 1896: 12; Радлов 1989: 420].

1866 ж. В.В. Радлов Семей құмшағылдарындағы 5 ескерткішке қазба салады. Ескерткіштердің қысқа суреттемесіне сүйеніп, олардың біреуін ғана қола дәуірімен байланыстыруға болатын секілді. Бұл ескерткіштің қабір шұңқырында, 1,07 м (1 ½ арш.) тереңдікте сол иығына, аяғын сәл бүгіп жатқызылған

адам қаңқасы мен оның жанына қойылған мыс қанжар табылады [Радлов 1868: 23; Радлов 1896: 13]. В.В. Радлов ауқымды қазба жұмыстарының материалдары негізінде Қазақстанның көне ескерткіштерінің алғашқы кезеңдемесін жасайды. Онда ол мыс және қола дәуірі, ерте темір дәуірі мен жаңа темір дәуірі деген үш кезеңді бөліп көрсетеді [Радлов 1896].

1901 ж. облыстық статистика комитетінің хатшысы, Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей кіші бөлімінің іс басшысы Н.Я. Коншин Семей облысының археологиялық ескерткіштерінің үлкен тізбесін жасады. Шыңғыстау өңірінің аумағына қарасты болыстардан көне ескерткіштер жайлы Семейтау, Көкентау, Шыңғыс, Еңрекей болыстарынан мәлімет жеткен [Коншин 1903: 4-5].

1903 ж. Орыс Географиялық қоғамының Батыс Сібір бөлімінің Семей бөлімшесінің мүшесі Ф.Н. Педашенко Семей құмшағылдарында көптеген көтерме материалдар жинады. Олардың ішінде 72 тас, 54 қола, 8 темір

бұйым мен көптеген қыш ыдыстар болды [Педашенко 1903].

1925 ж. А.Н. Белослюдов Семей құмшағылдарынан жинақтаған қола және темір бұйымдардан, қыш ыдыстардың сынықтарынан тұратын коллекциясын КСРО Ғылым академиясының Антропология және этнография музейіне сыйға береді [Черников 1960: 18].

1947 ж. Алматыдағы Орталық мемлекеттік музейдің қызметкері Л.К. Нифонтова Абай ауданындағы Сарыкөл қорымында қазба жұмыстарын жүргізеді. Зерттеу жұмыстары барысында қола дәуірінің 3 қоршауы қазылады. Зерттелген 3 қоршаудан 5 қыш фрагменттері ғана табылады [Нифонтова 1949].

1948 ж. ҚазКСР ҒА тарих, археология және этнография институты ұйымдастырған ШҚАЭ С.С. Черниковтың басшылығымен Қазақстанның Орталық мұражайы және Ленинградтық ММТИ қатысуымен бірге ауқымды барлау жұмыстарын жүзеге асырады. Барлау жұмыстары Шыңғыстау жотасын, Зайсан көлінің оңтүстік бөлігін, Тарбағатай мен Жоңғар Алатауын қамтиды. Тіркелген 113 кешенді ескерткіштердің 8-і Шыңғыстау өңірінде анықталған (6 қорым, 1 жартастағы суреттер, 1 үңгір) [Черников 1951: сур. 46] 1949 жылы Сарыкөл көлінің маңындағы 2 қорымда қазба жұмыстары жүргізіледі. Л.К. Нифонтова зерттеген №1 қорымда (Сарыкөл-1) С.С. Черников қола дәуірінің 2 қоршауын, №2 қорымда (Сарыкөл-2) 1 қоршау қазады [Черников 1951: 147; Черников 1960: 15-16].

1985 ж. Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультеті, археология және этнография кафедрасының Ә.М. Оразбаев басқарған экспедициясы Шыңғыстау өңірінде барлау және қазба жұмыстарын жүзеге асырады. Барлау жұмыстары барысында Семей облысы (қазіргі Абай облысы), Абай ауданында, Шыңғыстаудың оңтүстік беткейіндегі қола және ерте темір дәуірінің Суықбұлақ (Томарша), Тақтайбұлақ, Қарасу, Шаған, Базаралы ескерткіштері есепке алынады. Соның ішінде Базаралы сайындағы үйсін қорғандарында қазба жұмысы жүргізіледі [Оразбаев, Омаров 1998: 18-19].

XX ғ. аяғына дейінгі зерттеу кезеңін қорытындылай болсақ, осы уақытқа дейін Ертістің сол жағалауынан Аягөз өзеніне дейін, Тарбағатайдың теріскейінен Шар өзеніне дейінгі аралықта арнаулы археологиялық экспедициялар мүлде жұмыс істемеген. Шыңғыстау өңірі бірлі жарым өлкетанушылардың жазбаларынан, кейбір зерттеушілердің некен-саяқ қазба жұмыстарынан бөлек археолог мамандар тарапынан арнаулы зерттеулер жүргізілмеген ақтаңдақ өңір болып қала берді [Омаров 2010: 126].

1999 ж. Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті және Шәкәрім ат. Семей Мемлекеттік университеті

өзара уағдаластығы негізінде Ә.Т. Төлеубаев пен А.И. Исиннің жетекшілігімен Шыңғыстау археологиялық экспедициясы құрылды. Қазба жұмыстарының басшысы Ғ.Қ. Омаров болды. Осы жылы Сарыкөл көлі ауданындағы қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеу қайта жанданып, 1 қоршау (№16) зерттелді. Сонымен бірге Бақанас өзенінен Тоқтамыс ауылына дейінгі аралықтағы ескерткіштерде барлау жұмыстары жүргізіледі [Төлеубаев ж.б. 2004].

2002 ж. маусымда Шыңғыстау археологиялық экспедициясының жұмысы қайта жанданды (жетекшілері А.И. Исин, Ә.Т. Төлеубаев). Сарыкөл көлі ауданында жоспарлы археологиялық зерттеулер Текебұлақ-1 (Сарыкөл-1), Текебұлақ-2, Текебұлақ-3, Текебұлақ-4 (Сарыкөл-2), Қопа-1, Қопа-2 ескерткіштерінде жалғасты. Текебұлақ-1 қола дәуірінің қорымында 3 ескерткіш (№1, №10, «Шет») қазылады [Төлеубаев ж.б. 2004].

2010 ж. «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында З.С. Самашевтің жетекшілігімен «Шыңғыстаудың түркі дәуірі ескерткіштері» атты жобамен зерттеулер жүрді. Зерттеу жұмыстары Сарыкөл көлі ауданындағы Қопа археологиялық кешенінде жалғасты. Мамандар Қопа-3 қорымындағы №2 тас жәшіктен қола дәуірі керамикасының сынықтарын тапқан [Төлегенов және тб. 2011: 369].

2012 ж. Қопа кешеніндегі соңғы қола дәуірінің 2 ескерткішінде (№5 және №7) А.З. Бейсенов бастаған ғалымдар қазба жұмыстарын жүргізді. Екі ескерткіштен 5 археологиялық бүтін қыш ыдыс пен 6 керамика фрагменттері табылады [Бейсенов және тб. 2012: 62-67].

XXI ғ. басындағы зерттеу сатысын қорытындылай болсақ, Шыңғыстау өңіріне арнаулы экспедициялар бағытталғанымен, зерттеу аумағы шектеулі болды. Осы кездегі барлық зерттеулер Л.К. Нифонтова ашып, С.С. Черников зерттеуді жалғастырған Сарыкөл көлінен 12 км радиустағы аумақта жүргізілген болатын. Демек, Шыңғыстау өңірі бойынша қандайда бір мәдени-хронологиялық тұжырымдамаларды жасау үшін осы уақытқа дейінгі зерттеулер жеткілікті деп айта алмаймыз.

2013 ж. бастап Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің археология және этнология кафедрасының Шыңғыстау археологиялық экспедициясы Ү.Ұ. Үмітқалиұлының жетекшілігімен Шыңғыстау өңірін зерттеуді жүзеге асырып келеді. Он жыл ішінде қола дәуірінің ескерткіштерін зерттеу жұмыстары Абай облысының Абай ауданында жүргізілді.

2014 ж. бері Шыңғыстау археологиялық экспедициясы далалық маусымдағы алғашқы жұмыстарын Абай ауданы, Тоқтамыс ауылының маңында орналасқан

Қырықүңгір қорымында өткізуде. Алғашқы жылы бұл ескерткіште қола дәуірінің 3 қоршауы зерттелді (№39, 42, 58). Табылған олжалардың ішінен №42 қоршаудағы цистадан шыққан киіз қалдығы мен №58 қоршаудағы 177 асықты тарихи құндылығы мол жәдігерлер ретінде атап өтуге болады [Үмітқалиев және т.б. 2015: 309-310].

2015 ж. Қырықүңгір қорымында зерттеу жұмыстары жалғасты. Кезекті маусымда қола дәуірінің 6 қоршауы қазылды (№7, 24, 54, 57, 72, 78). Зерттелген ескерткіштерден ең олжалы болған №24 қоршаудан 9 археологиялық бүтін қыш ыдыс, 3 сүйек жебе ұштары, 2 сүйек бұйым, 3 қола сырға мен алтыннан жасалған бір жарым орам самай сырға, қола бұйымдардың бөліктері, қола және паста моншақтар табылды [Үмітқалиев және т.б. 2016].

2016 ж. Сарыарқаның, одан кең алғанда Еуразия даласының қола дәуірі үшін аса көрнекті ескерткіш – №25 мегалитті кесененің зерттелуі басталды. Ескерткіш шаршы пішінді, өлшемдері 20x22x1,47 м. Ескерткіштің қазбасы 4 секторға бөлініп жүзеге асырылды, нәтижесінде 3 сектор толық тазаланды. Қабір шұңқыры мен тас жәшікті қазу барысында ескерткіштің тоңалғаны анықталды [Үмітқалиев және т.б. 2016, 273-274]. Элитарлы кесенеден бөлек осы маусымда қола дәуіріне тиесілі №18 обалы қоршау мен №8 қоршау зерттелді [Үмітқалиев және т.б. 2017: 268-269].

2018 ж. Абай ауданы, Қарауыл ауылынан батысқа қарай 34 км жерде орналасқан Қаракемер қорымындағы 5 қоршауда (№3, 4, 5, 6, 7) зерттеу жұмыстары жүргізілді. Ескерткіштердің материалдары кедей екеніне қарамастан зерттеушілер құр алақан қалған жоқ. Атап өтер болсақ, №3 және №6 қоршауларда құрбандыққа шалынған жылқы қанқалары анықталып, №3 қоршаудан қалқаншалы сулық табылды. Осылайша, Қаракемер қорымы Шыңғыстау өңіріндегі атқа міну мәдениеті, жылқымен байланысты ғұрыптар жайлы бірегей мағлұматтарды ұсынып отыр [Үмітқалиев, Мұсырманқұл 2021: 241-244].

2021 ж. маусымда Қырықүңгір қорымында 2 қоршау, Олжай округіндегі Олжай мен Қаратай қорымдарында 2 қоршаудан қазылды. Зерттеу жұмыстарының материалдары жарияланбаған. Осы жылы Шыңғыстау археологиялық экспедициясы Қырықүңгір қорымындағы №25 мегалитті кесенеден қайта қалпына келтіру жұмыстарын жүзеге асырды. Реставрациялау жұмыстарының қорытындысы бойынша үш сектор толықтай қалпына келтіріліп, тек оңтүстік-батыс сектор қазбаға дейінгі алғашқы күйінде қалдырылды [Үмітқалиев, Мұсырманқұл 2021; Үмітқалиев және т.б. 2022].

Сонымен бірге осы жылғы далалық маусымда Шыңғыстау археологиялық экспедициясы Қаракемер қорымындағы қазба жұмыстарын жалғастырды. Қаракемердегі кезекті зерттеулер қола дәуірінің №1 және №2 қоршауларында жүрді. №1 қоршауда жылқының қаңқасы, 5 қола жебе ұшы мен 1 тас жебе ұшы, 1 бүтін қыш ыдыс табылды №2 қоршауда 2 археологиялық бүтін қыш ыдыс пен керамика фрагменттері, қола моншақтар мен бақалшық анықталды [Үмітқалиев, Мұсырманқұл 2022].

2022 ж. Қырықүңгір қорымында зерттелген қола дәуірі қоршауларының материалдары әлі жарияланған жоқ. Бұл маусымда зерттелген ерекше ескерткіш – Абай ауданы, Архат ауылдық округіне қарасты Орда ауылынан батысқа қарай 6 км қашықтықта орналасқан Орда көшенді ескерткіші. Орда ескерткіші Орда-1, Орда-2, Орда-3 қорымдарынан тұрады. Алғашқы маусымда Орда-2 қорымындағы 5 қоршау қазылды (№2, 3, 16, 17, 47). Орда қорымы мәйітті жерлеудегі ингумация және кремация дәстүрлерінің бір қорымдардағы қоршаулардан бөлек бір қоршаудың ішінде кездесетінімен ерекшеленіп отыр (№16) [Төлеубаев және т.б. 2022].

2014 ж. бері археологтар Семейтау мен Көкентау тау массивтерін зерттеумен айналысып келеді. 2017 жылы қола дәуірі бойынша алғашқы зерттеулер Көкен қорымындағы 4 қоршауда (№1-4), Көкен 3 қорымындағы 1 қоршауда (№1) жүргізіліп, сол жылы алғашқы материалдар ғылыми айналымға енгізілді [Айтқали т.б. 2017].

2018 ж. ШСАЭ аясында Көкен қорымында 7 қоршау зерттелді. Жаңа зерттеулер бойынша жасалған алғашқы хабарламада қазба авторлары ескерткіштердің толық суреттемесін келтірмей, жалпы түрде зерттелген ескерткіштердің андрондық мәдениетке тән екенін атап өтеді [Исин және т.б. 2018: 100-101].

2019 ж. Назарбаев Университетінің қызметкерлері Шәкәрім университетіндегі (Семей қ.), Питтсбург университетіндегі (АҚШ) және Сент-Луистегі Вашингтон университетіндегі (АҚШ) әріптестерімен бірге Көкен-3 қорымында археологиялық зерттеулерді жалғастырды. 2019 жылғы далалық маусымда қола дәуірінің 7 жерлеу ескерткіші зерттелді (№3-9) [Домани Дюпюй және т.б. 2019]. 2020 ж. Көкен-3 қорымында 4 қоршау зерттелді (№10-13). Зерттеу нәтижесінде вотивті балта мен 6 қыш ыдыс фрагменттері табылды [Самашев және т.б. 2021].

Шыңғыстау өңіріндегі қола дәуірінің зерттелуін тізімдеумен бірге ғалымдардың тұжырымдамаларын тілге тиек ету артық болмайды деп есептейміз. Осы тұста айта кетер жәйт, Шыңғыстау өңіріндегі зерттелген

ескерткіштердің саны мардымсыз болғанына байланысты С.С. Черников, А.Г. Максимова секілді Шығыс Қазақстанның қола дәуірі бойынша тұғырлы еңбектер жазған ғалымдар Сарыкөл материалдарын негізінен Жоғарғы Ертіс бойындағы зерттеу нәтижелерін қуаттау контекстінде қолданған болатын. Кейінгі зерттеушілер Шыңғыстаудың қола дәуірін кең түрде зерттеуді мақсат етпей, жекелеген ескерткіштердің зерттеу нәтижелерін жариялаумен шектелді.

Хронологиялық ретпен алдымен А.Г. Максимованың еңбегіне көз жүгіріп өтсек ғалым Шығыс Қазақстанның қола дәуірін екі кезеңге бөліп қарастырады: ерте қола (федоровтық) – б.д.д. XIV–XI ғғ.; соңғы қола (қарасұқ мәдениетімен тұспа-тұс) – б.д.д. X–VIII ғғ. Сарыкөл қорымында зерттелген 6 ескерткішті зерттеуші андронов мәдениетінің ерте қола кезеңіне (федоровтық) жатқызады. Сарыкөл ескерткіштерін бұл кезеңге жатқызуға бай өрнектелген, ернеуі жұмыр горшок тәрізді ыдыстардың табылуы негіз болады. Мұндай ыдыстардың ернеуі, мойыны, бүйірінің жоғары тұсы, кейде түп жағы және түбі өрнектелген болып келеді. Орнамент түрлері келесідей: ұсақ тарақша штамппен немесе тегіс штамппен басылған штрихталған үшбұрыштар, меандр, үшбұрыш жаншулар [Максимова 1959: 101–102].

1960 ж. ШҚАЭ жетекшісі С.С. Черников көпжылдық зерттеу нәтижелерін қорытындысын ұсынады. Монографиялық жұмысында ғалым Шығыс Қазақстанның қола дәуірінің келесідей кезеңдемесін жасайды: I кезең – усть-буконь кезеңі (б.д.д. XVIII–XVI ғғ.); II кезең – қанай кезеңі (б.д.д. XVI–XII ғғ.); III кезең – мало-красноярск кезеңі (б.д.д. XII–IX ғғ.); IV кезең – трушников кезеңі (б.д.д. IX–VIII ғғ.).

Ғалым Сарыкөл ескерткіштерін 3-і, яғни мало красноярск кезеңіне жатқызады. Ол Сарыкөлдегі керамиканың федоровтық екенін (1-і том) атап өтеді. Әйтседе федоровтық керамика Шығыс Қазақстанда тек ерте кезеңде ғана емес, одан кейін де өмір сүреді дей отыра К.В. Сальниковтың Зауралье материалдары негізінде бөліп көрсеткен алакөлдік керамика (кейінгі кезең) Шығыс Қазақстанда кездеспейтіндігін айтады [Черников 1960: 70].

Сол себепті Сарыкөл ескерткішін мерзімдеуде ғалым қорғандардың құрылыс ерекшеліктерін баса назарға алады. Ол ерте андроновтық ескерткіштерде Сарыкөлдегі үлкен тас тақтайлармен қоршалған қорғандардың еш жерде кездеспейтіндігіне ерекше тоқталады. Сондықтан Сарыкөл ескерткіштерінің мерзімдемесін осы қорғандармен ұқсас құрылысқа ие, бірақ керамикалық материалдар негізінде К.А. Ақышевпен

алакөл кезеңімен мерзімделген Айдабұл I ескерткішіне жақындастырып мерзімдейді [Черников 1960: 99].

Осылайша, С.С. Черниковтың көзқарасы бойынша Сарыкөл қорғандарының алыптығы басталып келе жатқан әлеуметтік теңсіздіктің көрінісі болып табылады. Осы көрсеткіш бойынша ол Кіші Қойтас, Айдабұл I, Алакөл қорымдарымен сәйкес келіп, беғазы-дәндібайлық ескерткіштердегі әлеуметтік теңсіздіктің алғышарттарын қалыптастырады [Черников 1960: 115–116].

2002 ж. Ә.Т. Төлеубаев пен А.И. Исиннің жетекшілігімен ШАЭ Текебұлақ-1 (Сарыкөл-1) қорымында № 1 «Орталық обалы қоршау», №10 және «Шет» ескерткіштерінде қазба жүргізілді.

«Шет» қоршауында тас қалаумен бірге қоршау мен цистаның құрылысында тас тақталардың қолдануын авторлар архаикалық дәстүрдің нышаны деп біліп, қыш ыдыстардың ерекшелігімен бірге (тұрақты емес температурада күйдірілуі, бірқалыпты пішінделуі) ескерткішті б.д.д. XVII–XVI ғғ. мерзімдейді. № 10 қоршаудағы қыш ыдыстар біркелкі күйдірілмеген, пішінделуі мен орнаментациясы федоровтық нышанға ие. Зерттеушілер бұл қоршаудағы ыдыстарды б.д.д. XVI–XV ғғ. мерзімдейді. Орталық обалы қоршаудың құрылыс ерекшелігі, қыш ыдыс сынықтарының біркелкі, сапалы күйдірілуі, біркелкі, анық басылған тісті орнаменттің болуы ескерткішті б.д.д. XIII–XII ғғ., яғни беғазы алды кезеңмен мерзімдеуге негіз болды [Төлеубаев және тб. 2004: 53–63].

2012 ж. Сарыкөл шағын ауданындағы Қопа кешенінде зерттелген № 5 және № 7 қоршаулар б.д.д. XVI–XV ғ. 1 жарт. мерзімделді. № 7 қоршаудың мерзімдемесі радиокөміртекті сараптама негізінде анықталса, №5 қоршаудың мерзімдемесі ондағы № 2 қыш ыдыстың №7 қоршаудағы №5 қыш ыдыспен саздың құрамы және ыдыстың формасын дайындау әдісі бойынша толықтай сәйкес келуімен байланысты синхронды деп анықталды. Сонымен бірге беғазы-дәндібай мәдениетінің Шыңғыстаулық аймағында андронидты ықпалдың ізі едәуір байқарлықтай екені айтылады [Бейсенов және тб. 2012: 67, 159, 171].

2017 ж. Көкен (қоршау № 2) және Көкен-3 (қоршау № 1) қорымдарында табылған 5 түрлі қыш ыдыстың бөлшектеріне жасалған талдау нәтижесінде олар б.д.д. II мың. басы және орта тұсымен мерзімделіп, федоров мәдениетімен тиесілігі анықталған [Doutani Dupuy, Rakhmankulov 2018: 126]. 2019 ж. Көкен-3 қорымында зерттелген №3 қоршаудың мерзімдемесі радиокөміртекті сараптама негізінде б.д.д. XV ғ. мерзімделген, федоровтық тұрпаттағы қыш ыдыс табылған. №8 қоршау радиокөміртекті әдіс арқылы б.д.д. XVIII–

XVII ғғ., №9 қоршау б.д.д. XVII–XV ғғ. мерзімделген. Соңғысынан кейінгі федоровтық-ерте беғазылық деп мерзімделген қыш ыдыс анықталған [Doumani Dupuy, Rakhmankulov 2018: 74–80].

Қола дәуірінде негізгі экономикалық және технологиялық желілер бірігіп, Еуразия даласының Батыс азиялық бөлігі өзара әрекеттесудің негізгі аймағына айналды. Зерттелген ескерткіштердің мәдени тиесілігінің әртүрлі болуы, көрші өңірлердің мәдени ықпалының іздерінің табылуы – Шыңғыстау өңірінің Сарыарқа, Батыс Сібір, Ішкі Азия тау дәлізінің мәдениеттері тоғысқан торап екенін көрсетеді.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Үмітқалиев Ұ.Ұ.

Әдебиет

Айткали А.К., Жунисланов А.С., Каримов М.К., Исин А.И., Рахманкулов Е.Ж. Новые памятники эпохи бронзы горного массива Кокшетау // Этнодемографические процессы в Казахстане и сопредельных территориях: Сб. науч. трудов XVI Междунар. науч.-практ. конф. (28-29 сентября 2017 г., Усть-Каменогорск). Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс». 2017. с. 18-23.

Бейсенов А.З., Варфоломеев В.В., Касеналин А.Е.. Памятники бегазы-дандыбаевской культуры Центрального Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А. Х. Маргулана. 2014. с. 192.

Доумани Дюпюй П.Н., Жунисланов А.С., Буллион Э., Рахманкулов Е.Ж., Киясбек Г.К., Ташманбетова Ж.Х., Исин А.И., Меркл Э., Гумирова О. Археологические исследования памятника Кокен (Восточный Казахстан): предварительные результаты // Маргулановские чтения — 2020: Материалы междунар. науч.-практ. конф. «Великая Степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» (г. Алматы, 15–17 апреля 2020 г.) / Гл. ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2020. Т. 2. С. 68-81.

Исин А.И., Жунисланов А.С., Айткали А.К., Рахманкулов Е.Ж. Археологические памятники Семейтау и Кокентау в Восточном Казахстане // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. Өскемен. 2018. 98-112 б.

Коншин Н.Я. Памятники старины в Семипалатинской области // Записки Русского географического общества. 1903. с. 32.

Максимова А.Г. Эпоха бронзы Восточного Казахстана // Труды института истории, археологии и этнографии. Археология. Алма-Ата. 1959. Т.7. с. 86-150.

Нифонтова Л.К. Андроновское погребение в Абиевском районе Семипалатинской области // Изв. АН КазССР. Сер. археол. 1949. Вып. 2. с. 143-147.

Омаров Ф.К. Ә.М.Оразбаевтың Шығыс Қазақстанның

ерте темір дәуірін зерттеуге қосқан үлесі // «Оразбаев оқулары – 2» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. Алматы: «Қазақ университеті» баспаханасы. 2010. 122-128 б.

Оразбаев А.М., Омаров Г.К. Некоторые итоги археологического исследования Восточного Казахстана // Проблемы изучения и сохранения исторического наследия. Алматы. 1998. С. 9-70.

Педашенко Ф.Н. Реферат Педашенко об археологических находках в окрестностях г. Семипалатинска // Отчет о деятельности Семипалатинского подотдела РГО. Семипалатинск. 1903. С. 14-28.

Радлов В.В. Отчет Императорской Археологической комиссии: за 1862 год: с атласом. Санкт-Петербург, 1863. С. 19-22.

Радлов В.В. Отчет Императорской Археологической комиссии: за 1866 год: с атласом. Санкт-Петербург, 1868. С. 16-25.

Радлов В.В. Сибирские древности: из путевых записок по Сибири / Перевод с немецкого Графа А.А. Бобринского. Санкт-Петербург: Тип. И.Н. Скороходова. 1896. 72с.

Радлов В.В. Из Сибири. Страницы дневника. М.: Наука 1989. 752. с.

Самашев З., Айткали А.К., Жунисланов А.С., Доумани Дюпюй П.Н., Рахманкулов Е.Ж., Киясбек Г., Ташманбетова Ж.Х., Курманғалиев А.К., Жанғалиев У.К. Предварительные результаты исследования памятников эпохи бронзы горного массива Кокентау в 2020 г. // Материалы международной научной конференции «Древняя и средневековая археология Центральной Азии: преемственность и трансформация культур» (Алматы, 5 июня 2021 г.) / Отв. ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: КазНУ им. Аль-Фараби. 2021. с. 47-62.

Төлеубаев А.Т., Исин А.И., Омаров Г.К., Сайлаубай В., Умитқалиев Ұ.Ұ. Археологические памятники Шыңғыстау: могильник Текебулак-1 (Сарыколь -1). Результаты исследований 2002 г. // Шыңғыстау, Берел, Шілікті, Абыралы: 1999-2003 жж. Археологиялық зерттеулер. Семей. 2004. 37-64 б.

Төлеубаев Ә.Т., Умитқалиев Ұ.Ұ., Мұсырманқұл П.Б., Адельчанов К.С. Шыңғыстау жеріндегі Орда қола дәуірінің ескерткіштері // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. Өскемен. 2022. 105-115 б.

Төлегенов Е., Оралбай Е., Қариев Е., Әлжанов Қ. Сарыкөл ескерткіштеріндегі 2010 жылғы қазба жұмыстарының қорытындылары // Маргулановские чтения-2011. Мат-лы междунар. археолог. конф. (г. Астана, 20-22 апреля 2011 г.) / Гл. ред. М.К. Хабдулина. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2011. С. 365-373.

Умиткалиев У.У., Айтбаев А.Б., Адельчанов К.С. Предварительные результаты археологических работ в могильнике «Кырыкунгир» // Алтай – золотая колыбель тюркского мира. Усть-Каменогорск: Восточно-Казахстанский госуниверситет. 2016. с. 272-280.

Умиткалиев У.У., Айтбаев А.Б., Адельчанов К.С. Археологические работы на могильнике Кырыкунгир в 2016 году (Восточный Казахстан) // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы. Астана. 2017. №1 (116). С. 266-272.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Айтбаев А.Б., Әбдіғали Н.Ә. Кырыққүңгір қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // «Қазіргі жоғарғы білім жүйесіндегі археология, этнология және музейтану» атты «VIII Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 1-2 сәуір 2016 ж.). / Жауапты ред. А.Б.Қалыш. Алматы: Қазақ университеті. 2016. 151-157 бб.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Айтбаев А.Б., Эшбекова Г.У. Шыңғыстаудағы қырыққүңгір қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Хабаршы. Астана. 2015. №5 (108). 308-313 б.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Мұсырманқұл П.Б. Шыңғыстау өңірінде 2021 жылы қола дәуірі ескерткіштеріне жүргізілген зерттеулердің қорытындылары // Марғұлан оқулары-2021: «Этномәдени зерттеулер контекстінде-

гі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 26-27 қазан 2021 ж.). /Бас ред. А. Оңғар. 3 томдық. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2021. 1-том. 237-244 б.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Мұсырманқұл П.Б. Шыңғыстау өңіріндегі Қаракемер қорымында 2021 жылы жүргізілген зерттеу жұмыстарының қорытындылары // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. Астана: Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі. 2022. 390-394 б.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Мұсырманқұл П.Б., Дүйсенбай Д.Б. Кырыққүңгір қорымындағы 2021 жылы жүргізілген зерттеу және реставрациялау жұмыстарының нәтижелері // «Қазақстандағы археологиялық зерттеулер – 2021» ғылыми мақалалар жинағы. Астана: Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі. 2022. 395-398 б.

Черников С.С. Восточно-Казахстанская экспедиция // КСИИМК. Вып. XXXVII. 1951. с. 144-150.

Черников С.С. Восточный Казахстан в эпоху бронзы // МИА. М.-Л.: Изд-во АН СССР. 1960. №88. с. 196.

Doumani Dupuy P.N., Rakhmankulov E.J. Bronze age ceramics of the Koken cemetery (Sary-Arka region, Kazakhstan) // Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі. Өскемен. 2018. 123-126 б.

СЕМЕНОВА В. С.

Семенова Виктория Сергеевна

НАО «Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева»,
г. Петропавловск, Казахстан;
semenovaiktoria47@gmail.com

55 лет СЕВЕРО-КАЗАХСТАНСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ (ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ)

Аннотация. Статья посвящена археологическим открытиям Северо-Казахстанской археологической экспедиции (СКАЭ) на территории Северного Казахстана. 55 лет исследований Тоболо-Иртышского междуречья были направлены на изучение древней истории большого региона от мезолитической эпохи до средневековья. Проведенные археологические разведочные работы и планомерные стационарные исследования памятников различных периодов позволили коллективу сотрудников СКАЭ открыть для науки сотни археологических памятников, послуживших обоснованию новых археологических культур, которые отразили происхождение, развитие, хронологию и периодизацию каменного века, эпохи бронзы и раннего железного века. По материалам исследований экспедиции опубликованы сотни научных работ, вошедших в копилку археологической науки Казахстана, защищены кандидатские и докторские диссертации.

Ключевые слова: археологические памятники, каменный век, бронзовый век, Северный Казахстан.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНА 55 ЖЫЛ (АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ТАРИХЫ)

Аннотация. Мақала Солтүстік Қазақстан аумағындағы Солтүстік Қазақстан археологиялық экспедицияның (СҚАЭ) археологиялық ашылымдарына арналады. Тобыл-Ертіс өңірінде 55 жылдан бері жүргізіліп келе жатқан зерттеулер аймақтың мезолиттен бастап ортағасырларға дейінгі аралықтағы тарихын зерттеуге бағытталған. Ескерткіштерге жүргізілген барлау және тұрақты қазба жұмыстары СҚАЭ қызметкерлерінің ұжымына тас, қола және ерте темір дәуірлерімен мерзімделетін және жаңа археологиялық мәдениеттердің хронологиясы мен кезеңдестірілуін айғақтайтын ескерткіштердің ашылуына мүмкіндік берді. Экспедицияның зерттеу материалдары бойынша Қазақстан археологиясына арналған жүздеген мақалалар жарияланып, кандидаттық және докторлық диссертациялар қорғалды.

Түйін сөздер: археологиялық ескерткіштер, тас дәуірі, қола дәуірі, Солтүстік Қазақстан

Археологические памятники имеют культурно-историческое значение. Северо-Казахстанская область является одним из богатейших регионов археологических памятников. Основное расположение по течению реки Ишим и его притоков, а также на прибрежных землях, вокруг озер и впадающих в них ручьев и мелких рек. Следует отметить, что человеком в разные эпохи усваивались и просторы междуречья. Кроме того, его зональное расположение сыграла немалую роль в способе создания поселков и хозяйственного развития населения. На территории Казахстана насчитывается большое количество памятников от эпохи мезолита до средневековья. Ввиду богатой материальной базы, археологам представляется большой простор в изучении древности на территории Северного Казахстана.

Археологические памятники помогают археологам и историкам дать точное отражение жизни и быта древнего населения. На протяжении десятков лет производились раскопки археологической экспедицией, вследствие которых были собраны большие коллекции, отображающие материальную и духовную культуру народов того времени.

Исследования, проведенные до революции, показали, что «территория Казахстана по-прежнему оставалась огромным «белым пятном» на археологической карте страны [АКК 1960: 17]. Довоенные эпизодические работы в Северном Казахстане также не смогли пролить свет на развитие древних культур региона.

В 1911 г. выпускником Петербургского университета Ю.П. Аргентовским, было сделано одно из первых на-

учных исследований археологических памятников на территории Северного Казахстана в городе Петропавловск. Им был обнаружен и раскопан могильник, относящийся к бронзовому веку [АКК 1960:16].

Особенным этапом в изучении археологии Казахстана являются годы освоения целинных и залежных земель 1954-1956 гг. В результате чего, под руководством К.А. Акишева были проведены массовые разведки и раскопки более десятка археологических объектов, в результате сотни археологических памятников были зафиксированы и нанесены на карту. В Северном Казахстане был собран большой материал, который пролил свет на вопрос заселения территории и этногенезе казахов. Как итог, в 1960 году появилась «Археологическая карта Казахстана» в издательстве Академии наук Каз.ССР, которая не утратила свое значение до сих пор [АКК 1960].

В 1967 г. Г.Б. Здановичем была образована Северо-Казахстанская археологическая экспедиция, которая стала родоначальницей, создана целая школа археологических кадров, которая породила целую плеяду археологов, сначала карагандинского коллектива ученых, а затем и Урало-Казахстанской археологической экспедиции. Целью экспедиции было исследование археологических объектов Северного Казахстана. За полувековой период существования Северо-Казахстанской археологической экспедиции были обнаружены сотни археологических объектов, начиная каменным веком, заканчивая средневековьем. Это и положило большое начало в исследовании археологических объектов на территории Северного Казахстана [Плешаков и др. 2007].

Несмотря на это, в результате планомерных работ экспедиции на сегодняшний день в Северном Казахстане открыто большое количество археологических памятников. Наиболее «обильными» районами области являются Кызылжарский, Шалакынский, Есильский, Тайыншинский и Габита Мусрепова.

На сегодняшний день насчитывается более 600 археологических памятников на территории Северного Казахстана. К ним можно отнести: поселения и могильники бронзового века; городища, могильники и отдельные курганы раннего железного века; средневековые могильники и курганы [Плешаков и др. 2007].

Благодаря совместной работе коллектива, были разработаны и внедрены современные технологии для полевых исследований, на основе которых удалось восстановить древние процессы хозяйственной деятельности населения, протекающие на территории Северного Казахстана на протяжении многих тысячелетий.

На территории Северного Казахстана было открыто и исследовано около 200 объектов, которые относятся к каменному веку, большая часть из них - к неолиту. На основе изученных памятников эпох мезолита-неолита на территории Северного Казахстана, впервые удалось выделить мезолитический пласт памятников, также была открыта атбасарская археологическая культура и ее виды: тельманский и явленский. Основоположителем являлся В.Ф. Зайберт [Зайберт и др. 2002].

А.А. Плешаковым по материалам археологических объектов мезолита и неолита была восстановлена хозяйственная деятельность древних людей. Результатом данного исследования было точное объяснение использования кремневым и каменных орудий труда. Вследствие чего, это привело к детальной, точной их реконструкции, что в итоге и явилось новым фактом в процессе изучения древней истории Северного Казахстана. Это позволило подробно описать жизнь древних рыболовов и охотников, реконструировать жилища и, в целом, поселки в которых они проживали. По открытию мест добычи сырья, можно сказать, что древние люди достойно пережили каменный век.

В 1980 г., разведочной группой в составе В. Зайтова и О. Мартынюка, был открыт эталонный памятник энеолитического времени Северного Казахстана – поселение Ботай. Это послужило началом исследований эпохи энеолита, которые во многом пролили свет на протекавшие здесь исторические процессы в IV – III тыс. до н.э. [Зайберт 1993].

Многoletние раскопки позволили В.Ф. Зайбергу выделить особую ботайскую энеолитическую культуру, которую характеризуют материалы поселения Ботай, Красный Яр, Васильковка, Баландино, Рощинское, Сергеевка. Материалы поселений Ботайской культуры отражены в междисциплинарных исследованиях ученых Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья: остеологи: Т.Н. Нурумов, Л.А. Макарова (Алматы), Н.М. Ермолова (Санкт-Петербург), П.А. Косинцев (Екатеринбург) М. Левине (Англии); трасолог Г.Ф. Коробкова (Санкт-Петербург), почвовед И.В. Иванов (Москва) и другие. Большую роль в полевых и лабораторных исследованиях сыграли ученые-коллеги: А.А. Плешаков, Н.С. Татаринцева, Т.А. Даниленко, А.М. Кисленко, В.И. Зайтов, О.И. Мартынюк, Н.С. Ковшова, и другие). С целью изучения проблем ботайской культуры, была проведена международная конференция, на которой присутствовали ведущие ученые из разных стран, которые подтвердили о времени и степени одомашнивания лошади [Зайберт 1993].

Жилищные комплексы Ботая, площадью от 20 до 70 м² объединялись группами или попарно с переходом

дами между ними. Конструкции сооружения представляли собой полуземлянки округлой или многоугольной формы с деревянным шатровым перекрытием. Дома носили производственный и жилищный характер, производственные помещения располагались в береговой части поселения, вероятно, для удобства доставки воды, необходимой для многих видов выполняемых работ.

Хозяйство энеолитического времени, судя по материалам поселений, носило комплексный характер, основу которого составляло коневодство и сопутствующие домашние производства. Большую роль играли домашние промыслы: деревообработка, косторезное производство, обработка камня, производство керамической посуды и другие виды хозяйственной деятельности необходимой для устройства быта населения поселка [Зайберт 1993].

Главной особенностью поселения Ботай, было наличие в нём большого количества костных остатков лошади. Дикая фауна представлена различными животными, начиная от косули и лося, заканчивая бобром и зайцем. Также, специалистами было определено, что большое количество останков лошади, может свидетельствовать о том, что именно в данное время древний человек приступил к приручению этого животного.

Большой вклад в изучение памятников бронзового века внесли сотрудники Северо-Казахстанской археологической экспедиции (В.Ф. Зайберт, А.А. Плешаков, Т.А. Бухонина (Бойко), А.А. Бухонин, Н.О. Иванова, Д.Г. Зданович, М.К. Хабдулина, А.М. Кисленко, Т.А. Даниленко, О.И. Мартынюк, Н.С. Татаринцева, В.И. Заитов, Н.С. Ковшова и др.) [Зайберт 1993].

Одним из исследователей неолитических и энеолитических памятников является А.А. Плешаков, который внёс не малый вклад в развитие науки Республики Казахстан. Общий стаж его научно-педагогической деятельности составляет 45 лет. За это время им было опубликовано более 400 научных трудов, в том числе монографии и учебные пособия. Одна из коллективных монографий была издана в Германии. Серьёзным вкладом в сохранение истории Казахстана стал «Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Северо-Казахстанская область», составленный А.А. Плешаковым. Анатолий Андреевич является одним из авторов другого подобного издания «Свод памятников по Акмолинской области». В настоящее время он один из немногих специалистов в Казахстане в области экспериментально-трассологических исследований в археологии [Плешаков 2003].

Проведение археологических работ на большой территории помогало более достоверно описать этни-

ческую, социальную и хозяйственную жизнь древних людей в эпоху бронзы. В пределах Ишимской равнины были исследованы укрепленные поселки, обнаружены захоронения рядовых и знатных воинов-колесничих. Такие боевые колесницы были разработаны в евразийских степях четыре тысячи лет назад и сразу начали широко использоваться во всех цивилизациях. На основе вещественных комплексов раннебронзового века Г.Б. Здановичем разработаны периодизация и хронология бронзового века, выделена в самостоятельную Петровская культура (1975). Укрепленные поселки, впервые обнаруженные в Северном Казахстане у сел Петровка, Новоникольское, в настоящее время Г.Б. Здановичем объединены в своеобразную прогородскую цивилизацию. В неё были включены древние городища Северного Казахстана и Южного Урала [Зданович 1988].

С конца 60 гг. XX в. ведется исследование культур раннего железного века. На территории города Петропавловск была найдено и раскопано городище Ак-Тау. В приделах Северо-Казахстанской области, было найдено порядка десяти курганов относящиеся к сакскому времени. На основе найденных памятников М.К. Хабдулиной были смоделированы историко-культурные события раннего железного века в системе Великой степи кочевников [Хабдулина 1996].

В 1997–1999 гг. благодаря совместной работе североказахстанской экспедиции и германских коллег, был исследован новый тип археологических памятников сакского времени. Совместной Казахстанско-Германской экспедицией (Г. Парцингер, А. Наглер, В.Ф. Зайберт, А.А. Плешаков) было исследовано святилище сакского времени Байкара [Hermann Parzinger и др. 2003].

С 2004 г. начаты планомерные работы по обследованию городища Ак-Ирий. Укрепленные городища скифо-сакского периода на севере Казахстана, зафиксированные в виде хорошо сохранившихся остатков городища Ак-Ирий, и ранее исследованного в черте Петропавловска – городища Ак-Тау являются уникальными и эталонными памятниками раннего железного века Северного Казахстана [Плешаков 2018].

Таким образом, территория Северо-Казахстанской области с древнейших времен была активно включена в общеисторические процессы, протекавшие в Евразийских степях. Начиная с эпохи мезолита, край стал интенсивно заселяться человеком. Новые природные зоны, сформировавшиеся после исчезновения ледника, представляли населению не только благоприятные природные условия, но и довольно мощный прожиточный потенциал в виде многочисленной и разнообраз-

ной флоры и фауны. Это, в конечном счете, позволило древним неолитическим племенам региона, насельникам эпохи бронзы, раннего железного века и раннего средневековья, поэтапно перейти от присваивающего к производящему хозяйству.

В результате исследований Северо-Казахстанской археологической экспедиции защищено несколько докторских и кандидатских диссертаций, где отражены материалы разных эпох древности региона. На основе полученных данных в научный оборот введены новые археологические культуры: Атбасарская (неолит), Ботайская (энеолит), Петровская (ранняя бронза), Саргаринская (финальная бронза) [Плешаков 2017].

На сегодняшний день все накопленные материалы хранятся в Северо-Казахстанском областном музее, где каждый человек может посмотреть на «историю», которая была представлена благодаря труду и сплоченности коллектива Северо-Казахстанской археологической экспедиции. Был сделан большой вклад для исторической науки всего государства. Благодаря археологическим памятникам, мы знаем всю историю жизни, культуры и быта древних людей.

Научный руководитель: к.и.н. Плешаков А.А.

Литература

Hermann Parzinger, Viktor Zaibert, Anatoli Nagler, Anatoli Plesakov. Dergroße Kurgan von Baikara. Большой курган Байкара. Исследование скифского святилища. Deutsches Archäologisches institute. Eurasien-Abteilung. Mainz: von Zabern, 2003 (Archäologie in Eurasien: Bd. 16) 280 Seiten mit 144 Abbildungen, 39 Tafeln und 7 Beilagen.

Археологическая карта Казахстана. Реестр. Алма-Ата АН КазССР, 1960. 449 с. С. 16-17.

Зайберт В. Ф., Плешаков А.А. Төлебаев Ә.Ж. Ат-

басар мәдениеті // Атбасарская культура. Материалы и исследования по археологии Казахстана. Т.1. Астана: Филиал Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. 352 б.

Зайберт В.Ф. Энеолит Урало-Иртышского междуречья. Петропавловск: Наука, 1993. 244с.

Зданович Г.Б. Бронзовый век урало-казахстанских степей (основы периодизации). Свердловск, 1988. 186 с

Плешаков А.А. Реконструкция хозяйственных комплексов мезолита - неолита Северного Казахстана. Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева. 2003. 236 с.

Плешаков А.А., Зайберт В. Ф., Мартынюк О.И., Баев А.В., Попов А.М., Абуов Н.А. Бородавко Д.А., Калиев Б.А., Плешаков Р.А. Северо-Казахстанская область // Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. / Ред. А. Маулен. Алматы: Аруна. 2007. 496 с.

Плешаков А.А. Полувековой юбилей Северо-Казахстанской археологической экспедиции // Земля родная. Материалы региональной научно-практической конференции (г. Петропавловск, 19 мая 2017 г.) / Отв. ред. Омирбаева С.М. Петропавловск: СКГУ им. М. Козыбаева. 2017. С. 81-86.

Плешаков А.А. Работы на городище Ак-Ирий // Маргулановские чтения-2018. Духовная модернизация и археологическое наследие. Сбор. мат-ов междунар. науч.-прак. конф. (г. Актобе, 19-20 апреля 2018) / Гл. ред. колл. Б.А. Байтанаев. Алматы – Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Актюбинский областной историко-краеведческий музей. 2018. 639 с.

Хабдулина М.К. Северный Казахстан в эпоху раннего железа // История Казахстана. Т. 1. Алматы: Атамұра. 1996. С. 188-195.

СҮЙІНДІКОВА М. Қ.

Сүйіндікова Мақпал Қожахметқызы
 Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
 Өл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті,
 Алматы қ., Қазақстан;
 makpal1226@mail.ru

АРХЕОЛОГ ЖОЛДАСБЕК ҚҰРМАНҚҰЛОВ – 75 ЖАСТА!

Аннотация. Мақала қазақ археологиясының дамуына үлес қосып жүрген ғалым, тарих ғылымдарының кандидаты Жолдасбек Құрманқұловтың 75 жылдық мерейтойына арналады. Ж. Құрманқұлов 1982 жылдан бастап Орталық Қазақстан (ОҚАЭ), 2004 жылдан Шірік-рабат археологиялық экспедицияларының (ШРАЭ) жетекшісі. Ғалымның жетекшілігімен Орталық Қазақстан және Қызылорда облысының аумақтарында орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштер есепке алынып, бірқатар археологиялық нысандарға кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіліп келеді. Бүгінде ОҚАЭ және ШРАЭ аясында жас мамандарының басын қосып, білім беру, тәрбиелеу мен ғылыми-зерттеуге баулуда аянбай қызмет етіп жүрген ғалымдардың бірі.

Түйін сөздер: Ж. Құрманқұлов, археология, ОҚАЭ, ШРАЭ, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, зерттеу жұмыстары.

АРХЕОЛОГУ Ж.К. КУРМАНКУЛОВУ 75 ЛЕТ!

Аннотация. Статья посвящена 75-летию ученого, внесшего вклад в развитие Казахстанской археологии, кандидату исторических наук Жолдасбеку Курманкулову. Ж. Курманкулов с 1982 года возглавляет Центрально-Казахстанскую (ЦКАЭ), с 2004 года Чирик-рабатскую археологические экспедиции (ЧРАЭ). Под руководством ученого проводится комплексное изучение ряда археологических объектов с учетом памятников истории и культуры, расположенных на территории Центрального Казахстана и Кызылординской области. Это один из ученых, который неустанно трудится над привлечением молодых специалистов в ЦКАЭ и ЧРАЭ, их обучению, воспитанию и привитию интереса к научным исследованиям.

Ключевые слова: Ж. Курманкулов, археология, ЦКАЭ, ЧРАЭ, бронзовый век, ранний железный век, исследовательские работы.

Құрманқұлов Жолдасбек 1948 ж. 10 ақпанда Шымкент облысы (қазіргі Түркістан облысы), Созақ ауданы, Созақ ауылында қарапайым шаруа отбасында дүниеге келеді.

1966 ж. Созақтағы В.И. Ленин атындағы орта мектептің он бірінші сыныбын жоғары бағамен аяқтаған Ж. Құрманқұлов Алматы қаласы С.М. Киров атындағы мемлекеттік университеттің тарих факультетіне оқуға түседі. Ғалымның тарих факультетін таңдауы кездейсоқтық емес еді. Қыш ыдыс сынықтары шашылып жататын туған жеріндегі Созақ, Тарса, Жүзей, Топар секілді төбелердің құпияларын ашамын деген арман қиялы оны археология ғылымын таңдауға жетеледі. Бірінші курстан археолог Б. Нұрмұханбетовпен бірге жазғы далалық қазба жұмыстарына барды. Осылайша ол өзінің алғашқы зерттеу жұмысын Арыс бойындағы Бөріжар қорымынан бастайды. 1971 ж. университетті аяқтағаннан кейін Қазақ КСР Ғылым академиясының

1–сур. Ж. Құрманқұлов. С.М. Киров ат. Қазақ Мемлекеттік университетінің талапкерлері. 1966 ж.

Тарих, археология және этнография институтының археология бөліміне аға лаборант болып қабылданды (мәліметтер ҚР ҒЖБМ ҒК Ө.Х. Марғұлан атындағы Ар-

хеология институтының кадр бөлімінде сақтаулы еңбек кітапшасынан алынған).

Археология ғылымының сырын терең игеруге зор еңбек сіңірген көрнекті ғалым, тарих ғылымының кандидаты Мир Қасымұлы Қадырбаевпен бірге он жыл жұмыс жасайды. 1972-1974 жж. М.Қ. Қадырбаев басқарған Отырар археологиялық экспедициясының Солтүстік Қаратау тобының құрамында Созақ ауданы, Абай ауылының оңтүстігінде орналасқан Арпаөзен шатқалындағы қола дәуірінің ғибадатханасы мен пегроглифтерді зерттеумен айналысты.

1973-1974, 1976 және 1980-1981 жылдары Ақтөбе облысындағы Бесоба, Сынтас, Жалғызоба, Қурайлы, Нагорное қорымдарын зерттеді. Зерттеу жұмыстарының бірқатар нәтижелері М.Қадырбаев пен Ж.Құрманқұловтың бірлескен бірнеше мақалаларының жарыққа шығуына арқау болды [Қадырбаев и др. 1977, Қадырбаев, Курманкулов 1977].

1974 ж. бастап Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясының (әрі қарай – ОҚАЭ) құрамына өтіп, бүгінгі күнге дейін зерттеу жұмыстарын жүргізуде.

Ғалымның жетекшілігімен 1975 ж. ОҚАЭ-сы Қарағанды облысының Ортау, Қызылтау, Ақмая, Өгізтау, Ақтау тауларының өмір сүруге жайлы, шөбі шүйгін, суы тұщы бұлақтарға бай сайлары мен алқаптарындағы тарихи-мәдени ескерткіштерін зерттейді. Аталмыш өлкедегі негізгі зерттеу нысаны 1953 ж. анықталған қола дәуірінің ескерткіші Атасу өзені бойындағы Атасу қонысы болды. ОҚАЭ экспедициясы жүзге жуық ескерткіштерді анықтап, картаға түсіреді. Солардың ең негізгілері Ақ Мұстафа, Ақмая, Мыржық, Атасу қоныстары – қола дәуірінде түсті металл балқытатын орындары. М.Қ. Қадырбаев пен Ж. Құрманқұловтың «Культура скотоводов и металлургов» [Қадырбаев, Курманкулов 1992] атты еңбегі мен көптеген ғылыми мақалалары жарияланып, бүгінгі күні археолог ғалымдардың еңбектеріне арқау болуда.

Ж. Құрманқұловтың тағы бір іргелі ғылыми бағытына көне заманғы монументальды өнер туындылары саналатын тастан жасалған сынтастар, мүсіндер және олардың әр дәуірдегі ғибадатханаларын зерттеу жатады. Ол 1982-1983 жж. Мыржық ғибадатханасын, 1990 ж. Ақтоғай ауданы, Жіңішкенің бойындағы қыпшақ ғибадатханасын, 2010 ж. Ұлытау ауданы, Қорғантастағы бір қоршауды, 2011 ж. Сарытоғандағы сақ кезеңінің бір мүсінін зерттеді. 2013-2014 жж. Ұлытаудағы Айбас-дарасының жанындағы мүсіні бар сақ обасы, 2017 ж. А. Қасеновамен бірлесіп Үңірек қыпшақтарының ғибадатханасы зерттелді [Курманкулов и др. 2018].

Ж.Құрманқұлов қазақ археологиясының негізін қалаушы Ө.Х. Марғұланның жолын жалғастырып, ОҚАЭ-ң дәстүрлі ғылыми бағыттары бойынша білікті мамандардың қалыптасуына орасан зор үлесін қосып келеді. Атап айтқанда А.С. Ермолаева, Л.Н. Ермоленко, Ө.М. Манапова, Л.А. Сембинова, Д.А. Байтілеу, С. Ишанғали, А.Ш. Искаков, А.Е. Ержанова, Б.Е. Балтабеков, Ж.Р. Утубаев, Ж.С. Калиева, А.А. Бирмуханова, А.Д. Касенова, М. Абдикаримов сынды қазақ археологиясына қосары бар ғалымдардың қалыптасуына көмектесіп, бағыт-бағдар берді. Бүгінгі күні олардың бірнешеуі тарих ғылымдарының докторы мен кандидаттары.

1990-1994 жж. жаңа құрылған Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының «Археология технологиясының келелі мәселелері лабораториясының» меңгерушісі, 1994-1998 жж. «Алғашқы қауым археологиясы» бөлімінің меңгерушісі болып, институт жұмыстарының дамуына атсалысқан белді ғалымдардың бірі.

2-сур. Ж. Құрманқұлов. Жұмыс сәті

1998-2005 жж. Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты директорының ғылыми істері жөніндегі орынбасары қызметін атқарды [Құрманқұловтың еңбек кітапшасы]. Осы жылдардағы еліміздегі ғылым саласындағы қиыншылықтарға қарамай ғылыми ұжымды сақтай алды.

2001-2004 жж. халықаралық Қазақстан – Италия экспедициясын ұйымдастырып, Ұлытау аймағындағы Талдысай қонысын, 2007-2011 жж. Қызылорда облысы аумағындағы бірқатар тарихи және мәдени ескерткіштердің зерттелуіне басшылық жасады [Құрманқұлов и др. 2005, Құрманқұлов и др. 2009].

2004 ж. мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында Шірік-Рабат археологиялық экспедициясы (ШРАЭ) жасақталды. Оңтүстік-шығыс Арал маңындағы зерттеу жұмыстарына Ресей, Италия, Англия, Австралия, Өзбекстан елдерінің мамандары тартылып, аталмыш аймақтағы сақтардың материалдық және рухани мәдениеті жайлы мол деректер алынды [Құрманқұлов и др. 2005]. Ж. Құрманқұловтың жетекшілігімен ШРАЭ жас мамандардың басын қосып, «шірікрабаттық мектеп» қалыптастырды. Сондай-ақ жас ғалымдарға білім беру, тәрбиелеумен ғылыми-зерттеу жұмыстарына баулуда аянбай қызмет жасауда және Ж. Утубаев, Ө. Тәжекеев, Р. Дарменов, Ж. Сыдықова, Ы. Құрманиязов, Қ. Шарапова, М. Сүйіндікова, Ж. Сұлтанжанов т.б. мамандардың ғылымның даңғыл жолына түсуіне себепкер болуда.

Жолдасбек Құрманқұлов еліміздегі тарихи-мәдени ескерткіштерді сақтау-қорғау, зерттеуге қатысты шараларға көп көңіл аударады. Оның отандық археология ғылымының дамуында жасаған еңбегі қоғам, мемлекет тарапынан үнемі жоғары бағаланып келеді.

Археолог, ғалымның Қазақстан археологиясына қатысты 12 монографиясы мен 400-ге жуық ғылыми мақалалары жарық көрді.

Әдебиет

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж., Воронцова Г.Г., Ермолаева А.С. Курганы Бесобы и Сынтаса // АО-1976 / Отв. ред. Б.А. Рыбаков. М.: Наука. 1977. С. 515–516.

Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Культура древних скотоводов и металлургов Сары-Арки. Алматы: Жалын. 1992. 248 с.: ил.

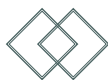
Кадырбаев М.К., Курманкулов Ж. Материалы из раскопок могильника Бесоба // Археологические исследования в Отраре / Отв. ред. К.А. Акишев. Алма-Ата: Наука КазССР. 1977. С. 103–115.

Курманкулов Ж., Ермолаева А.С., Каттани М., Ерманова А.Е. Археологические исследования на комплексе Талдысай // Отчет об археологических исследованиях по гос. программе «Культурное наследие в 2004 г. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2005. С. 150-152.

Курманкулов Ж., Бирмуханов А., Калиева Ж., Утубаев Ж. Археологические исследования на городище Чирик-Рабат и его окрестностях // Отчет об археологических исследованиях по гос. программе «Культурное наследие» в 2004 г. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2005. С. 152-155.

Курманкулов Ж., Жетибаев Ж., Утубаев Ж., Тажекеев А., Дарменов Р. Археологические исследования на укрепленной усадьбе Баланды 1 и в ее окрестностях в 2008 г. // Отчет об археологических исследованиях по гос. программе «Культурное наследие» в 2008 г. Алматы. 2009. С. 202–203.

Курманкулов Ж., Утубаев Ж.Р., Касенова А.Д. Археологические исследования «кургана с усами» Унирек 2 в Шетском районе // Маргулановские чтения-2018. Духовная модернизация и археологическое наследие. Сбор. мат-ов междунар. науч.-прак. конф. (г. Актобе, 19-20 апреля 2018) / Гл. ред. колл. Б.А. Байтанаев. Алматы – Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Актюбинский областной историко-краеведческий музей, 2018. 639 с.

ШАЯХМЕТОВ А. Х.

Шаяхметов Анатолий Хайрутдинович
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Республика Казахстан;
toliktommy@gmail.com

ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДСКИХ ЦЕНТРОВ В СРЕДНЕМ ТЕЧЕНИИ ДОЛИНЫ р. АРЫСЬ

Аннотация. Статья посвящена характеристике археологического изучения средневековых городских центров в среднем течении долины р.Арысь. Было определено несколько ключевых этапов изучения. Этапы были связаны как с историей страны, так и с развитием исторической науки в целом. Отношение к средневековым археологическим памятникам изменялось с каждым этапом. Пристальное внимание к изучению памятников типа «средневековый городской центр» в исследуемом регионе появляется только в первые десятилетия XXI в. Остальные этапы можно охарактеризовать как подготовительные.

Ключевые слова: археология, средневековье, городище, городской центр.

АРЫС ӨЗ. АҢҒАРЫНЫҢ ОРТА АҒЫСЫНДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛА ОРТАЛЫҚТАРЫН АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ КЕЗЕҢДЕРІ

Аннотация. Мақала Арыс өзені аңғарының орта ағысындағы ортағасырлық қала орталықтарын археологиялық зерттеудің сипаттасына арналған. Зерттеудің бірнеше негізгі кезеңдері анықталды. Кезеңдер елдің тарихымен де, жалпы тарих ғылымының дамуымен де байланыстыруға болады. Ортағасырлық археологиялық орындарға деген көзқарас әр кезең сайын өзгеріп отырды. Зерттелетін аймақтағы «ортағасырлық қала орталығы» сияқты ескерткіштерді зерттеуге мұқият назар аудару XXI ғ. алғашқы онжылдықтарында ғана пайда болады. Қалған кезеңдерді дайындық деп сипаттауға болады.

Түйін сөздер: археология, орта ғасырлар, қалашық, қала орталығы.

Археологическое изучение крупных средневековых памятников долины реки Арысь имеет несколько важных этапов. Первоначальное ознакомление с памятниками данного региона началось в конце XIX века [Археологическая карта Казахстана 1960: 10–12]. До этого упоминания об отдельных памятниках региона были отрывочными и никак не связаны с археологическими работами. В основном это касалось тех памятников, частое упоминание о которых имело в средневековых источниках.

Первый этап археологического изучения относится к концу XIX – нач. XX в., вплоть до революции 1917 г. Обнаружение и первичное обследование памятников средневековья в среднем течении долины реки Арысь связано с функционированием и созданием новых научных сообществ. Еще до организации Туркестанского кружка любителей археологии в 1893–1894 г. востоковедом В.В. Бартольдом совершена поездка в Среднюю

Азию и Казахстан. Впервые совершенно обследование пути от Чимкента до Аулие-Аты. В.В. Бартольд дана краткая характеристика памятников средневековья – городищ и поселений на древнем караванном пути [Бартольд 1897: 7–10].

Обнаружение памятников средневековья также связано с политикой переселения крестьян из России в конце XIX века. Межевщик К.М. Боронин в 1893 году на вершине холма Караултобе вблизи Мамаевки находит клад, состоявший из серебряных и бронзовых монет [Боронин 1896: 17–18]. Холм Караултобе вблизи нынешнего аула Колтоган (ранее Мамаевки) – средневековая сторожевая башня, функционировавшая в непосредственной близости к городским центрам и являющаяся системой предупреждения для городов и оазисов в целом [Байтанаев и др. 2020: 9–20]. В июне 1893 г., по причине обнаружения клада, в Туркестанскую область из Ташкента приезжает Н.П. Остроумов.

Исследуя некоторые раннесредневековые памятники региона, Н.П. Остроумов на городище Алванкент проводит попутные изыскания, собрав значительный вещественный материал [Остроумов 1899: 118–137]. В дальнейшем В.Д. Городецкий проводит обследование некоторых памятников в Чимкентском уезде. В.Д. Городецкий помимо осмотра Жуантобе провел обследование городища Караспантобе. Были собраны первичные данные по исторической топографии памятника, ирригации и произведен сбор подъемного материала. Также собраны данные о городище вблизи Чубаровки, речь скорее всего идет об Узынтобе, памятнике раннесредневекового периода. Вблизи Чубаровки сейчас также находится крупный средневековый памятник – городище Чубаровское, но с большей вероятностью В.Д. Городецкий привел данные по Узынтобе. Далее исследователь фиксирует вблизи Балыкчи городище Торткультобе, в ходе обследования также определяет топографию, проводит сбор подъемного материала [Городецкий 1922: 99–108].

Следующий этап связан с временем установления советской власти и деятельностью новых научных сообществ, вплоть до Великой отечественной войны. Основное внимание исследователей в эти годы было приковано к крупным средневековым памятникам Южного Казахстана, таким как Отрар и Сайрам.

В первые годы советской власти выделяются работы казахских краеведов. В 1926 г. М.Т. Тынышпаев побывал в Чимкентском уезде, где провел краеведческие исследования. М.Т. Тынышпаев осмотрел развалины города под названием Калаш вблизи Караспана, а также городище Торткультобе в районе Балыкчи [Тынышпаев 2009: 246–247].

С началом работы Семиреченской археологической экспедиции был организован Джамбулский археологический пункт, в 1940 г. была проведена разведка по древнему караванному пути. В 1940 г. Джамбулский археологический пункт совершает экспедицию для обследования древнего караванного пути от Тараза до Испиджаба. Результатом данной экспедиции стало обследование городища Торткультобе и Азатлык, Г.И. Пацевич отождествил Торткультобе со средневековым Шарабом, а Азатлык со средневековым Будухкетом [Пацевич 1949: 147–173].

С началом функционирования Южно-Казахстанской археологической экспедиции в 1947 г. произведены работы по выявлению и обследованию памятников средневекового периода. Результатом этих работ стала монография Е.И. Агеевой и Г.И. Пацевича «Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана». Авторы провели большую работу, выявляя и до-

полняя описание средневековых городов, в том числе Караспантобе, Булакквал, Торткультобе и Азатлыктобе. Монография Е.И. Агеевой и Г.И. Пацевича изобилует подробностями топографии отдельных памятников. Ранее такая характеристика не приводилась [Агеева и др. 1958].

Два значительных события для изучения средневековых памятников во второй половине XX в. считается издание «Археологической карты Казахстана» в 1960 г. [АКК] и работы по составлению «Свода памятников истории и культуры Казахстана. Южно-Казахстанская область» [Свод памятников истории и культуры Казахстана (Южно-казахстанская область). Т.1. Чимкентская область 1994], которые велись в 80-е гг., а выпуск Свода был отложен до 1994 г. В ходе составления свода зафиксированы такие крупные памятники средневековья как Караспантобе, городище Чубаровское, Ханкурман, Торткультобе, Азатлыктобе, Каратообе, Мазараттобе.

Следующий этап связан с историей суверенного Казахстана. После развала Советского союза работы на памятниках средневекового периода в Южном Казахстане проводились эпизодически. Только через 10 лет после обретения независимости продолжились масштабные исследования средневековых городов в среднем течении долины реки Арысь.

В первые годы нового тысячелетия на территории Южного Казахстана функционировала Туранская археологическая экспедиция Международного казахско-турецкого университета под руководством М.Е. Елеуова [Талеев 2016: 35–36]. Одним из результатов работ стало издание «Археологической карты» Тюлькубасского района. Отметим, что это одна из первых работ, где даются координаты объектов GPS, а также привлечение новых данных по археологии региона. Зафиксировано несколько крупных средневековых городищ. В особенности выделяются средневековые города – Торткультобе и Азатлыктобе. В результате работ на городище Торткультобе вблизи Балыкчи определена топография средневекового города, а также определена стратегия цитадели и основные периоды обживания. Во время исследований собрано большое количество археологического материала – керамика, каменные артефакты и кости животных [Археологическая карта Южно-Казахстанской области. Тюлькубасский район 2004: 140–147].

С началом функционирования Государственной программы «Культурное наследие» в 2004 году [Караманова 2013], продолжились работы на памятниках археологии средневековья в Южно-Казахстанской области.

В 2004–2005 гг. в рамках программы «Культурное наследие» были начаты работы на цитадели городища Караспантобе. Изначальным результатом работ стало выявление двух строительных горизонтов – верхнего строительного горизонта XVII–XVIII вв. и второго строительного горизонта XV–XVI вв. Вскрыты несколько помещений с дворами и заметным благоустройством [Дудаков и др. 2005: 168–170; Байпаков и др. 2005: 308–310]. В 2006–2008 гг. продолжены работы в разных частях памятника и в его округе. Исследованы строительные горизонты средневекового периода, а также близлежащие памятники, например такие как безымянное укрепленное поселение и городище Калаш [Талеев 2007: 149; Талеев 2008: 188–190; Талеев 2009].

В 2009 году на городище Караспантобе в основном велись раскопки стратиграфического характера. Основные работы проводились на южном склоне цитадели (раскоп-1), на южном склоне рабада (раскоп-2), на Малом Караспане (раскоп-3) расположенном в 900 м к югу от Караспантобе, на участке длинной стены (раскоп-4), расположенном в 200 м к востоку от Малого Караспана (раскопа-3), попутно раскопано погребение раннесредневекового периода (раскоп-6), которое располагалось в 70 м к юго-востоку от Малого Караспана (раскопа-3) [Байтанаев и др. 2010: 251]. Результатом работ на городище Караспантобе в рамках программы «Культурное наследие» стали несколько работ выдающихся отечественных археологов, охватывающих практически все вопросы функционирования средневекового городского центра [Железняков и др. 2007: 76–81; Железняков 2009: 174–195; Ергешбаев 2010: 165–168; Железняков и др. 2010: 38–43; Байтанаев 2016: 62–66].

В рамках работы над докторской диссертацией, Б.А. Байтанаев изучает историческую географию и топографию средневекового округа Испиджаб. В результате локализованы средневековые городские центры в среднем течении реки Арысь, определены караванные пути. Рассмотрена локализация и история таких памятников как Караспантобе, Хурлуг и Торткультобе [Байтанаев 2008: 41–94].

Работы на городище Караспантобе впоследствии продолжены в 2012–2014 гг. под руководством Б.А. Байтанаева. В 2012 году на месте старого раскопа в южной части центрального бугра заложен небольшой раскоп, вскрывший строения горизонта XV–XVI вв. с сопутствующим археологическим материалом [Байтанаев 2012]. В 2013 году к северу от раскопа 2012 года, на месте работ 2004–2007 гг. по площади произведено углубление. Значительных слоев на территории раскопа не обнаружено, но зафиксирован массовый веще-

ственный материал XIII–XIV и XVI–XVII вв. Далее, ближе к центру цитадели были вскрыты конструкции ВСГ и 2СГ на большой площади, показавшие масштабное обживание центральной части города в позднесредневековое время. Было вскрыто 22 помещения позднесредневекового периода [Байтанаев 2013; Байтанаев 2014].

В 2008 г. было начато археологическое исследование городища Ханкурбан. На территории центрального бугра, ближе к северо-западному краю выявлены последовательно залегающие культурные напластования памятника до глубины 6,5 м. Зафиксированы четыре хронологических эпохи, которые относятся к периоду казахского ханства, послемонгольского времени, караханидскому периоду, нижние горизонты относились к тюрко-согдийскому периоду. В раскопе хорошо выражен материалами керамического производства период эпохи тимуридов, начиная с XIV в. В то же время находок керамики, которые относятся к монгольскому периоду и датирующиеся XIII в., явно отсутствуют, что свидетельствуют о временном запустении. В конце эпохи тимуридов городище также пустеет и, возможно, опять обживается, начиная с XVIII в. [Отчет <...> 2008].

Далее работы на центральном бугре были продолжены в 2014–2015 гг. В ходе работ в 2014 г. был заложен раскоп в южной части бугра городища, в результате выявлен последний этап обживания, связанный с поздним средневековьем. Также заложен стратиграфический шурф по южному фасу городища. В 2015 году был заложен раскоп в центральной части городища, вскрыто несколько кварталов жилой застройки позднесредневекового периода [Отчет <...> 2014; Отчет <...> 2015].

Работами 2015–2016 гг. вне бугра городища, с южной его стороны, была вскрыта постройка из жженого кирпича. Вскрытая конструкция представляет из себя остатки средневековой бани. Комплекс бани был многокомнатным. Наличие стен из жженого кирпича, гипocaustной системы, обилие штукатурки с кыром и белым ганчем, присутствие большого количества сфероконусов и тазиков-тагора, а также присутствие отверстий ташнау в центре помещений позволяют трактовать это сооружение как уникальную конструкцию бани местного значения. В 2015 г. было раскопано 3 помещения в восточной части, а в 2016 г. были вскрыты оставшиеся 2 помещения в западной части. Раскопы на рабаде по уровню бани представлены слоями IX–XII вв. [Отчет <...> 2016].

В 2018 г. были продолжены работы на рабаде и на центральном бугре городища. Всего было заложено три раскопа и четыре шурфа. Археологические

исследования городища Ханкурган в 2018 г. показали наличие мощного раннесредневекового горизонта на шахристане, исследование которого в будущем является важным и приоритетом для отечественной науки. Исследования как на рабаде, так и на шахристане подтвердили сильную урбанизацию памятника. В частности, обживание рабада в период с X по XII вв., а шахристана в более позднее время. Данные утверждения являются условными и правильными только для южной части памятника. Возможно, обживание шахристана в разные эпохи было эпизодическим, о чем говорит наличие захоронений ниже уровня обживания XIII–XIV вв. в южной части шахристана [Отчет <...> 2018]

Результатом работ на городище Ханкурган стала аналитическая статья, касающаяся позднесредневековой истории Казахстана. Имеется ряд косвенных свидетельств о том, что городище Ханкурган могло быть ставкой степной знати [Байтанаев и др. 2018]

Археологическое изучение городских центров в среднем течении долины реки Арысь началось недавно. Первый этап был связан со случайными находками в конце XIX века, которые привлекли внимание множества исследователей. Также востоковеды и историки в царское время отмечали важность изучения памятников старины, что отразилось в многочисленных отчетах и заметках. После революции изучение памятников чаще всего было связано с просветительской деятельностью, а также включением ряда памятников в реестры. Этот и предыдущий этап являлись своего рода подготовкой к дальнейшему изучению. Именно на этапе перед Великой Отечественной войной началось масштабное изучение памятников истории и культуры, что отражено в результатах экспедиций тех лет. В послевоенные годы была развернута деятельность ЮКАЭ, что также дало импульс в комплексном изучении памятников археологии [Байпаков 2012: 8]. Во второй половине XX в. в основном изучались памятники раннесредневекового и античного периода, что явилось следствием популярности экспедиций по изучению памятников ранних городов и городских центров на территории таких исторических зон как Согд, Чач, Мавераннахр, Фергана и т.д. Только с обретением суверенитета и с повышенным вниманием к истории страны начато изучение памятников периода развитого (высокого) и позднего средневековья.

Литература

Агеева Е.И., Пацевич Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии Академии наук

Казахской ССР. Алма-Ата: Наука. 1958. Т.5. С. 3-215.

Археологическая карта Казахстана: Реестр / Сост.: Е.И. Агеева, К.А. Акишев, Г.А. Кушаев и др. Алма-Ата: Изд-во Акад. наук КазССР. 1960. 449 с.

Археологическая карта Южно-Казахстанской области. Тюлькубасский район. Туркестан: МКТУ им. А. Яса-ви. 2004. Т.1. 244 с.

Байпаков К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана. Книга I. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2012. 466 с.

Байпаков К.М., Шербаев Р.К. Археологические исследования на городище Караспантобе // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2005 году. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2005.

Байтанаев Б.А. Древний и средневековый Испиджаб. Дисс. на соиск. степени докт. ист. наук. Алматы. 2008. 305 с.

Байтанаев Б.А. Кушанский медальон из Караспана // Вестник НАН РК. 2016. №6 (364). С. 62-66

Байтанаев Б.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Городище Караспан» (промежуточный). Алматы. 2012. Рукопись в Архиве ИА. 23 с.

Байтанаев Б.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Городище Караспан» (промежуточный). Алматы. 2013. Рукопись в Архиве ИА. 64 с.

Байтанаев Б.А. Отчет о научно-исследовательской работе по теме «Городище Караспан» (промежуточный). Алматы. 2014. Рукопись в Архиве ИА. 67 с.

Байтанаев Б.А., Антонов М.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х. Сторожевые «башни» Испиджаба в археологической картографии // Учен. зап. Казан. Ун-та. Сер. Гуманит. науки. 2020. Т. 162, кн. 3. С. 9–20.

Байтанаев Б.А., Ергешбаев А.А., Шаяхметов А.Х. Городище Ханкурган – ставка Аблайхана // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2018. № 3 (15)

Байтанаев Б.А., Сулейманов Р.Х., Сулейменова Ж.Ж., Ергешбаев А.А. Исследования на городище Караспантобе // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2009 году. Алматы. 2010. С. 251

Бартольд В.В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью. 1893-1894. Записки АН. Сер. 8. 1897. Т.1. №4. 151 с.

Боронин К.М. Находка клада монет близ с. Мамаевка в Чимкентском уезде в 1893 г. // Среднеазиатский вестник. Ташкент. 1896. № 9.

Городецкий В.Д. К археологии Чимкентского уезда // Известия Туркестанского отдела Русского географического общества. Ташкент. 1922. Т. XV. С. 99-108.

Дудаков С.А., Шербаев Р.К. Археологические исследования на городище Караспантобе // Отчет об археологических исследованиях по государственной программе «Культурное наследие – 2004». Алматы. 2005. С. 168-170.

Ергешбаев А.А. К вопросу о хронологии длинных стен городища Караспан (предварительные итоги) // Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2010. №1. С. 165-168.

Железняков Б.А. Об особенностях формирования городских рабадов в IX-X вв. на юге Казахстана (городища с длинными стенами) // Известия НАН РК. Серия обществ. наук. №1. 2009. С. 174-195.

Железняков Б.А., Талеев Д.А. Загадка длинных стен // Nomad Kazakhstan. 2007. №1 (13). С. 76-81.

Железняков Б.А., Шербаев Р.К. Семантика изображений рыб на тагоре из городища Караспан-тобе // Родной край. 2010. №1-2 (15-16). С. 38-43.

Караманова М.С. Государственная программа «Культурное наследие» Казахстана: этапы ее реализации и значение // Портал National Digital History of Kazakhstan. 01.10.2013. URL: <https://e-history.kz/ru/first-president/show/12378> (Дата обращения: 28.02.2023).

Остроумов Н.П. Археологическая поездка в селение Мамаевку // Протоколы заседаний и сообщений членов Туркестанского кружка любителей археологии. Ташкент. 1899. № 4. С. 118-137.

Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования городища Ханкурган». ТОО «Археологические изыскания». Шымкент. 2008. 66 с.

Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования городища Ханкурган». ТОО «Археологические изыскания». Шымкент. 2014. 54 с.

Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования городища Ханкурган». ТОО «Археологические изыскания». Шымкент. 2015.

Отчет о научно-исследовательской работе «Археологические исследования городища Ханкурган». ТОО «Археологические изыскания». Шымкент. 2016.

Отчет о научно-исследовательской работе «Проведение археологических исследований на городище Ханкурган». ТОО «Археологические изыскания». Шымкент. 2018. 626 с.

Пацевич Г.И. Памятники междуречья Талас-Арысь // Материалы и исследования по археологии Казахской ССР: Труды Семиреченской археологической экспедиции: Таласская долина. Алма-Ата. 1949. Т.I. С. 147-173.

Свод памятников истории и культуры Казахстана (Южно-казахстанская область). Т.1. Чимкентская область. Главная редакция «Казак энциклопедиясы». 1994. 368 с.

Талеев Д.А. Елеуов Мадияр: биобиблиографический указатель / Отв. ред.: М.М. Буркитбаев, А.Б. Калыш, К.Т. Туенбаева; ред.: А.Ж. Скатова, Ф.С. Аубакирова. Алматы: «Қазақ университеті». 2016. 151 с.

Талеев Д.А. Итоги исследования городища Караспан // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2006 году. Алматы. 2007.

Талеев Д.А. Қараспантобе кешеніндегі 2007 ж. жүргізілген зерттеудің түйіні // Известия НАН РК. Серия общественных наук. Алматы. 2008. №1. С. 188-190

Талеев Д.А. Қараспантобе қалашығында 2008 ж. жүргізілген қазба // Отчет об археологических исследованиях по Государственной программе «Культурное наследие» в 2008 году. Алматы, 2009.

Тынышпаев М.Т. История казахского народа. Алматы: «Санат». 2009. 288 с.

АРХЕОЛОГИЯ

АБИР Р.Қ.

Абир Расул Қуатұлы

Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Алматы қ., Қазақстан;
ar.920531@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАЛАЛАРДЫҢ ЕГІНШІЛІК МӘДЕНИЕТІ (ЖАЗБАША ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ДЕРЕКТЕР БОЙЫНША)

Аннотация. Мақалада Оңтүстік Қазақстандағы орта ғасыр тұрғындарының егіншілік дәстүрлерінің қалыптасуы туралы мәселелер сөз болады. Зерттеудің мақсаты Қазақстанның оңтүстік өңірлеріндегі суландыру жүйесінің қалыптасуымен байланысты зерттеулерге шолу жүргізу, егіншіліктің пайда болуына байланысты пайымдауларға археологиялық талдау жасау болып табылады. Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-шығыс және оңтүстік-батыс өңірлерінің басым бөлігі таулы, құмдауыт, шөлді, шөлейт, кең алқапты және қыратты климаттық аймақтарға жататындықтан, суландыру жүйесін дұрыс ұйымдастыру және сумен қамтамасыз ету мәселесі ежелден маңызды болған. Зерттеу барысында байқағанымыздай, суландыру жүйелері туралы ақпараттар жазба деректері мен өлкетанулық жазбалар, археологиялық және этнографиялық зерттеулер шеңберінде қарастырылған. Зерттеу жұмыстары бір-бірінен тәуелсіз жағдайда жүргендіктен, егіншілік мәдениеттің нақты қалыптасу мерзімдері мен даму динамикасы туралы әртүрлі көзқарастар бар.

Түйін сөздер: Оңтүстік Қазақстан, орта ғасыр, егіншілік, суландыру жүйесі, археологиялық зерттеулер.

КУЛЬТУРА ЗЕМЛЕДЕЛИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ ГОРОДОВ (по ПИСЬМЕННЫМ и АРХЕОЛОГИЧЕСКИМ ДАННЫМ)

Аннотация. В статье говорится о формировании сельскохозяйственных традиций жителей средневековья в Южном Казахстане. Целью изучения является проведение обзора исследований, связанных с формированием оросительной системы в южных регионах Казахстана, археологического анализа рассуждений, связанных с возникновением земледелия. Поскольку большая часть южных, юго-восточных и юго-западных регионов Казахстана относится к горным, песчаниковым, пустынным, полупустынным, широколиственным и высокогорным климатическим зонам, вопрос правильной организации оросительной системы и водообеспечения имеет давнее значение. Как мы видели в ходе исследования, информация о оросительных системах предусмотрена в рамках письменных источников и краеведческих записей, археологических и этнографических исследований. Поскольку исследовательские работы проводятся в условиях, независимых друг от друга, существуют различные точки зрения на конкретные сроки формирования и динамики развития культуры земледелия.

Ключевые слова: Южный Казахстан, средневековье, земледелие, оросительная система, археологические исследования.

Егіншілік мәдениеті Қазақстан территориясындағы орта ғасыр тұрғындарының шаруашылығында бақташылықпен қатар дамыған кәсіптің бірі. Суармалы егіншілік жүйесі басқа өңірлерге қарағанда Қазақстанның оңтүстік аудандарында кеңінен тараған. Бұл аталған аудандардың табиғат зоналарының таулы, құмдауыт, шөл, шөлейт, кең алқапты және қыратты болып келуімен тікелей байланысты. Табиғи-климаттық жағдайдың қолайлы болуы ауылшаруашылық дақылдарының тұрақты өсіп, сапалы және мол өнім алу үшін жерді өңдеу, баптау тәсілдері күрделене түсті.

Археологиялық зерттеулерден Қазақстанның оңтүстік өңірлерін мекендеген тұрғындардың шаруашылығы көп салалы болып, оның ішінде отырықшылардың негізгі кәсібі егіншілік мәдениетінің қарқынды дамығанын байқаймыз. Жалпы Қазақстан аумағында егіншілік дәстүрлері қола және ерте темір дәуірлерінде кең өріс ала бастаған. Қазақстан аумағындағы ортағасырлық ирригациялық жүйе туралы Ө.Х. Марғұлан, К.А. Ақышев, В.А. Грошев, К.М. Байпақов, М.Е. Елеуов және т.б. археологтардың еңбектерінен көруге болады [Марғұлан 1978; Акишев,

1–сур. Аса алқабындағы суландыру жүйесінің орны (Е. Ақымбек бойынша)

Кушаев 1963; Грошев 1996; Байпаков 2012; Елеуов 1999]. Егіншілік мәдениеті туралы XIX ғ. – XX ғ. бірінші жартысында зерттеген өлкетанушы, шығыстанушы ғалымдардың ішінде И.А.Левшин, Ә. Диваев, В.В. Бартольд, С.П. Толстов және т.б. бар [Левшин, 1996; Диваев, 1901; Бартольд, 1965; Толстов, 1948]. Кейінгі кезеңде қазақ жеріндегі диқаншылықты тарихи-этнографиялық тұрғыдан зерттегендерден Ж.О. Артықбаев, У.Х. Шалекенов, Ә. Ахантаева, Т.Е. Қартаева және т.б. білеміз [Артықбаев 2007; Шалекенов, Шалекенов 2003; Ахантаева 2011; Ахантаева 2013; Қартаева 2022].

Қытай, араб, парсы және түркі жазба деректерінде Орта Азияның суландыру құрылыстарына қатысты салыстырмалы мәліметтер кездеседі. Оның ішінде суды пайдаланудағы құқықтық нормалармен байланысты құжаттарды (вакфтық грамоталар) атауға болады [Грошев 1985: 19]. Жергілікті тұрғындардың мәліметтеріне негізделген орыс саяхатшылары, өлкетанушы, археолог, тарихшы, этнограф және т. б. зерттеулері де ерекше маңызды.

В.В. Бартольд өзінің 1893–1894 жж. Орталық Азияға іс-сапары барысында Шу-Талас өңірлері, Ыстықкөл және Іле өзені алқабының ескерткіштерін көріп шығады. 1895 ж. Ташкентте В.В. Бартольдтың ұйымдастыруымен құрылған Археология әуесқойлары Түркістан үйірмесінің отырыстарында қоныстар мен

қалалардың қирандылары, қорымдар, жартас суреттері, жазулар, мазарлар, эпиграфиялық және нумизматикалық материалдар, тас мүсіндер секілді нақты археологиялық ескерткіштермен қатар, ежелгі суландыру жүйелеріне қатысты мәселелер де көтеріліп тұрды [Бартольд 1965].

Оңтүстік Қазақстанның суармалы егіншілігі туралы алғашқы естеліктер Испиджаб және Отырар оазисінің жерлеріне байланысты айтылады. Бұл туралы 630 ж. Ыстықкөл арқылы Ақсу қаласына, Шу өзенінен өтіп Самарқанд қаласына келген қытайлық саяхатшы Сюань-цзянь естелігінде айтылады. Тараздан Шашқа барар жолдағы аумақтың сипаттамасында онда суарылатын егістік жерлер, каналдар болғандығы туралы айтылған [Бартольд 1965: 106]. «Әл-Истахри жазбасында «Испиджаб-қаласы... рабадында оның бақтары мен сулары бар.... оның базарлары көп, ол жемістерге толы, оның мол өнімі бар» деген мәлімет сақталған [Волин 1960: 78]. Әл-Истахридің еңбегін 951 ж. қайта өңдеген Ибн Хаукал, жаңа өңделген еңбегінде «...Біз Испиджаб арналары туралы Әл-Истахриде айтылмағандығын және суармалы егіншілік шаруашылығымен Испиджабта ғана емес, Фарабта да (Отырар) айналысқандығын байқаймыз» – деп жазады [Грошев 1985: 21].

В.А. Грошев әртүрлі ирригациялық құрылыстардың көмегімен жерді қолдан суару Қазақстанның

оңтүстігіндегі ежелгі егіншіліктің басты міндеті саналған, ал суару жүйелерін салу және оларды дұрыс ұстау қоғамдық өндірістің маңызды саласы болды деп пайымдайды [Грошев 1985: 3]. Қаратаудың тау етегінде жер суландыру тау өзендері, бұлақ, қайнар суларынан алынды. Су екпінінің таудан аққан күші суландыратын жерлерге ешқандай ирригациялық құрылысты қажет етпестен емін-еркін ағып, толық жеткен [Ахантаева 2003: 37]. Қазақ халқы ерте кезден бастап-ақ астық дәндерін жармалаумен бірге оларды түктеп, қабығынан, кербегінен тазартып қуырып, екшеп, елеп, желге желпіп ұшырып тазартуды білген. Дән түйгіштерді тастан, ағаштан, күйдірген балшықтан жасаған. Оларды келі, келсап, түйгіш, домбал деп атаған [Толыбеков 1971].

Қазақстанның оңтүстік аймағындағы Сырдария өңірі, Қаратау сілемдері, Шу-Талас және Іле өңіріндегі қолайлы табиғат жағдайы бұл аймақта ежелден ірі егіншілік қоныстарының пайда болуына себеп болды. Хорезм экспедициясы Іңкәрдарияның орта ағысынан б.д.д. VI–IV ғ. жататын қорғандарда суару құрылыстарының сақталғандығын анықтап, жерді қолмен ылғалдандыру әдісі Оңтүстік Қазақстан территориясында б.д.д. I мыңж. ортасында пайда болғандығын дәлелдеді [Толстов 1948: 38].

Қазақстан жеріндегі алғашқы отырықшы мәдениетке байланысты архитектуралық ескерт-

кіштер көптеп табылуы және де Қазақстан территориясында егіншіліктің дамуы сол жердің климатына, атмосфералық жауын-шашынына, басқа да су көздеріне тәуелділігі айқын көрінеді. Тау баурайындағы алқапта суармалы егіспен қатар суарылмайтын тиімді егістіктің түрі де көп орын алған. Өйткені, қысқы және көктемгі жауын-шашынның мол түсуі мұнда ежелден-ақ астық өнімдерін өсіруге мүмкіндік береді. Ал, егіншілік оның ішінде ирригациялық жүйенің алғашқы кезеңі ертеден басталған. Орталық, Солтүстік және Шығыс Қазақстанның табиғи су ресурстарының шектелуі малшылар мен металлургтерді қола дәуірінен бастап қолдан жасалған гидротехникалық құрылыстарды жасауға итермеледі: соның салдарынан атмосфералық және жер асты суларын жинақтау және оны шаруашылық мақсаттарда пайдалану үшін тас бөгеттер, су өткізгіштер, су жинайтын құдықтар жасаған. Сонымен қатар, Оңтүстік Қазақстанда өзендердің көптігі отырықшы жерлердің ерте пайда болуына, суармалы егіншіліктің дамуына және ирригациялық жүйелердің құрылысына қолайлы жағдай тудырды. Өз кезегінде, суару құрылыстарының сипаты Оңтүстік Қазақстан аумағындағы геоморфологиялық ерекшеліктеріне – тауларға, тау бөктері мен жазықтарға (шөлді ойпаттарға) байланысты болады. Жазықтардағы егіншілік оазистері негізінен Сырдария алқабында және

2–сур. Талас өңіріндегі суландыру жүйесінің орны [Ақымбек 2010: 202]

оның салаларында қалыптасқан [Грошев 1985: 3].

Жерді жасанды ылғалдандыру әдісі ретінде суару алғаш рет Қазақстанның оңтүстігінде, Сырдарияның төменгі ағысында ерте темір дәуірінде таралған. Аталған суару тәсілі орта ғасырларда Отырар оазисінде ерекше дамыды. Жазбаша дереккөздерге сәйкес, орта ғасырларда мұнда қалалық өркениеттің орталықтары қалыптасқан. Қалаларда ауылшаруашылық оазистерінің саяси, экономикалық және әкімшілік билігі шоғырланған.

Ибн Хаукалдың жазбасында: «<...>Испиджабтың рабадында бақтар мен суару арналары орналасқан <...> Испиджаб – гүлденген және мол өнім беретін қала. Кедр (Отырар) – Фараб округінің бас қаласы <...> Онда бекіністер мен қамалдар бар. Бұл елде тұзды топырақ бар және Фараб өзенінің батысында батпақтар мен егістік алқаптар бар» деген ақпарат кездеседі [Бетгер 1957: 24]. Берілген үзіндіде сол кездегі суару каналдарының бар екендігі туралы деректер біз үшін қызығушылық тудырады. Бірнеше ғасырлар бойы үздіксіз суару аймақтың тұздануына әкелген. Өңделген егістік алқаптары қайталама жасанды ылғалдандыру әсерінен туындаған тұздануды үнемі бастан кешірген. Осылайша, суармалы егіншілік мұнда көшпелі (ауыспалы) сипатта болды, кейбір учаскелерді мезгіл-мезгіл тастап, жаңаларын игеру немесе бұрын пайдаланылған аймаққа қайта оралуы туралы қорытынды жасауға болады (1,2-сур.). Дереккөздерге сәйкес, табиғи-географиялық жағдайы негізінен осы аймақтың қазіргі климатына сәйкес келді. Нәтижесінде суармалы егіншілік мұнда қосымша ұйымдастырушылық-шаруашылық және агротехникалық шараларды қажет етті.

Мұнда кең аумақты қамтитын егістік алқаптары алып жатты, сондықтан суару каналдарының кең желісі болды деп болжауға болады. Әл-Макдисидің «Фараб қаласында (Отырар) X ғ. аяғында 70 000-ға дейін ер адам өмір сүрген» деген дерегі маңызды. Халық санының осындай болуы ауылшаруашылық өнімдеріне қажеттіліктердің артуына байланысты, елеулі жер учаскелері мен оларды суару арқылы қанағаттандырылуы тиіс екені сөзсіз. Егіс алқаптарын кеңейту үшін сатуға астық өндіру қажет болды. Біз бұған дәлелді әл-Макдисиден табамыз: «Испиджаб – үлкен округтік қала. Оның рабады және меинасы бар. Меинада жабық базарлар – кенеп базары және мешіті орналасқан. Олар егіннің нашарлығын білмейді және харадж төлемейді. Олардың жемістері кішкентай, дәмі жақсы және жағымды». Қалада зығыр базардың болуы, сөзсіз, мақтаның кең таралуы мен өсірілуін

және жергілікті халықтың осы негізде тоқумен айналысуын көрсетеді, бұл саудагерлерге «ақ маталармен бірге түріктердің құлдарын» сыртқы нарыққа шығаруға мүмкіндік берді [Волин 1960:80-83].

Әл-Масудидің Отырар оазисіндегі Сырдарияның тасуы туралы «<...> Су тасқыны кезінде өзен ені 30-дан астам фарсахтың кеңістігін толтырды, содан кейін төбелерде орналасқан ауылдар мен иеліктерге қайықтардың көмегімен хабарланды» деген жазбасы ерекше қызығушылық тудырады [Бартольд 1965:106]. Біз бұл жерде табиғи апаттардың үздіксіз орын алып тұрғандығын және сондай бір оқиға кезінде алынған негізгі дерек деп білеміз. Себебі, үлкен егістік алқаптарын сумен қамтамасыз ету барысында мұндай табиғи апаттар орын алып отыратындығы анық болса, үлкен бөгеттерде су тасқынына қарсы пайдаланылған гидротехникалық қалдықтардың табылуы айтылған деректермен байланыс тауып отыр.

Қорытындылай келе, Қазақстан аумағында егіншілік мәдениетінің қола және ерте темір дәуірлерінен бастау алып, орта ғасырда жалғасын тапқандығын жерді жасанды суландыру жүйесіне байланысты жергілікті тұрғындардың мәліметтеріне негізделген саяхатшы, өлкетанушы, археолог, этнограф, тарихшы, және т.б. зерттеулерден байқаймыз. Оңтүстік Қазақстанда жауын-шашын аз жауатын аудандарда орта ғасыр тұрғындары ауыл шаруашылық өнімдерін мол алу үшін егістік жерлерді жасанды ылғалдандыруға өзен, көл және жер асты суларын гидротехникалық құрылыстар арқылы пайдаландығандығын көрсетеді. Оңтүстік Қазақстандағы егістік алқаптарды суландыру жүйесіне байланысты келтірілген деректер мен археологиялық зерттеулер өзінің құндылығын жойған жоқ. Алдағы уақытта жоғарыда келтірілген ғылыми пайымдауларды кейінгі жылдары анықталған мәліметтермен өзара салыстыра отырып, жаңа сипаттағы зерттеулер негізінде жалғастыру қажет.

Әдебиет

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: Наука. 1963. 320 с.

Ақымбек Е.Ш. Суландыру жүйесінің орындары // Жамбыл облысы тарих және мәдениет ескерткіштерінің Жинағы. Талас ауданы. Алматы: Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. 2010. 223 б.

Артыкбаев Ж. Ақтоғай, Ақсарай, Қазалы көне қоныстары жөнінде // Алаш тарихи-этнографиялық журналы. 2007. №2 (11). 41-50 бб.

Ахантаева Ө.Ж. Ежелгі егіншілік дәстүрлері // Қазақ тарихы. 2003. №2. 36-38 бб.

Ахантаева Ә.Ж., Сыр өңірінде ежелгі дәуір кезеңінде егіншіліктің дамуы // Қазақ Ұлттық университетінің Хабаршысы. Тарих сериясы. 2011. № 3 (62). 32-35 бб.

Ахантаева Ә.Ж., XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы Перовскі мен Қазалы уезі қазақтарының диқаншылығы // ҚР ҰҒА Хабарлары. Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар сериясы. 2013. № 1 (287). 42-46 бб.

Байпаков К.М. Оседлость и земледелие у саков и усуней Жетысу, начало градостроительства // Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга I. Урбанизация Казахстана в эпоху бронзы – раннем средневековье. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2012. 390 с., илл.

Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Сочинения. Том III. Москва: Издательство Восточной лит-ры. 1965. 763 с.

Бетгер Е.К. Извлечения из книг «Пути и страны» Абул-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды Среднеазиатского Государственного университета им. В.И. Ленина. Археология Средней Азии. IV. Ташкент: САГУ. 1957. С. 20-21.

Волин С. Сведения арабских источников IX-XVI вв о долине р.Талас и смежных районов // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Т.8. 1960. С. 72-92.

Грошев В.А. Древняя ирригация Юга Казахстана (В связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). Алматы: Наука. 1996. 351 с.

Грошев В.А. Ирригация Южного Казахстана в средние века. Алма-Ата: Наука. 1985. 156 с.

Диваев А. Промыслы и занятия туземцев Азиатского города Ташкента // Туркестанский вестник. 1901. №33. 26 апреля. С.169.

Елеуов М.Е. Қалалардың суландыру және тазалық жүйелері // Тарих ғылым. докт., диссер... Алматы: Өл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті, 1999. 360 б.

Қартаева Т.Е. Егіншілік пен бау-бақша шаруашылығы // Сыр-арал этнографиясы. Алматы: «Қазақ кітабы» баспасы. 2022. 512 б.

Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. Қайта басылымы. Алматы: Санат. 1996. 656 с.

Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата : Наука. 1978. С. 3-36.

Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. М.: Московский государственный университет. 1948. 352 с. + 87 табл.

Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов в XVII начале XX вв. Алма-ата: Наука. 1971. 633 с.

Шалекенов У.Х., Шалекенов М.У. История и этнология народов Амударьи и Сырдарьи в XVIII–XX вв. Алматы: Қазақ университеті. 2003. 312 с.

АРЫНОВ Қ. С.

Арынов Қуаныш Сүйіндікұлы

Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті,

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

kuanish_85@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ СЫҒАНАҚ ҚАЛАСЫНЫҢ ШЫҒЫС ҚАҚПАСЫ

Аннотация. Мақалада 2009–2021 жж. аралығындағы ортағасырлық Сығанақ қаласының шығыс қақпасының археологиялық зерттеу кезіндегі ашылу барысы баяндалады және әр жылғы қазбаның өзіндік ерекшеліктері мен едістері, жобалары талқыланады. Қаланың шығыс қақпасы мен қамал қабырғаларының салыну технологиясына, архитектуралық ерекшеліктері мен құрылыс материалдарына талдау жасалынады. Сондай-ақ аймақтағы ортағасырлық қалалардың қақпаларымен салыстырмалы түрде қаралып талдау жасалынып, қосымша ғылыми тұжырымдар айтылады. Қазба жұмыстары барысында табылған заттай деректер негізінде қаланың шығыс қақпасы мен қамал қабырғаларының салыну уақыты анықталады. Сонымен қатар, олардың шығыс қақпа мен қамал қабырғаларының күні бүгінге дейін ашылу деңгейіне және жобаларына талдау жасалынады.

Түйін сөздер: Сығанақ қаласы, археология, мәдени қабат, мұнара, кесік, қазба, керамика, қорған, орта ғасыр, қала, қақпа.

ВОСТОЧНЫЕ ВОРОТА СРЕДНЕВЕКОВОГО СЫГАНАКА

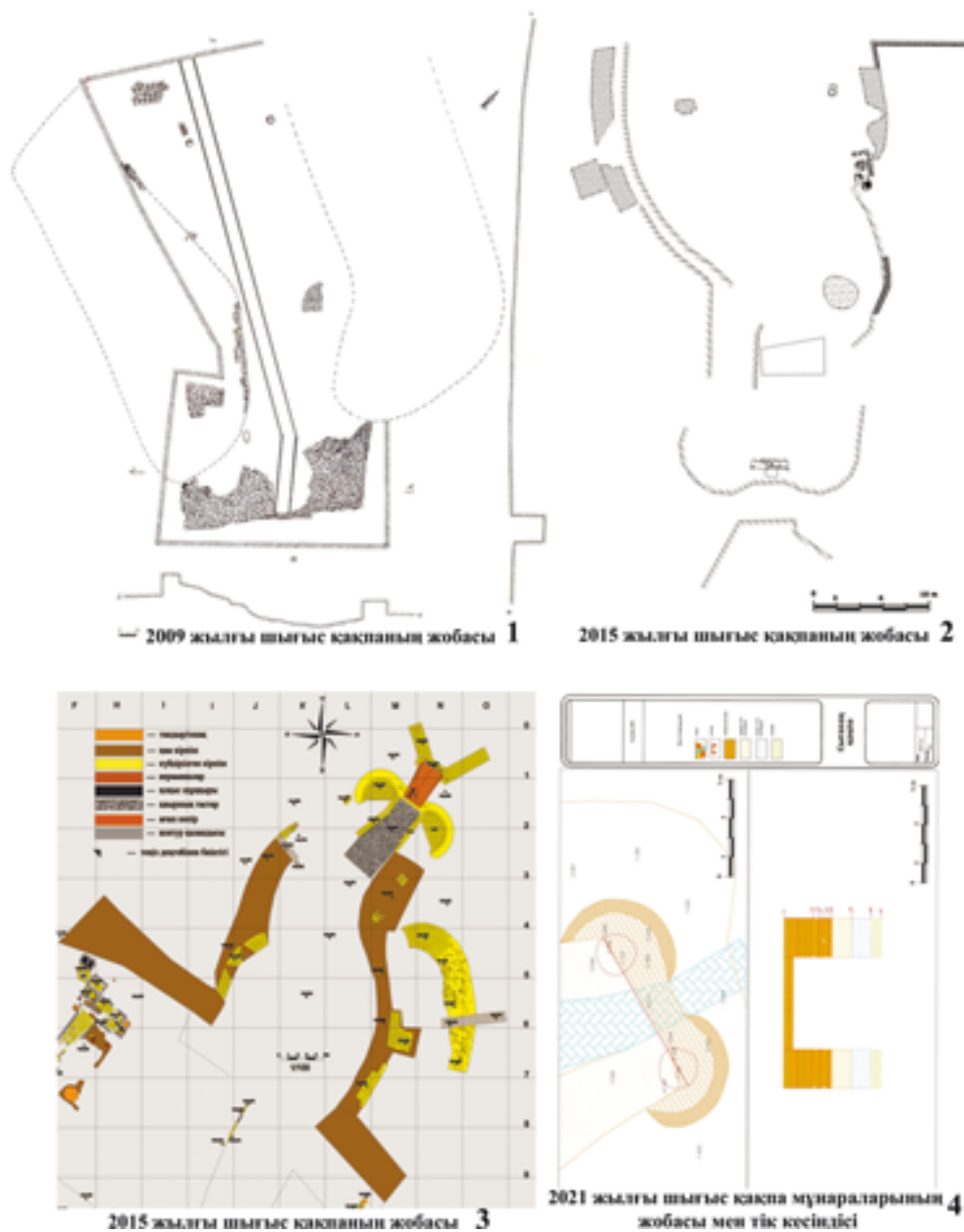
Аннотация. В статье приводятся данные о специфических особенностях и методах раскопок восточных ворот средневекового города Сыганак. Полевые исследования проводились в период с 2009–2021 гг. Проведен анализ технологии строительства ворот и крепостных стен города, архитектурных особенностей и строительных материалов, с сопоставлением имеющихся данных о воротах ближайших средневековых городов региона, озвучены дополнительные выводы. На основании вещественных данных, полученных в ходе раскопок, определяется время строительства восточных ворот города и стен крепости.

Ключевые слова: Сыганак, археология, культурный слой, башня, разрезы, раскопки, керамика, курган, средневековье, город, ворота.

Ортағасырлық Сығанақ қаласы Ұлы Жібек жолы бойындағы маңызды қалалардың бірі болып саналады. Оңтүстік өңірдегі археологиялық ескерткіштердің ішінде ортағасырлық Сығанақ қаласының тарих сахнасында алатын орны ерекше. Өз заманында бірнеше хандықтың астанасы болып, шартараптан келген саяхатшылар мен саудагерлер қалаға тамсана қарап, өз жазба деректерінде баяндап кеткен. Қазіргі таңда сан ғасырларды ішіне бүккен биік бір төбешікке айналған. Қала туралы жазба деректерді нақтылай түсу үшін қаланың бірнеше жерінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізіледі. Соның ішінде қалаға кіретін бас қақпаға, яғни шығыс қақпа мен қамал қабырғаларына зерттеу жұмыстары жүргізіліп, архитектуралық ерекшеліктеріне біршама қол жеткізеді.

Ортағасырлық Сығанақ қаласы Қызылорда облысы, Жаңақорған ауданы, Сунақата ауылынан 2 км батыста орналасқан [Лерх 1870: 11]. Сығанақ қаласы орта ғасырларда тоғыз жолдың торабында орналасқан ірі сауда және саяси орталықтардың бірі болды, оның ғұмыры сонау алғашқы орта ғасырдан басталған. Қаланың пайда болуы, дамуы, гүлденуі мен күйреуі кезеңдері жайлы білетініміз аз болып отыр.

Ортағасырлық Сығанақ қаласының негізгі шығыс қақпасында қазба жұмыстары 2009–2021 жж. аралығында жүргізіліп, бүгінде де өз жалғасын тауып келеді [Жолдасбаев және тб. 2011: 45–46.]. Қақпа қамалға жапсарлана орналасқан, жобасында өте күрделі қақпа құрылысының бір бөлігі ашылды (1:6-сур.). Сығанақ қаласының қақпасы өзіндік архитектуралық ерекшелігі

1-сур. Сығанақ қаласы. Шығыс қақпаның әр жылдағы жобалары

бар құрылыс болып табылады. Бұл қақпа осы өңірдегі анықталған Сауран, Отырар қалаларының қақпа құрылысынан өзгешелеу [Смагулов және тб. 2011: 127]. Сауран қаласындағы 2009 ж. ашылған қақпа асты бағанының тұғыры екі бөліктен тұрады (2:1-сур). Ал, Сығанақ қаласында бір ғана қақпа асты баған тұғыры орналасқан. Мұндай ашылып жабылатын қақпа тұғырлары әр түрлі болуы қазылған ордың еніне байла-

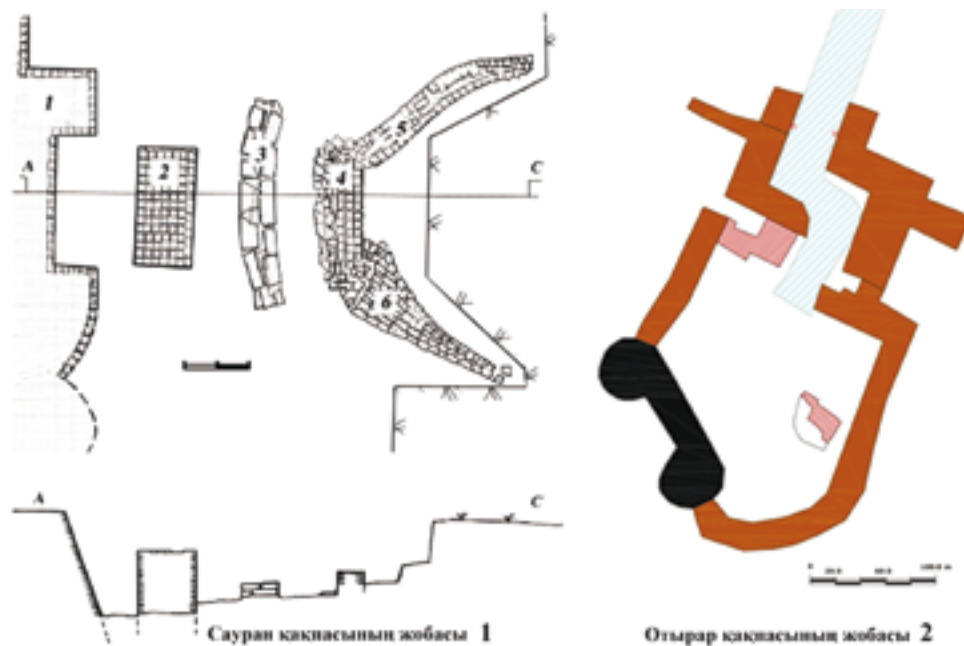
нысты болуы мүмкін. Сауран мен Отырар қалаларының қақпа алды орларының терең әрі енді болуының арқасында баған тұғырлары екі жерден тұрғызылған. Аталмыш қалалар сияқты Сығанақ қаласының негізгі платформасы да күйдірілген қыштан қаланған, ал екі қапталдағы мұнарасы пахсадан жасалған және негізгі платформа алға 4,5 м шығыңқы болып келеді.

Сығанақ археологиялық экспедициясының 2015 ж.

маусымдық қазба жұмыстарын Сығанақ қаласының қақпасына, яғни 2009-2013 жж. № 9 қазбаны жалғастырады [Жолдасбаев және тб. 2016: 286]. Қазба жұмыстары қақпа алды орталық көшенің оң және сол жақ бөліктерінде жүргізілді. Нәтижесінде күйдірілген қыштардан қаланған құрылыстар анықталады. Қамалдың оңтүстік бөлігінен қарауылхана қызметін атқарған бөлме орны ашылды. Ашылған құрылыс орта ғасыр археологиясы үшін жаңалық болып табылады, себебі күйдірілген қыштан қаланған қақпа кешеніне кіретін бекініс жүйесінде оқ ататын екі атыс ойығы (бойницалар) сақталған. Мысалы Сауран қаласында осындай атыс ойықтар тек қорған қамалында кездеседі, олар саз кесектен жасалған. Құрылысты ашу барысында екі ойық толығымен ашылды, сақталу дәрежесі жақсы, анық көрініп тұр. Өзірге орта ғасыр қалаларында мұндай сақталған қалдықтар жоқ. Ашылған атыс ойықтың оңтүстік-шығыс бөлігін шарты түрде 1, ал солтүстік-батыс бөлігін 2 деп белгіленді. Атыс ойықтардың ені 12–13 см., биіктіктері 80 см. Осы үлгідегі оқ атқыш ойықтар қамалдың келесі бөлігінде болуы мүмкін. Себебі шеңбер тәрізді иіліп келген қорғаныс жүйесінің төменгі бөлігі ашылды. Күйдірілген қыштан қаланған қорғаныс жүйелерінің қалыңдықтары бір-бірінің өлшемдерімен дәл келеді. Осы қорғаныс жүйесін негізге ала отырып қалада екі қақпа болуы ықтимал. Алғашқы қақпа су өтетін ор арқылы қорғалған болса, екінші ішкі қақпа осы екі жақты оқ атқыш

ойықтарда орналасқан әскердің көмегімен қорғалған болуы мүмкін. Бұл атыс ойықтардың орналасуына, қабырғалардың қиылысуына қарағанда қаланы қорғаушы садақшылар тар терезе – ойықтар арқылы бірінші қақпаны бұзып кірген жау әскерін екінші қақпа алдында күзетші садақшылардың іс қимыл әрекетіне өте ыңғайлы жасалған. Сонымен қатар қорғанының екі жақ қабырғалары және солтүстік-шығыс бөлігінде Қарауылхана ашылды (1:2-сур.). Қарауылхананың ішкі бөлігінде XVIII ғ. тіршілік белгілері байқалады. Атап айтсақ күйдірілген қыштың бөліктерінен құрастырылған орындар /выкладки – төсемелер/ бірнеше жерде сақталған. Қазба барысында еденнен XVIII ғ. керамика үлгілері анықталды. Атап айтар болсақ сырлы керамика сынықтарымен қатар тандыр қақпағының басы, ірі қара мал сүйектерімен, ақбөкеннің екі мүйізімен /мүйіздердің ұштары кесілген/, ұсақ мал жағы /екі бөлігі/, темір өндірісі қиғасы тәрізді зат табылды. Сығанақтың қорғаныс жүйесі көршілес орналасқан ортағасырлық Отырар, Сауран және Түркістан қалаларының қорғаныс жүйесіне қарағанда өзгеше ерекшеліктері бар екендігі анықталды. Ғылыми тұрғыдан және Сығанақты туристік нысанға айналдыру үшін бұл табылымның маңыздылығы аса жоғары екенін ескере отырып қақпа алдынан басталатын көшенің екі бойындағы бекініс қалдықтары ашылды [Жолдасбаев және тб. 2016: 286].

2018 ж. жүргізілген археологиялық зерттеулер қаланың қақпасындағы қорған қамалдары мен

2-сур. Сауран және Отырар қалаларының қақпалары

3-сур. Шығыс қақпадан табылған жәдігерлер

мұнараның сыртқы жақтарында жүргізілді [Жолдасбаев және тб. 2019: 8]. Бұл алаңда қазба жұмыстарын жүргізудің басты мақсаты қақпаға жалғасқан қорған қабырғаларының формасы мен көлемін анықтау, сонымен қатар консервациялық жұмыстарға дайындау болып табылатын. Осы мақсатқа байланысты қақпаның орталық бөлігінде (көшеде), оң және сол жақ қорған қамалының сыртқы бөліктерінде археологиялық қазба жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде қақпаның оңтүстік бөлігіндегі қорғаныс қамалының сақталған бөлігінің ұзындығы 18 м, қалыңдығы 3,5 м, сақталған бөлігінің биіктігі болса 1,60 м екендігі анықталды. Қорғаныс қамалы қам кесектен тұрғызылған, ішке қарай кіріңкі бағытта батысқа қарай ұзарып, қаланың негізгі қорғаныс қамалына қосылған (1:3-сур.).

Қақпаның сол жақ қапталында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының барысында тағы бір мұнараның ізі анықталды. Мұнара күйдірілген қышпен қаланған. Күйдірілген қыштардың көлемі 27x27x6 см. Мұнараның сақталған бөлігінің ұзындығы 5,87 м, биіктігі болса 0,90 м. Ашылған мұнара қыштары 9 қатарға дейін жалпағынан қаланған, оның үстіңгі бөлігіндегі қыштар бір қатар тігінен қаланған. Қыштардың қалануы осы реттілікті қайталап отырған. Қаландылар арасынан әртүрлі өрнектегі қыш қаптамаларда құрылыс материалы ретінде қаланып жіберген. Мұнараның қышпен қаланған бөлігінің қалыңдығы 2,77 м, ал радиусы болса 6,72 м.

2021 ж. жүргізілген қазба барысында қақпаның екі қапталындағы мұнаралардың ортасына аумағы 2 м қазба салынып, оң және сол қапталындағы жаса-

лу құрылымы анықталды (1:4-сур.). Жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде мұнараның сақталған беткі қабатынан, яғни қақпаның табан жолынан 1,55 м тереңдікке дейінгі аралықта қыштар жалпағынан қаланып, төменгі бөлігі 1,55–1,8 м тереңдікте қыштарды бір қатар тігінен қаланған [Арынов және тб. 2022: 233.]. Мұндай үлгідегі қаланды 2013 ж. аталмыш қақпаның аспалы көпірінің қарсы бетін ашу барысында және мұнара қаландыларынан көруге болады. Мұнараның сақталған беткі қабатынан

2,45 м тереңдікке дейінгі аралықта қыш қаланса, оның астында 1 м тереңдікте ашық сарғыш түсті саз платформасы жасалған, ал оның астынан 1 м тереңдікке дейінгі аралықта көкшіл түсті саздан жасалған платформа анықталды. Барлау кесігінің нәтижесінде мұнараның сақталған беткі қабатынан 4,45 м тереңдікте жер қабаты анықталды. Мұнара құрлысында пайдаланылған қыштардың көлемдері әр түрлі болып келуде: 27x27x6, 26x26x5, 23x23x5 см, қыштардың бір бөлігі ашық сарғыш түсті саз балшықтан құйылса, бір бөлігі ашық қызғыш түсті саз балшықтан құйылып арнайы пештерде күйдірілген. Қыштарды қалау барысында арасына ашық көкшіл түсті сазды пайдаланған. Осы үлгідегі күйдірілген қыштар Жамбыл облысы, Шу өңіріндегі ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласындағы қазба кезінде анықталған XI–XII ғғ. құрылыс нысандарынан көруге болады [Акymbek, Baibugunov 2013: 236.]. Қолданып отырған күйдірілген қыштар орта ғасыр кезеңдерінде көптеп қолданған.

Жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде мұнараның беткі қабатынан, яғни табан жол деңгейінен боялғандыстүбініңсынықтарышықты. Ыдыстүптерінің бірінде екі балық бейнеленсе, екіншісінде алты күлтелі гүл бейнеленген. Сондай-ақ мұнара құрлысында күйдірілген қыш арнайы дайындалған саз балшық және маңайдағы XII–XIV ғғ. жататын кесенелердің әрлеуші қыш қаптамаларын пайдаланылғандығы анықталды [Акишев и др. 1970: 207]. Себебі, қазба жұмысы барысында қаланды арасынан XII–XIV ғғ. жататын әрлеуші қыш қаптамалардың бірнеше бөліктері қаланды арасынан кездесті. Мұндай қаптамалардың шығуы мұнара

және қақпа құрылысының соғыс салдарынан бұзылып, қайта қалпына келтіру кезінде пайдаланғандығын көруге болады.

Ыдыс түбі. Сырланған орта кесенің табанының диаметрі 0,7 см бұл орта кесенің қалыңдығы 0,5 см. Қоңыр-қызылт түске сары түспен екі лақа балық бейнеленген. Шебер қарама-қарсы жүзген екі лақа балықтың бастарын бір-біріне бұрған сәтін өте керемет бейнелеген. Яғни балықтар бастарын бір-біріне бұра отырып, дөңгелене гүлдің ойынын жасайды. Екі балықтың оң жақтарындағы үш желбезектері гүлдің күлтесі, ал құйрықтары гүл сабақтары тәрізді керемет үйлесім тапқан (3:1-сур.).

Ыдыс түбі. Сырланған орта кесенің табанының диаметрі 0,7 см бұл орта кесенің қалыңдығы 0,6 см. Жасыл түске ашық жасыл түспен алты күлтелі гүл бейнеленген. Гүлді айналдыра тағы бір өрнек байқалады. Шамасы төрт жарты шарды бір-бірімен түйістіре, түйіскен жерлеріне кішкене күмбезше түсірген (3:2-сур.).

Қыш қаптамалар. Қыш қаптамаларға тоқталатын болсақ сыртқы формасына, жасалу техникасына, ою өрнегіне қарай алуан түрлі. Ою өрнектері өсімдікті және геометриялық болып келген қыш қаптамалардың кейбірінің рельефті ойықтарына, майоликалық қаптамаларды сындырып өрнек ішіне отырғызған. Аталған қыш қаптамалардың көпшілігі бір-бірімен қиюласатындай жасалған. Ішінде шексіздік белгісінің күрделі геометриялық өрнекпен ұштасқандары да кездеседі (3:3-сур.).

Қорыта келе, Сығанақ қаласының қақпасы өзіндік архитектуралық ерекшелігі бар құрылыс болып табылады. Қақпа мен қорған қамалдарында 2009 ж. бері қазба жұмыстары жүргізілген болатын. Осы мақалада әр жылғы қазбаның өзіндік ерекшеліктері мен қазба әдістері және жобалары талқыланды. 2009 ж. қақпа құрылысының ор алдындағы мұнара қалдықтары тазаланған болатын. Ал, 2015-2018 жж. екі мұнаралы қақпа, алдыңғы платформа, қамалды жағалай орналасқан ор және қорған қабырғалары белгілі бір аумақта ашылып, нәтижесінде қақпадағы екі қорғаныс жүйесі болғандығы анықталды. Анықталған шығыс қақпа мұнараларын қайта қалпына келтіру мақсатында 2021 ж. ортасына аумағы 2 м болып келетін қазба кесіндісі салынып, 5 м тереңдікке дейін қазылып, жасалу құрылымын анықтауға қол жеткізілді. Сығанақ қақпасын өңірдегі анықталған ортағасырлық Сауран, Отырар қалаларының басты қақпаларымен салыстырмалы талдау жасай отырып, қақпа құрылымдарының ұқсастығы мен ерекшелігі анықталды [Арынов және тб. 2022: 233]. Аталмыш қалалардың қақпаларында аспалы көпірлердің орналасуы, қақпаның ішкі бөлігінде

күзетшілерге арналған бөлмелердің орналасуы және ішкі бөлігінің құрылымы тар қиылыстар түрінде болып келуі бір-бірімен ұқсастығын көрсетуде. Ал, Сығанақ қақпасының ортағасырлық Сауран және Отырар қалаларының қақпаларынан ерекшелігі, қақпаның ішкі бөлігінде күзетшілерге қосымша бір мұнарасының болуы және негізгі платформа алға 4,5 м шығыңқы болып орналасуында (2:2-сур.). Сонымен қатар, қақпаның ішкі бөлігінен қақпаға жоспарлана салынған қыш қаптамалы қабырғаның оң қапталынан қыш қаланды қорғаныс ойықтарының орналасуы, аталмыш қақпаның жоғарыда аталған қақпалардан ерекшелігін көрсетеді.

Ғылыми жетекші: Ph.D Е.Ш.Ақымбек

Әдебиет

Yeraly Akymbek and Beibit Baibugunov. Minaret of Medieval City Aktobe. // World Academy of Science, Engineering and Technology. Vol:78 2013-06-24.

Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). Алма-Ата: Наука Каз. ССР. 1972. 213 с.

Арынов Қ.С., Амантуров М.Қ., Малдыбекова Л.Ж. Ортағасырлық Сығанақтың шығыс қақпасы: құрылымы және ерекшеліктері // Отан тарихы. 2022. №3. 225-235 бб.

Жолдасбаев С., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Арынов Қ. Сығанақ қалашығының шығыс қақпасында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары // Ясауи университетінің хабаршысы. 2019. №1 (111). Б. 7–17.

Жолдасбаев С., Қожа М., Жетібаев К., Бахтыбаев М., Мургабаев С., Арынов Қ., Малдыбекова Л., Амантуров М. Сығанақ қаласында 2015 жылы жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // Қазақстанның тарихи-мәдени мұраларының өзекті мәселелері: өткені, бүгіні мен болашағы. М. Елеуовтың 70 жылдық мерейтойына арналған халықаралық ғыл.-тәж. конф. мат-ры (Алматы қ., 6 мамыр 2016 ж.) / Жауапты ред. А.Б. Қалыш. I-бөлім. Алматы: Қазақ университеті. 2016. 312 б.

Жолдасбаев С., Мургабаев С., Бахтыбаев М., Нурханов Б., Арынов Қ. //Ортағасырлық Сығанақ қаласы ғылыми жобаның 2009 жылғы (аралық) есебі. Түркістан: Халықаралық қазақ түрік университеті. Археология ғылыми зерттеу орталығы. 2011. 61 б.

Лерх П.//Археологическая поездка в Туркестанский край в 1867 году. СПб.: Типография Императорской Академии Наук. Вас. Остр. 9-я л. №12. 1870. 39 с.

Смагулов Е.А., Лушпенко О.Н., Ержигитова А.А. Мост северных ворот средневекового Саурана // Известия НАН РК. Серия обществ. Наук. 2011. №3. 127 с.

АХМЕДОВА Г.Р.

Ахмедова Гюльпери Раминовна

Институт археологии, этнографии и антропологии НАН Азербайджана,

г. Баку, Азербайджан;

gulperi_akhmedova@mail.ru

СТЕКЛЯННЫЕ УКРАШЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ШАМКИР – БРАСЛЕТЫ

Аннотация. С древних времен Азербайджан был одним из первых центров стекольного производства в той географической области, которую он представляет. Наряду с большим количеством материальных и культурных остатков при раскопках городища Шамкир, являющегося одним из важных средневековых памятников региона, были обнаружены изделия из стекла. Полученные данные подтверждают широкое использование изящной стеклянной посуды в домашнем хозяйстве. Фрагменты кувшинов, чаш и парфюмерных емкостей типа куза показывают, что в основном они изготовлены из прозрачного стекла с высоким профессионализмом и украшены геометрическим орнаментом. Среди стеклянных украшений наиболее распространены стеклянные браслеты различных цветов. Классификация стеклянных браслетов в статье основана на аналогичных свидетельствах.

Ключевые слова: Азербайджан, Шамкир, средневековья, городища, стеклянных браслетов

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ШАМКИР ҚАЛАСЫНЫҢ ШЫНЫДАН ЖАСАЛҒАН ӨШЕКЕЙЛЕРІ – БІЛЕЗІКТЕР

Аннотация. Ежелгі заманнан бері Әзірбайжан географиялық аймақтағы шыны өндірісінің алғашқы орталықтарының бірі болды. Аймақтың маңызды ортағасырлық ескерткіштерінің бірі болып табылатын Шамкир қаласын зерттеу барысында көптеген археологиялық артефактілермен қатар шыныдан жасалған бұйымдар табылды. Зерттеу нәтижелері үй шаруашылығында талғампаз шыны ыдыстардың кеңінен қолданылуын растайды. Құмыралардың, тостағандардың және парфюмерлік ыдыстардың сынықтары мөлдір шыныдан жоғары кәсіби шеберлігімен жасалғанын және геометриялық ою-өрнектермен безендірілгенін көрсетеді. Шыныдан жасалған зергерлік бұйымдардың ішінде әр түрлі түсті білезіктер жиі кездеседі. Мақалада аталған білезіктердің жіктелуі бір-біріне ұқсас дәлелдерге негізделген.

Түйін сөздер: Әзірбайжан, Шамкир, орта ғасырлар, қала, шыны білезіктер

Гянджа-Газахский регион, являющийся одним из исторических областей Азербайджана был одним из ранних центров производства стекла. Это было связано с наличием в древности всех видов сырья, необходимых для производства стекла на этой территории – начиная со стекольного песка и заканчивая средствами окраски [Nuriyev 1981]. Регион также известен месторождениями – залежами стекольного песка. Мастера художественного стекла творчески подходили к художественному оформлению керамических изделий создавали свои оригинальные формы, изобретали новые способы украшения изделий.

Во время раскопок городища Шамкир, являющимся одним из значительных средневековых памятников региона, были собраны многочисленные остатки материальной культуры. Эти археологические материалы,

обнаруженные в культурном слое раскопчного участка, относящегося в основном к IX–XII вв., состоят из керамических и стеклянных сосудов, орудий труда, медных монет, предметов украшения, металлических предметов, строительных материалов и т. д. [Достиев 2011: 45].

Стеклянные изделия представлены образцами фрагментов посуды, оконных стекол и украшений. Целых стеклянных сосудов еще не было найдено, но по обломкам горловин, венчиков, донышек, ручек и стенок можно восстановить первоначальную форму сосудов. В ходе их изучения удалось установить, что в процессе их формования выделяются две основные стадии. На первой стадии создается полуфабрикат, а на второй ему придают окончательную форму и декорируют [Достиев 2011: 45–46].

Рис. 1. Браслеты, обнаруженные на городище Шамкир

Среди стеклянных изделий, найденных на городище Шамкир, было обнаружено множество обломков украшений, к которым относятся главным образом фрагменты браслетов, колец, а также бус и подвесок. Среди предметов украшения чаще всего встречаются разноцветные стеклянные браслеты (рис. 1), [Dostiyeva 2016: 54]. Необходимо отметить, что браслеты являлись самым распространенным видом женских украшений в средневековом Азербайджане.

По форме сечения браслеты можно разделить на круглые, овальные, плоские, плосковыпуклые, прямоугольные, треугольные и крученые. Также встречаются

гладкие и жгутобразные браслеты, причем сечение последних, могло иметь форму круга или треугольника. Некоторые браслеты имеют трубчатую и лентообразную формы. Диаметр подобных изделий составляют 4,5–5 см, толщина 0,3–0,4 см. Цвет у браслетов с гладкой или витой поверхностью разнообразный (черный, желтый, зеленый и т.д.).

Абсолютное большинство браслетов изготовлены из стекла черного цвета. Далее по частоте встречаемости можно выделить изделия, изготовленные из желтоватого и зеленоватого стекла.

Рассмотрим стеклянные браслеты, обнаруженные в разные годы на территории средневекового города Шамкир:

- обломки браслетов черного цвета, плосковыпуклого сечения, диаметр 6–8 см;
- обломки гладкого черного и зеленого витого браслетов круглого сечения, диаметр 7–9 см;
- обломки браслетов круглого сечения, гладкие и витые, синего, черного, зеленого цвета, диаметром 5–7,5 см;
- обломки гладких браслетов плосковыпуклого сечения черного и зеленого цвета, диаметром 4,5–6,5 см.

Концам некоторых стеклянных браслетов придавали вид змеиных головок. Это объясняется сильным влиянием культа змеи в древнейшие времена [Dostiyeva 2016: 57].

Браслеты гладкие, витые, с вкраплениями, круглого и плосковыпуклого сечения, зеленоватого, черного, синего цвет, прозрачные и глухие встречались в раскопках Бейлаган, Баку и Кабалы. Аналогичные материалы обнаружены обломки браслетов были найдены также и в других средневековых городищах Азербайджана [Безбородов, Якобсон 1960: 194-196; Нуриев 2009; Достиев 2011: 47]. Сравнение отдельных обломков стеклянных браслетов с целыми экземплярами дает

возможность для формирования представления об их форме и возрасте. Что касается возраста браслетов, то их можно отнести к IX–XII вв. [Dostiyeva 2016: 57].

В Азербайджане имелось достаточное количество богатого сырья, необходимого для производства стекла – кварцевый песок, сода, известь, лесные материалы, ресурсы огнеупорной глины и т.д. Увеличение обработки металла также оказывало влияние на развитие производства стекла. Изготовление разноцветных стеклянных браслетов требовало от мастера специального умения. Для получения каждого цвета их отдельно плавил и к сырью добавлялись разные химические вещества. Во время изготовления стекла зеленого цвета к ее составу добавляли железный и медный оксид. Стекло желтого цвета получали добавления в слиток серы и каменного угля. Браслеты изготавливались в форме, путем растяжки и закручивания. Для браслета, изготовленного, с руки хватало температуры в 1200 градусов. Если изготавливали в форме, то тогда использовался более жидкий сплав [Щапова 1983]. Химический класс $\text{Na}_2\text{O}-\text{CaO}-\text{SiO}_2$ включает в себя продукцию ближневосточных и среднеазиатских ремесленных центров. Некоторые Шамкирские браслеты могли быть произведены в Гянджинской мастерской по производству стеклянных украшений, которая, вероятно, работала с привозными заготовками.

Стеклянные браслеты из средневекового города Шамкире по морфологическим, технологическим признакам и химическому составу имеют аналогии в памятниках Сибири, Прикамья, Иран и Средней Азии [Достиев 2011: 46–47].

Исследователи утверждают, что круглые, полукруглые и квадратные сечения браслетов были повсеместно распространены в Азербайджане и отмечают находки некоторых образцов с городищ Бейлаган, Шабран, Шамахи и Гянджа [Безбородов, Якобсон 1960; Достиев 2011; Dostiyev и др. 2013]. Отметим также, что стеклянные браслеты известны на всех средневековых памятниках Азербайджана, где велись археологические раскопки.

Научный руководитель:

д.и.н., профессор Достиев Тарих Мейрут оглы

Литература

Nuriyev A.B. Qafqaz Albaniyasının şüşə məmulatı və istehsalı tarixi. Bakı: Elm. 1981. 152 s.

Dostiyev T.M., Bəşirov R.Y., Mirzəyev R.H., Hüseynli N.N. Orta əsr Şəmkir şəhəri: arxeoloji qazıntılar və artefaktlar. Bakı: Çarşıoğlu. 2013. 516 s.

Dostiyeva S.T. Orta əsr Şəmkir şəhər yerindən tapılmış şüşə bəzəliklər haqqında // Azərbaycan arxeologiyası, №2. 2016. S. 52-61.

Безбородов М.А., Якобсон А.Л., 1960. Химическое исследование средневековых стекол из Байлакана // СА. №4. 1960. С. 194-196.

Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании (III-VIII вв.). Баку: Маариф. 2009. 434 с.

Достиев Т.М. Стекло в средневековом Азербайджане // Наследие. №2 (50). 2011. С. 44-47.

Щапова Ю.Л. Очерки истории древнего стеклоделия. М.: МГУ. 1983. 200 с.

БАЙТАСОВ М. Ж.

Байтасов Мақсат Жәуітқұлы

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы,
Түркістан облысы, Қазақстан;
baytas.maksat@mail.ru

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ АРҚЫЛЫ КЕЛГЕН ЖӘДІГЕРЛЕР

Аннотация. Мақалада ортағасырлық Отырар қаласының Ұлы Жібек жолымен байланысы, керуен жолдары туралы айтылады. Оңтүстік Қазақстанның керуен жолдары жөнінде зерттеулер жүргізген Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Л.Б. Ерзакович, К.М. Байпақов, М.Е. Елеуов және т.б. археологтардың еңбектері талданады. Отырар қаласының Иран, Орта Азия, Сібір, Моңғолия, Қытай және т.б. аймақтармен сауда байланыстарын орнатқаны қарастырыла отырып, музей қорындағы керамикалар салыстырмалы талданады. Сонымен қатар, «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының қорындағы Ұлы Жібек жолы арқылы келген басқа да жәдігерлер туралы айтылады.

Түйін сөздер: Музей, археология, Ұлы Жібек жолы, сауда, керуен жолдары, жәдігерлер.

ЭКСПОНАТЫ С ВЕЛИКОГО ШЕЛКОВОГО ПУТИ

Аннотация. В статье рассматриваются связь средневекового городища Отрар с Великим Шелковым путем и его караванными путями. Анализируются труды археологов Е.И. Агеевой, Г.И. Пацевича, Л.Б. Ерзаковича, К.М. Байпакова, М.Е. Елеуова и др., проводивших исследования вдоль караванных путей на территории Южного Казахстана. Проводится сравнительный анализ керамики из фондов Государственного археологического музея-заповедника «Отрар», на основе которого можно утверждать, что население городища Отрар установило торговые связи с Ираном, Средней Азией, Сибирью, Монголией, Китаем и др. регионами. Кроме того, приводятся сведения и о других импортных экспонатах, обнаруженных при исследованиях городища.

Ключевые слова: Музей, археология, Великий Шелковый путь, торговля, караванные пути, экспонаты.

Отырарды Ұлы Жібек жолының ежелгі қазақ жерінде батыстан шығысқа қарай тартылған Каспий және Арал теңіздерінің жағалауындағы қалалардан кейінгі Сыр бойындағы негізгі сауда керуен жолдарының түйісуінде жатқан Сырдың орта ағысындағы бас қала деп тануымызға болады. Өйткені, Отырардың ортағасыр авторларының барлық дерлік географиялық және тарихи шығармаларында ескерілуі тектен-тек емес.

Археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесіне сүйенсек, Отырар қаласының негізі б.д. I ғ. жатады. Яғни, ол алғашқы рет VIII ғ. араб дерек көздерінде кездеспей тұрып-ақ елеулі елді мекенге айналған. Ежелгі парсылардың «Авеста» атты жазба ескерткіштерінде «Қанға қаласы» туралы мәліметтер ұшырасады [Отырар 2005: 291]. Отырар туралы мәліметтер негізінен араб, парсы, қытай тілдеріндегі деректерде жиі кезде-

седі. Саяхатшылардың бірі Отырарды Арыс өзенінің Сырға құятын жеріндегі аса бай, құнарлы алқаптың астанасы деп көрсетсе, енді бірі көшпелілердің Қаратау бөктеріндегі бекіністі қамалдарының бірі дейді. Жолаушылардың тағы бірі Бөген мен Арысты кесіп өтіп, Таразға бет алатын керуен жолының басталатын тұсы деген дерек қалдырған.

Қытай мен Жерорта теңізін жалғастырып жатқан Ұлы Жібек жолының Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетіндігі үлкен маңызға ие болды. Өйткені, керуен жолдары түйіскен осы маңда VIII–X ғғ. жарыса дамыған бірнеше қалалар бой көтерді. Олар Отырар, Тараз, Испиджаб, Сауран, Ясы, Арсубаникент, Сығанақ сияқты ежелгі қалалар керуен жолының бойында жатқандықтан сауда ісінде үлкен міндет атқарды.

Оңтүстік Қазақстанның керуен жолдары жөнінде

алғаш мәліметтер топтамасын жасаған Е.И. Агеева мен Г.И. Пацевич болды, кейін осы тақырыпта Л.Б. Ерзакович арнайы мақала жазды. К.М. Байпақовтың зерттеулерінде Қазақстан арқылы өткен Жібек жолының жалпы бағыттары әңгіме етілсе, М.Е. Елеуовтың монографиясында Қазақстанның оңтүстік аймақтары Шу мен Талас өңірлері арқылы өткен Ұлы Жібек жолы және керуен жолдарының тармақтары сипатталады.

Отырар қалажұртынан қазба барысында XIII–XIV ғғ. қабаттарынан табылған қоладан жасалған айна, күмістен жасалған Қытай, Шығыс Түркістан, Орта Азия, Таяу Шығыстан келген заттарды атауымызға болады. XIII ғ. аяғы – XIV ғғ. қабатынан табылған ал, өзі Сирияда құйылып алтынмен апталған, түрлі-түсті эмальдармен өрнектелген шыны флакон, Хорасандық қола сия-сауыт – Таяу Шығыстың қолөнер орталықтарымен болған сауда байланыстарды көрсетеді.

Жергілікті сауда-саттықтың дамуының айқын көрінісі деп жергілікті түркі билеушілері соқтырған бір бетінде арыстан бейнелі, екінші жағында таңбалары бар теңгелері бар таңбаларды айтуға болады. Олар Отырар, Құйрықтөбе, Марданкүйік, Алтынтөбе қалажұрттарын қазу барысында табылған. Отырар алқабынан табылған теңгелерді Р.З. Бурнашева зерттеп, үш топқа бөлген. Олар VII–VIII ғғ. жатады және жергілікті сауданы қамтамасыз етті. Осы теңгелер Отырар, Құйрықтөбе және т.б. қалажұрттарын қазу барысында табылған. Отырардың төл теңгелері иеліктің қала мен ауыл-аймақ, отырықшы мен көшпелілер арасындағы сауданы қамтамасыз етті [Бурнашева 2006: 255].

Сонымен қатар, импортты керамикалық заттардың арасында иран люстрасымен қатар, қытай селадонның атауымызға болады. Отырар қалажұртының XIV ғ. қабатынан тіктөртбұрышты формадағы селадон вазасы табылды. Төрт аяғы және мойнында екі тұтқасы бар, биіктігі 6,5 см. Ваза өсімдік тектес өрнекпен әшекейленген. Осыған ұқсас заттар Волганың төменгі ағысындағы Селитр қалашығында табылған. Отырарда темір дәуіріне жататын Алтын Орда немесе Орта Азиядан шыққан кашинді бұйымдар мен «кобальт» типті қытай фарфорлары жиі табылып тұрады. Кашинді бұйымдар Отырарда сирек дүние, сондықтан олардың шетелдік бұйымдар екеніне күмән жоқ. Қытайдың «кобальт» үлгісіндегі фарфорына еліктеу Иранда XIV ғ. бастап, XIV ғ. аяғы – XV ғ. басынан бастап Орта Азия мен Алтын Ордада орын алды. Л.Б. Ерзаковичтің бізге айтқанына қарағанда аталған бұйымдар XIII ғ. екінші жартысына – XIV ғ. бірінші жартысына жататын өртенген үй ішінен табылды [Ерзакович, Ходжаев 1991: 68]. Жалпы кашиндік бұйымдар Отырарда сирек

кездеседі. Отырар қалажұртындағы XIV ғ. Бердібек сарайының бөлмелерін қазу барысында піл сүйегінен жасалған шахмат тасы – «шах» фигурасы табылды. Шахмат тастарын жергілікті жерде дегеннің өзінде оны жасау үшін шетелдік саудагерлерден піл сүйегін сатып алу қажет-ақ. Бұл сауда-саттықтың үнділік бағытын көрсетіп тұр [Қожа 2017: 206].

1904 ж. Отырарда қазба жүргізген А.К. Кларе айдаһар бейнелі ыдыс сынығының шыққанын айтып өтеді. Жалпы, бұл бұйымдарға қарап отырып, Отырардағы үстем тап өкілдері арасында сырт жақтан әкелінетін қымбат және нәзік ыдыстарға деген сұраныстың жоғары болғанын көрсетеді. Яғни, осы ыдыстар моңғол-темірліктер дәуірінде Қытай мен Иран, Алтын Ордамен тығыз байланыстар орнағанын көрсетеді [Қожа 2017: 206].

Қазіргі таңда осы археологиялық қазба барысында табылған, аталған жәдігерлер мен қытай форфорларының, иран ыдыстарының бірнеше даналары «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығында сақтаулы. Өзіндік белгі-бейнесімен ерекшеленетін ТК1687 ОМАҚМ, ТК2285 ОМАҚМ, ТК3979 ОМАҚМ нөмірлі қытай форфорынан жасалған ыдыс бөліктері бар. Ыдыс бөліктерінің негізгі беттеріне қытай өрнектері, айдаһар бейнелі суреттер түсірілген. Археологтардың зерттеуі бойынша ыдыстардың хронологиясы XIV–XVI ғасырлар деп берілген. Сонымен қатар, ТК2864 ОМАҚМ иран ыдысының сынық бөлігі Отырар қалажұртындағы қазба барысында табылған. XIV ғ. жатады. Ыдыстың сыртқы бөлігі көк бояумен боялған, бетіне адам бейнесі бейнеленген. Уақытында бұл заттардың керуен жолының бойымен бізге жеткені, сауда байланыста болғанының дәлелі.

Сыр бойының қалалары бір-бірімен керуен жолдары арқылы байланысып жатты. Жолдар Отырар арқылы да өтіп Арыстағы Арсубаникентке, одан Кедерге, Шауғарға, Сауран мен Сығанаққа баратын. Сығанақ аймағында асау Сырдың сол жағалауына өтетін өткел болған. Осы өткел арқылы Сырдарияның құйылысындағы Жентке және оғыздардың астанасы Жаңақентке апаратын даңғыл жол өткен. Испиджаб арқылы теріскей жаққа созылып жатқан үлкен жол Қаратаудың солтүстік баурайындағы Құмкент, Бабата, Созақ қалаларына апаратын Бұл жерден Сарыарқаға, Ырғыз бен Ертіс жағалауларына қарай жолдар тарамданып жататын. Отырардан Арысты бойлап Ұлы Жібек жолы бойындағы Тараз бен Баласағұнға апарды, ал Сырдарияны жоғары бойлай жүрсе, таптурын болған керуен жолы Шаш пен Ферғанаға алып барады. Оңтүстік-батысқа қарай құдықтарды бойлай жүрсе, Қызылқұм арқылы Бұқар Соғдысына, Мерв-

ке, Нишапурға және Таяу Шығыстың қалаларына, ал батысқа қарай жүрсе Хорезмге, Еділ бойына, Кавказға, Қара теңіз жағалауына және Қырымға кететін жолдар басталатын Сырдариямен төмен қарай бойлаған жол Арал жағасына және Солтүстік Оралға апаратын. Қаратау жоталарынан Орталық Қазақстанның ұшы-қиыры жоқ кең даласы басталады [Сыздықов, Жолдасов 1992: 18–19]. Сондықтан Отырарды жаулап алу басқыншыларға қай кезде де Сыр бойына тұтастай билік орнатып, әмірін жүргізгендей болып көрінетін. Көрнекті археолог, шығыстанушы А.Н. Бернштам: «Бүкіл Орталық Азияда, қай жағынан алып қарағанда да, Отырар сияқты мұндай өте қолайлы және өте қауіпті жағдайда болған қаланы табу қиын», – деп айтуы осындай жағдайларға байланысты айтылса керек [Ежелгі Отырар 1997: 13].

Жібек жолының бойымен тек бұйымдар мен заттар ғана келіп қойған жоқ, сонымен қатар, діни сенімдер де тарала бастады. Зерттеушілердің деректеріне қарағанда Жібек жолы арқылы шығыстан будда діні, Сириядан, Ираннан және Арабиядан қасиетті ислам дініміз таралды, мемлекеттер арасына елшілер қатынады, саяхатшылар мен зияратшылар сапар шекті. Қалай болғанда да V-XV ғғ. Отырар Арал бойындағы көшпелі тайпалармен сауда жасайтын орталық, Иран мен Орта Азиядан Сібірге, Моңғолия және Қытайға қатынайтын маңызды сауда жолы болды. XV ғ. кейін Ұлы Жібек жолында орналасқан Таяу Шығыс елдері мен Қытай арасындағы сауда байланыстары құлдырай бастады. Бірақ, көрші жатқан Ресей және Сібірге жаңа сауда жолдары ашылады. Осының нәтижесінде Сырдарияның орта ағысында орналасқан Отырар, Түркістан, Сауран және т.б. қалаларда қазақ және Орта Азия теңгелерінен бөлек А. Михайлович патша соқтырған орыс мыс теңгелері кең ауқымда

қолданысқа енеді. Сондықтан, бұл жөнінде солтүстікке бағыт алған жолдарда заттардың алуан түрлілігі мыс теңгенің маңызды болғаны жазба деректерде келтірілген [Байпақов, Нұржанов 1992: 61].

Жалпы қорыта айтқанда, Отырар өңірі өзінің өсу жолында үлкен белестерді бастан кешіргенін жоққа шығаруға болмайды. Сонымен қатар, Ұлы Жібек жолы арқылы көрші тұрған халықтармен өзара тығыз байланыс жасай отырып, көшпелі тіршілік пен отырықшылықтың ұштасқан төл өркениетін, сауда қарым-қатынастың ерте кезеңдерден қалыптасқанын аңғартады.

Әдебиет

Байпақов К.М., Нұржанов А.А. Ұлы Жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан. Алматы: Қазақстан. 1992. 61 б.

Бурнашева Р.З. Денежное обращение в городах Южного Казахстана в XV-XVIII вв. Туркестан: Туран. 2006. 255 с.

Ежелгі Отырар: Альбом-кітап / Құраст. Ж. Нұсқабайұлы, Ө. Жәнібек / Ағылшын тіліне аударған Н. Голиков. Алматы: Рауан. 1997. 176 б.

Қожа М.Б. Ортағасырлық Отырар тарихы. Тарихи-археологиялық деректер негізінде. Алматы: Орхон. 2017. 206 б.

Орта ғасырдағы Отырар керамикасы / Құраст. К.М. Байпақов, Л.Б. Ерзакович. Алматы: Өнер. 1990. 212 б.

Отырар. Энциклопедия. Алматы: Арыс. 2005. 291 б.

Свод памятников истории и культуры Южно-Казахстанской области, Отрарский район. Алматы: Баур. 2007. 346 с.

Сыздықов К., Жолдасов С. Ата қоныс. Шымкент: Жұлдыз. 1992. 18-19 б.

БОЛАТБЕКҚЫЗЫ С.

Болатбекқызы Самғар

Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан;

bolatbekkysamgar@gmail.com

ТАСМОЛА МӘДЕНИЕТІНІҢ АЗА-ТҰТУ ҒҰРЫПТЫҚ КЕШЕНДЕРІ

Аннотация. Мақалада Тасмола мәдениетінің ғұрыптық кешендері, олардың талдануы, салыну мақсаттары, «мұртты обалармен» байланысын, хронологиялық мәселерімен зерттелу ауқымдылығы жөнінде жазылған. 2022 ж. Есіл археологиялық экспедициясы зерттеген Баубек батыр 2 обасы мен басқада аймақтарда табылған құрбандық орындарының ерекшелігі мен ғұрыптық кешендері туралы жазылған. Баубек батыр 2 обасынан табылған қыш ыдысын керамолог маман зерттеген, жасалу техникасы мен құрамы туралы зерттеу жүргізген.

Түйін сөздер: Тасмола мәдениеті, құрбандық орындары, «мұртты обалар», еске алу кешендері, керамика.

ПОМИНАЛЬНО-ПОГРЕБАЛЬНЫЕ КОМПЛЕКСЫ ТАСМОЛИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье приводятся данные о ритуальных комплексах тасмолинской культуры, проводится анализ целей сооружения, масштабы данного явления, связи с курганами «с усами» и изучения хронологических вопросов. Проанализированы особенности жертвенников и материальных артефактов, обнаруженных при изучении одного кургана могильника Баубек батыр 2, исследованного в археологическом сезоне 2022 г. Также приводятся данные о технологии изготовления керамического сосуда, обнаруженного в могильной яме.

Ключевые слова: Тасмолинская культура, типы жертвенников, «курганы с усами», поминально-поминальные объекты, керамика.

Аза тұту дәстүрі әлем халықтарындағы отбасылық ғұрыптың ажырамас бөлігі болып табылады. Аза-тұту кешендеріне этнографиялық түсініктеме берген профессор Ә.Т. Төлеубаев сөзіне сүйенер болсақ, аза-тұту, немесе «қоштасу, еске алу» кешендері деп адам қайтыс болғаннан кейін бір жыл ішінде орындалатын рәсімдер мен нанымдар кешенін айтамыз [Төлеубаев 1991: 104-105].

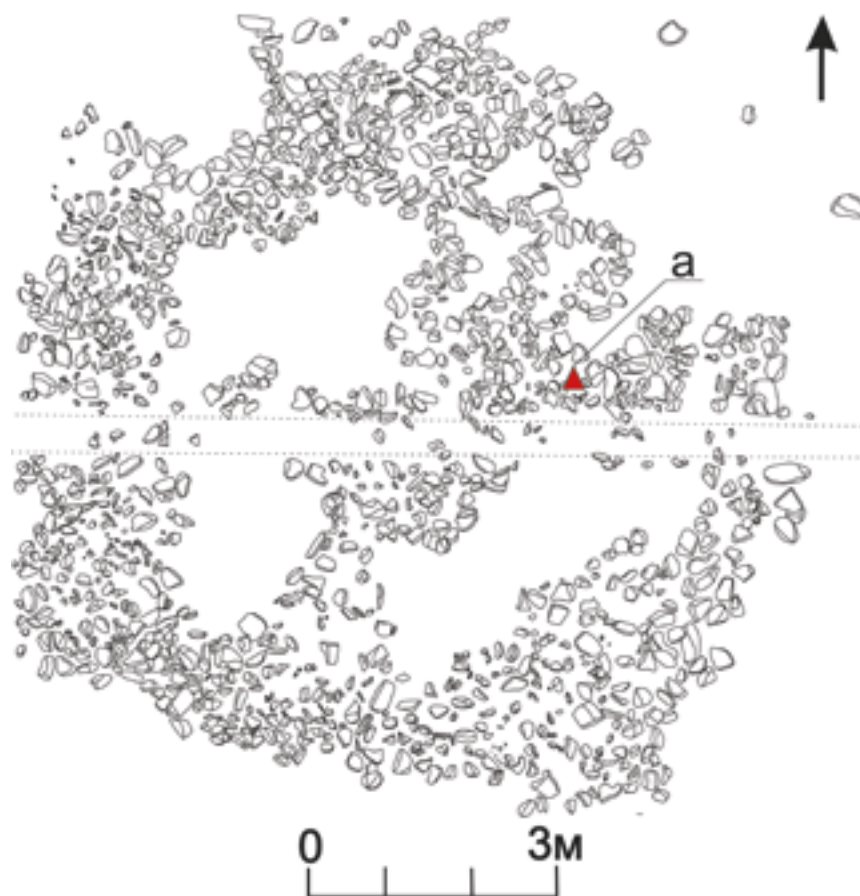
Далалық Еуразияның көшпенділеріне тән аза-тұту ғұрыптарының ең көне археологиялық көріністерін біз тасмола мәдениетіне тиесілі деп есептелетін «мұртты» обалардан көре аламыз.

«Мұртты» оба кешені адам жерленетін негізгі обадан, мал сүйектері мен қыш ыдыстар қойылатын серік обадан және одан шығысқа қарай тартылған екі тас тізбектен тұрады. Тас тізбектердің ені 1,5–2 м-ге, ұзындығы 20–200 м-ге жетіп, доғалана салынады. Серік обада жерлеу орны болмайды, материкте деңгейінде әдетте жылқы қаңқасы немесе оның жеке бөліктері, ал шығыс бөлігінде бір немесе сирек жағдайда екі қыш ыдыстар кездеседі. «Мұртты» обаларға ернеуі сыртқа

сәл шығынқы және тік келген түбі тегіс ыдыстар тән. Олар қолмен таспалы қалыптау әдісімен жасалған. Керамика құрамында ұсақталған гранит және кварцтық құм кездеседі. Қамырдың күйдіру сапасы нашар болып келеді [Байпаков, Таймагамбетов 2006: 147].

«Мұртты» оба кешендерінің зерттелуі тасмола мәдениетінің зерттелу тарихымен тығыз байланысты. Тасмол мәдениетінің зерттелу тарихын негізі үш кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Біріншісі 1946–1959 жж. аралығында А.Х. Марғұлан мен М.Қ. Қадырбаевтың ОҚАЭ шеңберіндегі жұмыстарын қамтиды. Қазба жұмыстары Шығыс Сарыарқаның оңтүстігінде Карабин, Қанаттас және тағы да басқа қорымдарда жүргізілді. Осы аралықтағы зерттеу жұмыстарының нәтижесінде Орталық Қазақстанның ерте темір дәуірінің кезеңдемесі талқыланып, жерлеу рәсімінің, материалдық мәдениеттің және шаруашылықтың негізгі ерекшеліктері анықталды. Ескерткіштердің таралу аумағының шекаралары анықталып, олардың жергілікті-аумақтық ерекшеліктеріне назар аударылды.

1-сур. Баубек батыр 2 обасының сызбасы

Екінші кезеңге 1959–1968 жж. аралығы жатады. 1959–1963 жж. ОҚАЭ құрамында ерте темір дәуірінің жеке отрядын басқарған М.Қ. Қадырбаевтың бастамасымен Орталық Қазақстанның солтүстік-шығыс шекараларында көрнекі ескерткіштер ашылады. 1964–1966 жж. жұмыстар шығыс аймақтың орталық аудандарының ескерткіштерін зерттеуге арналды. Обалардың қатты тоналуына байланысты 30-ға жуық жерлеу орындарының зерттеу материалдары жарияланбаған, олардың қысқаша сипаттамалары ғана жартылай сақталған [Қадырбаев 1969].

1967–1968 жж. Балқаштың солтүстік-шығысындағы бірқатар обалар зерттелді, екінші кезеңде Орталық Қазақстан халқының ерте көшпенділер мәдениетін зерттеу негізделді. Тасмола проблематикасы бойынша негізгі тұжырымдалар жарияланды [Бейсенов 1997: 7]. Осы кезеңде М.Қ. Қадырбаев Ертіс-Қарағанды каналындағы зерттеу жұмыстарын жүргізеді. Зерттеу барысында Шідерті өзенінің бойында бай және

материалдарының алуан түрлігі бойынша ерекшеленген обалар ашылады. Материалдардың басым көпшілігі металдан жасалған ат-әбзелдер, қоладан жасалған мүсіндер, аң стиліндегі алтынан және сүйектен жасалған әшекейлерден тұрды. 1966 ж. М.Қ. Қадырбаев Тасмола шатқалын зерттей келе, б.д.д. VII–III ғғ. аралығын қамтитын тасмола мәдениетін бөліп көрсетеді [Қадырбаев 1966].

М.Қ. Қадырбаев «мұртты» обалардың топырақ пен тастан жасалған обалардан сан жағынан аз екенін атап көрсетеді. Олардың қатынасы шамамен 1:10 құрайды. Обалар конструкциясының ұқсастығы, обалардың тас тізбектеле темір дәуірі обаларының жанында орналасуы оларды бір археологиялық мәдениет аясында біріктіруге негіз болады [Хабдулина 2007: 183-184].

Үшінші кезең 1970 ж. басында басталса да, ғылыми ізденістер тұрақтап қалды. 1988–1993 жж. аралығында А.З. Бейсенов 50 оба зерттеді, 13 ескерткіш б.д.д. III–I ғғ. қамтыды. А.З. Бейсенов Тасмола мәдениетін

зерттей келе екі топқа бөледі: автономды обалар тізбектеле отырып орналасқан, жерлеу орны жоқ; «мұртты» обалар, шығыс жағында жерлеу орындары орналасқан. Бұл екі топта барлық зерттелген нысандардың 88% құрады [Бейсенов 1997: 18].

Хронологиялық тұрғыдан қарағанда, Тасмола мәдениетінің ескерткіштері екі кезеңге бөлінеді: б.д.д. VII–VI ғғ. және б.д.д. V–III ғғ. Мәдениеттің бірінші кезеңі жерлеу құралдарының белгілі бір жиынтығымен сипатталады. Бұл шығыңқы ұңғысы бар екі қанатты және шегелі үш қанатты қола жебе ұштары, тіктөртбұрышты ұштығы және көбелек тәрізді жетесі бар қанжарлар (ақинақтар), қола үзеңгі тәрізді ауыздықтар мен әр түрлі сулықтар, қола айналар. Екінші кезеңге ұңғымалы үш қырлы қола жебе ұштары, «шығыршықты ауыздықтар», қола айналар тән [Байпаков, Таймағамбетов 2006: 147].

Негізінен тасмола мәдениетімен байланысты деп есептелінген «мұртты» обалардың мерзімін анықтауда біраз пікірталастар бар. Оңтүстік Оралдың археологтары Орталық Қазақстан мен Оңтүстік Оралдың «мұртты» обаларының радиокөміртекті хронологиясы б.д. III/IV–VII ғ. ортасын қамтиды деген қорытындыға келеді. Орталық Қазақстанда б.д.д. II ғ. басы–V ғ. аралығын қамтығандығын айтады. Зерттеушілердің пікірінше, «мұртты» обалар Орал-Қазақстан даласы көшпенділерінің ғұрыптық кешендері болып табылады [Грудочко 2019: 21–24].

Орал ғалымдары Ұлы қоныс аудару дәуіріндегі этномәдени байланыстарды зерттей отырып екі гипотезаны ұсынады: «мұртты» обалар VI–VIII ғасырлардағы түркі тілдес көшпенділердің ескерткіштері («ерте түркі» көзқарасы, С.Г. Боталов); «мұртты» обалар V–VI ғ. жатады, олардың пайда болуы IV–V ғғ. геосаяси оқиғалармен байланысты («хионит-эфталиттік» көзқарас, И.Е. Любчанский) [Грудочко 2017: 42–43, 148–161].

И.В. Грудочко «мұртты» обаларда көктем-жаз айларында бір ретті ғұрып өткізілген ескерткіштер ретінде қарастырады. Олардың пайда болған бастапқы аумағын Жоңғария деп болжайды [Грудочко 2019: 90–93, 126–127].

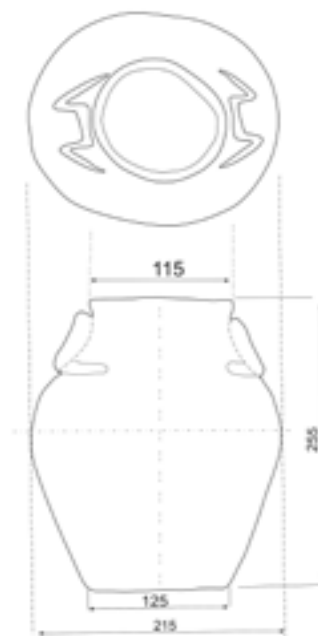
Қазіргі таңда «мұртты» обалар ерте кезеңге тиесілі негізгі оба, және кейінгі (ғұн, түркі, қыпшақ) кезеңде ритуалды мақсатта (ата-баба әруағына табыну, құрбандық шалу) салынған серік оба мен тас тізбектерден тұрады деген пікір басымдық алып келе жатыр деп айта аламыз [Жұмабекова, Базарбаева 2022: 65–66].

«Мұртты» обалардың ғұн, ерте түркі кезеңдеріне дейін өмір сүруі көшпенділердің дүниетанымындағы ата-баба культімен байланысты болса керек. Түркілер сенімі бойынша олардың ата-бабалары ұрпақтарының

өмірі мен денсаулығын қорғайды, туған-туыстарын тастап кетпейді деп саналған [Сейдаметов, Қадыров 2016: 15–16]. Ата-бабаларға, олардың қабірлеріне деген ерекше көзқарас ғасырлар бойы дала халқына тән болып, ұрпақтар жадында сақталғандығын ата-бабалардың бейнесі салынған қыпшақ мүсіндерін орнату дәстүрі дәлел бола алады. Қыпшақтар қайтыс болған ата-бабалардың құрметіне ғибадат ету кешендеріне, қасиетті орындарға тас мүсіндер орната отырып олардан қолдау табатындарына сенген [Ермоленко 1994: 158–163].

Тасмола мәдениетінің зерттелмеген, дегенмен кең таралған ескерткіштер түріне қарапайым тас құрылыстан тұратын құрбандық орындары кіреді. Тастан жасалған құрбандық шалу орындары қола дәуірі мен ерте темір дәуірлеріне тән деп саналады. Бұл ескерткіштер көбінесе Орталық Қазақстанда жиі кездеседі.

Соңғы 15 жыл ішінде мұндай ескерткіштерді зерттеп жүрген бірден-бір археолог А.З. Бейсенов болып табылады. Ғалым тастан жасалған құрбандық шалу орындарын бірнеше түрлерге бөліп көрсетеді: 5–8 тастардан тұратын, пішіні шеңбер, сопақша, тіктөртбұрышты келген құрбандық орындары; үсті таспен жабылған сақина түрінде жасалған құрбандық орындары; жерге қазып қойылған, тік плиталардан жасалған құрбандық орындары; кішкентай тік плиталардан жасалған, тас

2-сур. Баубек батыр 2 обасынан табылған қыш ыдыс

плитаның ортасына дейінгі биіктігі жер астына жататын құрбандық орындары [Бейсенов 2015: 96-101].

Сонымен қатар тастан салынған құрбандық орындарын зерттеудегі басты мәселе олардың мерзімдемесі мен мәдени тиесілігі анықтау болып отыр. Дейтұрғанмен бірқатар зерттелген құрбандық орындарында археологиялық артефактілер арқылы мерзімі анықталған ескерткіштер де бар. Бақтыбұлақ қорымының қасында орналасқан 7 ритуалды ескерткіштеріндегі № 4 және № 5 ескерткіштерде қоладан жасалған аттың жүгені табылған. Радиокөміртекті мерзімдемелері б.д.д. VIII ғ. көрсеткен. Эрмитаждың маманы С.В. Хаврин металдың құрамын ерте сақ дәуіріне жатқызған. Құрбандық шалу орындарында ат-өбзелдерін қалдыру Еуразия даласының шығысындағы ерте сақ мәдениетіне тән деп айтылады (Талдысай, Ақмұстафа, Толағай) [Бейсенов 2015: 98, 101].

Көшпенділердің аза-тұту кешені жайында қызықты мәлімет берген ескерткіштер қатарынан Ақбейіт шатқалындағы жерлеу орнын ерекше атап өтуге болады. № 3 ескерткіште шымтезек қабатының астынан күлдің қалдықтары әрі ұсақ малдың сүйектері кездескен. Малдың жамбас сүйегінен алынған радиокөміртекті талдау нәтижелері XV ғ. аяғы – XVII ғ. бірінші жарт. сәйкес келетін мерзімді көрсеткен. А.З. Бейсенов жорамалы бойынша, мал сүйектері ызғарлы күндері тас құрылыстың ішінде бой тасалаған шопандар не жолаушылардың ас ішкен орны болуы мүмкін; немесе қазақтар осы жерде көне ғұрыппен мәні ұқсас жораларын жасаған болуы мүмкін дей келе қазақтардың ислам дінінде тастар мен тас шоғырларын, бұлақтарды, жалғыз өсетін ағаштарды қастерлегендігін айтады (Әулиетас, Әулиеағаш, Әулиебұлақ, Әуликөл) [Бейсенов 2015: 98].

2022 жылғы археологиялық маусымда Есіл археологиялық экспедициясының отряды Баубек батыр 2 обаларында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Баубек батыр 2 обасы Ақмола облысы, Жақсы ауданы, Есіл ауылдық округінде, Баубек батыр кесенесінен солтүстікке қарай 470 м, ауылдық жолдан 50 м жерде орналасқан. Қасында көктем мезгілінде ғана ернеуі толатын өзен саласы бар. Зерттеу барысында ескерткіштің ортофотопланы жасалып, тахеометр арқылы 10х10 м болатын қазба аумағы белгіленді. Ескерткіш шеңбер пішінді, диаметрі 8 м құрайды. Солтүстік бөлігінен керамикалық сынықтары табылды (1-сур.).

Баубек батыр 2 обаларында табылған қыш ыдысты Қазақстан Республикасы Ұлттық музейінің ғылыми қызметкері С. Рахымжанова зерттеп, талдау жасады. Қыш ыдыс горшок тәрізді, иығы шығынқы, тұтқалары

жабыстырылып салынған, түбі тегіс. Керамиканың биіктігі 25 см, диаметрі 11,5 см. Ернеуі сыртқа шығынқы, жұмыр келген. Бүйірінің ең үлкен кеңеюі 21,5 см, түбінің диаметрі 15 см. Ою-өрнексіз. Өлсіз күйдірілген саздан жасалған (2-сур.).

Табиғи қоспалардың ішінен сазда 1:7 концентрациясында 0,4-0,8 мм өткір бұрышты құм, сұр саздың кесектері, дөңгелек пішінді, мөлшері 0,9 мм-ге дейін белгіленген. Қалыптау массасындағы жасанды қоспалардың ішінде 1:5 концентрациясында 1,2-3,5 мм шамот және минералды қоспалардың бетіндегі қара «майлы» жылтырлығымен, өсімдік іздерінің ұсақ қалдықтарымен және қабырғалары да майлы қара жабындымен жабылған аморфты қуыстармен анықталатын органикалық ерітінді (сығу) бекітілген. Осылайша ыдыстың құрамын «саз+шамот 1:5 + органикалық ерітінді» деп сипаттауға болады.

Қыш ыдыс формасы сазды спираль тәрізді орау арқылы жасалған. Қуыс форманы екі бөліктен жасалған. Кесіндінің (поскут) ені 2,2 см. Тұтқалар ширатылып отырып жапсырылған. Ширатылып жасалған бөлімнің (жгут) ені 2 см. Сыртқы жағынан ыдыс ангобталған, сыртқы және ішкі жағынан жұмсақ құралмен тегістелген. Керамика отта немесе ошақта қолданылған. Ыдыстың жоғарғы қабаты қоңыр түсті, қалыңдығы 0,4 см, төменгі қабаты қара түсті, қалыңдығы 0,9 см¹.

Енді тасмола мәдениетінің қыш ыдыстарының сипаттамаларына тоқталсақ. Негізінен тасмола мәдениетінде қыш ыдыс кеңінен таралған. Олардың сипаттамасында қыш ыдыстың көбінде ернеуі сәл шығынқы немесе түзу, түбі тегіс жарты шар тәрізді келеді. Жасалу жолы таспалы қалыптау. Ұсақталған гранит пен кварц құмы саз массасына араластырылды. Қыш ыдыстың жасалуы, үлкен қабатының күйдіру сапасының төмендігін көрсетеді [Байпаков, Таймагамбетов 2006: 147–150]. Тасмола мәдениетінің қыш ыдысы мен Баубек батыр 2 обасынан табылған қыш ыдыстың ұқсастығын салыстырсам: қыш ыдыстың жасалу технологиясы, әлсіз отқа күйдіруі, ою-өрнексіз жасалуы, ангобпен сыртқы жағына қолданған.

Осылайша, тасмола мәдениетінде көрініс тапқан құрбандық шалу орындары мен ғұрыптардың кейінгі кезеңдерде өмір сүруі ғасырлар бойы маңыздылығын жоғалтпаған дәстүрлер мен құндылықтардың дәлелі деп білеміз. Кейінгі кезеңдерде де құрбандық шалу орындарының кездесуі ұрпақ жалғастығы мен ата-баба рухына деген сенімнің, ғұрыптық санада сақталуының

¹Мақалада жарияланбаған талдау нәтижелерін қолдануға рұқсат бергені үшін С.Ж. Рахымжановаға алғысымды білдіремін.

дәлелі еді. Қазіргі таңда осы тақырыптың толық зерттелуімен кейінгі кезеңдерде жалғасынын тауып таралауы, өзіндік өзгерістерін ғылыми тұрғыда дәлелденуі тарих алдындағы борышымыздың өтелуі деп санар едім.

Ғылыми жетекшісі:

т. ғ.к., доцент Хабдулина М. К.

Әдебиет

Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана: Учебное пособие для студентов вузов. Алматы: Қазақ университеті. 2006. 355 с.

Бейсенов А.З., Ломан В.Г., Шашенов Д.Т.. Керамика из новых курганов тасмолинской культуры // Нижневолжский археологический вестник. 2022. Т. 21. № 1. С. 6-20.

Бейсенов А.З. Околокурганные жертвенники как разновидность памятников тасмолинской культуры // Вестник Томского государственного университета. 2015. № 4. С. 96-104.

Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культоритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (7-1 вв. до н.э.): Автореф. дисс... канд. ист.наук. Алматы. 1997. 26 с.

Грудочко И.В. Курганы с «усами». Этнокультурная ситуация в урало-казахстанских степях V–VII вв. // Уфимский археологический вестник. 2017. Вып. 17. С. 42-49.

Грудочко И.В. Радиоуглеродная хронология курганов с «усами» // Вестник ЮУрГУ. Сер. «Соц.-гум. науки». 2019. Т. 19, № 3. С. 21-27.

Ермоленко Л.Н. О семантике средневековых кочевнических святилищ со скрытыми в насыпях изваяниями // Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I II тысячелетии н.э.: Сб. статей / Отв. ред. А.М. Илюшин. Кемерово: Кузбассвуиздат. 1994. С. 157-165.

Жұмабекова Г.С., Базарбаева Ф.А. Ашутасты «күн сәулелі» обалар: Даладағы тарихи жады (радиокарбон талдау нәтижесі бойынша) // Қазақстан археологиясы. 2022. № 3 (17). 43-73 б.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев К. А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. 436 с.

Отчет о научно-исследовательской работе по теме: «Пространственная планировка и архитектура культовых мемориалов сакской знати Терисаккан-Есильского региона». Астана: НИИ им. К.А. Акишева. 2022. с. 18-21.

Сейдаметов Э.Х., Кадыров Р.Р. Погребальные обряды тюрок в средневековье // Наука, образование и культура. 2016. № 5 (8). с. 14-17

Толеубаев А. Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX - начало XX в.). Алма-Ата: Ғылым. 1991. 214 с.

Хабдулина М.К.. Тасмолинская археологическая культура: современное состояние // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. Уральск. 2007. №2. С. 181-194.

БОТАНОВ Д. Е.,
ЕРЖАНОВА А. Е.

Ботанов Дияр Ертесбаевич,
Ержанова Альбина Ергешбаевна
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
diarb84@gmail.com,
erjanova_a@mail.ru

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ КОМПЛЕКСА АКБАУЫР

Аннотация. В данной статье приводятся данные о полевых работах 2019–2022 гг. на территории комплекса Акбауыр. Датируются памятники периодом от эпохи бронзы до раннего железного века. Авторы описывают историю комплекса, отмечая его значение для изучения культурного и архитектурного наследия региона. В статье представлены результаты последних исследований, проведенных на территории комплекса. Особое внимание уделено культовым сооружениям, обнаруженным на территории комплекса, которые свидетельствуют о мировоззрении древних народов Казахстана.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, раннежелезный век, бронзовый век, поселения, циста, писаницы

АҚБАУЫР КЕШЕНІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫНАН

Аннотация. Мақалада «Ақбауыр» кешені аумағында 2019–2022 жж. қазба жұмыстары туралы деректер келтірілген. Ескерткіштер кешені қола дәуірінен бастап ерте темір дәуіріне дейінгі кезеңдерді қамтиды. Авторлар кешеннің тарихына сипаттама бере отырып, өлкенің мәдени-сәулет өнерін зерттеудің маңыздылығын атап өтеді. Мақалада кешен аумағында жүргізілген соңғы зерттеулердің нәтижелері берілген. Кешен аумағынан табылған Қазақстанның ежелгі халықтарының діни өмірін айғақтайтын діни ғимараттарға ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, ерте темір кезеңі, қола дәуірі, қоныстар, циста, жазбалар.

Со времени обретения независимости в отечественной историографии происходят множественные переоценки выводов исторической науки Советского периода. Вырабатываются новые методы и подходы анализа ранней истории Евразийской степи, где особое место отводится населенникам Казахстана раннежелезного века – сакам. На сегодняшний день пересмотру подвергаются основные постулаты об устройстве сакского общества, их языку и хозяйственной деятельности. В данном случае, главным источником информации для выявления исторической действительности эпохи являются материалы археологических раскопок.

На территории Казахстана за последние 30 лет выявлено и исследовано множество археологических памятников, одним из которых является историко-археологический комплекс Акбауыр в Восточно-Казахстанской области. Памятник Акбауыр является разновременным и многокомпонентным, что обуславливает огромный интерес со стороны не только казахстанских, но и зарубежных исследователей.

Памятник находится в 35–38 км от г. Усть-Каменогорска в Уланском районе Восточно-Казахстанской области, у подножья одноименной сопки, являющейся частью горного массива Коржымбай, сложенного из складчатого крупнозернистого гранита.

Главным образом памятник был прославлен своим гротом, который почитали как один из астрономических центров древности, которому сопутствуют многочисленные писаницы, датировка которых по сей день вызывает многочисленные споры. Среди местного населения объект называет не иначе как «астрономия каменного века», что в свое время вызвало огромный интерес со стороны СМИ, а также туристов. На территории историко-археологического комплекса также находятся «культовые площадки», поселения, в пределах сакральной территории расположены курганы, ограды культово-ритуального или погребально-поминального назначения объекты, многочисленные петроглифы, высеченные на поверхности гранитных останцев и др.

С целью контроля посещаемости памятника, а так-

Рис. 1. Поселение Акбауыр I (по материалам исследований 2022 г.)

же его защиты, в 2012 году комплекс был огражден, произведена его музеефикация с присвоением статуса музея-заповедник [Петенева 2021: 89].

В 2019 г. на территории комплекса по «Программе развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019–2021 гг.» по теме: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до средневековья» акимата Восточно-Казахстанской области Республики Казахстан начаты археологические раскопки под руководством д.и.н. З.С. Самашева [Самашев и др. 2020: 8].

В первый год раскопок критики были подвергнуты итоги топографо-геодезических работ 1997-1998 гг. М.С. Марсадолова и В.Л. Горшкова об астрономическом функционале грота Акбауыр [Марсадолов 2002: 28], который по сведениям местных жителей еще несколько лет назад не имел отверстия в потолке размером 1 м. Спорным оказался и подход исследователей, рассматривавших карту звездного неба как нечто стационарное и неизменившееся за столь огромный отрезок времени. В результате чего, гипотеза о некой «обсерватории каменного века» не выдерживает никакой критики.

С другой стороны, более интересный материал представляют из себя писанницы грота, состоящие из 80 знаков [Самашев и др. 2019: 28] различного содержания, которые отражают религиозно-философские размышления человека на территории Казахстана в переходный период между эпохой бронзы и железа. Однако датировка писаниц остается сложной пробле-

мой для исследователей.

В 2019 г. также были заложены первые 24 квадрата, параметры которых составляли 4x4 м. После вскрытия дернового слоя установлено наличие на данной территории поселения. Время функционирования поселения, которое получило название Акбауыр I, предположительно отнесли к раннесакскому периоду, что более подтвердилось уже в результате раскопочных работ 2020 г. [Самашев и др. 2020: 61].

Поселения раннежелезного века до сих пор относятся к наиболее ма-

лоизученным памятникам на территории Казахстана, что не умаляет их важность. До этого были известны лишь несколько хорошо изученных памятников поселенческого типа, опубликованных в различных изданиях (рис.1) [Бейсенов 2019: 157], [Ержанова и др. 2020: 189].

Находки на поселении Акбауыр I стали настоящей сенсацией, обусловившие дальнейший пересмотр концепции чистого номадизма у саков. Уже на протяжении 4 лет с 2019 года раскопки на поселении не прекращаются, а вызывают все больший интерес [Петенева 2021: 89]. Были выявлены многочисленные каменные орудия труда: мотыги, мотыжки, оселки, зернотерки с курантами, песты, шары и тд. (рис.2) [Самашев, Ержанова и др. 2022, с. 120].

На сегодня площадь раскопа достигла 864 м², глубина 85 см от дневной поверхности [Самашев и др. 2022: 116]. Обнаружены также многочисленные фрагменты керамики (более 3,5 тыс.), а также костные остатки животных. Исследования на поселении с каждым годом приобретают все более междисциплинарный характер, в 2022 г. произведены первые итоги археозоологического изучения костных остатков с поселения [Шагирбаев 2022: 158]. Анализ костных остатков еще более подтвердил гипотезу об оседлом образе жизни насельников Акбауыра. Большинство остатков костей принадлежат крупнорогатому скоту, процент которых составил 42,7%. Еще одной находкой, свидетельствующей о хозяйственной деятельности жителей

Ақбауыра, стали обнаруженные в 2021 г. косточки семян растительности [Самашев и др. 2020: 354].

Наличие вокруг поселения в радиусе от 5 до 20 км выработок, штольн и шахт, где добывали медь и олово, позволили предположить наличие металлообрабатывающих производств на территории комплекса [Самашев 2020: 103]. Данный тезис был подтвержден в результате раскопок 2021–2022 гг.

В результате полевых работ 2020–2022 гг. были обнаружены две печи с мехом и многочисленные медные слитки [Самашев и др. 2020: 351]. Обнаруженная на поселении наземная печь сделана из камней, поверхность которых была обмазана глиной, на что указывают мелкие камушки, найденные внутри глиняных комков, являвшихся фрагментами стенки печи. На поселении Акбауыр II зафиксированы, предположительно, три каменные конструкции – печи (две – однокамерные, одна – трехкамерная) [Самашев и др. 2022: 111].

Тем не менее, дискуссионным остается вопрос о характере поселения Акбауыр I: стоит ли расценивать поселение как исключительно производственный комплекс или жилищно-производственным центром. Археологические работы 2022 г. показали, что на новых участках, жилища относятся к более поздним конструкциям, которые были возведены иной кладкой [Самашев и др. 2022: 120].

Изучение вопросов домостроительства и планировки поселений имеет большое значение для реконструкции духовного мира древнего населения и дает возможность проследить наличие различных способов строительных приемов. Однако изучение жилищ на территории Восточного Казахстана склоняет к мысли о независимом появлении здесь формы планировок жилищ и способов кладки стены, а не в результате привнесения такой традиции извне. Кроме того, изучение подсыпок и подрезок котлованов жилищ позволяет

высказать предположение, что каменные конструкции были более распространены в комплексе Акбауыр в раннежелезном веке [Самашев и др. 2022: 116].

Малопонятной остается и информация о погребальном обряде саков, населявших поселение Акбауыр. К таковым можно отнести находки детских костей в основании одного из жилищ, обнаруженные в полевой сезон 2021–2022 гг. [Самашев, Ержанова и др. 2021. с. 86].

В 2021 г. произведено вскрытие поверхностей еще нескольких поселений на территории комплекса – Акбауыр II, III, IV и V. В 2022 г. увеличено количество квадратов на поселениях, а также вскрыты площади на поселениях Акбауыр VI и VII [Самашев и др. 2022: 5]. На поселениях также обнаружены многочисленные следы оседлой хозяйственной деятельности. При этом удивляет одновременность находок на поселениях. Так, находки на поселении Акбауыр III датируются бронзовым веком, что особенно отражается в специфическом орнаменте керамической посуды [Самашев и др. 2022: 135].

В полевом сезоне 2021 г. были исследованы погребения эпохи бронзы, представленные в виде цист с кварцевой оградкой [Самашев и др. 2021:12].

Приведенные выше данные позволяют согласиться с выводами исследователей о том, что территория Акбауыра в период от эпохи бронзы до позднего железа являлась благоприятным местом для жизнедеятельности людей [Самашев и др. 2022: 133].

Историко-археологический комплекс Акбауыр становится не только историческим, но и археологическим объектом исследования. С каждым годом все больше исследователей смежных и естественно-научных дисциплин останавливают свой взор на Акбауыре. Одним из аспектов исследования на памятнике стал также процесс музейфикации комплекса представленный в трудах Г.Г. Петенева и Е.Ю. Рахматулина [Петенев 2021: 89; Рахматулин 2021: 294].

Акбауыр открывает перед нами абсолютно иное видение на экономические отношения внутри сакского общества. Ориентируясь на находки, полученные в ходе исследования поселения, мы можем говорить о дифференциации хозяйственной деятельности. В дальнейшем это утверждение может стать основанием для обоснования рассмотрения сакского общества не как вожества, а протогосударства со сложной социальной структурой.

*Научный руководитель:
PhD Ержанова А.Е.*

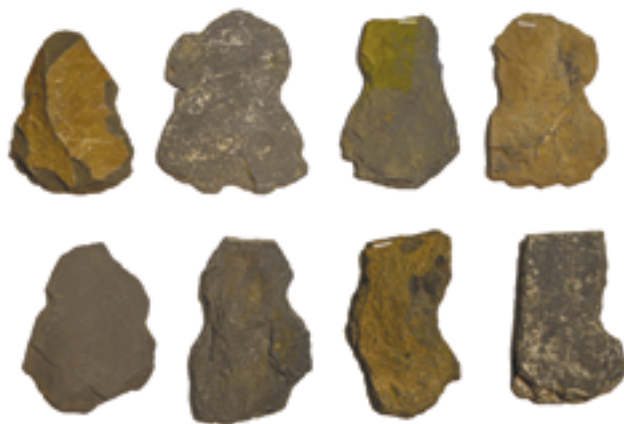

Рис. 2. Поселение Акбауыр 1. Каменные мотыги

Литература

Бейсенов А.З., Гимранов Д.О., Ахияров И. К., Дуйсенбай Д.Б. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Сб. науч. ст. Вып. XXV. Барнаул 2019. С. 157-177

Ержанова А.Е., Горячев А.А., Горащук И.В. Каменные орудия с древних поселений Северных склонов Иле Алатау // «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17-18 қыркүйек 2020 ж.) / Жауапты ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2020. 1 том. С. 180-187.

Марсадолов Л.С. Астрономический аспект грота Акбаур на Западном Алтае. // Астрономия древних обществ. М. 2002. С. 28-234.

Петенева Г.Г. Археологические исследования и проблемы музеефикации памятников на историко-археологическом комплексе Акбаур в восточном Казахстане // Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность: материалы II Международного алтаистического форума. (Барнаул-Горно-Алтайск, 30 сентября–3 октября 2021 г.) / Отв. ред. С.В. Землюков. Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2021. С. 89 - 93

Рахматулина Е.Ю. Из опыта международного сотрудничества восточно-казахстанского областного музея-заповедника (г. Усть-Каменогорск, Казахстан) // Тюрко-монгольский мир Большого Алтая: историко-культурное наследие и современность: материалы II Международного алтаистического форума. (Барнаул-Горно-Алтайск, 30 сентября – 3 октября 2021 г.) / Отв. ред. С.В. Землюков. Барнаул : Изд-во Алт. ун-та. 2021. С. 294-297

Самашев З. Производственный центр ранних саков в Казахском Алтае (поселенческий комплекс Акбаур) // Археология Южной Сибири. К 75-летию со дня рождения Владимира Васильевича Боброва. Вып. 28. – Кемерово: Изд-во КРИПКиПРО, 2020. С. 103-118.

Самашев З., Оңғар А., Умиткалиев У. и др. Отчет по теме: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» в рамках «Программы развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019-2021 годы», по договору о государственных закупках работ № 38 от 27.05.2019 г. с Коммунальным государственным учреждением «Восточ-

но-Казахстанское областное учреждение по охране историко-культурного наследия», Управления культуры, архивов и документации Восточно-Казахстанской области // Усть-Каменогорск. Архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». 2019. 710 с.

Самашев З., Жунисханова А., Чотбаев А. и др. Отчет о полевых и камеральных работах по «Программе развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2019-2021 годы» (руководитель: Д.К. Ахметов) за 2020 г. Тема: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» // Усть-Каменогорск. Архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». 2020. 873 с.

Самашев З., Ержанова А., Жунисханов А., Омаров Г. и др. Итоговый отчет о полевых и камеральных работах по «Программе развития научно-исследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016-2026 годы» (руководитель: Д.К. Ахметов) за 2021 год Тема: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» // Усть-Каменогорск. Архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». 2021. 812 с.

Самашев З., Ержанова А., Чотбаев А., Жунисханов А. Том I Итоговый отчет о полевых и камеральных работах по «Программе развития научноисследовательских работ в сфере археологии в ВКО на 2016-2026 годы» (руководитель: Д.К. Ахметов) за 2022 год. Тема: «Алтай-Тарбагатай от эпохи бронзы до раннего средневековья» // Усть-Каменогорск. Архив КГГКП «Областной историко-краеведческий музей». 2022. 586 с.

Самашев З., Ержанова А., Чотбаев А., Меделбек Шуак, Ботанов Д. Продолжение исследований на поселениях акбаур-I. // Даниал Ахметов. Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі.: зерттеулер жинағы. / Бас ред.: Даниал Ахметов. Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ. 2022. С. 116-122.

Самашев З., Чотбаев А., Ержанова А. Поселение Акбаур-III // Даниал Ахметов. Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі.: зерттеулер жинағы. / Бас ред. Даниал Ахметов. Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ. 2022. С. 133-140

Шагирбаев М.С. Первые результаты археозоологического изучения костных остатков животных из поселенческих комплексов на Акбауре // Даниал Ахметов. Алтай – түркі әлемінің алтын бесігі.: зерттеулер жинағы. / Бас редактор: Даниал Ахметов. Көкшетау: «Көкше-Полиграфия» АҚ. 2022. С. 158-185.

БУРАНБАЕВ Р. Н.

Буранбаев Руслан Нурланович
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
b_ruslan@inbox.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ТАРАЗА в 2011–2014 гг.

Аннотация. Статья посвящена итогам археологических исследований на средневековом городище Тараз в 2011–2014 гг. В ней характеризуются баня-хаммам, медресе, магистральная улица и квартальная застройка XI–XII вв. Дается описание фортификационных сооружений цитадели VIII–IX вв. Приводятся некоторые итоги нумизматических исследований. Результаты изучения остеологического комплекса показали видовой состав животных Тараза в XI–XII вв. Археоботанические исследования на цитадели позволили охарактеризовать состав используемых растений в период VIII–XIX вв.

Ключевые слова: городище Тараз, археологические исследования, баня-хаммам, медресе, остеология, археоботаника

2011–2014 жж. ТАРАЗДАҒЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР

Аннотация. Мақала ортағасырлық Тараз қаласында 2011–2014 жж. жүргізілген археологиялық зерттеулердің қорытындысына арналады. Онда хаммам-монша, медресе, магистралды көше және XI–XII ғғ. мерзімделетін махалла құрылыстары қарастырылған. VIII–IX ғғ. мерзімделген цителдің қорғаныс құрылыстарының сипаттамасы және нумизматикалық зерттеулердің кейбір қорытындылары беріледі. Остеологиялық материалдар кешенін зерттеудің нәтижелері Тараз қаласындағы XI–XII ғғ. жануар түрлерін анықтап отыр. Цитадель материалдарына археоботаникалық зерттеулер VIII–XIX ғғ. аралығында пайдаланылған өсімдіктердің құрамын анықтауға мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: Тараз қалашығы, археологиялық зерттеулер, хаммам-монша, медресе, остеология, археоботаника.

Тараз стал обживать еще в первых веках н.э. [Сенигова 1972: 31]. С VI в. город являлся одним из главных центров Тюркского, Западно-тюркского, карлукского и тюркешского каганатов, а также государства караханидов и являлся крупным экономическим центром на трассе Великого Шелкового пути. В средние века город неоднократно упоминается в византийских (Земарх), китайских (Сюань Цзянь) [Бартольд 1966: 32–33], арабо-персидских (ибн Хордадбех, ибн Джафар, ибн Хаукаль, ал-Макдиси и др.) [Волин 1960: 74, 77, 79–84, 86–91] и европейских письменных источниках [Рубрук 1957: 125–126]. Город имел типичную для средневекового города трехчастную структуру, включающая в себя цитадель, шахристан и рабад. Тараз относится к типу «городищ с длинными стенами», защищавших пригородные земли, значительно превосходившие го-

род по площади. Установленные размеры цитадели составляют с запада на восток – 175 м, с севера на юг – 135 м. По картографическим данным размеры шахристана составили 450×450 м [Байпаков и др. 2013б: 145–146].

В послемонгольское время Тараз стал постепенно запустевать, в нач. XVI в. города уже не существовало [Бартольд 1966: 36]. Тараз снова стал оживать с середины XIX в. [Сенигова 1972: 21–22]. В результате руины древнего города оказались под современной застройкой. Возвышавшаяся когда-то на 8,5–10 м над городом территория цитадели была заасфальтирована. Верхние культурные слои городища Тараз были срезаны бульдозером при подготовке базарной площади к асфальтированию в 1960–1962 гг. Т.Н. Сенигова предположила, что бульдозером была снята полутораме-

Рис. 1. План бани-хаммам XI–XII вв. [Байпаков и др. 2013а: 196, рис. 8]

тровая культурная толща [Сенигова 1972: 26–28].

В 2011 г. на городище были начаты раскопки на небольшом участке земли размерами 27×15 м. В результате работ выявлено два строительных горизонта: нижний VIII–X вв., и верхний XI–XII вв. К верхнему периоду относятся остатки бани типа хаммам [Байпаков и др. 2013а: 188]. После закрытия в 2012 г. Центрального рынка, занимавшего территорию древней цитадели и шахристана, начались масштабные археологические исследования. В 2011–2014 гг. раскопки на городище проводила ТОО «Археологическая экспертиза». Общая площадь исследованной территории составила около 4800 м² [Байпаков и др. 2013б: 149; Воякин и др. 2014: 175–177].

Баня-хаммам. Впервые данное сооружение исследовалась в 1973 г. под руководством К. Байбосынова и А. Попова [Байбосынов 1982: 23–24]. По сохранившемуся плану составленным К. Байбосыновым, баня сооружена в форме квадрата, размерами 10×10,5 м. В ней находилось 4 помещения. Присутствуют водопроводная система (кубур), поглощающий колодец, жаропроводящие каналы.

В ходе исследований, проведенных в 2011–

2012 гг. было вскрыто два помещения и коридор. Стены бани (восточная, центральная, западная и часть южной), шириной 1 м сохранились на высоту 0,85–1 м. Стены сложены из жженных кирпичей красного цвета, размерами 36×17×6 см. Кладка регулярная чередование ложковых и тычковых рядов. Южная стена бани разрушена почти до основания за исключением небольшого отрезка в 0,5 м длиной. Помещение № 1 (юго-западное, размерами 5×3 м), вероятно, являлось предбанным отделением. Помещение № 2 (юго-восточное, размерами 3,5×3,5 м) было горячим помещением, на что указывает наличие жаропроводящих каналов. Вдоль южной стороны бани располагался

коридор (размерами 8,2×1,3 м), вероятно, служивший раздевалкой. Вход располагался в западной стороне коридора. Фундамент стены коридора (ширина 1 м) в отличие от остальных стен бани сложен из каменных плит. Видимо, коридор был пристроен к бане позднее (рис. 1).

Система обогрева пола в помещении № 2 образована жаровыми каналами, обложенными футляром из жженных кирпичей. Высота кладок до уровня пола – 0,5 м. В кладке присутствуют два типа кирпича. Первый тип представляет собой квадратный кирпич, размерами 22×22×4,5 см, второй тип имеет размеры 26×15×4,5 см [Байпаков и др. 2013а: 190].

Планировка жаропроводящих каналов следующая: по периметру стен и по центру помещения проходят основные каналы. От центрального помещения в стороны отходят четыре кармашка, два сквозных канала и два отсека с кирпичными выкладками по центру, образующими круговые каналы. В основания южной стены обнаружено три дымохода. По ним регулировалась температура помещения путем открытия или закрытия вертикальных дымоходов.

Пол сохранился фрагментарно лишь вдоль на-

ружной восточной стены. Пол представлен остатками плит, предположительно квадратной формы. Ширина плит – 48 см, толщина – 5 см. Плиты уложены на слой шамота. Пол опирался на кирпичные кладки жаропроводящих каналов.

В западной стене помещения №2 обнаружен сточный желобок. Пол был сделан с перепадом глубины на запад, для стока воды в указанном направлении. Система удаления сточных вод из помещений бани базировалась на понижении уровня пола. Сточные воды по кубуру выводились в поглощающий колодец. Колодец, видимо, остался под бортом раскопа.

Два остальных помещения, оставшихся под бортом раскопа можно интерпретировать как горячие. В хаммамах функционировал принцип перехода из одной комнаты в другую с последовательной сменой температурного режима [Байпаков и др. 2013а: 189-191].

Стоит отметить, что это вторая средневековая баня, обнаруженная в Таразе. Первую исследовал А.Н. Бернштам в 1938 г. и датируется XI в. [Бернштам 1938: 177–183].

Ибн Сина в целом разделе «Канона врачебной науки» – трактате XI в., подробно написал о полезных свойствах хаммама. Он утверждал: «Если заниматься физическими упражнениями, вести здоровый образ жизни и не забывать посещать баню, нет никакой нужды в лекарствах». Указывал он и на противопоказания для посещения хаммама. Ряд рецептов и предписаний применяется современной медициной [ибн Сина 1954: 198].

Популярность таких заведений среди городского населения была высокой. Их использовали для «поднятия упавшего настроения, для отдыха, для встречи и дружеской беседы с приятелями, для встречи и разговоров о купле и продаже, о торговой сделке и показа мастер-

отливались в 711–766 гг. в период наибольшего могущества тюркшей [Камышев 2008: 84]. Такие монеты, как было принято считать до недавнего времени, имели хождение до X в. Однако монеты часто находились и в слоях XI–XII вв. [Воякин и др. 2014: 185–186].

Остеологические исследования. Остеологический комплекс обработан Л.Л. Гайдученко. В ходе раскопок шахристана было собрано более 32 000 костей и зубов животных. Установлено, что диким животным принадлежит всего 160 костей и зубов, остальные, более 15 000 – домашним.

В группе домашних животных основная масса костей принадлежит овце. На мясо забивались преимущественно животные в возрасте 2–2,5 лет. Более молодые овцы тоже забивались, но в меньших количествах. В сравнительно равных количествах на мясо забивались лошади и крупный рогатый скот. Найдены также и кости верблюда.

На городище были обнаружены кости кошек и со-

Рис. 2. План медресе XI–XII вв. [Байпаков и др. 2013 б: 163]

ства в шахматах и нардах» [Орбели 1938: 159]. А вот один известный средневековый каллиграф поместил на стене бани Мешхеда сентенцию: «Пространство бани подобно раю, хотя строение ее из глины и кирпича» [Воронина 1951: 114].

Медресе. Основным результатом археологических исследований раскопа № 2 стало открытие средневековой медресе XI–XII столетия – самого раннего на сегодняшний день духовного учебного заведения, выявленного на территории Казахстана (рис. 2). Сохранившаяся площадь медресе – 25–30 %.

Изначально медресе планировалось и было возведено как монументальное сооружение прямоугольной формы (36,5×27 м), ось которого вытянута по линии северо-запад – юго-восток, что соответствует канонам устройства заведений типа мечетей, медресе, ханака. Внутреннее пространство медресе составлял прямоугольной формы двор (22×10,8 м), в который были обращены входы (шириной в среднем 1 м) расположенных по периметру помещений-худжр (арабск. *hujra* – «комната») – келий, используемых в качестве жилых комнат для учащихся и педагогов медресе. Семь сохранившихся помещений-келий расположены смежно по периметру внешних стен, имеют примерно одинаковый размер (от 2,3×3,3 м до 5,5×6,6 м) с незначительными вариациями в некоторых помещениях (1–6, 8). Помещения имеют выходы во внутренний двор. Всего расчищены семь помещений, пять помещений сохранились частично. Из внешней стены сохранилась лишь часть северной. Стена вытянута с запада на восток, длиной 4,3 м, шириной 1,8 м, сохранившаяся высота 0,3 м. Стена состоит из каменного фундамента и одного ряда сырцовых кладки. Края фундаментной части стены в один ряд выложены рваным камнем скальной породы, тело заполнено окатанной галькой на глиняном растворе.

Коридор или айван шириной 2 м располагался по предположительному центру сооружения (7). Внешняя стена на данном участке отсутствует, что не позволяет в точности интерпретировать назначение помещения.

Перед помещениями на сравнительно обширной территории выявлены остатки каменного бордюра, ограничивавшего пространство перед помещениями-келиями по периметру (9). Сохранившиеся участки бордюра в северо-восточной и юго-западной частях позволяют довольно точно установить параметры сооружения. Бордюр ограничивает пространство прямоугольной формы размером 18×7 м (10) [Воякин и др. 2013а: 177–179].

Средневековые медресе Средней Азии являлись, прежде всего, высшими религиозными школами, часто исполнявшими также функции ханака и мечетей. Все сохранившиеся среднеазиатские медресе вмещали в себя аудитории для преподавания, мечети, а также общежития для преподавателей и студентов в них обучающихся. Планово-пространственная планировка среднеазиатских медресе, прослеженная на протяжении нескольких веков, как замечает один из известных исследователей в области средневековой архитектуры С.Г. Хмельницкий, – удивляет устойчивым однообразием [Хмельницкий 1996: 261].

Магистральная улица и жилая застройка. В центральной части цитадели расчищена магистральная улица, являющейся одной из основных элементов инфраструктуры средневекового города. Раскопанная улица функционировала на протяжении нескольких столетий. На сегодняшний день установлено ее существование в период XI–XII вв. Ширина улицы – 2,5–3 м, поверхность вымощена камнем. Ниже лежит второй уровень улицы, она вымощена галечником, который перекрывается слоем мелкой гальки – подсыпка во избежание оседания мостовой. Магистральная улица являлась системообразующей частью городской застройки, состоящей из построек общественного характера и домовладений горожан. Здесь обнаружено большое количество колодцев и мусорных ям, что говорит об интенсивной жизни на этой территории. Жилая застройка представляет собой плотную застройку смежных домовладений, состоящих из нескольких помещений (3–4×3–4 м), перемежающихся улочками и внутренними двориками, вымощенными каменным плитняком [Байпаков и др. 2013б: 165–166].

Фортификационные сооружения. Важным открытием стало обнаружение стены восточной стены цитадели средневекового Тараза VIII–IX вв. Стена сохранилась в высоту в 1 м и имела ширину 1,8 м. С западной стороны от основной стены зафиксирована вторая стена, построенная для наращивания толщины крепостной стены. Пространство между основной стеной и второй стеной было заполнено мусором. Таким образом, толщина стены достигала внушительных 4,5 м [Байпаков и др. 2013б: 152].

Нумизматические исследования. За период работ на городище Тараз обнаружено большое количество монет, в основном тюркского круга. В начале VIII в. Тараз наряду с Суябом являлся одним из центров монетного производства Жетысу. В Таразе монеты с именами местных правителей Инал-тегина и Вахшутавы

бак. Собаки представлены костями достаточно стройных животных со сравнительно длинными ногами. Эти останки принадлежали борзоподобным собакам типа казахской тазы.

Наиболее часто встречаются кости кулана. Кроме него степные копытные представлены сайгой и джейраном. Все эти виды добывались, как правило, охотой.

В охотничьей добыче представлены горные и горно-лесные виды: горный козел, горный баран, марал. Присутствуют также кости дикого кабана.

Очень мало костей пушных животных – находки корсака и лисицы единичны. Этому не надо удивляться считать, что они добывались в небольших количествах – скорее, наоборот. Охота на пушных зверей производится, обычно, в холодный период года с какой-то базы (зимовка). На этой базе добытые звери и свежуются. Шкуры увозятся в качестве трофея, а освежеванные тушки выбрасываются.

Достаточно много костей птиц. Удалось определить такие виды как дрофа и фазан. Встречаются кости гусей, уток, цапель. Все это свидетельствует о распространенности охоты на диких птиц в средневековом Таразе. Весьма вероятно, они добывались охотой с ловчими птицами.

Занимательный аспект выявляется при изучении костей овец. Оказалось, что некоторые астрагалы (альчики, асыки) имеют побитости, натертости и сточенности. Это утерянные в прошлом игральные кости.

Среди множества костей животных найдено более десятка носящих на себе следы распиливания. Эти находки указывают на существование косторезного промысла [Воякин и др. 2014: 186].

Археоботанические исследования. Археоботанический материал исследовал С.В. Баштанник. В результате проведения палеокарпологического анализа образцов почвы установлено наличие 16 видов культурных, диких и рудеральных растений. В тюркешский период пшеница мягкая и просо обыкновенное обнаружены в равных пропорциях. В караханидский период – просо значительно (почти в три раза) преобладает над остальными злаками [Баштанник 2015: 180, табл.].

В большом количестве в слоях караханидского и кокандского периодов представлены косточки винограда винного. О распространении виноградарства и виноделия в Таласской долине можно судить по надписям на стенках и венчиках больших сосудов – хумов. Одна из них выполнена согдийским письмом на хуме IX–X вв. из Покровского городища и гласит: «Этот сосуд – дар общины Пакапа. Это вино в радостное время пей <...> Государь Али-Бильге, получивший счастье от

богов, да будет счастливым, благоденствующим» [Байпаков 1998: 33].

Также обнаружены зерновки ячменя двурядного пленчатого и голозерного, семена таких культур, как горох посевной, чечевица столовая, фасоль, дыня. Прочие виды представляют сорную или рудеральную флору [Баштанник 2015: 180-182, табл.].

Таким образом, за 4 года научно-исследовательских работ был получен большой и интересный материал. Были исследованы руинированные остатки бани-хаммам и медресе, имевших большое значение в жизни средневекового города. На Востоке строительство мечетей, медресе и бань, их материальное обеспечение считались богоугодным делом, поэтому они строились правителями, аристократами-феодалами, высшими чиновниками и просто богатыми людьми в качестве благородного дела.

Большой интерес представляет магистральная улица и квартальная застройка. Выяснилось, что сетка улиц и жилых кварталов имели ортогональную регулярную разбивку по сторонам света с небольшим отклонением от магнитного меридиана. Это обычная для древности и средневековья ориентация по полуденному солнцу – с ориентацией на самую короткую тень. Вероятно, регулярная разбивка жилых кварталов Тараза была реализована по заранее намеченному плану задолго до Караханидов.

Обнаружение руин восточной стены цитадели VIII–IX вв. позволило получить ценную информацию о фортификации Тараза в период существования Тюркешского и Карлукского каганатов.

Впервые на городище были проведены остеологические и археоботанические исследования. В результате анализа удалось установить видовой состав животных и растений, определить их роль и значение в жизни населения средневекового города.

Результаты раскопок показали, что наивысшего расцвета Тараз достиг в эпоху Караханидов в XI–XII вв. К этому периоду относятся баня-хаммам, медресе, магистральная улица с жилой застройкой. Помимо них были возведены сохранившиеся до нашего времени и отреставрированные известные мавзолеи Карахана, Бабаджи-хатун и Айша-биби. Это был наиболее благоприятный период в развитии городской культуры Тараза.

Совокупность обнаруженных артефактов показывает принадлежность Тараза, как выдающегося культурного и торгового центра в системе Великого Шелкового пути. Его роль и яркие страницы истории сформировали имидж и бренд города. В 2015 г. к 550-летию Казах-

ского ханства на месте раскопок был построен археологический парк и музей «Древний Тараз», ставший ядром современного города.

Литература

Абу али ибн Сина. Канон врачебной науки. Книга 1. Ташкент: Фан. 1954. 551 с.

Байбосынов К.П Попов А.П. Свод памятников истории и культуры Джамбулской области. Джамбул: Обл. типография. 1982. 207 с.

Байпаков К.М., Воякин Д.А., Сейткалиев М.К., Буранбаев Р.Н. Некоторые итоги исследования бани-хаммам на городище Тараз в 2012 г. // Известия НАН РК. Серия историческая. 2013. № 3. С. 187-199.

Байпаков К.М., Капекова Г.А., Воякин Д.А., Марьяшев А.Н. Сокровища древнего и средневекового Тараза и Жамбылской области. Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза». 2013. 320 с.

Байпаков К.М. Средневековые города Казахстана на Великом Шелковом пути. Алматы: Гылым. 1998. 215 с.

Бартольд В.В. Сочинения Том IV. М.: Наука. 1966. 495 с.

Баштанник С.В., Воякин Д.А., Буранбаев Р.Н. Археоботанические исследования цитадели средневекового городища Тараз в 2014 г. // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2015. №2 (29). С. 178-182.

Бернштам А.Н. Баня древнего Тараза и ее датировка // Труды Отдела Востока Государственного Эрмитажа. 1940. Том XI. С. 177-183.

Волин С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине р. Талас и смежных районах / Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана // Труды Института истории, археологии и этнографии АН КазССР. Алма-Ата. 1960. Том 8. С. 72-92.

Воронина В.Л. Об узбекских банях // СЭ. 1951. №1. С. 114-137.

Воякин Д.В., Акылбек С.Ш., Буранбаев Р.Н. Итоги археологических исследований на городище Тараз в 2013 г. // Известия НАН РК. Серия историческая. 2014. №5. С. 175-187.

Камышев А.М. Введение в нумизматику Кыргызстана. Бишкек: Раритет Инфо. 2008. 188 с.

Путешествие в Восточные страны Плано Карпини и Рубрука. М.: Гос. изд-во географической литературы, 1957. 270 с.

Орбели И. Баня и скоморох XII в. // Памятники эпохи Руставели. Л.: Изд-во АН СССР. 1938. С. 159-170.

Сенигова Т.Н. Средневековый Тараз. Алма-Ата: Наука. 1972. 219 с.

Хмельницкий С. Между саманидами и монголами. Архитектура Средней Азии XI – нач. XIII вв. Часть 1. Берлин-Рига: GAMAJUN. 1996. 334 с.

ДАУТЕЕВ Б. К.

Даутеев Балмагамбет Кенжетеевич

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,

г. Ақтобе, Қазақстан;

Dauteev78@mail.ru

КОСТЯНЫЕ ЛОЖКИ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА и ЮЖНОГО ПРИУРАЛЬЯ VI–IV вв. до н.э.

Аннотация. В статье рассматриваются костяные ложки как археологические артефакты, приводятся данные об их классификация и взгляды ученых, которые изучали их на протяжении долгого времени. С каждым годом накапливается больше материала о данных артефактах, что дает возможность более подробно изучить костяные ложки, а также рассмотреть их взаимосвязь с другими предметами, найденными в захоронениях кочевых племен сарматской культуры.

Ключевые слова: Костяные ложки, Западный Казахстан, Южное Приуралье, ранний железный век.

БІЗДІҢ ДӘУІРІМІЗГЕ ДЕЙІНГІ VI–IV ғғ. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ЖӘНЕ ОҢТҮСТІК ОРАЛ ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ СҮЙЕК ҚАСЫҚТАРЫ

Аннотация. Мақалада сүйек қасықтар археологиялық артефактілер негізінде қарастырылған. Сонымен қатар, олардың жіктелуі және ұзақ уақыт зерттеген ғалымдардың көзқарастары көрсетілген. Жыл сайын осы артефактілер туралы көбірек материал жинақталады, сондықтан сүйек қасықтарын егжей-тегжейлі зерттеуге, сондай-ақ олардың сармат мәдениетінің көшпелі тайпаларының жерлеу орындарынан табылған басқа заттармен байланысын қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Сүйек қасықтар, Батыс Қазақстан, Оңтүстік Орал. ерте темір дәуірі.

За последние годы на территории Западного Казахстана проведена большая работа по изучению памятников эпохи ранних кочевников. Получено большое количество погребального инвентаря, что значительнополнило источниковедческую базу. Наибольший интерес, среди которого представляют костяные ложки.

Как показывает анализ археологических источников, данные предметы представляют собой изделия в абсолютном большинстве изготовленные из кости, которые в среде кочевого населения степной Евразии являются достаточно доступным и легко поддающимся обработке материалом. Но также известны и случаи изготовления ложек из других материалов, к примеру, из металла. Не исключено, что они изготавливались и из дерева, но на сегодняшний день пока не известны случаи достоверного применения деревянных ложек.

Костяные ложки были найдены на территориях обычно связанных с ареалом расселения кочевых племен носителей сарматских культур (раннесарматская, среднесарматская, позднесарматская культуры). В большинстве случаев они происходят с погребальных комплексов Западного Казахстана и Южного При-

уралья, что, скорее всего, связано с мировоззрением населения этого региона. Также ложки были зафиксированы и на сопредельных территориях и лишь изредка в достаточно отдаленных регионах, на погребальную обрядность и материальную культуру населения, которых достаточно большое влияние оказали племена Западного Казахстана.

В вопросах функционального назначения костяные ложки достаточно долгое время в сарматологии, как археологический источник, вызывали большой интерес среди ученых, которые неоднозначно объясняли предназначение этой категории находок. К.Ф. Смирнов считал, что ложечки использовались для растирания или смешивания различных красителей [Смирнов 1964а: 161]. Позднее поддержав его мнение, М.Г. Мошкова делает предположение о том, что они также могли использоваться для раскраски тела, что в свою очередь свидетельствует о сакральном характере. Данный вывод был основан на том, что большинство костяных ложек были найдены в непосредственной близости от предметов косметики, а также на некоторых из них были найдены остатки красителей различных цветов

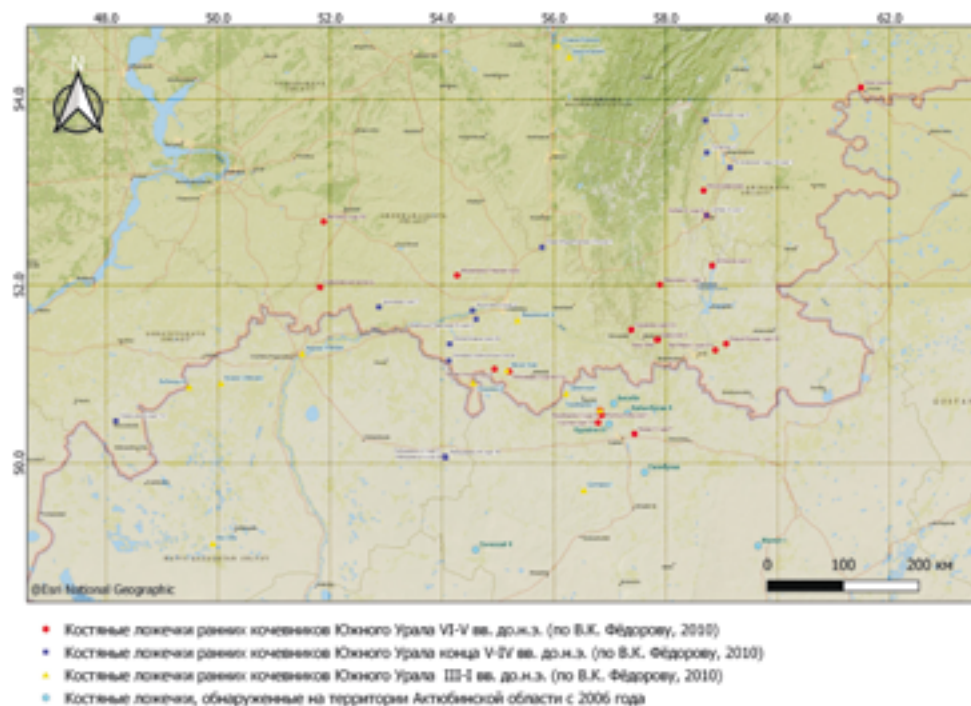

Рис. 1. Распространение костяных ложек ранних кочевников Южного Урала VI–I вв. до н.э.

[Мошкова 1963: 40]. В.К. Федоров в своем труде «Совромато-Сарматские костяные ложечки» опровергает их мнение, говоря о том, что маловероятно растирание красителей в костяных ложках, так как большинство из красителей того времени были весьма твердыми и не могли служить для подобного применения. Изучив множество материала исследователь пишет, что при тщательном изучении взаиморасположения в погребальных комплексах костяных ложек и другого инвентаря, как кажется, позволяет реконструировать ту часть погребального ритуала, которая была связана с применением ложек. Имеется виду, прежде всего, устойчивая связь ложек с колчанами и стрелами [Федоров 1993]. Нередко в захоронениях костяные ложки встречаются с семенами конопли. Употребление конопли среди кочевников не является загадкой, поэтому можно считать данную связь ложек с коноплей весьма интересной. Встречаются ложки и в жреческих захоронениях, что также могло свидетельствовать о применении ее в каких либо обрядах или в лечении. Говоря о лечении с применением костяных ложек можно выдвинуть догадку, что в ней растирались лекарственные растения в небольших количествах, после чего наносились на рану. Таким образом, объясняя выше сказанное, многие ученые выдвигали свое мнение об

истинном функционале костяных ложек. По сей день данный вопрос остается открытым.

В вопросах половозрастной принадлежности костяные ложки долгое время в археологии считались исключительно женской категорией находок. Подобный вывод был сделан на том, что костяные ложки находили в женских захоронениях и в непосредственной близости с косметикой или с предметами туалета. После чего устоялось мнение о ложке как о «предмете женского туалета» [Смирнов 1964:160]. Таким образом, данный вывод считался как основным доказательством, и многие ученые

отталкивались от него для изучения.

В 70–80-е гг XX в. в связи с накоплением новых материалов, особенно с развитием казахстанской вузовской археологии, были накоплены значительные материалы. В эти годы были исследованы ряд уникальных памятников на территориях ранее считавшихся terra incognita. Так достоянием археологической науки стали такие уникальные памятники как Лебедевские могильные комплексы (Есен-Амантау) Нагорненский, Бесоба, Сынтас, Целинный-I, Байте и многие другие [Кадырбаев, Курманкулов 1976]. Исследования этих комплексов во многом предопределили дальнейшее развитие сарматологии как определенного направления археологической науки. М.К. Кадырбаев считал, что ложки относятся и к мужским захоронениям, в связи с тем, что в могильнике Сынтас все ложки были найдены исключительно в мужских захоронениях воина [Кадырбаев, Курманкулов 1976: 155]. Причиной данного вывода объясняется тем, что практически все ложки были обнаружены под скоплением стрел. Позднее мнение М.К. Кадырбаева поддержал А.Х. Пшеничнюк, по свидетельствам которого при раскопках данный атрибут погребального инвентаря также был обнаружен в исключительно мужских захоронениях [Пшеничнюк 1983: 95].

Более детально костяные ложки были рассмотрены в трудах В.К. Федорова. Проанализировав все доступные материалы, а также их встречаемость в мужских захоронениях, он сделал вывод о том, что для савроматского времени ложечки являются «специфической мужской деталью». На сегодняшний день нам не известны случаи обнаружения костяных ложек в детских захоронениях.

Что касается классификации костяных ложек, то впервые на особенности их оформления обратил внимание К.Ф. Смирнов, который указывал, что они «... часто выполнены в сакральном зооморфном стиле. На концах их ручек бывают вырезаны головы, протомы хищника (медведя, волка, орла) и просто рельефный орнамент». С IV в. до н.э. на ложечки из кургана Бишоба, известны довольно сложные композиции, в которых скульптуры пластические предметы сочетаются с резьбой. Бишобинская ложка изображает фигуру медведя, в которой с помощью гравировки вписана фигура животного кошачьей породы. К IV в. до н.э. форма ручек значительно упрощается: фигура или голова животного превращается в схему, иногда ручки совсем не украшены. Впрочем, простые ложки, лишенные орнамента, употреблялись в течение всего сарматского периода, а с III–II вв. до н.э. стали господствующей формой этого вида сарматских костяных изделий. Про классификацию костяных ложек писала М.Г. Мошкова, описывая ложки раннесарматского периода. Среди раннесарматских ложечек различаются две линии развития: у первых головка ложки довольно резко отделяется от ручки, у вторых она плавно сливается с ручкой. Ложечки первого типа наиболее характерны для IV и IV–III вв. до н.э. В III–II вв. до н.э. они встречаются все реже. Второй тип ложечек в III–I вв. до н.э. занимает господствующее положение, в более ранних же погребениях встречается лишь один экземпляр в могиле IV в. до н.э. [Мошкова 1963: 30].

С.Ю. Гуцалов разделил костяные ложечки на 3 типа по характеру оформления ручек:

I – ложечки, у которых плоская ручка плавно переходит к головке. Выделяется два варианта: с ручкой, выполненной в зверином стиле и без орнамента;

II – ложечки, у которых головка резко отделяется от ручки круглого сечения. Поверхность рукоятки тщательно заполирована. Выделяется два варианта: с ручкой, украшенной в зверином стиле и без него;

III – грубо изготовленные ложечки, по форме близкие лопатки овцы, из которых они, собственно, и изготавливались. [Гуцалов 2004: 38]

Ложки I и II типов, судя по сопровождающему материалу, датируются концом VI–V вв. до н.э. Среди них тщательным изготовлением выделяются ложки из к. 1 могильника Сынтас [Кадырбаев, Курманкулов 1976:134] и к. 4 могильника Танаберген II. На рубеже V–IV вв. до н.э. появляются ложечки III типа.

На сегодняшний день нам известны памятники на территории Западного Казахстана со встречаемостью костяных ложек, такие как: Ак-Жар II, Курайлы I–II–III, Сынтас, Танаберген II, Уркач I, Карсакбас, Алебастрово II, Булдуурта II, Кырык-Оба II, Лебедека II, Сапибулак, Сегизсай II, Кайынбулак II, Карьер УПОСМ (рис. 1). Причиной распространения в захоронениях ранних кочевников Западного Казахстана костяных ложек заключается в том, что они являлись ритуальным атрибутом при захоронении.

Таким образом, можно заключить, что костяные ложки являются достаточно ярким атрибутом погребального инвентаря. В вопросе функционального назначения данной категории артефактов имеются несколько мнений, однако вопрос все еще остается открытым. Что касается половозрастной принадлежности погребенных, рядом с которыми были обнаружены данные предметы, стоит отметить, что наряду с мужскими захоронениями, данный инвентарь встречается и в женских. На сегодняшний день нам не известны случаи обнаружения костяных ложек в детских захоронениях.

Научный руководитель: Мамедов А.М.

Литература

Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии. 2004. 136 с.

Кадырбаев М. К., Курманкулов Ж.К. Захоронения воинов савроматского времени на левобережье р. Илек // Прошлое Казахстана по археологическим источникам. Алма-Ата: Наука Каз ССР. 1976. С. 137–156.

Мошкова М.Г. Памятники прохоровской культуры. М.: Изд-во Академии наук СССР. 1963. 236 с.

Пшеничнюк А.Х. Культура ранних кочевников Южного Урала. М.: Наука. 1983. 200 с.

Смирнов К. Ф. Савроматы. М.: Наука. 1964. 381 с.

Федоров В.К. Савромато-сарматские костяные ложечки: к вопросу об индоарийских корнях некоторых явлений савромато-сарматской культуры / В.К. Федоров // Башкирский край. Вып. 2. Уфа: Литера. 1992. С. 80–113.

ДОСМУРЗИНОВ Р. К.**Досмурзинов Рустем Куандыкулы**Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан;
rustem.dosmurzinov@mail.ru

АНТРОПОМОРФНЫЕ КАМЕННЫЕ ИЗВАЯНИЯ ПОЛОВЦЕВ в КОЛЛЕКЦИИ ГОСУДАРСТВЕННОГО ИСТОРИЧЕСКОГО МУЗЕЯ

Аннотация. Предметом исследования являются раннесредневековые половецкие каменные изваяния XI–XIII вв., находящиеся в коллекциях Государственного исторического музея г. Москвы (ГИМ). Целью исследования является выявление новых сведений о материальной и духовной культуре, а также этнической истории раннесредневековых кочевников. Методы исследования включали методы описания, а также методы обработки археологических материалов – классификации, типологический метод. Коллекция каменных изваяний ГИМа показывает сложную структуру половецкого общества, а также его разделение на представителей различных социальных слоев (воинов, придворных вельмож и знатных женщин). Отличительной чертой «женских» изваяний является головной убор, а «мужских» – предметы вооружения.

Ключевые слова: причерноморские степи; средневековая история; каменные изваяния; половецкие племена; Государственный исторический музей.

МЕМЛЕКЕТТІК ТАРИХИ МУЗЕЙ КОЛЛЕКЦИЯСЫНДАҒЫ ҚЫПШАҚТАРДЫҢ АНТРОПОМОРФТЫ ТАС МҮСІНДЕРІ

Аннотация. Зерттеу нысаны Мәскеу қаласының Мемлекеттік тарихи музейі коллекциясындағы ерте ортағасырлық XI–XII ғғ. көшпенділердің тас мүсіндері болып табылады. Мақаланың мақсаты – ортағасырлық қыпшақ тайпаларының материалдық және рухани мәдениеті, этникалық тарихы туралы жаңа мәліметтерді анықтау. Зерттеу әдіснамасы сипаттау және археологиялық материалдарды өңдеу әдістерінен тұрады. Музейдің коллекциясындағы тас мүсіндер қыпшақ қоғамының күрделі болғанын, бірнеше әлеуметтік топтарға (жауынгерлер, қызметшілер, зиялы ерлер және әйелдер) бөлінуін көрсетеді. «Әйел» түріндегі мүсіндердің ерекшелігі бас киімі болса, «ер» түріндегі мүсіндердің белгісі қару-жарақ заттары болып табылады.

Түйін сөздер: Қара теңіз даласы; ортағасырлық тарих; тас мүсіндері; қыпшақ тайпалары; Мемлекеттік тарих музейі.

В истории обширных евразийских степей заметный след оставил древний народ кочевников, который в русских письменных источниках известен как «половцы» [Плетнева 1974: 12], в венгерских – «куны» [Halmágyi 2014: 147], в иных европейских сведениях – «команы» («куманы») [Комнина 1965: 151]. Исследователи до сих пор не пришли к единому мнению в вопросе о том, каким было самоназвание этого народа, а возможно это названия различных народов. Исследователи полагают, что под указанными выше названиями кроются экзоэтнонимы раннесредневековых кыпчакских племен, выдвинувшихся из азиатских просторов в европейские степи в XI – первой половине XIII вв. [Ахинжанов 1995: 120]. Так или иначе, материальная культура этого народа является одной из наиболее ярких среди остальных кочевых народов, и поэтому ее изучение не потеряло актуальности до сих пор.

Государственный исторический музей (ГИМ) имеет большую коллекцию каменных изваяний, относящихся к половецкой культуре. Коллекция ГИМа начала создаваться в 30-х гг. XIX в. [Плетнева 1974: 11]. Во внутреннем помещении музея находится «Половецкий дворик», в котором статуи выставлены отдельными рядами; коллекция музея насчитывает 32 каменных изваяния, было изучено 15 статуй, среди которых 2 статуи расположены в основной экспозиции, 13 статуй – в «Половецком дворике» [Плетнева 1974: 11].

Каменные изваяния степных народов стали показателем высокого уровня не только камнерезного искусства в частности, но и искусства, материальной культуры кочевников в целом. Поминальные стелы ставили саки, хунну, древние турки, прото-монголы. Вероятнее всего, апогея в развитии данный вид занятий достиг именно в искусстве средневековых кыпчакских племен

Рис. 1. Половецкое изваяние.
XII в. Донецкая обл., с. Ступки

в XII–XIII вв. Изучение так называемых «кыпчакских святилищ», датированных XI–XIII вв., дает возможность проследить культурно-исторические связи кыпчакских племен азиатской части и половцев европейской части Евразии [Байпаков, Таймагамбетов 2006: 231].

В литературе наряду с термином «каменные изваяния» употребляется термин «балбал». Так называются гряды каменных столбиков, сопровождавшие антропоморфные изваяния.

Создание подобных изваяний, соединявшихся с балбалами в архитектурно-поминальном комплексе, является древним способом сакрализации пространства кочевых народов [Байпаков, Таймагамбетов 2006: 260].

Источниковую базу исследования составила экспозиция каменных половецких изваяний Государственного исторического музея. Методы исследования включили метод описания, методы классификации и создания типологических рядов. Описательный метод использовался для выделения характерных черт каменных изваяний, таких как форма и материал. Методы классификации и типологических рядов позволили создать типологическую схему каменных изваяний для данной экспозиции.

Экспозиция каменных статуй состоит из изваяний, первоначальным местонахождением которых являлся регион причерноморских степей, в частности Приднестровья и Подонья. Изваяния изготовлены из различных пород камня – известняк, песчаник и др. Коллекция изваяний включает как мужские, так и женские изображения, которые показывают людей различного возраста и социального статуса. Человеческий облик каменным глыбам придавался благодаря технике резьбы по камню, включавшей обработку, шлифование и гравировку [Плетнева 1974: 71].

Происхождение традиций возведения каменных изваяний является крупной научной проблемой до сих пор. Тем не менее, можно утверждать, что конструк-

тивные элементы, из которых состоит сооружение с каменным изваянием, имеют глубокие генетические корни в духовной и материальной культуре ранних кочевников Евразии [Шер 1966: 115]. Каменные стелы, как уже было отмечено, сооружались кочевниками и ранее. Так, каменные фигуры, сооружавшиеся древними тюрками, были связаны с поминальным обрядом и изображают их умерших героев [Кызласов 1964: 17]. В причерноморском регионе появление каменных изваяний можно объяснить миграцией половецких племен в первой половине – середине XI в. По мнению С.А. Ахинжанова, переселение кыпчакских племен сопровождалось рядом факторов, среди которых: 1) внешнеполитический фактор; 2) экономический фактор: быстрый рост товарности скотоводства и неизбежное стремление к расширению пастбищ [Ахинжанов 1995: 184–185].

К середине XIII в. обычай ставить каменные изваяния исчезает [Федоров-Давыдов 1966: 246]. Для степных племен это был больше чем культ предков, это был обряд, связанный с почитанием умерших представителей родо-племенной знати [Федоров-Давыдов 1966: 246]. По мнению С.А. Плетневой, культ предков постепенно модифицировался в культ предков-вождей [Плетнева 1974: 76]. Исследователи отмечали, что данный ритуал и культ знати отчетливо характеризует общество, находившееся в процессе перехода к созданию государства. Особенностью его было наличие большого количества специфических форм социальной организации общества в виде родо-племенных отношений во всех сферах и то, что все ступени политического и социального подчинения строились по принципу общинно-родового деления, старшинства племен [Ахинжанов 1989: 282].

Известно, что фигуры предков у степных народов изготавливались не только из камня, но и из дерева. Исследователи отмечают, что каменные изваяния часто несут следы повреждений. Некоторые каменные изваяния были перевернуты, а позднее подверглись природным влияниям; деревянные фигуры оказались закопанными в ямах [Gołębiowska-Tobiasz 2013: 48]. Эти действия могли иметь ритуальный характер, их целью было проводить душу умершего человека в потусторонний мир [Gołębiowska-Tobiasz 2013: 48].

Экспозиция Исторического музея включает различные каменные изваяния. Каменные изваяния можно отнести к мужским и женским, по социальному статусу – к изваяниям воинов (мужские) и женщин, имевшим высокое положение в обществе. Судя по изваяниям, можно сказать, что основным типом одежды половцев был кафтан [Плетнева 1974: 25].

Изваяния, изображающие мужчин, включают релье-

ефный портрет человека с усами в шлеме и панцирном снаряжении (по типологии С.А. Плетневой – тип I, сфероконический гладкий, с обручем по краю); у некоторых изваяний отображены нагрудные ремни и круглые «чашевидные» наколенники, игравших защитные функции [Плетнева 1974: 25; Плетнева 1974: 37].

Характерной чертой «женских» изваяний является головной убор – женский колпак (шляпы с низкой и высокой тульей). Кроме того, на этих изваяниях отчетливо показано нашейное украшение – гривна. Одно каменное изваяние показывает важный элемент женского кафтана – орнамент, изображающий «бараньи рога» или, скорее, завитки бараньей шерсти (рис. 2). Каменные стелы («мужские» и «женские») изображают людей, держащих в руках, которые расположены у живота, сосуд – символ плодородия и возрождения [Плетнева 1974: 85].

Каменные изваяния, представляющие важную культурную традицию, отражают отдельные элементы материальной и духовной культуры древнего народа. Если для «мужских» изваяний характерной чертой является изображение доспехов, то для «женских» фигур отличительным элементом стало изображение головных уборов (рис. 1, 2).

Половцы Приднепровья (приднепровско-лукоморские) и Подонья исповедовали древнюю религию, сочетавшую культ плодородия и культ предков [Плетнева

1974: 36]. Поскольку почти все «мужские» изваяния изображают воинов, то можно сказать, что потестарная система у половцев основывалась на власти военной знати. Однако, не все представители полловецкого общества были воинами.

Можно выделить три крупных центра распространения каменных изваяний раннесредневековых степных племен – регион Жетысу, рек Чу и Таласа (святилище Мерке), Улытауский регион и регион правобережного Приднепровья [Маргулан

2003: 217]. Необходимы дальнейшие исследования этих центров в степных просторах с целью выявления эволюции возведения каменных стел, а также изменений в социальной и религиозной сферах у кочевого населения.

В современный период многие собрания каменных изваяний кочевников хранятся в ведущих музеях Европы – в Днепре, Киеве, Одессе, Кракове, Москве, Санкт-Петербурге, Ставрополе [Кравцова, Брилева, Романенко, Свойский, Гирич: 2021]. Государственный исторический музей г. Москвы обладает большой коллекцией половецких каменных изваяний.

Каменные изваяния, расположенные в «Половецком дворике» ГИМа, в целом однотипны и, судя по хронологической датировке и первоначальному местонахождению, могут быть отнесены к одной локальной родоплеменной группе половцев [Плетнева 1990: 116].

Научный руководитель:

к.и.н. С. З. Раздыков

Литература

- Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алматы: Гылым. 1995. 296 с.
- Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К. Археология Казахстана. Алматы: «Қазақ университеті». 2006. 371 с.
- Комнина А. Алексиада. М.: Наука. 1965. 688 с.
- Кравцова С.Л., Брилева О.А., Романенко Е.В., Свойский Ю.М., Гирич А.П. Новые данные о половецких изваяниях из лапидарной коллекции Ставропольского государственного музея-заповедника // Проблемы истории, филологии, культуры. 2021. №2. 128-144.
- Кызласов Л. Р. О назначении древнетюркских каменных изваяний, изображающих людей // СА. №2. 1964. С. 27-39.
- Маргулан А.Х. Сочинения: В 14 т. Петроглифы Сарыарки. Гравюры с изображением волчьего тотема. Т. 3. Алматы: «Дайк-Пресс». 2003. 246 с.
- Плетнева С. А. Каменные изваяния половцев. М.: Наука. 1974. 194 с.
- Плетнева С. А. Половцы. М.: Наука. 1990. 208 с.
- Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотордынских ханов. М.: Изд-во Московского университета. 1966. 276 с.
- Шер Я. А. Каменные изваяния Семиречья. М.-Л.: Наука. 1966. 140 с.
- Gołębiowska-Tobiasz A. Monumental Polovtsian Statues in Eastern Europe: the Archaeology, Conservation and Protection. <https://doi.org/10.2478/9788376560298>. Poland: De Gruyter Open. 2014. 257 с.
- Halmágyi M. Középkori eredetmondák. Szeged: Bedelver. 2014. 153 о.

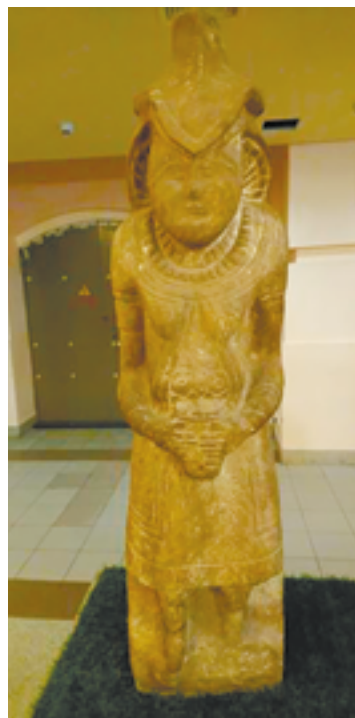

Рис. 2. Половецкое изваяние.
Конец XII в. - начало XIII вв.
Донецкая обл., с. Ступки

ЖАЛЕЛОВ А.А.

Жалелов Алмас Арманович

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова,
г. Костанай, Казахстан;
nacion98@mail.ru

МОГИЛЬНИК ЭПОХИ БРОНЗЫ БЕРЕГОВОЕ

Аннотация. В статье анализируются материалы, полученные на памятники эпохи бронзы могильника Береговое (Костанайская область). Особое значение культа предка для древнего человека и связанной с этим погребальной обрядности не вызывает сомнения, каждому элементу в ритуале придавалось сакральное значение. Учитывая консервативность погребального обряда, в данной работе особое внимание уделяется оригинальным конструктивным элементам погребальных сооружений и их интерпретации.

Ключевые слова: могильник, эпоха бронзы, погребальный обряд, камень, ров, Костанайская область.

ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ БЕРЕГОВОЕ ҚОРЫМЫ

Аннотация. Мақалада Береговое қорымының (Қостанай облысы) қола дәуірінің ескерткішінен алынған материалдар талданады. Ежелгі адам үшін ата-баба культінің және онымен байланысты жерлеу рәсімдерінің ерекше маңыздылығы даусыз, салт-дәстүрдегі әрбір элемент қасиетті мағынаға ие болды. Жерлеу рәсімінің консерватизмін ескере отырып, бұл жұмыста жерлеу құрылыстарының өзіндік құрылымдық элементтеріне және оларды түсіндіруге ерекше назар аударылады.

Түйін сөздер: қорым, қола дәуірі, жерлеу ғұрпы, тас, ор, Қостанай облысы.

Введение. Могильник Береговое находится на правом бер. Каратомарского водохранилища в 34 км к востоку от с. Айет, в 1,5 км к западу от с. Береговое (район Беимбета Майлина). Могильник обнаружен в 2020 г. егерем. Памятник находится в аварийном состоянии, часть памятника разрушена водохранилищем, другая часть подвергается распашке. Спасательные археологические работы на памятнике проводились Тургайской археологической экспедицией под руководством А.В. Логвина. В полевом сезоне 2021 г. были исследованы восемь ям и кольцевая конструкция [Логвин и др. 2022а: 262]. Целью данной работы является ввод в научный оборот и определение культурно-хронологической принадлежности материалов, полученных в результате изучения могильника Береговое летом 2022 года.

Основная часть. В 2022 г. спасательные работы на памятнике были продолжены. В частности, был заложен раскоп вдоль линии берега водохранилища, исследованы пять могильных ям (№№ 4, 7, 10, 12, 13) и кольцевые конструкции вокруг ям № 4 и № 7. В сохранившейся части раскопа отмечена следующая стратиграфия: супесь темно-серого цвета, мощностью до 0,5 м; супесь светло-серого цвета, мощностью 0,2–0,3 м; материковый песок серовато-желтого цвета.

Яма № 4 зафиксирована в стенке обрыва, на глубине 0,7 м от уровня современной поверхности. После зачистки яма выглядела как пятно светло-серого цвета. Существенная часть ямы разрушена обрывом, что не позволяет определить ее первоначальные размеры и форму. Длина сохранившейся части ямы 2,1 м, глубина 0,9 м. Установлено, что яма была разграблена в древности, в заполнении обнаружены мелкие фрагменты керамики и костей. Вокруг ямы зафиксированы остатки кольцевого рва шириной до 0,75 м, глубиной до 0,6 м, заполнение – супесь светло-серого цвета. В верхней части рва и над ним имеется наброс камней.

Яма № 7 зафиксирована на глубине 0,6 м. После зачистки яма выглядела как пятно подпрямоугольной формы, размером 3,75х2,25 м, глубиной до 1,1 м. Мощность первого слоя супеси светло-серого цвета составил 0,4 м, а с глубины 0,5 м отмечена разноцветная супесь (пестроцвет). В верхней части заполнения ямы найден сосуд, в придонной части ямы обнаружены фрагменты керамики и костей. Из собранных фрагментов удалось выделить три сосуда.

Вокруг ямы прослеживался ров шириной 1,25 м, глубиной до 0,7 м. Заполнение рва состояло из супеси светло-серого цвета и наброса камней в верхней его части и над ним (рис. 1, 3). В восточной части рва обна-

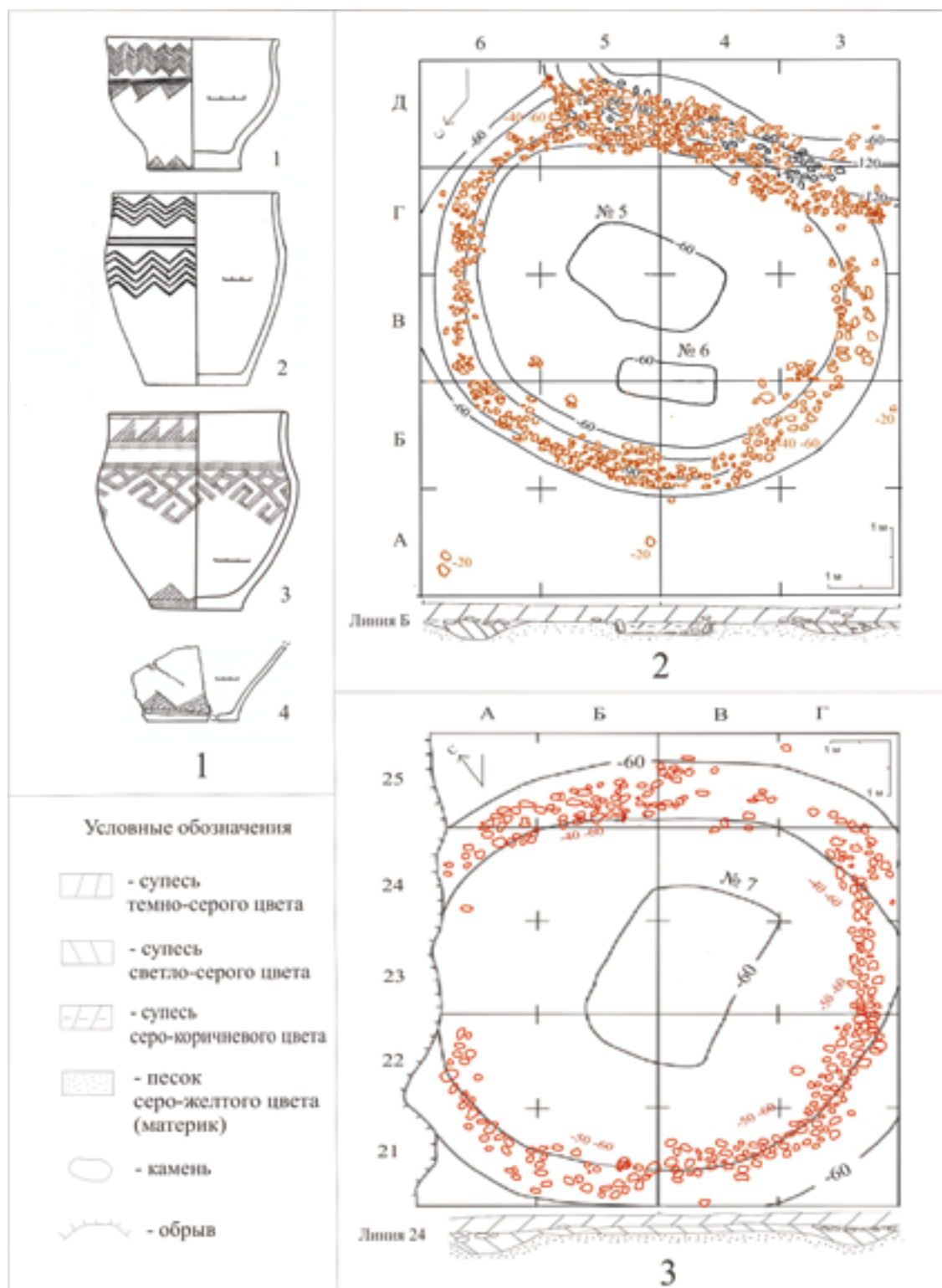

Рис. 1. Могильник Береговое: 1 – керамика; 2 – кольцевая конструкция 2021 г.; 3 – кольцевая конструкция 2022 г.

ружено скопление костей животных, помимо этого, отдельные кости были разбросаны по всей площади рва.

В могильной яме обнаружено 4 сосуда.

Сосуд № 1 имеет уплощенный срез венчика, шейка прямая. Переход шейки в тулово слабо выражен, намечающийся «уступ» выделен двухрядной горизонтальной линией. В верхней части сосуда имеются следы ремонта с помощью двух бронзовых скрепок. Верхние части шейки и тулова украшены многорядным зигзагом. Орнамент выполнен гладким штампом (рис. 1, 1:2).

Сосуд № 2 реконструирован. Шейка прямая, верхний край слегка отогнут наружу, срез венчика округлый. В месте перехода шейки в тулово имеется «уступ», над которым проходит неорнаментированная полоса, выделенная сверху и снизу рядами горизонтальных линий. Шейка украшена горизонтальными линиями и заштрихованными прямоугольными треугольниками. Тулово орнаментировано меандровидным узором. Придонная часть украшена заштрихованными треугольниками, подчеркнутыми снизу горизонтальными линиями. Орнамент выполнен зубчатым штампом (рис. 1, 1:3).

Сосуд № 3 представлен развалом: шейка прямая, верхний край отогнут наружу. Срез венчика округлый. Срединная часть шейки украшена многорядной горизонтальной линией. В месте перехода шейки в тулово имеется «уступ», подчеркнутый многорядной горизонтальной линией. Орнамент выполнен крупнозубчатым штампом.

Сосуд № 4. Сохранился фрагмент придонной части сосуда с поддоном. Экземпляр украшен рядом заштрихованных треугольников, ниже которых проходит многорядная горизонтальная линия. Орнамент выполнен крупнозубчатым штампом (рис. 1, 1:4).

Яма № 10 зафиксирована на глубине 0,6 м и имеет округлую в плане форму диаметром 0,35 м, глубиной 0,25 м, заполнение супесь черного цвета.

Яма № 12 расположена в квадрате А–14, зафиксирована на глубине 0,7 м от уровня современной поверхности. После зачистки яма выглядела как пятно овальной формы, светло-серого цвета, размером 1,35х0,6 м. Глубина ямы 0,25 м, заполнение супесь светло-серого цвета.

Яма № 13 расположена в квадратах А–14–15, зафиксирована на глубине 0,7 м. После зачистки яма выглядела как пятно овальной формы, светло-серого цвета, размером 1,25х0,7 м. Глубина ямы 0,5 м, заполнение супесь светло-серого цвета.

Севернее ям № 12 и № 13 на глубине 0,7 м зафиксированы остатки рва дугообразной в плане формы,

шириной до 0,7 м, глубиной до 0,15 м, заполнение супесь светло-серого цвета, в верхней части рва фиксировался наброс камней.

В восточной части рва, под набросом камней, найден сосуд. Срез венчика уплощенный, шейка слегка отогнута наружу. В месте перехода шейки в тулово имеется «уступ». Верхняя часть сосуда украшена многорядным горизонтальным зигзагом. Ниже проходит трехрядная линия, оконтуренная снизу заштрихованными треугольниками вершиной вниз. Придонная часть орнаментирована рядом заштрихованных треугольников. Орнамент выполнен в резной технике (рис. 1, 1:1) [Логвин и др. 2022б: 9–10].

Обсуждение. Погребальный инвентарь в основном представлен керамическими сосудами. Большинство из них имеют характерные алакульские черты: неорнаментированная полоса в нижней части шейки, трехзональное членение орнамента и наличие уступчика на плече [Сальников 1948: 23]. Наиболее распространенными элементами орнамента являются горизонтальные линии и зигзаги, равнобедренные и прямоугольные треугольники со штрихом, меандры – выполненными зубчатым или гладким штампом. У некоторых сосудов прослеживается плавная профилировка плеча или намечающийся «уступ», выделенный за счет орнамента, что соотносится с бишкульским типом керамики [Зданович 1973: 37].

Материалы могильника Береговое, представленное керамическим комплексом, особенностями положения усопшего, конструкцией могильных ям сопоставимы с материалами андроновских могильников на территории Тургайского прогиба, таких как Джангильды 5 [Калиева и др. 2016: 137], Уркаш 7 [Калиева, Логвин 2015: 149], группа могильников Лисаковский [Усманова 2013: 88]. Из ряда однородных черт, присущих некрополям эпохи бронзы, существенно выделяются некоторые детали погребального обряда могильника Береговое. Нестандартность погребальных сооружений заключается в наложении одного конструктивного элемента на другой, т.е. каменного наброса на ров. Каменный наброс отличим от понятия ограда, которая подразумевает кладку камня плашмя или на ребро. Так что более корректным наименованием является понятие – каменный наброс в виде ограды. Для удобства, учитывая типологическую схожесть и равнозначную роль в погребальном ритуале, далее будет применяться сокращенный вариант – ограда.

Реконструкция погребального обряда представляется в следующем порядке: изначально были выкопана могильная яма с последующим погребением усопшего; затем выкопан ров, грунт с которого закидывался

на могильную яму; учитывая ширину и глубину рва, над могилой образовалась небольшая насыпь; наличие большого количества костей животных в заполнении рва, указывают на обряд поминальной тризны; последний шаг, по всей видимости, заключался в оконтуривании могилы набросом камней. Учитывая расположение камней в верхней части рва и над ним, при относительной цельности конструкции, исключающей возможность значительного смещения камней в результате антропогенных (распашки) или других факторов – создается впечатление, что камни были уложены гораздо позже сооружения рва, когда последний был уже частично заполнен в результате разрушения стенок рва. По какой причине имела место быть данная погребальная ситуация точно неизвестно. Возможно, в нашем случае, окружение могилы кольцом из камней олицетворяло полное завершение жизненного пути усопшего и связанного с ним погребального обряда. Аналогичных случаев погребальной архитектуры, исследованных на могильнике Береговое, автором в научной литературе не обнаружено.

Упоминания об использовании камня в надмогильных сооружениях различных форм и способов воздвижения широко известны в трудах исследователей древностей Евразии и встречаются у В.В. Радлова [Радлов 1896: 5], Н.И. Полова [Попов 1876: 10], И.А. Кастанье [Кастанье 1910: 63] и др. При выделении андроновской культуры С.А. Теплоухов указал один из ее отличительных признаков – оградки из камней на поверхности могилы [Теплоухов 1927: 83]. В дальнейшем стало ясно, что камень имел широкое распространение в качестве строительного материала для укрепления стенок могил и устройства надмогильных сооружений, особенно в степной местности, где камень добыть легче, чем дерево [Сальников 1968: 7]. По мнению К.В. Сальникова традиция придавать западную или юго-западную ориентировку погребенным и ограждать могилы на поверхности кольцом из камней, не насыпая заметной насыпи, была принесена в юго-восточное Зауралье в середине II тыс. до н.э. с территории Центрального или юга Северного Казахстана [Сальников 1967: 345]. Различные природные условия и влияние соседних культур являются причиной неоднородности погребального обряда, устройства могил и инвентаря. Так, в Центральном Казахстане каменные выходы более распространены и использование камня при строительстве погребальных сооружений было детерминировано географически. При сравнении синташтинско-петровских и нуртайских комплексов, которые хронологически и территориально близки, можно

заметить существенные различия, касающейся погребальной архитектуры. Так, в синташтинско-петровских могильниках не фиксируется использование камня в качестве элемента могильных сооружений. В нуртайских же комплексах наблюдается широкое использование камня в погребальном обряде, в том числе и в воздвижении каменных оград как отдельных от курганов надмогильных сооружений [Ткачев 1999: 27].

Ограда и ров, как конструктивные элементы погребального сооружения, имеют собственное сакральное значение. Как известно, ров выполняет практические и ритуально-символические функции. Практическое значение заключается в использовании грунта из рва для насыпи кургана, но, как известно, многие ограды без насыпи имеют довольно глубокий ров. Данное противоречие можно объяснить использованием земли из рва для использования при возведении других погребальных сооружений – курганов [Усманова 2013: 93]. Функция ограды также сводится к ритуалу и символике, однако, во всей видимости, она имеет утилитарные корни, которые позже переросли в понятие священного места, которое нельзя перейти [Маргулан и др. 1966: 292]. По другой версии, каменные ограды изначально имели ритуальное значение и были связаны с культом солнца [Сальников 1951: 145].

Проведем более подробные параллели с ближайшей группой андроновских памятников – могильниками Лисаковский I–VII, расположенные в Тарановском районе на берегах р. Тобол. На данных некрополях Э.Р. Усмановой выявлены некоторые особенности погребальных сооружений, касающихся интересующих нас конструктивных элементов. Так, при исследовании погребального сооружения 2 (ограда) на могильнике Лисаковский VII, на глубине кольцевого рва, окаймлявшего ограду, была обнаружена цепочка небольших камней, которая представляла собой подобие второго кольца ограды [Усманова 2013: 83]. Гораздо чаще фигурирует обратный пример подъема высотного уровня каменной конструкции, при котором камни укладывались на искусственную грунтовую подсыпку [Усманова 2005: 60]. Стоит также отметить выделенный автором «ограду-ров», как образ ограды, но без использования камня [Усманова 2013: 91–92]. По всей видимости, можно сделать заключение о существовании множества частных деталей, связанных с обустройством надмогильных сооружений. Возможно, разрешение данного вопроса лежит в персонифицированности каждого могильного сооружения. Так, по предположению Э.Р. Усмановой, ограда является неким отражателем личностных характеристик погребенного [Усманова

2005: 80], учитывающих его различные социальные и половозрастные характеристики, причины смерти и прочие условия.

Выводы. Практика использования камня в возведении могильных сооружений скорее всего была принесена на территорию Тургайского прогиба извне, так как в более раннее время камень при сооружении надмогильных сооружений не использовался, в отличие от сопредельных территорий. Это важно отметить, так как уже в андроновское время камень получил широкое распространение. Данное наблюдение позволяет с осторожностью говорить о существовании некой промежуточной стадии между этапом игнорирования камня и этапом его повсеместного применения в строительстве надмогильных сооружений, а также представления данного этапа на археологических памятниках. Возможно, что такой этап и представлен на могильнике Береговое.

Учитывая исключительное значения культа предка для древнего человека и связанной с этим погребальной обрядности, не вызывает сомнения, что каждый элемент ритуала был наполнен сакральным значением. Ограда и ров имели схожие ритуально-символические функции, связанные с защитным и очищающим барьером сакрального пространства, и учитывая, предложенную автором реконструкцию погребального обряда, вполне вероятно, что кольцо из камней говорило о ритуальном завершении погребального обряда. Также, можно предположить, что существование оригинальных деталей погребального обряда, представленных на могильнике Береговое, было обусловлено индивидуальными качествами усопших. Несмотря на различные способы возведения погребальных сооружений, рассмотренных выше, нигде не встречается наложение каменного наброса на ров, как на могильнике Береговое. Необходимо подчеркнуть, что рассматриваемая кольцевая конструкция не является единственной. В полевом сезоне 2021 г. на могильнике Береговое было исследовано погребальное сооружение с аналогичными характеристиками (рис 1, 2). Продолжение изучения и накопление фактов о нестандартных в нашем современном понимании деталей погребальной архитектуры прольет свет на мировоззрение древних насельников Тургайского прогиба.

*Научный руководитель:
к.и.н., PhD Шевнина И.В.*

Литература

Зданович Г.Б. Керамика эпохи бронзы Северо-Казахстанской области // Вопросы истории Урала. Вып. 12. 1973. С. 21–43

Калиева С.С., Колбина А.В., Логвин В.Н. Некрополь эпохи бронзы Джангильды 5 // Костанай : Костанай полиграфия. 2016. С. 208

Калиева С.С., Логвин В.Н. Раскопки могильника Уркаш7 // Сборник научных статей, посвященный 70-летию юбилею Виктора Николаевича Логвина. Костанай–Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2015. С. 530

Кастанье И.А. Древности Киргизской степи и Оренбургского края // Труды Оренбургской учёной архивной комиссии. Вып. 22. Оренбург, 1910.

Логвин А.В., Шевнина И.В., Жалелов А.А. Раскопки могильника Береговое // Отчет о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 2022 года. Костанай. 2022б. 26 с.

Логвин А.В., Шевнина И.В., Нетета А.В., Жалелов А.А. Археологические исследования алакульского могильника Береговое в 2021 году // Сборник научных статей «Археологические исследования в Казахстане – 2021». Национальный музей Республики Казахстан. 2022а. С. 261–264

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана // Алма-Ата: Наука КазССР. 1966. 436 с.

Попов Н.И. О чудских могилах Минусинского края // Изв. Сиб. отд. Импер. Рус. Геогр. Общ. Иркутск. 1876. Т. 7.

Радлов В.В. Сибирские древности. Из путевых записок по Сибири // пер. с нем. А.А. Бобринского. СПб.: тип. И.Н. Скороходова. 1896. 70 с.

Сальников К.В. Итоги изучения памятников эпохи бронзы на Южном Урале // СА. 1968. № 1. С. 3–9

Сальников К.В. К вопросу о стадиях в памятниках андроновской культуры Зауралья // I УАС. 1948. С. 21–26

Сальников К.В. Очерки древней истории Южного Урала // М.: Наука. 1967. С. 408

Теплоухов С.А. Древние погребения в Минусинском крае // МЭ. 1927. Т. III. Вып. 2. С. 57–112

Ткачев А.А. Особенности нуртайских комплексов Центрального Казахстана // БААЭ. 1999. №2. С. 22–28

Усанова Э.Р. Могильник Лисаковский 1: факты и параллели. Караганда – Лисаковск. 2005. 232 с.

Усанова Э.Р. Памятники Лисаковской округи: археологические сюжеты // Караганда. – Лисаковск. 2013. 336 с.

ЖАМБУЛАТОВ К. А.,
МУСАЕВА Р.С.

Жамбулатов Кайрат Абаевич,
Мусаева Райхан Сериковна
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
kairo_88@inbox.ru,
argin_rr@mail.ru

СЛУЧАЙНЫЕ НАХОДКИ БРОНЗОВЫХ НАКОНЕЧНИКОВ СТРЕЛ ИЗ САНДЫКТАУСКОГО РАЙОНА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Аннотация. Статья посвящена случайным находкам бронзовых наконечников стрел, обнаруженных на бер. р. Сарқырама, что в Сандыктауском районе Акмолинской обл. Всего было найдено три наконечника по классификационному делению относящиеся к группе I с втульчатым насадом. По форме головки наконечники подразделяются на двулопастной (1 ед.) и трехгранные (2 ед.). Особый интерес среди найденных артефактов представляют трехгранные наконечники, типологически редко встречаемых в памятниках ранних кочевников. В целом наконечники могут датироваться широкими хронологическими рамками VIII–IV вв. до н.э. Регион, откуда происходят находки, относится к распространению памятников улыбай-тасмолинской археологической культуры.

Ключевые слова: бронзовые наконечники стрел, улыбай-тасмолинская культура, ранние кочевники, р. Сарқырама, Акмолинская область.

АҚМОЛА ОБЛЫСЫ САНДЫҚТАУ АУДАНЫНАН КЕЗДЕЙСОҚ ТАБЫЛҒАН ҚОЛА ЖЕБЕЛЕР ҰШТАРЫ

Аннотация. Мақалада Ақмола облысының Сандықтау ауданындағы Сарқырама өзенінің жағасынан табылған кездейсоқ қола жебелерге арналған. Классификациялық бөлу бойынша ұңғымалы саптамасымен 1 топқа жататын үш жебе табылды. Бастарының пішіні бойынша жебелер екі қанатты (1 бірлік) және үш қырлы (2 бірлік) деп бөлінеді. Табылған артефактілердің ішінде ерте көшпенділердің ескерткіштерінде сирек кездесетін үш қырлы жебелер ерекше қызығушылық тудырады. Жалпы алғанда, жебелер б.д.д VIII–IV ғғ. кең хронологиялық шеңберге жатады. Артефактілер ұлыбай-тасмола мәдениеті ескерткіштерінің таралу аймағында табылған.

Түйін сөздер: қола жебе ұштары, ұлыбай-тасмола мәдениеті, ерте көшпенділер, Сарқырма өз., Ақмола облысы.

Наконечники стрел – наиболее массовая категория предметов, встречающаяся в памятниках древности. Кроме того, они являются одним из основных источников, по которым возможна относительная датировка памятника посредством их типологического сопоставления. Одновременно с этим, как показывает практика, часто случается, что наконечники стрел обнаруживают вне контекста археологических исследований, являясь случайной находкой. Разумеется, в таком случае снижается информативность находки, однако изучение данных артефактов, ввод их в научный оборот и тем самым расширение источниковой базы, является актуальным направлением по изучению исторического прошлого.

Летом 2022 г. местным жителем Сандыктауского района Акмолинской области В.А. Шульгой между населенными пунктами Каменка и Белгородское на коренном бер. р. Сарқырама были найдены три бронзовых наконечника стрелы (рис. 1). Они лежали россыпью на краю пахотного поля у проселочной дороги, практически компактно в линию по ходу движения плуга. После обнаружения, находки были переданы в местный историко-краеведческий музей с. Балкашино.

Методологической основой при классификации обнаруженных наконечников стрел, была выбрана схема, предложенная К.Ф. Смирновым [Смирнов 1961: 37] как наиболее универсальная и общепринятая [Яблонский 2006: 278–279]. Определяющим в такой схеме был

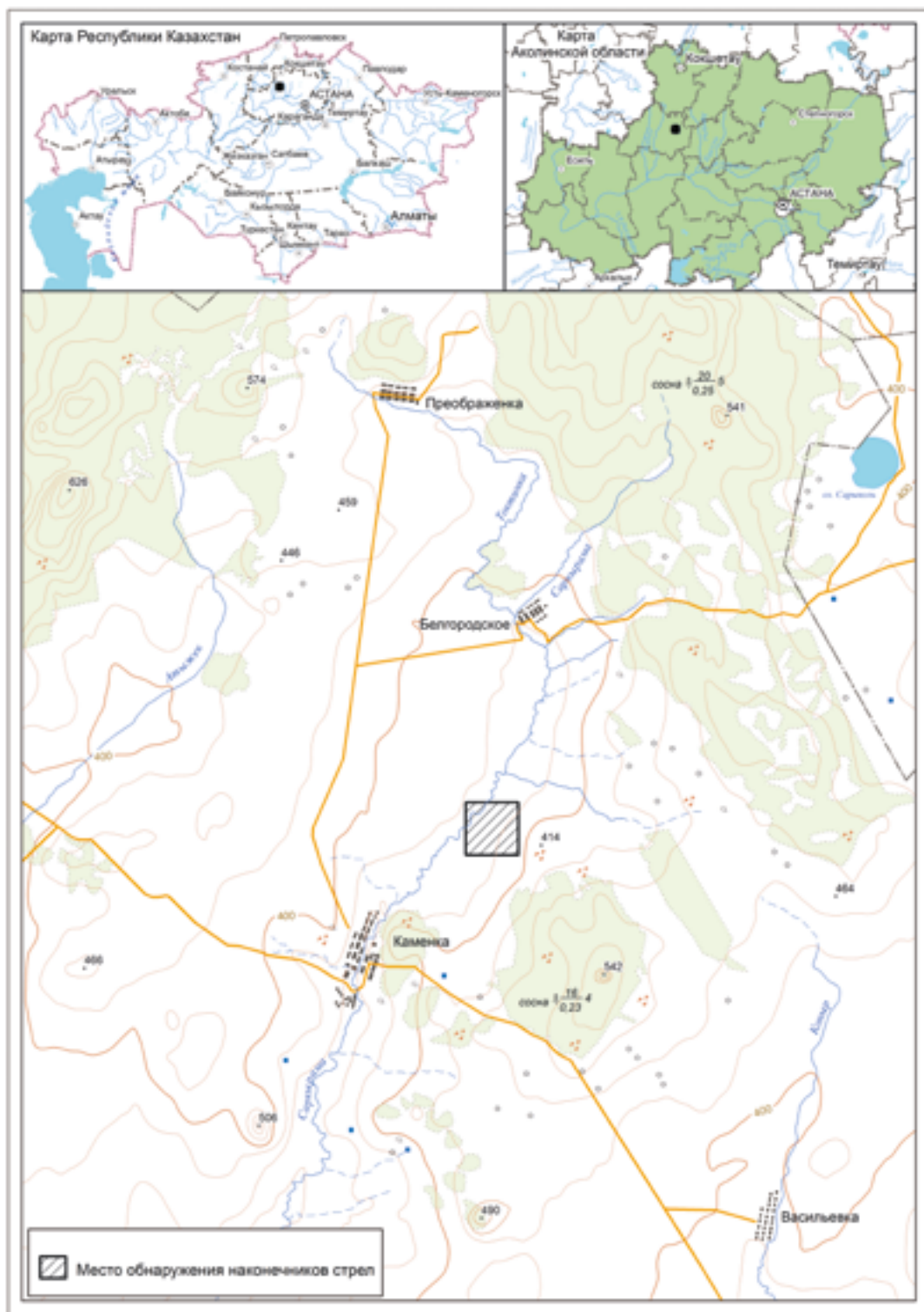

Рис. 1. Место обнаружения наконечников стрел

способ насада наконечника, который к тому же являлся отличительным принципом при выделении особенностей эволюции наконечников стрел (совместно с черешковым насадом) сакской культуры Казахстана от скифских [Акишев, Кушаев 1963: 115, 118, 121].

Таким образом, наконечники стрел были разделены по способу насада на группы, по поперечному сечению головки на отделы и по форме головке в плане и насада на типы.

В анализ вошло всего три наконечника стрел. Все отлиты из бронзы (рис. 2).

Все найденные наконечники входят в одну группу втульчатых наконечников стрел.

Отдел А. Двулопастной наконечник.

По своим особенностям наконечник близок к типу 1 [Смирнов 1961: 38–40]. Лавролистный с валиком по всей длине головки без выделенного бойка. Выступающая втулка по отношению к боевой части короткая (Рис. 2, 1).

Наконечники типа 1 широко распространены в восточной половине Евразии – от Уральского хребта до Минусинской котловины [Смирнов 1961: 38–39]. На территории Казахстана лавролистные наконечники были найдены в Мангыстау на святилище Тубежик 2 (из раскопок А.Е. Астафьева) [Онгарулы и др. 2017: 97–98; рис. 362, 1], на северном чинке плато Устюрт в святилище Акпан 1 [Онгар и др. 2012: 194–201: За-сур. верхний ряд, первый слева], в Восточном Приаралье в погребениях курганов 39 и 84 могильника Уйгарак [Вишневская 1973: 88–96, табл. XIII, 9; табл. XX, 9], в Жетысу случайная находка по поселению Байтерек I [Жамбулатов, Казизов, Ахияров 2022, 61–63].

В Центральном Казахстане подобные наконечники стрел встречены среди памятников второго этапа тасмолинской культуры – курган № 2 могильника Тасмола II [Кадырбаев 1966: 352, рис. 43, 5], курган № 5 могильника Кииксу [Кадырбаев 1959: 162–203, табл. II], а также в памятниках улубай-тасмолинской культуры Северного Казахстана [Хабдулина 1994: 47].

Следует отметить, что среди памятников тасмолинской и улубай-тасмолинской культуры наконечники подобной формы отличаются более симметрично-ромбовидной и удлинненно-листовидной формы лопастей с выделенным бойком и без него.

Происхождение лавролистных наконечников раннего железного века связывают с бронзовыми наконечниками копий предшествующих срубной, андроновской, карасукской культур [Смирнов 1961: 37; Вайнберг 1979: 19]. В VIII в. до н.э. лавролистные наконечники стрел обрели свой окончательный вид и размеры и связаны с ранним этапом сакской культуры, а отдель-

ные экземпляры могли доживать до VI в. до н.э. включительно [Смирнов 1961: 39; Акишев, Кушаев 1963: 118–120; Иванов 2017: 40–41].

Отдел Б. Трехгранные наконечники.

Тип 1. Головка сводчатой формы с массивным выделенным бойком, основание которого имеет арочный вырез. Втулка выступающая, короткая. Шипы срезаны к втулке практически под прямым углом. (Рис. 2, 2).

Наконечник из Сандыктау близок к наконечникам типа 5А схемы К.Ф. Смирнова [Смирнов 1961: 52–53]. Однако он отличается более продолговато-вытянутыми пропорциями, неразвитостью шипов и верхняя часть головки более скруглена.

Тип 2. Головка треугольной формы, втулка выступающая, длинная, ассиметричная. Основание головки имеет треугольную форму (Рис. 2, 3). В классификации К.Ф. Смирнова указанный наконечник вероятней всего близок к типу 5Б [Смирнов 1961: 52–53].

Наиболее близким по форме и региону являются наконечники, происходящие из погребения кургана 2 в урочище Алыпкаш, что на берегу р. Ишим близ населенного пункта Сергеевка [Хабдулина 1994: Табл. 20, 2–4]. Следует добавить, что в погребении курган 2 урочища Алыпкаш также были найдены ременные бляшки Х-образной формы и биметаллический нож с кольцевым навершием, что хорошо датирует комплекс в пределах VI–V вв. до н.э. Близкие по форме наконечники стрел представлены в обзорной работе К.А. Акишева

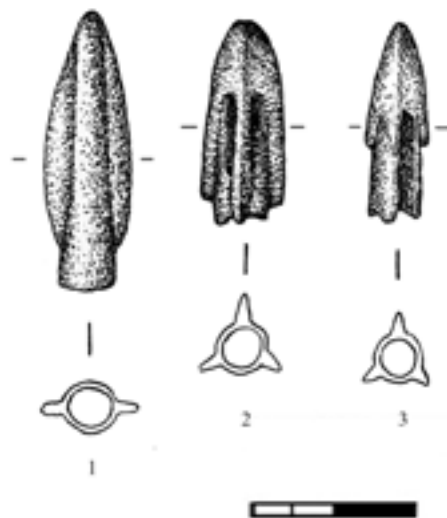

Рис. 2. Наконечники стрел. Бронза

среди наконечников, датированных VII–V вв. до н.э. [Акишев, Кушаев 1963: 117].

Интересным является наконечник, отнесенный к типу 2. Аналогии данному экземпляру среди сако-сарматских памятников встречаются не часто [Смирнов 1961: 53; Гуцалов 2004: 22, табл. 13, 13]. Наиболее вероятная датировка указанному наконечнику может быть конец VI – нач. IV вв. до н.э.

В целом, датировка трех анализируемых наконечников стрел ложится в широкие хронологические рамки VIII–IV вв. до н.э. При этом, если учесть, что двухлопастные лавролистные втульчатые наконечники стрел полностью исчезают во второй половине VI в. до н.э. [Акишев, Кушаев 1963: 119], а появление трехгранных наконечников связывают с комплексами VI–IV вв. до н.э., то вероятная датировка рассматриваемых наконечников падает на VI в. до н.э. Однако, отсутствие дополнительных сведений (комплекса вещей) и использование для аргументации источника, полученного вне археологических исследований не позволяют нам быть столь оптимистичными. Поэтому выбор более широких рамок для датирования указанных наконечников является корректно-допустимым.

Рассматриваемые нами наконечники стрел встречаются на территории Казахстана среди памятников сарматский и сакской культур. Сам регион, где были найдены наконечники относится к ареалу улыбай-тасмолинской археологической культуры [Хабдулина 1994: 79], особенности существования которой определили физико-географические условия Северного Казахстана. На обозначенной территории небольшие могильные группы ранних кочевников возводились на высоких коренных берегах степных рек [Хабдулина 1994: 76–77], поэтому, вероятное появление наконечников стрел в обозначенном месте на берегу небольшой реки Саркырама следует связать с разрушенным могильником улыбай-тасмолинской культуры.

Литература

Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины реки Или. Алма-Ата: Издательство АН Каз ССР. 1963. 320 с.

Вайнберг Б.И. Памятники Куюсайской культуры // Кочевники на границах Хорезма. (ТХАЭЭ) / Отв. ред. Итина М.А. М.: Наука. 1979. Т. XI. С. 7–76.

Вишневская О.А. Культура сакских племен низовьев Сырдарьи в VII–V вв. до н.э. По материалам Уйгарика (ТХАЭЭ). Т. VIII. М.: Наука. 1973. 160 с.

Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии. 2004. 136 с.

Жамбулатов К.А., Казизов Е.С., Ахияров И.К. Комплекс наконечников стрел раннего железного века из аварийного памятника Байтерек I (восточная окраина г. Алматы) // Археология Казахстана. №2 (16) 2022. С. 57–73.

Иванов С.С. Новые находки бронзовых наконечников стрел эпохи ранних кочевников на территории Кыргызстана // Известия АН РК. 2017. № 1 (311). С. 38–57.

Кадырбаев М.К. Памятники ранних кочевников Центрального Казахстана // ТИИАЭ АН КазССР. 1959. Т. 7. С. 162–203.

Кадырбаев М.К. Памятники тасмолинской культуры // Маргулан А.Х., Акишев А.К., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1966. С. 302–433.

Оңгарулы А., Ольховский В., Астафьев А., Дарменов Р. Древние святилища Устюрта и Восточного Приаралья. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. 320 с.

Оңғар А., Чотбаев А., Қиясбек Ф. Ақпан 1 үйігіндегі зерттеулердің алғашқы нәтижелері // Кадырбаевские чтения – 2012: м-лы III Междунар. науч. конф. (г. Актобе, 14–15 ноября 2012 г.) / Науч. Ред. А.А. Бисембаев. Актобе: ИП Жанадилова С.Т. 2012. С. 194–201.

Смирнов К.Ф. Вооружение савроматов / МИА. 1961. № 101. 162 с. + вкл.

Хабдулина М.К. Степное Приишимье в эпоху раннего железа. Алматы: Ракурс. 1994. 170 с.

Яблонский Л.Т. Материалы для классификации наконечников стрел раннесакского типа (по находкам в Южном Приуралье) // Древности скифской эпохи / Отв. ред. В.Г. Петренко, Л.Т. Яблонский. М.: ИА РАН. 2006. С. 277–296.

ЖАСҰЛАНҚЫЗЫ Ш.**Жасұланқызы Шұғыла**

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан;
shugyla.zhasulankyzy@bk.ru

АНДРОНОВ ӘЛЕМІНДЕГІ ӘЙЕЛ АДАМНЫҢ БАС КИІМІ: ЖАСАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ мен СЕМОТИКАЛЫҚ МӘНІ

Аннотация. Мақалада андроновтық әйелге тән киім үлгісінің бірі – бас киімнің жасалу ерекшеліктері мен семиотикалық мән-мағынасы қарастырылады. Андронов әлеміндегі адамның киімі, әшекей бұйымы қазіргі таңда бізге тың ақпараттарды береді. Осы мақалада әйел адамның сыртқы бейнесіндегі басты элемент – бас киімнің әр түрлі пішіндері мен түрлі элементтерінің мәні анықталып қарастырылған. Қола дәуірінде бас киім адамның қоғамдағы орны мен беделін көрсететін болған. Бас киім арқылы ежелгі тұрғындардың тыныс тіршілігімен таныса аламыз.

Түйін сөздер: Андронов мәдениеті, бас киім, қызыл, бояу, тоқыма, Майтан, Сатан, семотикасы, шашбау.

ЖЕНСКИЙ ГОЛОВНОЙ УБОР в АНДРОНОВСКОМ МИРЕ: ТЕХНОЛОГИЯ СОЗДАНИЯ и СЕМОТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности изготовления и семиотическое значение головного убора андроновских женщин. Женский головной убор, как элемент костюма в мире андроновцев в настоящее время дает нам ценную информацию для размышлений. В статье подчеркивается, что главным элементом внешнего облика женщины является головной убор, рассматриваются его различные формы и элементы. В эпоху бронзы головной убор отражал социальное положение и авторитет человека в обществе. Изучая головной убор мы можем рассуждать о мировоззрении древнего населения.

Ключевые слова: Андроновская культура, головной убор, красный, краска, текстиль, Майтан, Сатан, семотика, шашбау.

Киім мәдениеттің маңызды құрамдас бөлігі болып табылады, оның ерекшеліктерін ашу арқылы сол заманғы қоғам мен адам туралы көптеген дәлелдер ала аламыз. Костюм оның элементтері адамның жыныстық жасын және әлеуметтік мәртебесін, оның ежелгі өмірдегі рөлін нақтылауға көмек береді. Қола дәуіріндегі қорымдарды зерттеудің ұзақ кезеңіне қарамастан, Андронов халқының киімдерін, оның семиотикалық функцияларын қайта құру мәселесі әлі шешілмеген [Куприянова 2013: 244].

Технологиялық процесс жүн алудан басталады. Елді мекендерге жүргізілген археологиялық зерттеулер нәтижесінде мәдени қабаттардан табылған сүйектер және жерлеу орындарынан құрбандыққа шалынға қой сүйектерінің саны бойынша жетекші орындар Андронов мәдениетті тұр. Сол уақыттағы қойлардың жалпы түрінің сипаттамасы: ірі қойлар, орташа биіктігі 70 см және салмағы 50 кг. Сүйектерді зертеу нәтижесінде

қойлар қазіргі «чунтук» тұқымы-жүні дәрежі, құйрықты қойларға ұқсас болды [Гаген-Торн 1933: 78]. Олар жүнді шикізат ретінде алғанан кейін оны өңдеуге жібереді. Лисаков үлгілеріндегі тоқыма мата талшықтарының сипаттамасы тоқымада сапасы жоғары өте биязы жүн пайдаланылғандығын көрсетеді [Усманова 2019: 26-35]. Жүннен жіп алу күрделі кезеңдерден тұрады, оларды жуып жақсылып тазалағанан кейін олардан жіп иіруді бастайды. Лисаков қонысынан табылған киімнің қалдықтары жүннің жоғарғы деңгейде өңделгеніне үлкен дәлел бола алады. Әдетте жіп иірілгеннен кейін боялатын болса, Лисаков текстилінде жүн толық өңдеуден өткеннен кейін боялатын болған. Крапп – қызыл түсті өсімдіктен алынатын ертеден келе жатқан бояу, оған қызыл маренаның тамыры да қосылған. Крапп бояуымен боялған заттар ализарин мен күлгін түсті болып табылады.

Маренамен боялған маталарды ежелгі Египет-

те, Қытайда, Парсы, Орта Азияда ертеортағасырлық Францияда, Британияда, Скандинавияда қолданған Андроновтық адамдар өзінің киімдерінде қызыл түсті өте жиі қолданған [Ткачев, Ткачева 2018: 39].

Сол уақытта киімді меранамен бояу кең таралған. Бірақ бояу өте күрделі химиялық процесс болған бояу сіңімді ұзақ сақталу үшін түрлі шөптерді пайдаланған. Жүн тек қана қара түсте емес қызыл, қоңыр, қызылдың барлық реңтерінде боялған.

Андрондық әйелдің басты киімі ол бас киімі болып саналды, олар бас киімге аса үлкен мән беріп, түрлі бағалы тастармен безендірген. Егжей-тегжейлі біздің дәуірімізге дейінгі II мыңж. Андронов қауымдастығының тұтас, бұзылмаған әйел зираттарынан, жерлеу орындарынан көптеген мәліметтер ала аламыз. Археологиялық мәліметтерге сүйене отырып, бас киімнің екі түрі ерекшеленеді. Бірінші түрі салпыншақпен болса екіншісі салпыншақсыз. Салпыншақпен, тастармен безендірілген бас киім андронов мәдениетінің киім үлгісіндегі басты сәні болғанын айқындайды. Сонымен қоса, кейде бас киімдердің әшекейлермен бірге біріктірілген түрлері де кездеседі [Ткачев, Ткачева 2018]. Бас киімнің салыстырмалы түрде жақсы сақталуы тек оның сапасымен ғана емес сонымен қатар оның жерленген жері және де зергерлік бұйымның сапалық және сандық мазмұны маңызды рөл атқарды. Әр бөлшектердің қанықтылығы, сәнділігі және оның сапасы костюмдегі бас киімнің ерекше мазмұны болғанын көрсететін бірден бір дәлел. Бас киімнің дизайны салтанатты костюмде ерекше символдық мағынаға ие болды. Киім арқылы андроновтың жерлеу рәсіміндегі әйелдің қоғам ішіндегі беделін айқындап берді [Усманова 2019].

Андроновтық әйел киімдерінің басты элементі – бас киім. Ол басқаларынан өзінің металдан жасалған бөліктерімен, моншақтарымен, табиғи түрде пайдаланылған тастарымен ерекшеленеді. Металл әшекейлермен безендірілген тоқыма немесе теріден тігілген әйелдер бас киімінен табылуы археологиялық қазба жұмыстарында көптеп кездеседі. Көп жағдайда андрон әйелінің бас киім теріден тігілген немесе жүннен тоқылған кей жағдайларда тоқылған кенептен дайындалған. Бас киімдердің формасы әртүрлі, көп жағдайда бөрік немесе маңдайға таңғыш түрінде болған. Сондай сәнді бас киімдердің кейбір үлгілері Бозинген, Лисаковск, Бестамақ, Сатан, Тоқанай қорымдарындағы жерлеу орындарында жақсы сақталған [Усманова 2010].

Бас киімді безендіру үшін тағылатын әшекейлердің екі түрі болған: I-түрі қарапайым – моншақтардың екі/бірнеше тізбегінен тізілген төменгі жағында жапырақ және ромб пішіндес ілгектері бар, II-түрі – күрделі

құрамды, ол екі немесе одан да көп моншақтан және қоладан жасалған әшекейлерді ілу арқылы жасалып төменгі жағына жапырақ пен ромб пішіндес ілгек ілінген.

Бас киімге тағылатын (шашбау және жақ-бетке арналған салпыншақ) – мұндай әшекей түрлері андронов мәдениетін қола дәуірінің басқа мәдениеттерінен ерекшелеп тұрады. Бұндай ерекшелік андронов мәдениетінің жеке үлгісін және жетістігін көрсетеді. Сонымен қатар киім үлгісі тек мәдени жетістікті ғана емес, сол кезеңдегі жергілікті тұрғындардың әлеуметтік дәрежесін білдіреді [Ткачев, Ткачева 2018].

Орталық Қазақстанда орналасқан Майтан қорымынан табылған андрон әйелінің жерлеу орнына жүргізілген археологиялық қазба барысында көптеген құнды деректер алынды [Ткачев, Ткачева 2018]. Бұл жерлеу орнынң едәуір бөлігін тонаушылар бұзған. Дегенмен бұл қорымнан қарапайым түрде қалпақ формасында жасалған әйел адамның бақ киімі табылған. Бас киім паста моншақтарымен безендірілген. Жерленген қыздың жасы шамамен 3-4 жаста болған. Сол сияқты, бірақ маңдай аймағында спираль тәрізді қалдықтары бар нәрестеде де болуы мүмкін сақталмаған. Бұған ең жақын бас киім Сатан қорымының қабірінен табылды, онда қалпақ тәрәздә бас киім жерленген баланың маңдайында орналасқан және бляшкамен безендірілген [Усманова 2010].

Бас киімнің символикасы. Көлбеу безендірілген дизайн жердің құнарлылық культінің символизміне бағынады. Кулондардың пішіні сол дәуірде ерекше мағынаға ие болған: жапырақ өсімдікті білдірсе, Гауһар – нәзіктікті білдіретін болған. Қызыл өрілген жіп -қанның түсі. Сол заманда қызыл түс киелі деп санап, соған табынған болатын. [Гаген-Торн 1960: 83–93]. Жапырақ түріндегі кулондар ағаштың бейнесін бейнелейді: оның мәні тірі, өсіп келе жатқан, жеміс беретіндегенді білдіреді. Археологиялық бұл қиғаш безендіру Андронов қауымдастығындағы жас топтарын индекстері болып есептелінген. Жасөспірім бала 12–14 жасында қаза болса оның бас киіміне жапырақты кулондармен көптеп безендірген. Бас сүйегінің өзгеруі киім «үйленбеген – үйленген әйел» әлеуметтік мәртебесінің өзгеруін білдіреді. Шашты жасыру-оны сиқыр заңдары бойынша қорғауды білдіреді. Шаш символдық түрде байланысты өсімдік жамылғысы, құнарлылық ұғымымен [Гаген-Торн 1960: 76–88]. Көлбеу әшекейлер көптеген Азия халықтарында: қазақтардың, мордвалардың, мариерлердің, башқұрттардың әйелдер бас киімдерінде белгілі, түрікмен, татар, хакасов. Бұл зергерлік архетипсіз халықтық бас киімдерінде көп кездеседі. [Усманова 2019: 26–35].

Қорытындылай келгенде, Андронов мәдениетіндегі әйел адамның сыртқы образы оның қоғамдағы орны мен беделімен толық байланысты. Сыртқы киім адамның ішкі жан дүниесімен астасып жатқандай, оны тек киім үлгісімен қоғамға жеткізіп тұрғандай. Әрбір элементтің өзіндік орны мен мәндік мақсаты болды.

Ғылыми жетекші:

т.ғ.к., доцент Үмітқалиев Ұ.Ұ.

Әдебиет

Гаген-Торн Н.И. Женская одежда народов Поволжья (материалы к этногенезу). Чебоксары: Чувашское государственное издательство. 1960. 230 с.

Гаген-Торн Н.И. Магическое значение волос и головного убора в свадебных обрядах Восточной Европы // СЭ. 1933. № 5-6. С. 76-88.

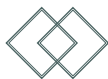
Куприянова Е.В. Тень женщины: женский костюм

эпохи бронзы как «текст» (по материалам некрополей Южного Урала и Казахстана) // РА. 2013. № 2. С. 164–169.

Ткачев А.А., Ткачева Н.А. Женский костюм андроновской эпохи по археологическим материалам могильника Майтан (Центральный Казахстан) // Археология, этнография и антропология Евразии. 2018. 46 (2). С. 35-42.

Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана. Опыт реконструкций. Караганда: ТАИС. 2010. 176 с.

Усманова Э.Р. Қола дәуірінің андроновтық костюмі (солтүстік және орталық қазақстан жерлеу ескерткіштерінің материалдары бойынша тоқыма технологиясы мен киім сәнінің қайта жаңғыртпасы) // Ұлы дала: Тарих пен Мәдениет. Нұр-Сұлтан: «Халық қазынасы» ғылыми зерттеу институты. 2019. 26-35 бб.

ЖҰМАНАЗАРОВ Ә. Н.

Жұманазаров Әлиасқар Назарбекұлы

Л.Н.Гумилев ат. Еуразия Ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан;

na.aliaskar@mail.ru

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САҚ КЕЗЕҢІНІҢ ҚОНЫСТАРЫ

Аннотация. Темір дәуірі – тас және қола дәуірлерінен кейінгі үшінші ірі археологиялық кезең. Қазақстан даласындағы ерте темір дәуіріндегі сақтардың қоныстары отандық археологиядағы аз зерттелген бағыттардың бірі болып табылады. Бірақ, кейінгі жылдары зерттеліп жатқан қоныстарда көптеген жаңалықтар ашылуда. Мақалада соңғы жылдарында Сарыарқа өңірінде жүргізілген қазба жұмыстары туралы жазылған. Осы деректеріне сүйенетін болсақ, бұл ғылыми бағыт өзекті екендігін түсінуге болады.

Түйін сөздер: Орталық Қазақстан, сақ дәуірі, мәдениет, темір дәуірі, қоныстар, әдебиеттерге шолу.

ПОСЕЛЕНИЯ САКСКОГО ПЕРИОДА в ЦЕНТРАЛЬНОМ КАЗАХСТАНЕ

Аннотация. Эпоха раннего железного века является третьим хронологическим периодом, следующим после каменного и бронзового веков. Исследование поселений сакских племен эпохи раннего железного века в степях Казахстана являются одним из малоизученных направлений в отечественной археологии. Однако в последние годы были открыты и исследованы большое количество подобных памятников. В статье приводятся сведения о результатах полевых исследований, проведенных на территории Сарыарки, опираясь на которые можно говорить об актуальности данного научного направления.

Ключевые слова. Центральный Казахстан, сакская эпоха, культура, железный век, поселения, обзор литературы.

Сақ тайпалары көшпелі өмір салтын ұстанғанын біз бұрыннан білеміз [Бейсенов 2022а: 210]. Сақ қоныстары әлі күнге дейін дұрыс зерттелмеген және олар туралы ақпарат қазіргі таңда көп емес [Бейсенов 2022]. Сақ мәдениетін жаңа қырынан ашу бізге қоныстар туралы жаңа ақпарат береді. Сақ қоныстарын көшпенді қазақ халқының қоныстарымен сабақтастыра зерттеу мәселесі бүгінгі таңда өзекті болып отыр.

Қазақтың қора-қыстаулары – тұнып тұрған тарихи дерек. Бұл арада олардың жеке тақырыпты қамтитын, өз бет-бейнесі мен ішке жасырып отырған құпиясы бар тарихи ескерткіш санатындағы автономды образын айтпай, біздің зерттеулерге ерекше маңызды тұстарын атап өту керек [Бейсенов 2022б; Бейсенов 2018].

Сақ дәуірі қоныстарына жақын тұратын қазақ халқының қора-қыстауларының топографиясы қызықты, және олардың сыртқы, яғни ауыл деңгейіндегі, ғана емес, жеке құрылыстардың ішкі құрылысын да тиянақты қарастыру өзекті, - әрі біз үшін ең қажетті аспектілер де осы [Бейсенов и др. 2019].

Ауа-райы қатал далалық өлкелерді мекендеген адамдардың өзіне қысқы қоныс болатын жерді игергенде ұтымды табиғи мүйісті неғұрлым дұрыс таңдап

отыруға тәуелділігі басқалардан жоғары болған [Бейсенов и др. 2018]. Осы тұрғыдан, қора-қыстаулардың ландшафтта орналасуына қатысты одан да маңызды аспектілер шығады. Түптеп келгенде қыстаулардан маңайдағы қысқы-жазғы жайылым орындары, олардың алыс-жақындығы, өзен-су, т.б. бастау алады. Өдістемелік көзқарастар мен нақты шешімдерді күтетін міндеттер кешенін түзу үшін жеткілікті дәрежеде материал жинақталуы керек.

Соңғы жылдары Қазақстандық археологтардың зерттеулерімен Қазақстан туралы деректер көбейіп келеді. Солтүстік пен орталықта, Жетісу және Ертіс өңірінде, сақ дәуірінің қоныстары зерттеледі [Джумабекова, Базарбаева: 2018]. Сақ қоныстарының жалпы өмір сүруінің төменгі шекарасы біздің дәуірге дейін VIII–VII ғғ. кезеңімен анықталады [Джумабекова, Базарбаева 2018].

Қарағанды облысы, Қарқаралы ауданы жеріндегі Айыртас сақ дәуірі қонысында жеті тұрғын үй орыны мен бірнеше қазақ заманының қыстауы тіркелді [Хабдулина 2017]. Қора-қыстаулардың мұнда әлі бірсыпырасы бар екені байқалды, сонымен қатар, әзірше қаралып өпеген, шеттеу жатқан сайлардың жоғарғы

беткейлерінде әлі де сақ қоныстары да табылуы әбден мүмкін. Тау алдындағы жазықтың әр жерінде орын тепкен көне қорымдарда жүргізілген археологиялық қазбалар нәтижесінде, сақ дәуірі кезеңінде адамдардың жерлеу орындары анықталғаны жайлы көрсеткен болатын [Бейсенов 2021].

Қазіргі таңда, олардың қоныс-мекендері нақтыланып отыр. Айыртас өлкесі және мұндағы ескерткіштер сақ дәуірінде тиісті маңызы болған табиғи алғы шарттардан кейін қазақ заманында да өз орнын алғанын нақты дәлелдейтін фактілерді береді [Бейсенов 2022; Бейсенов 2018]. Сақ дәуірінің Айыртас-6 қонысы деп тіркелген ескерткіште сақ дәуірі мен қазақ құрылыстарының ірге қалдықтары бар екені нақтыланды [Бейсенов 2018; Бейсенов 2021].

Археологиялық деректер бойынша далалық, таулы-далалық аймақтарда Еуразия кеңістігінде скиф-сақ дәуіріне жататын орындар, қоныстар сияқты ескерткіштердің кеңістікте таралуы бірқатар негізгі факторларға бағынады. Мұнда көршілермен қарым-қатынас ерекшеліктері және жалпы стратегиялық жағдай, қоғамның экономикалық бағыты, қауымдастықтардың қозғалысы мен қоныстану жолдары, кеңістікте мәдениеттің өзін ұйымдастыру принциптерімен мағлұматтары жайлы айтылған. Бұл деректер мен нәтижелердің барлығы Орталық Қазақстанның елді мекендерін кешенді зерттеудің бастапқы кезеңін ғана сипаттайды [Бейсенов и др. 2017].

2021 ж. далалық ізденістермен қазба жұмыстары барысы Қарағанды облысы аумағындағы қазақ қыстауларын зерттеу екі кезеңде атқарылды [Бейсенов 2021]. Алғашында Қарқаралы ауданы жерінде өткен барлау жұмыстары барысында Айыртас, Қу, Бесоба өлкелерінде, Ақтоғай ауданындағы Көлдібұлақ қыстауында орналасқан, жиыны 20 қыстаудың мәліметтері алынды. Аталған ескерткіштегі қазбалар Қарағанды облысы мәдениет басқармасы жанындағы тарихи-мәдени мұраны қорғау инспекциясымен екі арадағы келісім-шарт негізінде жасалды [Бейсенов 2021; Бейсенов 2022].

Орталық Қазақстанда сақ қоныстары (қыстаулары) көп [Бейсенов и др. 2021]. 20 жылдан астам бойы зеріттеу жұмыстары болып жатыр [Бейсенов и др. 2021]. Едірей мен Абылай қоныстарында көптеген қыш ыдыстар, тас құралдар мен жануарлар сүйегі табылды [Бейсенов и др. 2021]. Сондай-ақ сақ қоныстары Шығыс Арал өңірінде бұрын табылған болатын, қазіргі уақытта бұл қоныстарды заманауи деңгейде одан әрі іздестіру және зерттеу ерекше өзекті болып табылады [Бейсенов 2022]. Қазақстанға іргелес аумақтардағы елді мекендер де күтпеген жағдай емес. Олардың көпшілігі

Горныйда белгілі Алтай, Алтай өлкесінің орманды дала және дала аймақтарында бірқатар нысандар зерттелді [Савельев 2017]. Бірақ белгілі қоныстар Оңтүстік Оралда және Минусинск далаларында аз зерттелген [Бейсенов 2021].

Қазақ ғалымдарының басшылығымен Орталық Қазақстан сақ дәуіріндегі қоныстары табылып, зерттеле бастағанына қазір 20 жыл болды [Бейсенов 2021; Бейсенов 2022]. Өткен уақыт аралығында бұл тақырып еліміздің археология ғылымы саласында өз орнын алып, дәстүрлі бағытқа айналып отыр деуге болады. Бүгінгі таңда Орталық Қазақстанның шығыс аумағында барлығы 70-тен астам қоныс мекендер белгілі [Бейсенов, Шашенов 2021]. Сақ дәуірі қоныстарын сол замандағы бақташы қауымдардың қысқы мекендері, яғни қыстаулары деп қарастырады. Көптеген басылым беттерінде бұл ескерткіштердің біршама ерекшеліктері егжей-тегжейлі қарастырылған болатын. 2021 ж. қазба жұмыстарының негізгі бөлігі Қарқаралы ауданындағы Едірей сақ дәуірі қоныстары тобына кіретін Құлжан-1 ескерткішінде жүргізілді. Жаңа зерттеліп отырған бұл нысандағы қазба ауданы 368 м² құрады [Бейсенов, Шашенов, 2021, 2022]. Осы ауданнан барлығы 700-ден астам қыш ыдыс бөлшегі, 200-ден астам тас құрал, сондай-ақ, жануарлар сүйектері табылды [Бейсенов 2018; Бейсенов 2021; Бейсенов 2022].

Қоныстың қазылған бөлігінен бір тұрғын-жай кешені ашылды [Джумабекова, Базарбаева 2018]. Бұны алдында қосалқы бөлмелері бар бір үй деп айтуға болады. Негізгі тұрғын үй шаршы пішіндес формада, өлшемдері 8х7,1 м, іргесі жалпақ қылып тастан жасалған [Джумабекова, Базарбаева 2018]. Бұл Орталық Қазақстан сақтарының баспаналарына тән, қалың, жалпақ қабырғалы, мығым салынған үйдің бір үлгісі. Бұндай тас іргелі, онша биік емес, аласа тұрғызылған үйлер қысы қатал, желді-боранды ауарайы үстем өңірде тарағаны осыған дейінгі жарияланымдарда айтылып өтті. Абылай қонысында бірнеше жыл қазба жұмысары атқарылып келеді. Есептегі жылы Абылайда 176 м², ал Сарыбұйратта 64 м² қазба салынды. Жалпы, 2021 ж. үш қоныста барлығы 608 м² жер ауданы қазылды [Бейсенов 2018; Бейсенов 2022a].

Зерттелмеген бір қыры – жазғы демалыс лагерлері туралы деректердің жоқтығы [Бейсенов 2018]. Мұндай жерлерді, кейбір байқауларға сәйкес, қысқы жолдардан қысқа қашықтықта, далада, ашық өзен аңғарларының бойында күту керек [Бейсенов, Шашенов 2021]. Сақ дәуірінің мәселелерін зерттеуде этнографиялық деректерді, оның ішінде қазақ этнографиясын пайдалану белгілі бір жүйеге бағынып, халықтың тарихы мен этнографиясының белгілі бір білімінен шығып, әртүрлі

басылымдардағы және басқа да «құжаттардағы» жеке деректер мен цифрларға емес, аналитикалық зерттеулерге сүйенеді [Бейсенов и др. 2019; Бейсенов 2017].

Соңғы жылдары А.З. Бейсеновтың басшылығымен сақ қоныстарының үстіне салынған қазақ қораларын кешенді зерттеу мәселесі қолға алынып жүр [Бейсенов, Шашенов, 2021]. Олардың әсіресе табиғи ортаға бейімделуі мен ландшафты таңдап алуы, табиғи шикізатты қолдануы ортақ болғанын көрсететін зерттеулер жасалуда [Бейсенов, Шашенов 2021; Бейсенов 2022а]. Қазақ қораларының тау қуыстарындағы алаң ашық сайларда орналасуы және көктемде қар тез еритін жерлерде орналасуы сақ мәдениетімен етене болғандығын көрсетеді [Хабдулина 2017]. Алайда бұл тұжырымдарды жалаң сөзбен емес, ғылыми кешенді зерттеулер арқылы шешім жасау мәселесі тұр.

Қорыта келе соңғы жылдарда жүргізіліп отырған, қазба жұмыстарының бір ерекшелігі, алынып отырған материалдарды пәнаралық зерттеулерге тарту ісінің ұлғайуында болмақ. Қазір, нақтылап айтқанда, қоныс зерттеу, жаңадан қазбалар салу бағыты бірте-бірте Орталық Қазақстан сақ дәуірі тұрғындарының шаруашылығын кешенді түрде зерделеу бағытына ұласып отыр. Бұл орайда, тұрақты атқарылып отырған трасологиялық, археозоологиялық, карпологиялық, сараптамалардың маңызы зор. Сонымен қатар, ерте темір дәуірі қоғамының толық көрінісін тану үшін, Орталық Қазақстанмен жапсарлас жатқан Жетісу, Солтүстік Қазақстан, Шығыс Қазақстанның сақ дәуірі қоныстарын сабақтастыра зерттеу мәселесі өзекті болып қала береді. Біздің алдағы уақыттағы зерттеулеріміздің негізгі бағыты да осы сала болады деп ойлаймыз.

*Ғылыми жетекші:
т.ғ.к. Үмітқалиев Ұ.Ұ.*

Әдебиет

Бейсенов А.З. Орталық Қазақстан сақ дәуірі қоныстарында жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстары // Археологические исследования в Казахстане 2021. Астана: Мәдени мұра Ғылыми зерттеу институты. 2022а. С. 209-214

Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Центрально-го Казахстана в исследованиях начала XXI века // Археология і давня історія України. 2018. Вип. 2. С. 386-396.

Бейсенов А.З. Поселення Абилай - пам'ятка доби раннього заліза Центрального Казахстану // Археологія і давня історія України. 2022б. Вип. 1. С. 120-130.

Бейсенов А.З., Гимранов Д.О., Ахияров И.К., Дуйсенбай Д.Б. Поселение сакского времени Абылай в Центральном Казахстане // Теория и практика археологических исследований. 2018. №2. С. 150-171.

Бейсенов, А.З., Горашук, И.В., Дуйсенбай, Д.Б. Трасологическое исследование каменных орудий поселения сакского времени Абылай, Центральный Казахстан // Поволжская археология. 2021. №3. С. 177-194.

Beisenov A.Z. New Data in the research of Settlements of Saka time in Central Kazakhstan // Теория и практика археологических исследований. 2021. Т.33. №3. С. 181-202.

Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т. Қазақ қыстаулары бойынша орталық Қазақстанда 2021 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер // Археологические исследования в Казахстане 2021. Астана: Мәдени мұра Ғылыми зерттеу институты. 2022с. С. 235-240

Бейсенов А.З., Дуйсенбай Д.Б., Ахияров И.Х., Джуманазаров Н.Ш. Новые исследования поселений сакского времени центрального Казахстана // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края: сборник научных статей. Алтайский государственный краеведческий музей / Отв. ред. А.А. Тишкин. Барнаул: АлтГУ. Вип. 25. 2019. С. 7-14

Джумабекова Г.С., Базарбаева Г.С. О раннем железном веке Жетісу: некоторые итоги систематизации данных // Археология и давняя история Украины. 2018. Вип. 2 (27). С. 469–484.

Хабдулина М.К. Итоги изучения улыбай-тасмолинской культуры Северной Сарыарки // Казахстан в сакскую эпоху: колл. монография. Алматы, 2017. С. 35–58.

Бейсенов А.З., Шульга П.И., Ломан В.Г. Поселения сакской эпохи. Монография. / Отв. ред. А.З. Бейсенов НИЦИА «Бегазы-Тасмола». Алматы. 2017. 208с

Шульга П.И. Скотоводы Горного Алтая в скифское время (по материалам поселений). Новосибирск: РИЦ НГУ, 2015. 336 с.

Савельев Н.С. Раннесакские поселения Южного Зауралья // Сакская культура Сарыарки в контексте изучения этносоциокультурных процессов Степной Евразии. Алматы. 2015. С. 246–254.

**ЗАРИПОВА Г.Х.,
ОВЕЧКИНА Л.В.,
ХАМЗИН Р.Н.**

**Зарипова Гульнур Харисовна,
Овечкина Людмила Викторовна,
Хамзин Радион Наилевич,**
Институт археологии им. А.Х. Халикова,
г. Казань, Российская Федерация;
vafina.gulnur5@mail.ru,
ya.l16@yandex.ru,
khrn80@yandex.ru

ОПЫТ ПРИМЕНЕНИЯ БЕСПИЛОТНОГО ЛЕТАТЕЛЬНОГО АППАРАТА на ОБЪЕКТЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ «КУЛЬТУРНЫЙ СЛОЙ ДЕРЕВНИ СТЕПАНОВО»

Аннотация. В статье дано краткое описание использования метода фотограмметрии при фиксации объекта археологического наследия «Культурный слой деревни Степаново» (XVIII–XX вв.) Лаишевского района Республики Татарстан. Приводится обоснование выбранной методики работы, обусловленное особенностями раскопа, а именно его большой площадью и необходимостью фиксации в сжатые сроки. В публикации приводится информация о преимуществах и недостатках применения беспилотного летательного аппарата при проведении археологических работ.

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, фотограмметрия, ортофотоплан, карта высот.

«СТЕПАНОВО АУЫЛЫНЫҢ МӘДЕНИ ҚАБАТЫ» АТТЫ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ МҰРА НЫСАНЫНДА ҰШҚЫШСЫЗ ҰШУ АППАРАТЫН ҚОЛДАНУ ТӘЖІРИБЕСІ

Аннотация. Мақалада Татарстан Республикасы Лаишев ауданының «Степаново ауылының мәдени қабаты» (XVIII–XX ғғ.) атты археологиялық мұра нысанын бекіту кезінде фотограмметрия әдісін қолданудың қысқаша сипаттамасы берілген. Қазба жұмыстарының ерекшеліктеріне, атап айтқанда оның үлкен аумағына және қысқа мерзімде бекіту қажеттілігіне, байланысты тандалған жұмыс әдістемесінің негіздемесі келтірілген. Басылымда археологиялық жұмыстарды жүргізу кезінде пилотсыз ұшу аппаратын қолданудың артықшылықтары мен кемшіліктері туралы ақпарат беріледі.

Түйін сөздер: ұшқышсыз ұшу аппараттары, фотограмметрия, ортофотоплан, биіктік картасы.

Как известно, современные проблемы требуют современных решений. В случае, когда необходимо в кратчайшие сроки исследовать значительную площадь, археологу важно выбрать наиболее оптимальный метод ведения работы, в том числе и в части фиксации пластов. В этом случае целесообразно обратиться к современным технологиям, вобравшим в себя позитивный накопленный опыт последних лет исследований.

Данная работа посвящена изложению опыта использования фотограмметрических методов для фиксации материковых пластов в ходе проведения раскопок на объекте культурного (археологического) наследия «Культурный слой деревни Степаново», XVIII–XX вв.

Строительство объекта «М-12 «Строящаяся скоростная автомобильная дорога Москва – Нижний Новгород – Казань» на 8 этапе работ затронуло выявленный памятник археологии «поселение «Культурный слой деревни Степаново» Лаишевского района Республики Татарстан. Площадь раскопа согласно разделу составила порядка 0,7 га. Для оперативной фиксации результатов исследования, было решено построить трехмерные модели, ортофотопланы и карты высот. Охранно-спасательные работы на памятнике производились в октябре 2021 г [Хузин 2022а; Хузин 2022б; Хузин 2022в; Хузин 2022г; Хузин 2022д; Хузин 2022е; Хузин 2022ж]. Так как неблагоприятные осенние погодные условия наложили свои ограничения на постоянное при-

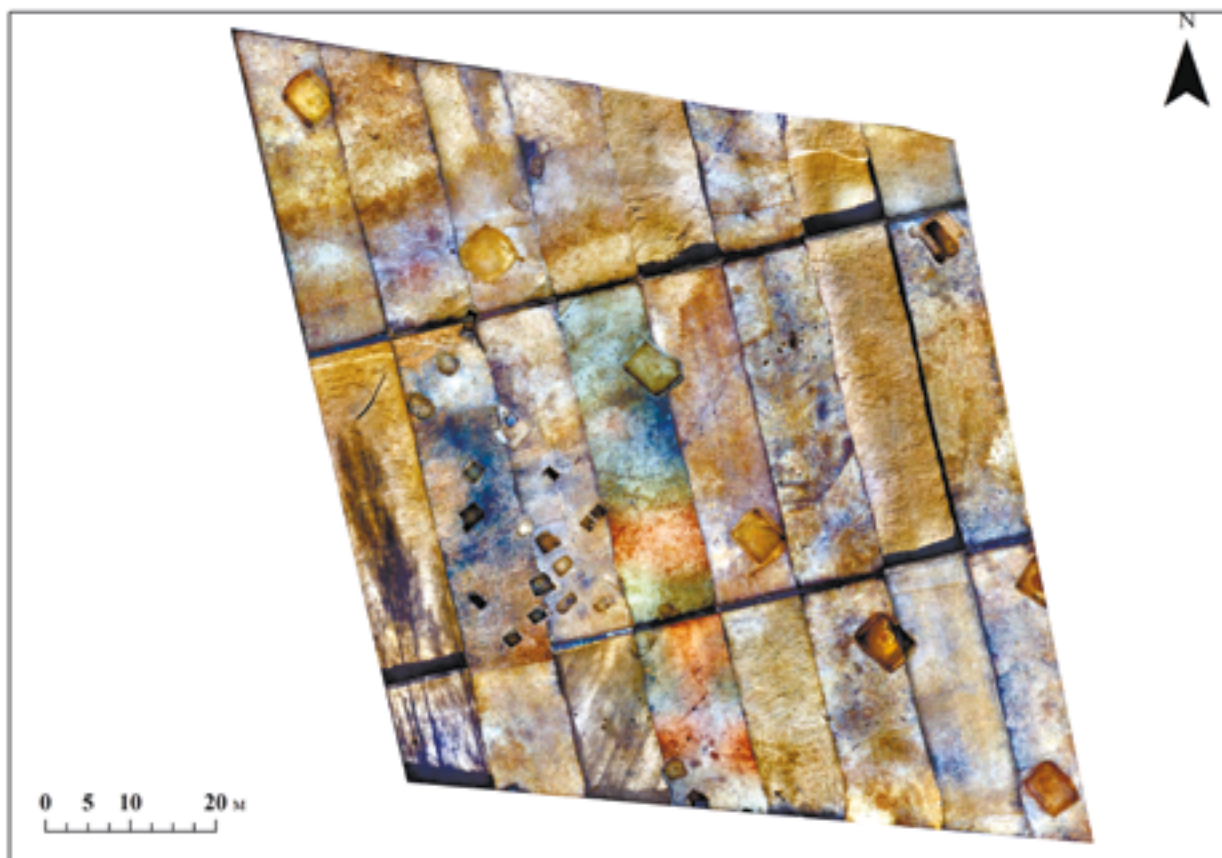

Рис. 1. Сводный ортофотоплан участка проведения археологических работ

менение БПЛА, фотофиксация с помощью квадрокоптера производилась только финальных материковых пластов.

Раскоп был поделен на 24 сектора, съемка производилась по мере готовности материковых пластов с учетом погодных условий. В основе фиксации лежат широко известные в археологии методы фотограмметрии, которые реализовывались с помощью БПЛА DJI Phantom 4. Аэрофотосъемка выполнялась с высоты 9 м с продольным и поперечным перекрытием снимков в 60-80%. Геодезическая привязка маркеров, равномерно распределенным по сектору, осуществлялась тахеометром Trimble M3 DR 5, а съемка станций - ГНСС-приемником Leica Zeno20.

Обработка фотоматериалов, их пространственная привязка производилась в программе Agisoft Metashape. Конечным продуктом работы стали ортофотопланы, профиля и карты высот, которые были собраны в едином проекте в программе ArcMap (рис. 1).

Получившийся сводный план раскопа обладает рядом преимуществ.

Во-первых, карта высот позволяет получать не дискретные, а непрерывные значения отметок высоты. Это значит, что нивелировочный чертеж можно получить с достаточно высокой точностью уже в кабинетных условиях. Таким образом, происходит перенос основной работы из полевых условий в камеральные.

Во-вторых, единый план раскопа позволяет увидеть не дробленную на части, а комплексную, общую наглядную картину раскопа. В данном, случае, мы наблюдаем ориентировку улицы данного поселения, расположение отдельных хозяйств. Эта информация также подтверждается картографическим материалом на указанную территорию. В межевом плане Казанского уезда (рис. 2), созданном при императоре Александре II, имеется схема домовладений, одна из основных улиц которой вытянута в северо-западном направлении [Геометрический план <...>]. Часть именно этой улицы была раскопана в ходе работ на памятнике.

В-третьих, исследователь, работая с ортофотопланами, может не только увидеть всю изучаемую площадь, но и получить достаточно точные данные о геометрии сооружений и их пространственном размещении. Верификация чертежа, полученного в полевых условиях на миллиметровой бумаге, и чертежа, полученного из оцифровки ортофотоплана, показала высокую корреляцию. Чертежи практически идентичны, однако, конфигурация сооружений на ортофотоплане обладает большей детальностью.

В-четвертых, ортофотопланы придают фиксации объективность. Оконтуривание сооружений, определение их размеров и глубин могут быть выполнены исследователями, не присутствовавшими на раскопках непосредственно. Таким образом, исключается субъективная трактовка одного ученого.

Кроме того, ортофотопланы способствуют сохранению подробной информации о ходе раскопок для будущего анализа. Измерения объектов в последующем могут быть неоднократно повторены.

Вместе с тем, применение БПЛА на раскопе имеет свои недостатки. В первую очередь, ограничения связаны с погодными условиями. Осенняя погода, которая в средней полосе характеризуется дождями и порывистыми ветрами, существенно снижает качество

получаемых изображений. К сожалению, стабилизатор камеры не компенсирует потерю резкости и четкости снимка при сильном ветре.

Сроки, отводимые для раскопок, не позволяют проводить съемку строго в определенное время суток. Фотографирование происходит по мере готовности секторов, а значит, в абсолютное любое время светового дня, с разной степенью освещенности. На больших площадях, работы на которых ведутся продолжительное время, практически невозможно добиться получения изображений с одним цветовым решением. Это сказывается на цветопередаче конечного результата работ – ортофотопланов. Общая картинка получается пестрая, местами на ней присутствуют статичные тени от бровок и стенок сектора.

В своем исследовании мы ставили целью построения ортофотопланов для сохранения геометрических пропорций и извлечения информации о глубинах, поэтому не акцентировали внимание на «красоте» получаемой картинки. При наличии возможности съемку целесообразно проводить в примерно одно и то же время, с отсутствующими тенями. В идеале необходимо фотографирование проводить в пасмурную погоду без осадков и в отсутствие порывистого ветра.

Таким образом, полученные на памятнике «Куль-

Рис. 2. Раскоп 2021 г. на межевом плане Казанского уезда 1910 г.

турный слой деревни Степаново» ортофотопланы и карты высот доказали, что применение фиксации, основанной на геодезической привязке, пока является хорошим дополнением к традиционным чертежам, а в будущем при разработке методики грамотного применения БПЛА во время проведения раскопок, может и заменить их.

Литература

Геометрический специальный план дачи д. Степановки, владение Уковых // НА РТ. Ф. 324. Оп. 728. Д. 698

Хузин Ф.Ш. Отчет о спасательных археологических раскопках на территории объекта археологического наследия «Поселение «Культурный слой деревни Степаново» в Лаишевском муниципальном районе Республики Татарстан в 2021 году (в пяти томах). Том I. Казань. 2023а. 211 с. // Научный фонд МА РТ ИА АН РТ. Ф.4. Оп.1. Д.462.

Хузин Ф.Ш. Отчет о спасательных археологических раскопках на территории объекта археологического наследия «Поселение «Культурный слой деревни Степаново» в Лаишевском муниципальном районе Республики Татарстан в 2021 году (в пяти томах). Том II. Казань. 2023б. 174 с. // Научный фонд МА РТ ИА АН РТ. Ф.4. Оп.1. Д.463.

Хузин Ф.Ш. Отчет о спасательных археологических раскопках на территории объекта археологического наследия «Поселение «Культурный слой деревни Степаново» в Лаишевском муниципальном районе Республики Татарстан в 2021 году (в пяти томах). Том III

(часть 1) (Иллюстрации). Казань. 2023в. 121 с. // Научный фонд МА РТ ИА АН РТ. Ф.4. Оп.1. Д.464.

Хузин Ф.Ш. Отчет о спасательных археологических раскопках на территории объекта археологического наследия «Поселение «Культурный слой деревни Степаново» в Лаишевском муниципальном районе Республики Татарстан в 2021 году (в пяти томах). Том III (часть 2) (Иллюстрации). Казань, 2023г. 134 с. // Научный фонд МА РТ ИА АН РТ. Ф.4. Оп.1. Д.465.

Хузин Ф.Ш. Отчет о спасательных археологических раскопках на территории объекта археологического наследия «Поселение «Культурный слой деревни Степаново» в Лаишевском муниципальном районе Республики Татарстан в 2021 году (в пяти томах). Том IV (часть 1) (Иллюстрации). Казань, 2023д. 126 с. // Научный фонд МА РТ ИА АН РТ. Ф.4. Оп.1. Д.466.

Хузин Ф.Ш. Отчет о спасательных археологических раскопках на территории объекта археологического наследия «Поселение «Культурный слой деревни Степаново» в Лаишевском муниципальном районе Республики Татарстан в 2021 году (в пяти томах). Том IV (часть 2) (Иллюстрации). Казань. 2023е. 126 с. // Научный фонд МА РТ ИА АН РТ. Ф.4. Оп.1. Д.467.

Хузин Ф.Ш. Отчет о спасательных археологических раскопках на территории объекта археологического наследия «Поселение «Культурный слой деревни Степаново» в Лаишевском муниципальном районе Республики Татарстан в 2021 году (в пяти томах). Том V (Иллюстрации). Казань. 2023ж. 159 с. // Научный фонд МА РТ ИА АН РТ. Ф.4. Оп.1. Д.468.

ИСМАЙЛОВА А.З.

Исмаилова Аида Захид

Национальный музей истории Азербайджана,
г. Баку, Азербайджан;
aidaismailova4@gmail.com

ГЛОБАЛИЗАЦИЯ В СРЕДНИЕ ВЕКА: СЛЕДЫ КИТАЙСКОЙ КЕРАМИКИ в АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ КЕРАМИЧЕСКОМ ИСКУССТВЕ

Аннотация. Наиболее распространенными артефактами, находимыми при археологических раскопках, являются образцы керамики. С этой точки зрения материалы средневековья, обнаруженные в Азербайджане, не являются исключением. Керамические изделия несут больше информации о периоде, к которому они относятся. Одна из передаваемых им сведений - это культурные и торговые отношения того времени. Керамика, хранящаяся в Национальном историческом музее Азербайджана, дает нам представление о культурных и торговых связях и помогает нам проследить влияние других культур.

Ключевые слова: глобализация, средние века, керамика, Китай, Азербайджан

ОРТАҒАСЫРДАҒЫ ЖАҢАНДАНУ: ӨЗІРБАЙЖАНДЫҚ КЕРАМИКА ӨНЕРІНДЕГІ ҚЫТАЙ КЕРАМИКАСЫНЫҢ ІЗДЕРІ

Аннотация. Археологиялық қазба жұмыстары кезінде ең көп таралған жәдігерлердің бірі керамика сынықтары болып табылады. Өзірбайжаннан табылған ортағасырлық материалдар да осының бір айғағы іспеттес. Керамикалық бұйымдар ежелгі дәуірлер туралы көп ақпараттар береді. Сондай мәліметтердің бірі бұл – сол кезеңдегі мәдени және сауда байланыстар. Өзірбайжанның Ұлттық тарихи мұражайында сақталған керамика бізге мәдени және сауда байланыстары туралы түсінік береді және басқа мәдениеттердің әсерін бақылауға көмектеседі.

Түйін сөздер: жаһандану, ортағасыр, керамика, Қытай, Өзірбайжан

Хотя слово «глобализация» в основном используется в наше время, ее следы можно найти в разные периоды истории. В средневековый период, о котором идет речь, мы наблюдаем проявления глобализации во области керамики.

Благодаря своему географическому положению Азербайджан можно назвать местом слияния культур. Исторически это место сталкивалось с влиянием разных культур, как в плане торговых и культурных отношений, так и миграций. Более отчетливо эти эффекты можно наблюдать в керамическом искусстве средневекового Азербайджана.

Начиная с 30-х гг. XX века среди образцов керамических изделий, обнаруженных в средневековых городах Бейлаган, Гянджа, Шамкир, Бандован I, II, мы находим копии со следами керамических изделий, привезенных из Китая. Некоторые из этих образцов хранятся в Национальном музее истории Азербайджана. Археологическая коллекция Национального музея истории Азербайджана содержит множество образцов сосудов из селадона и фарфора. Влияние китайского керамического искусства Азербайджана, входящего в состав

исламского мира, не было случайным. Известно, что Азербайджан расположен на Великом шелковом пути, который тянулся из Китая в Европу и перевозил различные виды продукции, в том числе и керамические образцы [Hurdazbiñ 2008 :64-65]. Хотя и не напрямую, культурное влияние проявилось косвенно. Влияние китайского керамического искусства сначала пришло в такие культурные центры, как Нишапур, Рэй, Исфahan, а оттуда проявилось на территории Азербайджана [Azərbaycan Arxeologiyası 2008:153-154]. Гончары готовили подобные образцы на основе местных традиций и добавляли в произведения искусства новые черты.

Первый непосредственный контакт китайцев с мусульманами произошел в битве при Таласе в 751 г. [Clements 2019 : 100]. Начиная с IX в. мусульманские купцы стали завозить китайскую керамику [Brend 1991: 41]. После этого эти изделия стали источником вдохновения для местных гончаров. Технология, известная в Китае как «санцай», позже повлияла на производство глазурованных сосудов на мусульманском Востоке. В технологии «санцай» декор на посуде создавался с использованием трех цветов. Начиная с IX в. эти изделия

Рис 1. Фрагмент горшка из селадона, XIII–XIV вв.

экспортировались в Ирак, Египет, Иран [Meri 2006 :100]. Позднее по этой технологии местные мастера стали изготавливать глазурованные сосуды.

Горшки из селадона можно назвать одним из самых красивых образцов китайской керамики. Так вот, эти блюда не производились на территории Азербайджана, а были завезены в Азербайджан посредством торговых связей. Поскольку они были очень дорогими, их могли себе позволить в основном богатые люди. Селадон – это особый вид керамики. Селадон — светло-зеленая глазурованная керамика, производимая в Китае и Корее. На китайском языке оригинальное название звучит как «лунцзюань» и происходит оно от названия провинции Чжэцзян, которая долгое время была главным центром производства изделий из селадона в Китае. Эти сосуды имитируют нефрит, высококачественные сосуды из селадона, которые производились во времена династий Сунь (970-1279), Юань (1279-1368) и Мин (1368-1644) (Кверфельдт 1940 : 12). После Китая предпринимались попытки производства его в Рее, Кашане, Египетском городе Каир, Иракском городе Самира, а затем и в Золотой Орде. Но гончары-мастера не могли изготовить точно такие же цветовые оттенки [İsmayılova 2016: 153].

Обратим внимание на фрагмент горшка из селадона, хранящегося в Археологическом фонде Национального музея истории Азербайджана: это небольшой фрагмент голубовато-зеленого цвета, с выступающим изображением, напоминающим зооморфное изображение (рис. 1), найденный в городе Гянджа в 1938-40 гг. Еще один пример китайского производства — чаша с китайскими иероглифами на основании. На чаше есть растительные орнаменты, археолог Исаг Джафарзаде пишет, что она принадлежит династии Мин, 15 век [Джафарзаде 1949: 99]. Надпись на основании отражает девиз «распространения добра» во времена правления правителя династии Мин - Чжу Чжэньцзэй (1425-1435). Этот сосуд также был найден в средневековом городе Гянджа (рис. 2, рис. 3).

Помимо вышеперечисленных примеров, существует множество образцов глазурованной керамики, изготовленной по технологии «санцай» в средневековых городах Азербайджана – Бейлаган, Гянджа, Габала, Шамкир. Эти влияния можно проследить не только в технологии производства, но и в оформлении некоторых изделий.

На основании вышеизложенного можно сказать, что глобализация существовала и в Средние века. Керамические изделия, произведенные в далеком Китае, либо сами по себе, либо отдельные элементы, дошли до Азербайджана. Это также ясно показывает, что Азербайджан является частью великой культуры, окружающей Великий шелковый путь. В этом смысле их изучение и пропаганда имеет большое значение.

Литература

Azərbaycan Arxeologiyası. Orta əsrlər, VI cildə, VI cild. Bakı. Şərq-Qərb. 2008. 632 s.

Barbara Brend. Islamic Art. Harvard University Press. 1991. 240 p.

İbn Hurdazbih. Yollar ve Ülkeler kitabı. (çeviren Murat Ağarı). İstanbul: Bayrak matbaası. 2008. 198 s.

İsmayılova A. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan seladon qab nümunələrinə dair. VI Respublika elmi konfransının materialları. Bakı. 2016. S. 151-155.

Jonathan Clements. İpək Yolunun Tarixi. Bakı: Qanun nəşriyyatı. Bak, 2019. 224 s.

Medieval Islamic civilization: an encyclopedia by Josef W. Meri. Routledge. New York 2006. V1. 933 p.

Джафарзаде И. Историко-археологический очерк Старой Ганджи. Баку. 1949. 103 с.

Кверфельдт Э.К. Фарфор. Л.: Государственный Эрмитаж. 1940. 79 с.

Рис 2. Фарфор, XV в.

Рис 3. Фарфоровая чаша с китайскими иероглифами на доньшке, XV в.

КАМАЛДИНОВ И. Р.

Камалдинов Ильяр Рамильевич
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
kamaldinov-ilyar@mail.ru

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ГОРОДИЩЕ МЫНТОБЕ

Аннотация. В статье представлены общие данные об археологических изысканиях на городище Мынтобе (Приаралье). В ходе исследования данного памятника были выявлены городские кварталы, установлены размеры и назначение жилищ. Дома выстроены из жженого кирпича, состоят из жилых помещений с суфами, площадками ташнау, очагами и печами-тандырами, хозяйственных помещений. На караван-сараяе заложено несколько разведывательных шурфов, где были выявлены конструкции из жженого кирпича в виде баз колонн и стен. Городище датируется на основании керамического материала XIII-XV вв. и относится к золотоордынскому периоду.

Ключевые слова: средневековье, городище, помещение, суфа, тандыр, керамика.

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ МЫҢТӨБЕ ҚАЛАШЫҒЫ

Аннотация. Мақалада Мыңтөбе қалашығындағы (Арал маңы) археологиялық зерттеулер туралы жалпы мәліметтер беріледі. Қалашық аумағындағы қазба жұмыстары барысында зерттелген тұрғын кварталдардың және үйлердің құрылысы туралы жазылған. Үйлер күйдірілген кірпіштен тұрғызылған. Үйлер суфалар, ташнау алаңдары, ошақтар мен тандырлы пештері бар тұрғын және шаруашылық бөлмелерден тұрады. Керуен-сарайда бірнеше барлау шурфы салынды. Осы жерде күйдірілген кірпіштен жасалған бағаналар және қабырғалардың конструкциясы анықталды. Қалашық керамикалық материалдары негізінде XIII-XV ғғ. мерзімделіп, Алтын Орда кезеңіне жататындығы анықталды.

Түйін сөздер: Орта ғасыр, қалашық, үй-жайлар, суфа, тандыр, керамика.

Городище Мынтобе расположено на территории Кызылординской области Казалинском районе на северо-восточной окраине села Оркендеу (большая часть памятника осталась под современным поселком). Координаты: 45°37'11.72»С 61°54'52.23»В.

Мынтобе является самым большим золотоордынским городищем Приаралья. Город находился на оживленном ответвлении Шелкового пути, которое пересекало все Приаралье. Укрепленное городище в плане прямоугольное. Крепостная стена сохранилась на отдельных участках на высоту до 3 м. Цитадель городища составляет 24 000 м² (400х600 м), общие контуры городища по внутренней части крепостной стены составляет 2 380 000 м² (1400х1700 м). С поверхности городища подняты монеты, чеканенные в городах Золотой Орды. На территории городища фиксируются отдельные небольшие земляные возвышения, диаметром до 12 м, высотой до 1 м. Юго-западнее городища располагаются несколько холмов, являющиеся видимо, отдельными усадьбами [Байпаков 2018: 96].

До начала XIII в. городище Мынтобе локализовалось 0,5 км юго-восточнее и широко известно, как городище Жанкент (Янгикент).

Как известно из письменных источников, город Янгикент был взят монгольским отрядом, руководимым Джучи. В отличие от Сыгнака, Ашнаса, Барчкента, жители которых оказали монголам сопротивление и были разрушены, Янгикент был сдан его населением без боя и избежал погромов. В послемонгольское время Янгикент был перенесен на новое место в 600 м северо-восточнее от старого города. Восточная часть городища находится под современной застройкой села Жанкент (Уркендеу) [Байпаков 2014: 100]. Некрополь городища расположен в 700 м юго-восточнее городища, в настоящее время постройки располагаются под жилыми домами.

Археологические исследования на территории городища Мынтобе проводились в 2005, 2006, 2012 гг. Институтом археологии им. А.Х. Маргулана. С территории городища собрано большое количество фрагмен-

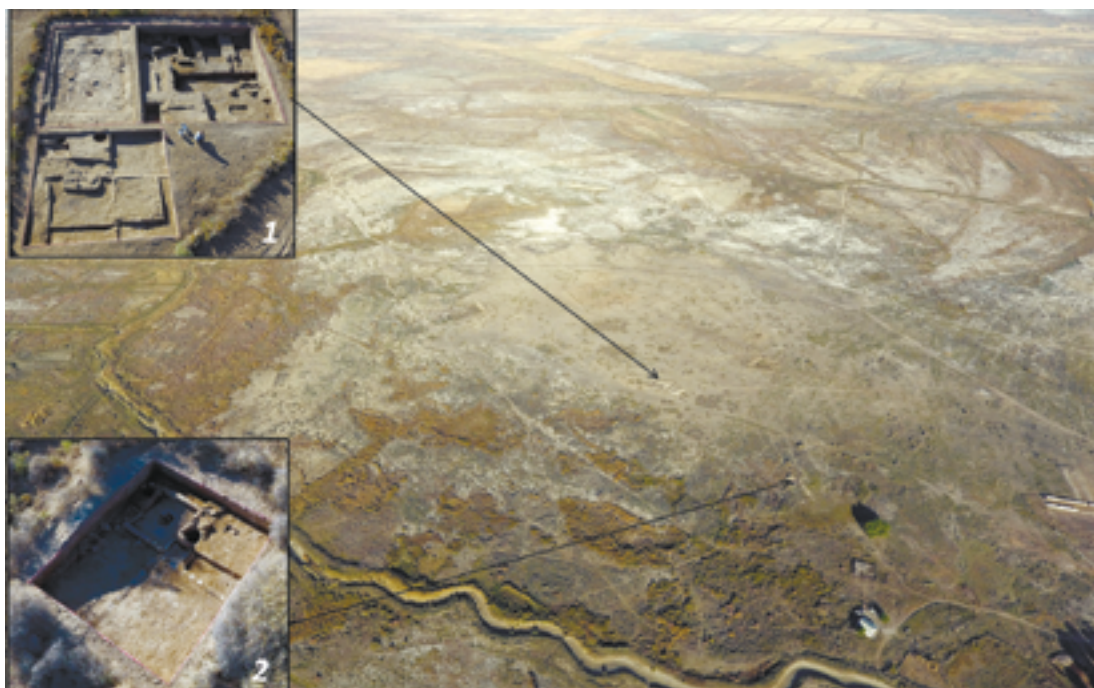

Рис. 1. Аэрофото городища Мынтобе, раскопов №1 и №2

тов керамических сосудов, медных монет, фрагментов голубых плиток. Подъемный материал представлен значительной коллекцией керамики, костей животных и нумизматическим материалом. Нумизматический материал представлен медными монетами XIV-XVI вв.

Мавзолей: В 2005–2006 гг. был исследован мавзолей, который был обнаружен при рытье канала, на месте которого был разбит раскоп, размерами 13x13 м. [Ахатов 2007: 143]. В результате в северо-восточной части раскопа выявлены северная и западная стены мавзолея. Постройка прямоугольная в плане, ориентирована углами по сторонам света. Размеры сооружения составляют 13x16,9 м. Хорошо сохранившаяся северная стена постройки сложена из жженных кирпичей. Разрушенной оказалась лишь восточная часть северной стены.

Почти по всей площади раскопа на разных уровнях найдены обломки жженого кирпича, глазурованных плиток, фрагменты керамики, кости животных. Керамика станковая, изготовлена из мелкозернистого песка. Черепки красного и серого цветов. Основной орнаментальной зоной у гончарной керамики являются венчик и плечики сосудов. Это прямые врезные и волнистые линии на плечиках сосудов и венчики с валиками, украшенные защипами. Встречаются фрагменты с голубой и зеленой поливой. Среди облицовочной плит-

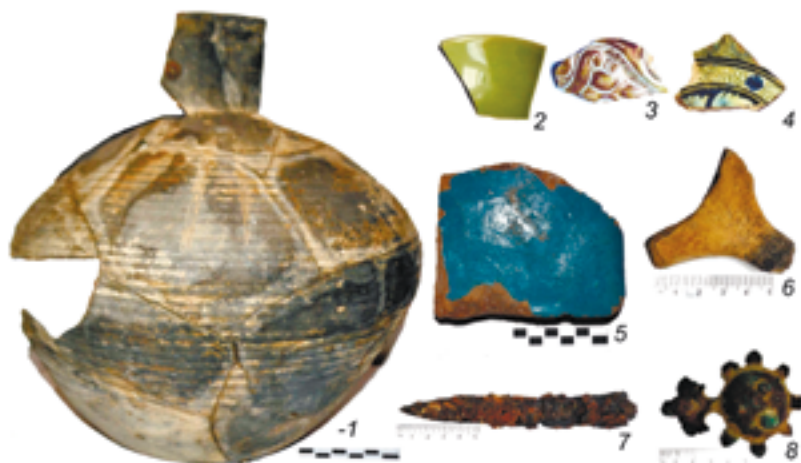

Рис. 2. Керамические предметы, обнаруженные при исследовании городища Мынтобе: 1 – кувшин; 2 – фрагменты чаши из селодона; 3 – фрагмент люстрового сосуда; 4 – фрагмент чаши, украшенный стилизованной арабской вязью; 5 – облицовочная плитка; 6 – сипая; 7 – усмадон.

Рис. 3. Аэрофото караван-сарая, шурфов №1 и №2

ки, покрытой голубой глазурью, в основном встречены фрагменты плиток прямоугольных, трапециевидных, квадратных форм, с рельефным растительным, эпиграфическим и резным геометрическим орнаментами.

По результатам раскопок (мавзолея) и наблюдениям, установлено, что мемориально-культовая постройка, прямоугольной формы, возможно с выделенным порталом предварительно датируется XIV–XV вв. [Ахатов 2007: 144].

В 2012, 2017–2018 гг. работы проводились в южной и юго-восточной части городища где были заложены раскопы №1 и №2 [Байпаков 2018: 7]. Также произведены разведывательные раскопки караван-сарая в центральной части городища.

Всего в результате исследований 2017 г. на площади 10х10 м раскопа № 1 выявлены части домовладений двух строительных горизонтов. Всего было выявлено шесть помещений и улочка. На площади раскопа было выявлено множество фрагментов в основном от красноглиной керамики как поливной, так и неполивной. Поливная керамика в основном представлена фрагментами чаш, украшенных растительным орнаментом зеленого, синего и коричневого цветов. Неполивная керамика в основном представлена фрагментами от кувшинов, чаш и хумчей, некоторые фрагменты украшены пальцевыми вдавлениями. В слое также был

обнаружена высокая и узкая горловина от кувшина высотой 21 см. Помимо керамики встречаются фрагменты костей животных, битые жженные кирпичи, а также встречаются фрагменты алебаstra белого цвета. Всего в ходе раскопок было обнаружено 9 медных монет [Байпаков 2017: 13].

В юго-восточной части раскопа встречаются изделия из металла. Обнаружено 8 мелких фрагментов железа средний размер которых 1х1 см, изделие из металла предположительно деталь повозки размером 10х6 см, внутренняя часть которой полая с отверстиями по бокам. Также были обнаружены фрагменты стеловидных пластин размером 10х9х1 см, две раковины, бусины из стекла и раковин.

В 2018 г. исследования проводились на площади раскопа № 2 [Байпаков 2017: 14, Байпаков 2018: 12]. Второй раскоп размерами 8х7 м был заложен в 150 м. восточнее от первого раскопа. В ходе исследования удалось выявить часть домовладения.

Помещение №1. Южную половину раскопа занимает крупное помещение. Размер помещения 8х3 м. Юго-западную угловую часть помещения занимает суфа, размерами 2,5х2,5 м. На поверхности суфы зафиксирован очаг, сложенный из битых жженных кирпичей. Очаг в плане подпрямоугольной формы размерами 1х0,6х0,1 м.

В восточный угол суфы встроен тандыр округлой в плане формы. Диаметр тандыра 0,66 м, высота 0,4 м. С восточной стороны край суфы обмазан ганчем коричневого цвета толщина слоя 2-5 см. С восточной части помещения расположена большая площадка ташнау размером 2,2х2,2 м. Ташнау вымощена жженым кирпичом размерами 25х25х5 см. В центральной части площадки выявлена яма, где обычно располагалось сливное устройство в виде перевернутого крупного керамического сосуда типа хум или хумча с пробитым дном. По периметру ташнау стенки покрыты очень твердым ганчем коричневого цвета. С юго-восточной части площадки ташнау расположена вторая суфа с тандыром. Диаметр тандыра 0,5 м, высота 0,4 м. С северо-западной части помещения зафиксирована площадка, вымощенная жженым кирпичом размером 1,1х0,9 м и типа коридор, тянущийся от площадки в юго-западном направлении на 2,5 м шириной 0,9 м. Северо-западная стена помещения сохранилась в два ряда кладки из жженого кирпича размером 25х25х5 см [Байпаков 2017: 14].

Помещение № 2. Северо-восточную часть раскопа занимает еще одно помещение. Длина помещения 4 м, ширина не выявлена, так как юго-восточная стенка осталась за пределами раскопа. В пределах раскопа ширина помещения 3 м. Стенки помещения сложены из жженого кирпича, сохранилось всего два ряда кладки [Байпаков 2017: 14].

Юго-восточную часть помещения занимала суфа с тандыром и продухом-каном. В суфе в его юго-восточной части встроен небольшой тандыр округлой в плане формы. От тандыра в северо-восточные направления в теле суфы тянется продух кан (система отопления) шириной 0,2 м. Кан выложен из целых и битых жженных кирпичей, аналогичная система отопления выявлена при раскопках усадеб на средневековом городище Каялык [Байпаков 2007: 58]. Северо-западную половину раскопа занимает внутренний дворик размером 4х3,7 м.

На раскопе № 2 было выявлено множество фрагментов керамики в основном от неполивных чаш, хумчей и кувшинов, реже встречаются фрагменты от поливных чаш коричневого цвета. Помимо керамики на площади раскопа были обнаружены изделия и фрагменты изделия из металла и стекла: колокольчик, стеклянная бусина, фрагмент дискового бронзового зеркала.

В результате исследований на площади раскопа были выявлено множество фрагментов красноглиной керамики, в основном встречается неполированная посуда, реже поливная (глазурованная), основная масса

это фрагменты от кувшинов, чаш и хумчей, встречаются фрагменты от плошек (светильников). Из выявленных находок можно выделить археологический целый широкогорлый кувшин с шаровидным туловом (рис. 2, 1), предположительно из импорта можно выделить фрагменты от селадоновой чаши (рис. 2, 2), фрагмент люстрового сосуда (рис. 2, 3), фрагмент боковины чаши со стилизованной арабской вязью. (рис. 2, 5), облицовочная плитка покрытая поливой сине-голубого цвета (рис. 2, 4), керамическая сипая – подставка под обжигаемый сосуд в гончарной печи (рис. 2, 6), усадон изделие из бронзы в виде чашечки со сливным носиком (рис. 2, 7), аналогичные изделия были обнаружены на городище Сауран [Смагулов 2010: 249] и на городище Оксыз (Отарский оазис) [Байпаков 2013: 139].

В центральной части городища на аэрофото отчетливо читаются следы сооружения прямоугольной формы – караван-сарай, на нём было заложено два небольших шурфа-раскопа [Байпаков 2018: 12].

Шурф № 1. Один из разведочных раскопов размером 4х3 м был заложен в северо-восточной части караван-сарая в 4 м юго-западнее от внешней стены комплекса. Место шурфа было выбрано по причине того, что он выше остальной части караван-сарая на 1-1,5 м. Дворцовый комплекс выявлен в ходе авиаразведки 2017 г. В плане комплекс прямоугольной формы, ориентированный углами по сторонам света с небольшим отклонением. Длина комплекса по линии юго-запад – северо-восток 70 м, а ширина по линии юго-восток – северо-запад 65 м. Дворец был окружен стеной, на месте которой в настоящее время фиксируется небольшой ров (западина) шириной 2-1,5 м и глубиной 0,5-0,7 м (покрыта зарослями кустарника), по краям (бортам) западины небольшие валы, которые вероятнее всего образовались в результате разбора дворцовой стены местными жителями села Жанкент (Уркендеу) на строительные материалы [Байпаков 2018: 15].

На глубине 1 м от дневной поверхности выявлен пол, который был обмазан слоем глиняного раствора с включением самана. В юго-восточной части шурфа выявлены остатки от базы колонны представленная двумя жжеными кирпичами размером 26х26х6 см. В южной части шурфа выявлена вторая база колонны прямоугольной в плане формы размерами 63х58 см, состоящая из целых и половинок жженных кирпичей. База сохранилась на высоту трех рядов кладки кирпичей.

Третье основание под базу колонны выявлено между первой и второй базой колонны. Основание в плане прямоугольной формы 70х67 см, состоит из битых жженных кирпичей красного и желтого цвета, причем красный кирпич плохой сохранности (крошится).

Четвертая база колоны размером 48х48х12 см, сложена из кирпичей размерами 26х26х6 см и сохранилась в высоту в два ряда кладки. Вероятно, половина основания осталась за пределами раскопа (под бровкой). Вероятнее всего, караван-сарай по периметру внутренних стен располагались помещения.

Шурф № 2. Второй разведовательный раскоп размерами 5х2,5 м был заложен в 15 м северо-восточнее от западного угла дворца на месте предполагаемого входа или ворот. Именно данный участок для закладки шурфа был выбран по причине того, что на аэрофото было видно, что он в отличие от других участков стены, не имеет рва и сверху представляется как проход в дворец.

После завершения раскопок и проведения фиксации выявленных конструкции была произведена консервация раскопа (во избежании падения в него домашнего скота).

В результате раскопок разведовательного шурфа можно сделать вывод, что вероятнее всего, в дворцовом комплексе дорожки и пол были вымощены жженым кирпичом. Один из входов во дворец был расположен в северо-западной стене и имел ширину 1,5 м. Вероятнее всего дворец погиб в результате крупного общегородского пожара [Байпаков 2018: 17].

Мынтобе – недооцененный памятник, который таит в себе множество не открытых интересных археологических и архитектурных объектов (дворцовые комплексы, мечети, медресе, бани, мавзолеей и другое) и ждет своих исследователей.

Часть городища занимает село Жанкент, что оказывает негативное влияние на сохранность памятника. Немало хозяйственных построек сооружены из древнего кирпича, у многих сельчан во дворе средневековый жженный кирпич применен в качестве тротуарной плитки, но можно и отметить и положительную часть. В будущем на этом месте можно будет построить ту-

ристический визит центр с небольшим музеем. На территории села находятся два крупных и интересных памятника городища Мынтобе и Жанкент.

Литература

Ахатов Г.А., Смагулов Т.Н., Ганиева А.С., Амиргалина Г.Т. Археологические исследования древнего городища Жанкент в 2007 году // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана. Ф. 2, оп. 49, д. 2876, 144 л.

Байпаков К.М. Города и поселения левого берега Сырдарьи // Урбанизация Казахского ханства во второй половине XV–XVIII в. / Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Кн. 3. Ч. 2. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2014. 534 с.

Байпаков К.М., Воякин Д.А. Средневековый город Каялык. Алматы: Хикари. 2007. 224 с.

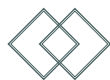
Байпаков К.М., Камалдинов И.Р. Археологическое изучение городищ Отрар и Мынтобе // Промышленность Казахстана. Алматы. 2018. № 1 (102). С. 95-97

Байпаков К.М., Камалдинов И.Р. Изучение городища Оксыз // Известия НАН РК. Серия обществ. и гум. Наук. № 3 (289). Алматы, 2013. С.133-147

Байпаков К.М., Камалдинов И.Р. Кузьминова А.В. Отчет. Археологические исследования золотоординского городища Мынтобе в 2017 году // Архив Казахского научно-исследовательского института культуры. Ф. 1, оп. 14, д. 37, 166 л.

Байпаков К.М., Камалдинов И.Р. Сералы Н.О. Отчет. Археологические исследования золотоординского городища Мынтобе в 2018 году // Архив Казахского научно-исследовательского института культуры. оп. 15, д. 38, 149 л.

Смагулов Е.А. Древний Сауран. Алматы: АО «АБДИ Компани». 2010. 358 с.

КАРИМБАЕВА З. Р.

Каримбаева Зулхумар Расулжанқызы

Северо – Восточный федеральный университет им. М.К. Аммосова,
г. Якутск, Республика Саха (Якутия), Российская Федерация;
z_karimbayeva@mail.ru

СЕРЬГИ «КЫПЧАКСКОГО» ТИПА У НАРОДОВ КАЗАХСТАНА И ЯКУТИИ

Аннотация. В статье описываются серьги в виде знака вопроса у народов Казахстана и Якутии, приводятся данные об их распространении на основе археологических и этнографических материалов. На территории Казахстана серьги данного типа известны в XIII–XIV вв. и происходят из кипчакских погребений. На территории Якутии этот тип украшений является наиболее архаичным и типичным для средневековья XIV–нач. XIX вв. Серьги в виде знака вопроса доживают до современности.

Ключевые слова: кыпчаки, серьга, якуты, казахи, ушные украшения.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ЯКУТИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ «ҚЫПШАҚ» ТИПТІ СЫРҒАЛАРЫ

Аннотация. Мақалада Қазақстан мен Якутия халықтарындағы сұрақ белгісі түріндегі сырғалар сипатталған, олардың археологиялық және этнографиялық материалдар негізінде таралуы туралы мәліметтер келтірілген. Қазақстан аумағында осы түрдегі сырғалар XIII–XIV ғғ. қыпшақтардың жерлеу кешендерінен табылған. Якутия аумағында зергерлік бұйымдардың бұл түрі XIV–XIX ғғ. орта ғасырға тән. Сұрақ белгісі түріндегі сырғалар қазіргі уақытта да кездеседі.

Түйін сөздер: қыпшақтар, сырғалар, якуттар, қазақтар, құлақ әшекейлері.

Общеизвестно, что серьги в виде знака вопроса, названные серьгами «кыпчакского» типа, характерны для тюркских народов. Они были известны и широко распространены в средние века, как тип украшений кочевнической моды. Истоки этой моды ведут к культуре степных народов – преемникам так называемого кимако – кыпчакского наследия. Древнейшие их аналоги в виде кольцевых и восьмеркообразных серег были распространены на территории от Алтая до Дуная в сако – скифское время. В последствие подобные серьги, изготовленные путем сгиба цельного куска проволоки, встречаются в памятниках Европы, Казахстана и Средней Азии, которые датируются XIII–XV вв. [Саввинов 2001:31].

На территории Казахстана серьги в виде знака вопроса являются этнокультурным показателем кыпчакской археологии.

Массовые находки происходят из курганов Западного Казахстана. При систематизации 103 кочевнических погребения XIII–XIV вв. было найдено 34 серьги, часть из них «кыпчакского» типа. Среди номадов серь-

ги были культурным маркером различных этапов жизни женщин. Серьги в виде знака вопроса преимущественно встречаются в женском погребальном инвентаре, реже находят в мужских погребениях, как правило, в одном экземпляре и с левой стороны черепа умершего. Серьги происходят из могильников Уркач I, Атап II, Жаман-Карагалы I, Моркинский I [Бисембаев 2003:136]. К кольцу серьги в виде знака вопроса в нижней части делается намотка, крепятся бусины, жемчужины, полудрагоценные камни и т.д.

На территории Центрального Казахстана серьга была найдена в мужском погребении могильника Тасмола XIV в., слева от черепа. Археологи уверены во мнении, что это украшение является этническим признаком кипчаков и их западной разновидности – половцев [Кадырбаев, Бурнашаева 1970:53]. Такая же серьга с крупной серебряной подвеской найдена в женском погребении XIII – XIV вв. на некрополе городища Бозок [Акишев, Хасанов, Мотов 2008:58].

На территории Южного Казахстана серьги «кыпчакского» типа были обнаружены в Сайрамском кладе

Рис. 1. Серьги Сайрамского клада, XV в.
[Байтанаев 2013]

(рис. 1). У найденной серьги верхний конец был заострен. По ее нижнему основанию имеется каст каплевидной формы со вставленным бирюзовым камнем. Ниже каста припаяно крепление, где к спиралям скрученной золотой проволокой закреплены две жемчужные подвески [Байтанаев 2013:157].

В погребениях кочевников XIII – XIV вв., расположенных в районе Тянь-Шаня также можно встретить такие экземпляры серег (рис. 2). Они украшены бисером или бусинами. Находки в основном встречаются в детских и женских погребениях. Найденные в трех погребениях сережки были парными, остальные в единичном экземпляре, обычно расположены слева от черепа

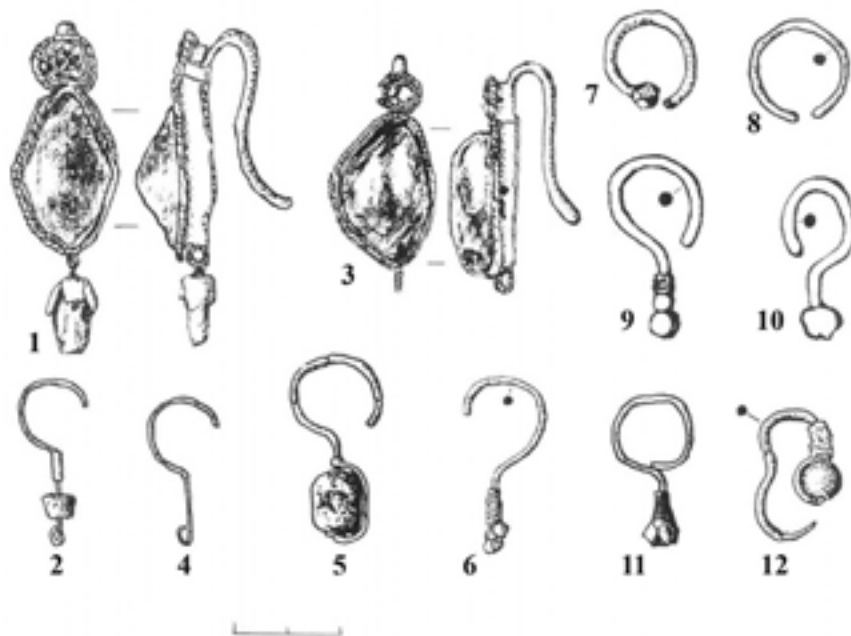

Рис. 2. Серьги, найденные при раскопках
в районе Тянь-Шаня [Табалдиев 1996]

умершего. К тому же некоторые ученые считают, что с некоторыми изменениями во внешнем виде они являются продолжением ювелирной отрасли предыдущих эпох [Табалдиев 1996:126].

Мода на серьги в виде знака вопроса расцвела в культуре Золотой Орды в середине XIII в. В сводке Р.Р. Каримовой из 467 погребений, было обнаружено 224 серег, 108 из которых в виде знака вопроса. Обычно они находятся в погребальном инвентаре женщин и детей. Ушное украшение часто изготавливалось из серебра, бронзы, но, в редких случаях из золотых и медных металлов. В детских погребениях серьги в основном из бронзовых и серебряных металлов, у юношей часто серебряные, реже золотые. В погребениях взрослых золотые и серебряные, бронзовые редко встречаются. А у людей старше 55-ти лет найдены серьги, изготовленные из разных металлов [Каримова 2013:28–35].

Как можем наблюдать серьги «кыпчакского» типа в культуре Золотой Орды производились из толстых проволоочных нитей разных металлов. На стержне крепились жемчужины и бусины. Нужно отметить тот факт, что, серьги в виде знака вопроса сохранились в культуре казахов до эпохи позднего средневековья [Федоров – Давыдов 1994:189].

Миграция кочевников распространила моду на серьги в виде вопроса на различных территориях Евразии. Кипчаки, сохранив многие традиции ранних кочевников Алтая через слияние верхнеобской и сrostинской культур, в XIV–XV вв. донесли до средневековой Якутии не только разновидности погребений с конем, но и многие черты материальной культуры, в том числе и серьги в виде знака вопроса [Гоголев 1993:46]. Этот вид украшений сохранился до нач. XIX в.

В настоящее время этнографы считают серьгу данного типа самым древним якутским украшением. Ранние экземпляры серьги (XIV–XV вв.) в виде знака вопроса найдены на поселении Уганья в 1983 г. в ходе археолого-этнологической экспедиции Якутский госу-

дарственный университет. Она свернута из бронзовой проволоки в виде знака вопроса, на которую нанизано 15 небольших белых круглых бусинок, а посередине вставлена одна синяя бусина (рис. 3). Уганинская серьга отличается от позднеякутских наличием плоских перламутровых бусин, которые не встречаются на серьгах из погребений XVIII в., в которых, как правило, используется крупные фарфоровые бусины [Гоголев 1993:20].

В музейных фондах хранится большая коллекция бусинных серег XVIII – первой половины XIX в. Они представляют собой медное и серебряное проволочное основание, с нанизанными бусинами чёрных, белых, реже синих цветов. Бусины, в большинстве случаев, по форме круглые, но встречаются и плоские из роговых или кожаных кружочков. Цвета бусин всегда чередуются, иногда между ними ставятся тонкие металлические трубочки. Количество бусин обычно от 3 до 9 шт., иногда доходит до 10 и 11. Нижний конец проволочного стержня загибается, удерживая бусы. Диаметр колец доходит до 4,5 см. Длина свисающего стержня зависит от количества и величины бусин и может доходить до 5,5 см [Саввинов 2001:35].

Исследователи начала XIX в. отмечали, что якутские женщины носят серьги одновременно несколько штук: от одной до четырёх в ухе. Для каждой сережки проделаны отдельные отверстия. Это традиция сохранилась до середины XIX в. Количество серег в

могильниках различно. Встречаются погребения, как с четным, так и нечетным количеством серег [Баравин, Попов 2008:118].

В труде Яковлева К.М. и Прокопьева А.Н. «Архика: украшения якутов XIV–XVIII вв.» выделены типы и подтипы серег в виде знака вопроса. По количеству подвесок выделены три типа. Первый разделяется на три подтипа, второй – на два подтипа. Отдельно выделен третий тип, который авторы считают переходным [Яковлева, Прокопьева 2020:43].

Первый тип, 1 подтип (серьги с круглыми и плоскими бусинами) представляет собой медную и серебряную проволоку, один конец которой выполнен в виде кольца и вдевается в мочку уха, а второй отогнут вниз, напоминая знак вопроса, на который нанизано несколько бусин. Бусины пастовые, на одну серьгу могли быть вдеты бусины одного цвета (белого) или двух цветов (белого и черного). Бусины так же отличались по размеру – от небольших до крупных форм. К данному подтипу относятся серьги, найденные на поселениях Уганья, Аанаалааса, в погребениях АтДабаан [Баравин, Попов 2008:59].

Ко второму подтипу относятся кольцевые серьги с металлическими вставками. Часто встречаются в погребениях XVIII в. Серьги с чередующимися тремя белыми пастовыми круглыми бусинами и тремя металлическими низками.

К третьему подтипу можно отнести серьгу, на основу которой нанизаны металлические полые, конусообразные подвески. Такие ушные украшения были найдены в погребении АтБарын и Атласовское II.

Второй тип – бусинные серьги с подвеской. Данное украшение отличается от первого типа тем, что здесь присутствует дополнительная подвеска, чаще всего монета или медная бляха. Сохраняется форма серег, которая удобна для крепления подвески (рис. 4). По мнению, И.В. Константинова, бусинные серьги с подвеской появились в конце XVIII – XIX вв. и являются переходной формой эволюции древних типов серег [Константинов 1971:8].

В данном случае форма подвески является критерием для выделения подтипов. Первому подтипу отнесены серьги с подвесками в виде жетонов и монеток. Второй подтип, отличается от первого формой подвески – в виде наперстка.

Третий тип серег исследователи относят к переходному типу. По исследованиям А.И. Саввинова, третий тип сохранил лишь форму в виде знака вопроса, но стержень, на которую подвешивают подвески, в фор-

Рис. 3. Серьга, найденная на площади поселения Уганья, XI–XV вв. [Гоголев 1993]

Рис. 4. Серьги, первый и второй подтип серег XVIII–XIX вв. [Константинов 1971]

Рис. 5. Серьги, третий тип [Саввинов 2001]

ме трапеции, достаточно короткий, отсутствуют бусины (рис. 5).

В середине XIX в. наблюдается вытеснение древних серег в виде знака вопроса на разнообразные серьги с подвесками лировидной, подковообразной, треугольной и т.д. формой.

В заключение следует отметить, что серьги «кыпчакского» типа у народов на территории Казахстана были широко распространены с XIII в. до XV в. Серьги присутствовали в сопроводительном инвентаре мужских, женских и детских погребений. В основном, найдены в одном экземпляре или парные.

На территории Якутии серьги в виде вопроса появились вместе с миграцией кыпчаков и массово распространились в XVIII в. Также можно обнаружить серьги данного типа в погребениях мужчин и женщин. В отличие от народов живших на территории современного Казахстана якуты носили по несколько штук в каждом ухе. Такой обычай ношения имеет весьма древнюю традицию, например, встречается у ульчи Нижнего Амура и женщин древнего Алтая [Гоголев 1993:11]. В настоящее время у якутов данный тип серег приобрел популярность благодаря поддержке этнокультурных групп. Проволочные серьги начали изготавливать в массе ювелиры и целые ювелирные компании. Можно увидеть, как популяризация традиционных народных украшений влияет на культуру в целом.

*Научный руководитель:
к.и.н, доцент, Хабдулина М.К.*

Литература

Акишев К.А, Хасенова Б.М, Мотов Ю.А. К вопросу о монгольских погребениях XIII-XIV в. (по материалам некрополя Бозок) // Бозок в панораме средневековых культур Евразии. Астана: Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева. 2008. С. 56-65.

Байтанаев Б.А. Сайрамский клад: средневековое золото. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2013. 238 с.

Баравин Р.И. Попов В.В. Погребально – поминальная обрядность якутов: памятники и традиции (XV – XIX вв.). Новосибирск: Наука. 2008. 313 с.

Бисембаев А.А. Археологические памятники кочевников средневековья Западного Казахстана (VIII-XVIII вв.). Уральск: Западно-Казахстанский областной центр истории и археологии. 2003. 235 с.

Гоголев А.И. Якуты: проблемы и формирование культуры. Якутск: ЯГУ. 1993. 204 с.

Кадырбаев М.К., Бурнашева Р.З. Погребение кыпчак первой половины XIV века из могильника Тасмола // По следам древних культур Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1970. С. 42-53.

Каримова Р.Р. Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой орды (типология и социокультурная интерпретация). Казань: ВАГАНТ. 2013. 220 с

Константинов И.В. Материальная культура якутов XVIII в.: по материалам погребений. Якутск: Книжное издательство. 1971. 212 с.

Саввинов А.И. Традиционные металлические украшения якутов XIX – начало XX века: историко-этнографическое исследование. Новосибирск: Наука. 2001. 170 с.

Табалдиев К.Ш. Курганы средневековых кочевых племен Тянь-Шаня. Бишкек: Айбек. 1996. 256 с.

Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. М: МГУ. 1994. 229 с.

Яковлева К.М. Прокопьева А.Н. Архаика: украшения якутов XIV–XVIII вв.: монография. Якутск: Издательский дом СВФУ. 2020. 80 с.

КАТТАЕВА Г. Ч.

Каттаева Гулмира Чориевна

Термезский государственный университет,

г. Термез, Узбекистан;

kattayevag@tersu.uz

ИСТОРИОГРАФИЯ ЮВЕЛИРНЫХ ИЗДЕЛИЙ САПАЛЛИНСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В эпоху бронзы в Северной Бактрии (Сурхандарьинская область, Узбекистан) расселились представители материальной культуры, известной под названием культуры Сапалли. Эта культура образует самое восточное крыло группы культур Намазгох, а также северо-восточную границу Древневосточного мира. Культура Сапалли, которая является местным вариантом Северной Бактрии в цивилизации Окса, процветала в период с XX века до н.э. до XV века. Сапаллинская культура изучается с конца 1960-х годов. Археологическая экспедиция Института археологии АН РУз под руководством Аскарлова впервые открыла и изучила памятники Сапаллитепе и Джаркутан. В результате археологических исследований, проведенных за последние годы до настоящего времени были обнаружены и изучены следующие основные памятники Сапаллинской культуры: Молали, Бустон I-VII и Тиллабулак.

Ключевые слова: Сапаллинская культура, Сапаллитепе, Джаркутан, Моллалитепе, Тиллабулак, памятники Бустана, поздний бронзовый век.

САПАЛЛИ МӘДЕНИЕТІНДЕГІ ЗЕРГЕРЛІК БҰЙЫМДАРДЫҢ ТАРИХНАМАСЫ

Аннотация. Солтүстік Бактрияда (Өзбекстан, Сурхандария облысы) қола дәуірінде Сапалли мәдениеті деген атпен белгілі мәдениет өкілдері қоныстанды. Бұл Намазгох мәдени тобының ең шеткі шығыс қанаты, сонымен қатар Ежелгі шығыс әлемнің солтүстік-шығыс шекарасын құрайтын мәдениет. Сапалли мәдениеті Окс өркениетіндегі Солтүстік Бактрияның жергілікті нұсқасы, әрі б.з.д. XX ғ.-б.з. XV ғ. дейін гүлденіп, дамыған. Сапалли мәдениеті 1960 жылдардың соңынан бастап зерттеліп келеді. ӨзР ҒА Археология институтының археологиялық экспедициясы Аскарловтың жетекшілігімен алғаш рет Сапаллитепе және Джаркутан ескерткіштерін ашып, зерттеу жүргізген. Соңғы жылдары жүргізілген археологиялық зерттеулердің нәтижесінде Сапалли мәдениетіне тән Молали, Бустон I-VII және Тиллабулак ескерткіштері анықталып, зерттелді.

Түйін сөздер: Сапалли мәдениеті, Сапаллитепе, Джаркутан, Моллалитепе, Тиллабулак, Бустан ескерткіштері, кейінгі қола дәуірі.

В мировой историографии история эпохи бронзы юга Центральной Азии характеризуется своеобразными особенностями миграции населения, развитой городской культуры, развитием социально-экономических и культурных процессов. В этот период наблюдается активизация процессов миграции народов, на основе которой происходит освоение почти всех исторических регионов Центральной Азии оседлыми и полукочевыми общинами. Изучение ювелирных изделий культуры Сапалли эпохи бронзы, расположенной на территории Центральной Азии, имеет важное значение для ознакомления с преемственностью традиций изготовления украшений в последующие периоды.

В 70-г. XX в. на основе изученных с научной точ-

ки зрения источников по направлению исторических и археологических исследований в науку была введена культура Сапалли эпохи бронзы [Аскарлов 1973: 5; Аскарлов 1977: 5; Аскарлов 1983: 8; Шайдуллаев 2009: 17]. Исследование памятников культуры Сапалли в археологическом отношении осуществлено в исследованиях А.А. Аскарлова, Т.Ш. Ширинова, Б.Н. Абдуллаева, У.В. Рахмонова, В.И. Ионесова, Ш.Б. Шайдуллаева, Х. Дуке, Н.А. Аванесовой, А.Ш. Шайдуллаева [Дуке 1970; Аскарлов 1973; Аскарлов 1976; Аскарлов 1977; Абдуллаев 1980; Аскарлов, Абдуллаев 1983; Рахмонов 1987; Ионесов 1990; Ширинов 1993, Аскарлов, Ширинов 1993; Шайдуллаев 2009; Ionesov 2002].

По данным на 2020 г., общее количество памятников этой культуры в оазисе Сурхана достигло 45-ти. В 12 из них завершены археологические раскопки [Хамидов 2020: 14-17; Kaniuth 2020:460-469] и на таких памятниках, как Сапаллитепа, Джаркутан, Мулалитепа, Бустон VI, Бустон VII, Тиллабулак были найдены украшения, которые считаются основными ювелирными изделиями и ранние сведения о них освещены в научных публикациях местных и зарубежных исследователей.

Изучение культуры Сапалли в историческом и археологическом отношении имеет важное значение. В частности, в своих исследованиях А.А. Аскаров наряду с данными о памятниках Сапаллитепа и Джаркутан, относящихся к культуре Сапалли, об их архитектуре и ремесленничестве, приводит данные об обнаруженных на этих памятниках ювелирных изделиях (ожерелья, бусы, подвески, амулеты, диадема, булавки, серьги, браслеты) и их ранней типологии [Аскаров 1973:94-100; Аскаров 1977:73-84].

Памятник Сапаллитепа расположен на левом берегу реки Уланбулаксай современного Музрабадского района Сурхандарьинской области, который был открыт Л.И. Альбаумом. В 1969-1974 гг. он был полностью раскопан и изучен Шерабадским отрядом Института археологии АН РУз под руководством А.А. Аскарова [Аскаров 1973:94-97; Аскаров 1977:73-78; Аскаров, Богданова-Березовская 1972: 72]. В результате археологических раскопок, осуществлённых в течение этих лет, были изучены всего более 150 украшений (в том числе – 8 связок ожерелий и бус; 15 бусинок, 34 браслета, 29 булавок, 39 амулетов, 25 серег и 3 диадемы).

Среди украшений, найденных на памятнике, в количественном отношении большую часть составляют амулеты и браслеты, а значит, что эти виды украшений чаще использовались жителями культуры Сапалли. Амулеты, в основном, изготовлены из таких камней, как лазурит, сердолик, бирюза, халцедон в круглой, прямоугольной, квадратной и крестообразной форме, на лицевой части которых методом гравировки нанесены изображения различных животных, растений, геометрических фигур. Браслеты выполнены из серебра и бронзы в форме полного круга, концы некоторых из них не соединены между собой. Ожерелья из памятника простого и сложного состава, бусины изготовлены из таких минералов, как лазурит, сердолик, бирюза, агат в цилиндрической, эллиптической, ромбической, биконической, дисковой, овальной, крестообразной, сферической, прямоугольной формах.

В 1975-1993 гг. Шерабадский отряд Института археологии АН РУз под руководством А.А. Аскарова и Т.Ш. Ширинова провел широкомасштабные исследова-

ния в Джаркутане. А.Аскаров интерпретировал Джаркутан как ранний памятник земледельческой культуры, характерный для древневосточной цивилизации [Аскаров 1976; Аскаров 1977: 24-30; Аскаров, Абдуллаев 1983: 83-84], а Т.Ш. Ширинов – в качестве раннего города [Ширинов 1993, Аскаров, Ширинов 1993].

В течение 1994-2003 гг. археологическая экспедиция Узбекистана и Германии проводила дополнительные научные археологические исследовательские работы в районе арка, шахристана и кладбища памятника Джаркутан, а в 2005 - 2013 гг. узбекско-французские международные археологические экспедиции – в секторах памятника Джаркутан 3, 4А, 4Б, 4В, а также на холмах 5 – и 6 [Мустафокулов, Бендесу-Сармьенто 2009: 175-186; Мустафокулов и др., 2012: 203-213; Мустафокулов и др., 2013: 137-144; Мустафокулов и др., 2016: 267-274]. Во время этих исследований на памятнике, наряду с керамическими изделиями, орудиями труда и различными артефактами, всего было выявлено около 200 коллекций украшений [Huff, Pidaev, Chaydoullaev 2001: 219-233; Huff, Teufer 2010: 22-27; Kaniuth 2010: 3-22; Teufer 2014]. Обнаружение этих украшений способствовало дальнейшему обогащению коллекции украшений этапа Джаркутан. В результате археологических раскопок, осуществлённых в течение этих лет, были изучены всего более 332 украшений (17 связок бус и ожерелий; 95 бусинок и 1 цепочка, изготовленная из бронзовой проволоки, 52 браслета (3 из них – браслет с коралловыми бусами), 6 амулетов, 98 булавок, 59 серёг, 3 кольца, 1 диадема).

Первые исследовательские работы на памятнике Мулалитепа культуры Сапалли были проведены Б. Тургуновым и А.С. Сагдуллаевым [Аскаров 1977: 59; Сверчков, Бороффка: 75]. В 2012 г. совместная археологическая экспедиция Германского археологического института (DAI) и Института искусствоведения АН РУз осуществила дополнительные археологические исследования [Сверчков, Бороффка: 75-88] и обнаружение в результате раскопок, наряду с керамическими и каменными предметами, таких ювелирных изделий, как бусы, серьги, булавки способствовало обогащению сведений об украшениях позднего этапа культуры Сапалли.

Раскопки и исследования могильника Бустон были начаты в 1974 г. А.А. Аскаровым [Аскаров 1977: 57] и продолжены в 1990-2008 гг. профессором Н.А. Аванесовой [Аванесова 1994: 46-49; Аванесова 1995: 63-72; Аванесова 2002: 108-115; Аванесова 2003: 20-25; Аванесова 2010; Аванесова 2009: 6-51; Аванесова 2016]. В своей научной монографии, посвящённой могильнику Бустон VI, наряду с обнаруженными на этом кладбище керамическими изделиями, разного рода арте-

фактами, изготовленными из минералов и металла, он привёл сведения в общей сложности о 250 ювелирных изделиях [Avanesova 2016], а также постарался показать в технологии их изготовления метод, присущий культуре степных кочевников.

Могильник Бустон VII расположен на холме природного происхождения недалеко от высохшей реки Бустонсой. На памятнике найдены следующие виды украшений: ожерелье (1 шт.), бусы (13 шт.), подвески (1 шт.), булава (1 шт.), серьга (1 шт.). Большая часть украшений, относящихся к этому этапу, состоит из предметов, характерных для срубной и андроновской культур, что связано с миграцией населения.

В 2007-2012 гг. на памятнике Тиллабулак культуры Сапалли проводились масштабные археологические раскопки [Kaniuth 2006; Kaniuth 2010: 3-22; Kaniuth and et al., 2010]. В результате раскопок на памятнике Тиллабулак вместе с предметами керамики, разного рода продукцией ремесленничества были найдены и изучены разные украшения, в частности, бус (14 образцов), булавок (2 образца), амулетов (2 образца) и фрагменты колец, браслетов [Каниут 2012: 96; Kaniuth and et al., 2010: 134]. Эти ювелирные изделия сходны по форме и материалу с украшениями раннего этапа культур Сапалли и Джаркутан и в хронологическом отношении принадлежат тому же периоду.

Если типология украшений эпохи бронзы Средней Азии были освещены в исследованиях Р. Пампелли, В.М. Массона, И.Н. Хлопина и В.И. Сарияниди [Pumpelly 1904; Pumpelly 1908; Массон 1959; Массон 1966: 176-179; Массон 1981; Хлопин 2002; Сарияниди 1977; Сарияниди 1990; Sarianidi 2007; Sarianidi 2008; Sarianidi, Dubova, Samurskiy, 2020], сведения о типологии украшений культуры Сапалли приводятся в научно-исследовательских работах таких исследователей, как А.А. Аскаров [Аскаров 1973: 94-100; Аскаров 1977: 73-84; Аскаров, Богданова-Березовская 1972: 59-64; Аскаров, Абдуллаев 1983: 83-84; Аскаров и др., 72-84], В.В. Лунева [Лунева 2002: 71-73; Лунева 2002: 96-103; Лунева 2009: 14-27], В.Д. Рузанов [Аскаров, Рузанов 1977: 56-59; Аскаров, Рузанов 1990: 6-12; Рузанов 2011: 25-39; Рузанов 2013: 140-169], К. Каниут [Kaniuth 2006: 106-144], Н.А. Аванесова [Аванесова 2010: 107-134; Avanesova 2016], Э. Люно [Luneau, 2010], А.Ш. Шайдуллаев [Шайдуллаев 2013: 28; Шайдуллаев 2016: 94-95; Шайдуллаев 2017: 44; Шайдуллаев 2017: 67-70], М.Б. Мейтарчян [Мейтарчян 1984: 41-45] и О.И. Каландарова [Каландарова 2021: 20-25]. В частности, А.Ш. Шайдуллаев в своей исследовательской работе, наряду с печатями, найденными на памят-

никах культуры Сапалли (Сапаллитепа, Джаркутан и Тиллабулак), изучил 13 булавок-печатей для волос и 44 амулета, а также привёл сведения об изображённых на них аллегорических значениях, их типологии, классификации. Кроме этого, вопросы химического состава и типологии металлов, используемых при изготовлении украшений культуры Сапалли, освещаются в исследованиях В.Д. Рузанова [Рузанов 2011: 25-39; Рузанов 2013: 140-169] и К. Каниута [Kaniuth 2007: 30-31].

Хотя памятники эпохи бронзы культуры Сапалли изучаются с 60-х годов XX века, новые археологические источники диктуют необходимость пересмотра вопросов более глубокого изучения предметов ювелирного искусства. К тому же, в приведённых исследованиях не в полной мере освещены задачи, типология и научное значение украшений. В указанных исследованиях также не были полностью рассмотрены функции, типология и научное значение ювелирных изделий. Изучение украшений, найденных на памятниках культуры Сапалли бронзового века, определение их функций, создание типологии и сравнительное изучение на основе археологических и исторических источников способствует раскрытию материального, духовного и религиозного характера населения бронзового века.

*Научный руководитель:
д.и.н. Шайдуллаев Ш. Б.*

Литература

Абдуллаев Б.Н. Культура древнеземледельческих племен эпохи поздней бронзы Северной Бактрии (по материалам могильника Джаркутан): Автореф. дисс... канд. ист. наук. Новосибирск.: Институт археологии АН Узбекской ССР. 1980. 22 с.

Аванесова Н.А. Проявление степных традиций в сапаллинской культуре // В сборнике материалов Международной конференции «Цивилизации и культуры Центральной Азии в единстве и многообразии». Самарканд, 7-8 сентября 2009 г. Самарканд – Ташкент. 2010. С. 107-134.

Аванесова Н.А. Новое в погребальном обряде сапаллинской культуры // АВ. № 4. СПб. 1995. С. 63-72.

Аванесова Н.А. Храмовые функции сакрализованных площадок некрополя доисторической Бактрии. – Бустон VI // Степи Евразии в древности и средневековье. ММНК, посвященной 100-летию со дня рождения М.П. Грязнова (г. Санкт-Петербург, март 2002 г.) / Отв. ред. Ю.Ю. Пиотровский. СПб: Изд-во Гос. Эрмитажа. 2002. С. 108–115.

Аванесова Н.А. Хронология древнеземледельческих памятников Северной Бактрии эпохи поздней

бронзы // Центральная Азия и Южная Сибирь. Вып. 1. 2009. С. 6-51.

Аванесова Н.А. Новые работы на некрополе Бустон VI // АИ-2002. Ташкент. 2003. С. 20-25.

Аванесова Н.А. Сакральный комплекс могильника Бустон VI // ОНУ. № 6. Ташкент. 1994. С. 46-49.

Аскаров А. Сапаллитепа. Ташкент: ФАН. 1973. 172с.

Аскаров А., Абдуллаев Б. Джаркутан. Ташкент: ФАН. 1983. 122 с.

Аскаров А., Абдуразаков А., Богданова-Березовская И.В., Рузанов В.Д. Химический состав металлических предметов из поселения Сапаллитепа // ИМКУ. № 12. Ташкент. 1975. С. 72-84.

Аскаров А., Богданова-Березовская И.В. Металлические изделия из поселения Сапаллитепа // ОНУ-1972. Вып. 10. Ташкент. 1972. С. 59-64.

Аскаров А.А. Бронзовый век Южного Узбекистана (К проблеме развития локальных очагов древневосточных цивилизаций): Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: Институт археологии АН СССР. 1976.

Аскаров А.А. Древнеземледельческая культура эпохи бронзы юга Узбекистана. Ташкент: ФАН. 1977. 232 с.

Аскаров А.А., Рузанов В.Д. Некоторые данные о металлических сплавах с поселения Сапаллитепа // ОНУ-1977. Вып. 6. Ташкент. 1977. С. 56-59.

Аскаров А.А., Рузанов В.Д. Результаты исследования химического состава металла из могильников Бустан 3, 4 и 5 // ИМКУ, 23. Ташкент. 1990. С. 6-12.

Аскаров А.А., Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура на юге Средней Азии. Самарканд. 1993. 245 с.

Дуке Х. Вопросы периодизации эпохи поздней бронзы в степях Средней Азии, Казахстана и Сибири (№ 575-археология): Автореф. дисс. канд. ист. наук. Ташкент.: Институт археологии АН СССР. 1970. 23 с.

Ионесов В.И. Становление и развитие раннеклассовых отношений в оседлоземледельческом обществе Северной Бактрии (по материалам погребальных комплексов II тыс. до н.э. Южного Узбекистана): Автореф. дисс... канд. ист. наук. Самарканд.: Институт археологии им. Я.Г. Гулямова АН УзССР. 1990. 25 с.

Каландарова О.И. Семантика сюжетов ювелирных украшений Бактрии-Тохаристана и Согда. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Душанбе. 2021. 67 с.

Каниут К., Курмангалиева А. Раскопки поселения Тилла Булак в 2009 г. (3-я исследовательская кампания) // Археологические исследования в Узбекистане 2008-2009 года. № 7. Тошкент. 2012. С. 92-100.

Лунева В.В. Нагрудные украшения Узбекистана эпохи бронзы (III-II тыс. до. н.э.) // Межвузовские науч-

но – методические чтения памяти К.Ф. Калайдовича. Сборник статей. Елецк: ЕГУ им. И.А. Бунина. 2002. С. 96-103.

Лунева. В.В. Классификация ювелирных украшений Узбекистана эпохи бронзы (III-II тыс. до н.э.) // Международная научная конференция, посвященная 60-летию академика АН РУз, профессора Э.В. Ртвеладзе: Тезисы докладов международной конференции. Ташкент: АН РУз. 2002. С. 71-73.

Лунева. В.В. Формирование и развитие ювелирного искусства в среднеазиатском двуречье (III-II тыс. до н.э. – III-IV вв. н.э.): Диссертация. д-ра ист. наук. Ташкент. 2009. 41 с.

Массон В.М. Алтын-депе (Труды Южно-Туркменской археологической комплексной экспедиции. Т. XVIII). Л.:Восточная лит-ра. 1981. 176 с.

Массон В.М. Древнеземледельческая культура Маргианы // АН СССР. МИА. № 73. М.-Л.: ИИМК. 1959. 216 с.

Массон В.М. Южная Туркмения в эпоху поздней бронзы // Средняя Азия в эпоху камня и бронзы /Отв. ред. В.М. Массон. М.-Л.: Наука. 1966. С. 176-179.

Мейтарчиан М.Б. Амулет эпохи бронзы с поселения Джаркутан // ИМКУ. № 9. Ташкент. 1984. С. 41-45.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Люилье Ж., Искандерова А., Рахимов К., Керван М., Сармьенто Д. Результаты работ на памятнике Джаркутан в 2012 // АИУз. № 9. Самарканд. 2013. С. 137-144.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х. Результаты архео-антропологических работ на Джаркутане // АИУз. № 6. Тошкент. 2009. С. 175-186.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Люилье Ж., Рахимов К., Дюпон А. Археологические исследования на Джаркутане в 2013 г.// АИУз. № 10. Самарканд. 2016. С. 267-274.

Мустафокулов С., Бендезу-Сармьенто Х., Рахмонов У., Хасанов М., Люилье Ж., Люне Э. Полевые работы Узбекско-Французской (MAFOUZ) экспедиции на Джаркутане в 2009-2011 гг. // АИУз. №8. Самарканд. 2012. С. 203-213.

Рахмонов У.В. Керамическое производство эпохи бронзы Южного Узбекистана: Автореф. дисс... канд. ист. наук. Самарканд.: Институт археологии АН УзССР. 1987. 18 с.

Рузанов В.Д. Металлообработка на юге Средней Азии в эпоху бронзы. Самарканд: Институт археологии АН РУз. 2013. 347 с.

Рузанов В.Д. Миграция племен в Узбекистане в эпоху палеометалла (Часть 1) // Археология Узбекистана №1(2). Самарканд. 2011. С. 25-39.

Сарианиди В.И. Древние земледельцы Афганистана. Материалы Советско – Афганской экспедиции 1969-1974 гг. М.: Наука. 1977. 172 с.

Сарианиди В.И. Древности страны Маргуш. Ашхабад: Ўлым. 1990. 316 с.

Сверчков Л.М., Бороффка Н. Материалы поселения эпохи поздней бронзы Молали // Археология Узбекистана. № 1(10). Самарканд. 2015. С. 75-88.

Хамидов О.А. Шимолий Бақтриянинг Кучук I даврига оид янги ёдгорликлар. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация матни. Тошкент. 2020. 155 с.

Хлопин И.Н. Эпоха бронзы Юго-Западного Туркменистана. СПб.: Петерб. Востоковедение. 2002. 336 с.

Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти глиптикаси ва сфрагистикаси. Тарих фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертация матни. Тошкент. 2017. 195 с.

Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти глиптикасида геометрик тасвирлар // Ўзбекистон археологияси. 1 (14). Самарканд. 2017. Б. 43-50.

Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти глиптикасида инсон образи // Ўзбекистон археологияси. 1 (12). Самарканд. 2016. Б. 91-98.

Шайдуллаев А.Ш. Сополли маданияти муҳр-тамгалари типологияси // Ўзбекистон тарихининг долзарб муаммолари ёш тадқиқотчилар талқинида / ЎзР ФА Археология институтида 2013 йил 27-28 мартда ўтказилган ёш олимлар Республика конференцияси материаллари. Самарканд. 2013. Б. 26-34.

Шайдуллаев Ш.Б. Ўзбекистон ҳудудида давлатчиликнинг пайдо бўлиши ва ривожланиш босқичлари. Тарих фан. д-ри. ... дис. автореф. Самарканд. 2009. 350 с.

Ширинов Т.Ш. Ранняя городская культура эпохи бронзы юга Средней Азии (по материалам городища Джаркутан): Автореф. дисс... докт. ист. наук. М.: Институт археологии АН РУз. 1993. 50 с.

Avanesova N.A. Buston VI – the necropolis of fire - worshippers of pre-urban Bactria. Samarkand. 2016. 634 pp.

Huff D., Pidaev Ch., Chaydoullaev Ch. Uzbek-German Archaeological Researches in the Surkhan Darya Region // Leriche P., Pidaev Ch., Gelin M., Fourniau V (Eds.). La Bactriane au carrefour des routes et des civilisations de l'Asie Centrale. Termez et les villes de Bactriane-Tokharestan. Actes du colloque de Termez, 1997. Paris. 2001. P. 219-233.

Huff D., Teufer M. Džarkutan, Usbekistan //

Boroffka N., Hansen S. (Eds.). Archäologische Forschungen in Kazakhstan, Tadschikistan, Turkmenistan und Uzbekistan. Berlin: Deutsches Archäologisches Institut Eurasien Abteilung. Berlin. 2010. P. 22-27.

Ionesov V.I. The struggle between life and death in Proto-Bactrian culture: ritual and conflict. Mellen Studies in Anthropology, Volume, 5. USA. 2002. 220 pp.

Kaniuth K. Life in the countryside. The rural archaeology of the Sapalli culture // Lyonnet, B., Dubova, N.A. (Eds.). The World of the Oxus Civilization (1st ed.). Routledge-London. 2020. P. 457-487.

Kaniuth K. Long distance imports in the Bronze Age of Southern Central Asia. Recent finds and their implications for chronology and trade // AMIT. Band. 42. Berlin. 2010. P. 3-22.

Kaniuth K. Metallobjekte der Bronzezeit aus Nordbaktrien // AMIT. Band 6. Berlin. 2006. 259 pp.

Kaniuth K. The Metallurgy of the late Bronze Age Sapalli Culture (Southern Uzbekistan) and its implications for the "Tin Question". Iranica Antiqua. Vol. XLII. 2007. P. 23-40.

Kaniuth K., Gruber M., Kurbangaliev A., Sachs F., Sajdullaev A., Makki M., Biro P. "Tilla Bulak – 2009 Vorbericht zur dritten Kampagne" // AMIT. Band 42. Berlin. 2010. P. 261-282.

Luneau E. L'âge du Bronze final en Asie centrale méridionale (1750-1500/1450 avant n.è.): la fin de la civilisation de l'Oxus. Archéologie et Préhistoire. Thèse de Doctorat de l'Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne. 2010. Volume I: Texte (615 p.); Volume II: Annexes (364 p.); Volume III: Illustration (651 fig.).

Pumpelly R. (ed.). Explorations in Turkestan; Expedition of 1904: Prehistoric Civilizations of Anau; Origins, Growth, and Influence of Environment. Carnegie institution of Washington, volume 1. Washington. 1904. 246 pp.

Pumpelly R. (ed.). Explorations in Turkestan; Expedition of 1904: Prehistoric Civilizations of Anau; Origins, Growth, and Influence of Environment. Carnegie institution of Washington, volume 2. Washington. 1908. 504 pp.

Sarianidi V.I. Margush. Mystery and Truth of the Great Culture. Ashgabat. 2008. 342 pp.

Sarianidi V.I. Necropolis of Gonur. English translation by Inna Sarianidi. Greece. 2007. 342 pp.

Sarianidi V.I., Dubova N.A., Samurskiy K.S. Treasures of ancient Margiana. Photoalbum. Moscow. 2020. 180 pp.

Teufer M. Spätbronzezeitliche Grabfunde aus Nordbaktrien und benachbarten Regionen. Archäologie in Iran und Turan. Band 13. Berlin. 2014. 685 pp.

КЕМБАЕВА А. К.

Кембаева Асем Кадырхановна
Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
г. Алматы, Казахстан;
asem.kembaeva@mail.ru

СОСТОЯНИЕ ИЗУЧЕННОСТИ ПАМЯТНИКОВ СРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ ШУ-ТАЛАССКОГО МЕЖДУРЕЧЬЯ

Аннотация. В статье отражена история изучения памятников средневековых кочевников Шу-Таласского междуречья. Отмечается, что данный регион в эпоху средневековья, являлся местом гармоничного сосуществования как представителей оседло-земледельческой, так и кочевой культур. На территории бассейнов рек Шу-Таласского междуречья зафиксировано свыше 600 памятников эпохи средневековья, таких как могильники, одиночные курганы, стоянки, группы каменных изваяний, скопления петроглифов, тамги, тюркские надписи, а также памятники оседлой культуры.

Ключевые слова: Памятники, кочевники, Шу-Таласское междуречье, история изучения.

ШУ-ТАЛАС АРАЛЫҒЫДАҒЫ ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КӨШПЕЛІЛЕРДІҢ ЕСКЕРТКІШТЕРІН ЗЕРТТЕУ ЖАҒДАЙЫ

Аннотация. Мақалада Шу-Талас өзендері аралығындағы ортағасыр көшпелілері ескерткіштерінің зерттелу тарихы көрсетілген. Аталған өңір орта ғасырларда отырықшылық-егіншілік және көшпелі дақылдар өкілдерінің үйлесімді өмір сүру орны болып табылды. Шу-Талас өзендері бассейндерінің аумағында ортағасыр дәуірінің 600-ден астам ескерткіштері, қорымдар, қорғандар, тұрақтар, тас мүсіндер топтары, петроглифтер шоғыры, таңбалар, түркі жазулары, сондай-ақ отырықшы мәдениет ескерткіштері бар.

Түйін сөздер: Ескерткіштер, көшпенділер, Шу-Талас өзен аралығы, зерттелу тарихы.

Шу-Таласское междуречье – достаточно плодородная, хорошо орошаемая область с резко-континентальным климатом. Эта территория ограничена с юга Киргизским хребтом, с севера равниной Бетпак-Дала, на востоке Шу-Илийскими горами, на западе хребтом Каратау. [Нуржанов 2011: 134]. В административном отношении бассейн Шу-Таласского междуречья включает в себя Жамбылскую область, территорию Созакского района Туркестанской области, части территорий Жанакорганского и Шиелийского районов Кызылординской области [Приказ №170 от 13.08.2019 г.].

Политические и этнические процессы, проходившие на территории Казахстана в эпоху средневековья, в частности в Шу-Таласском междуречье, во многом определили расположение археологических памятников. Данный регион является не только «колыбелью» зарождения и становления опорных пунктов оседлой культуры, но и своеобразным местом «стыка» взаимоотношений города и степи. Археологические памятники Шу-Таласского междуречья характеризуются как

памятниками городской культуры, так и кочевой, включающей в себя могильники, курганы и святилища с каменными изваяниями, стоянки, наскальные изображения, петроглифы и тамги.

Первый этап исследования памятников старины Шу-Таласского междуречья начинается со второй половины XIX в. Присоединение юга Казахстана к Российской империи подразумевало появление в данном регионе большого количества исследователей, интересующихся памятниками старины и древними архитектурными сооружениями. Выделяются такие исследователи как Е.Ф. Каль, Н.Н. Пантусов, П.И. Лерх, В.В. Бартольд, которые стали практическими первопроходцами в вопросах изучения памятников Казахстана [Бернштам 1941: 6–8]. В период подготовки IV археологического съезда в Казани, на которых были представлены отчеты «О древних памятниках, сохранившихся в Верненском уезде» и «О буддийском памятнике на берегу р. Или, называемом теперь Тамгалы-Тас» [Ларионов 1876] была составлена по сути первая Археологическая

карта Казахстана, с содержанием кратких сведения о памятниках старины Семиреченского, Иссыкульского, Верненского и Капальского уездов [Пантусов 1900]. Регулярные доклады на археологических съездах носили относительно революционный характер, поскольку докладчики не только впервые информировали о памятниках старины Казахстана, их старались датировать и выделять некоторые сходства с аналогичными памятниками, расположенными на сопредельных территориях. Так, например, в докладе «Описание сибирских курганов и древностей, Н.М. Ядринцев «высказал мнение о близости курганов Алтайского горного круга с могильниками Киргизского степи и Семиречья» [Ядринцев 1833: 189, 196, 202]. Интерес к памятникам старины Казахстана стал отпращиваемым импульсом к увеличению ряда научных сообществ, осуществляющих учет и первичное изучение памятников. Созданный Туркестанский кружок любителей археологии по сути объединил исследователей вокруг общей цели, скоординировав изыскания таких исследователей как В.А. Каллаур, А.А. Диваев, В.П. Лаврентьев, Н.П. Остроумов и др. [Лунин 1958: 99–20]. И, несмотря на то, что предметами исследования становились чаще развалины древних городов, поселений и укреплений, а также поднимались вопросы локализации и отождествления их с письменными источниками, встреченные памятники кочевников, в виде могильников, каменных изваяний, наскальных рисунков и надписей не были обделены вниманием – их фиксировали, описывали, производились отдельные раскопки. Члены Туркестанского кружка любителей археологии старались извещать друг друга обо всех случайных находках, от эпиграфики до нумизматических артефактов, а также обо всех проводимых раскопках, как на средневековых городах, так и на курганах и могильниках. Например, в 1889 г. в урочище Унгерлисай, раскопаны 2 кургана, в которых были обнаружены фрагменты шелковой ткани, пять бронзовых зеркал, серебряный сосуд и монеты [Отчет Императорской Археологической Комиссии 1892: 75–80].

В целом, середина XIX в. в вопросе исследования памятников Шу-Таласского междуречья характеризуются первичной фиксацией и описанием памятников не только городской, но и кочевой культуры. Кроме того, деятельность вышеуказанных исследователей оставила значительный фактический материал, не утратившей своей актуальности и значимости и в наши дни, поскольку часть памятников, описанных и зафиксированных на данном этапе исследования, разрушились или видоизменились в виду влияния внешних факторов и времени, либо были уничтожены вследствие

жизнедеятельности человека. Однако, не смотря на колоссальный труд целого ряда краеведов, исследователей и археологов, раскопочные работы носили нерегулярный характер, основной акцент работ был сосредоточен на сборе и накоплении археологического материала Казахстана.

Второй этап исследования Шу-Таласского междуречья связан со становлением советской власти и функционированием союзных республик. Данный период характеризуется усиленным изучением Южного Казахстана и Северного Киргизстана. Сенсационная находка деревянной палочки с руническими надписями в 1936 г., раскопки древнего Тараза и исследование памятников М.Е. Массоном все больше поражают исследователей и вдохновляют на более активную и бурную научную деятельность. В 30-е гг. XX в. первенство исследовании памятников старины Казахстана по праву переходит к А.Н. Бернштаму. Под его руководством начинается этап качественной фиксации памятников разных эпох – от усуней и кангюев, до городов, поселений и памятников тюрок в бассейнах рек Шу, Талас [Бернштам 1941: 66] и Сыр-Дария.

В 1938 г., под руководством Г.И. Пацевича был создан Джамбульский археологический пункт. В течение 10 лет, Археологический пункт проводил регулярные раскопки на территории древнего Тараза и его окружи, регистрировал и анализировал найденные артефакты, обследовал территорию среднего течения р. Шу, нанося на карту развалины поселений и могильники кочевников вдоль древнего караванного пути от Тараза до Испиджаба. [Пацевич 1948: 92-97]. Все эти исследования стали доказательством того, что бассейн Шу-Таласского междуречья – территория явного симбиоза кочевого и оседлого населения, результатом которого является наличие памятников как первой, так и второй группы.

В 50-70-х гг. XX в. полномасштабные археологические исследования продолжились на территории всей республики. Спектр работ включал в себя как поиск новых, так и повторные раскопки уже зафиксированных памятников древности. Результатом вышеуказанных изысканий стала «Археологическая карта Казахстана» [АКК 1960], в которой были отражены все известные на тот момент памятники древности. Собранный в археологической карте материал стал действенным толчком для создания труда, который с одной стороны включал в себя информацию научно-энциклопедического характера о недвижимых памятниках с кратким изложением культурно-исторической значимости и ценности, а с другой создавал научную основу в деле дальнейшего изучения, охраны и использования исторических,

архитектурных и археологических памятников, расположенных на территории Казахстана.

В 1982 г. был опубликован Свод памятников истории и культуры Джамбульской области. Согласно своду, в Джамбульской области зафиксировано 155 памятников городской и кочевой культур: 43 городища; усадьба; 2 кургана; 30 укреплений; 50 поселений; 15 торткулей; 5 башень; 6 изваяний; 1 скопление петроглифов (разновременные); каменная оградка; курган с каменным изваянием [Алипчиев, Байбосынов 1982].

Несмотря на то, что Свод памятников Джамбульской области 1982 г. неоднократно подвергался критике со стороны научного сообщества, однозначно то, что данный труд стал первой попыткой научной паспортизации археологических памятников, однако вся сводная информация, в том числе датировка, размыта и основана исключительно на отдельных секторных и нерегулярных раскопках.

С 1985 по 1989 гг. археологическая экспедиция Свода памятников института истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР начала работу по дополнению и вводу новых, неучтенных памятников Жамбылской области, в частности Шу-Таласского междуречья – производились раскопки не только на объектах городской культуры, но и на могильниках средневековья, были произведены эстапажи петроглифов Киргизского Алатау и Каратау, а также исследованы скопления тюркских изваяний в верховьях р. Мерке. Данный свод памятников, выпущенный только в 2002 г., включал в себя большинство неучтенных в Своде 1982 г. памятников кочевников [Свод памятников истории и культуры 2002]. Исследования памятников городской и кочевой культуры переходит на следующий этап.

В эпоху новейшей истории Казахстана практически все памятники кочевников эпохи средневековья внесены в своды памятников истории и культуры. Данные своды основаны на результатах новых археологических исследованиях и на легендах исследования предыдущих лет. Группирование памятников производится по типам, изменениям подвергается информация о датировках, либо о проведенных на памятниках археологических работах. Намечается тенденция увеличения маркированных памятников. К примеру, согласно своду памятников 2002 года, на территории Жамбылского района было исследовано и зафиксировано 69 памятников историко-культурного значения, то по своду памятников 2009-2010 гг., составленных ТОО «Археологическая экспертиза» их количество увеличилось до 105 объектов [Свод памятников истории и культуры 2010]. С 2010 по 2014 г., той же «Археологической экспертизой» были составлены дополнительные сво-

ды памятников истории и культуры практически всех районов Жамбылской области – Шуйской, Таласской, Мойынкумской, Т. Рыскуловской, Сарысульской, Меркенской и Жуалинской районов.

Кроме того, регулярно проводимый мониторинг состояния памятников истории и культуры, в том числе памятников кочевников средневековья, а также ежегодные археологические исследования и разведывательные работы легли в основу создания Государственного списка памятников истории и культуры местного значения, утвержденные постановлением акиматов областей.

На основании вышеуказанного Государственного списка памятников истории и культуры от 2020 г., а также вышеуказанных сводов памятников истории и культуры на обширной территории Шу-Таласского междуречья зафиксированы 603 объекта, характеризующие материальную культуру кочевых и оседлого населения региона в VI–XIII вв., а именно: петроглифы, тамги, 22 наскальных изображений; 60 могильников; 295 курганов или групп курганов*; 29 каменных оград*; 4 каменных изваяний**; 61 поселение; 29 торткулей; 18 укреплений; 77 городищ; 2 замка и 6 сторожевых башень.

* в составе культово-мемориальных комплексов (святилищ)

** автономные, не входящие в состав культово-мемориальных комплексов (святилищ)

Как следует из списка, фиксации стараются подвергать все памятники древности, но, если рассматривать данный вопрос сквозь призму реалии однозначно то, что количество зафиксированных памятников городской культуры намного больше, чем памятников кочевников. Однако, не смотря на вышеуказанный факт, в последние годы, в казахстанской археологии намечается тенденция равноправного изучения и исследования памятников средневекового периода, как городской, так и кочевой культуры.

Комплексное изучение памятников тюркского периода Казахстана, в том числе Шу-Таласского междуречья, носит исключительно важный характер, поскольку в VI–XIII вв. на территории Центральной Азии происходил процесс сближения разных и смежных культурных и этнических потоков. Дальнейшее изучение памятников кочевников эпохи средневековья не только введут в научный оборот новые объекты, обновляя информацию сводов памятников и государственные списки памятников истории и культуры, но и позволят реконструировать этнокультурные процессы, проходившие на территории Казахстана в эпоху средневековья.

Научный руководитель:

Ph.D Ақымбек Е.Ш.

Литература

Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата : Наука. 1960. 450 с.

Алипчиев И.С., Байбосынов К. Свод памятников истории и культуры Джамбульской области. Джамбул. 1982. 208 с.

Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Историко-археологический очерк. Под ред. и с предисл. А. Ю. Якубовского. Алма-Ата: Казахское объединенное государственное издательство. 1941, 66 с.

Ларионов К. Тамгал-таш // Рукописный отдел Научной библиотеки им. Н.И. Лобачевского Казанского федерального университета. 1876. 9 л., 6 рис., рукопись. Инв. № 1.378.

Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. Туркестанский кружок любителей археологии (1895-1917 гг.). /Отв. ред. Р.Н. Набиев. Ташкент: Изд. АН Узбекской ССР. 1958. С. 99-206.

Нуржанов А.А. Средневековые города Чу-Таласского междуречья. Известия НАН РК. Серия общественных наук. 2011. №3. С.134-138.

Отчет Императорской Археологической Комиссии за 1889 г.. С-Пб.: Типография Императорской Академии наук. Вас. Остр. 9 л., №12. 1892.

Пантусов Н.Н. Ущелье Теректы и р. Коксу близъ выселка Джангызь-Агача Капальского уезда //ПТКЛА. Год

V. Ташкент. 1900. с.26.

Пацевич Г.И. Отчет об археологической разведке в Джувалинском районе Южно-Казахстанской области в 1939 г. // АН КазССР. Серия археологическая. 1948. Вып. I. С. 92-97.

Приказ Председателя комитета по водным ресурсам Министерства экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан от 13 августа 2019 г. № 170 «Об утверждении положений бассейновых инспекций по регулированию использования и охране водных ресурсов Комитета по водным ресурсам Министерства экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан». // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/G1900000170> (дата обращения: 01.03.2023).

Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Алматы: ЖШС «Комплекс баспаханасы». 2010. 210 с.

Свод памятников истории и культуры Республики Казахстан. Жамбылская область. Алматы: Дайк-пресс. 2002. 350 с.

Ядринцев Н.М. Описание сибирских курганов и древностей. Древности. Труды Москва. археол. об-ва. 1883. Т. 9. Вып. 2-3. С. 181-205. 7 л. табл.

ҚУАНДЫҚ С. Р.

Қуандық Самрат Русланұлы

Институт археологии им. А.Х. Маргулана,

г. Алматы, Казахстан;

S.R.Kuandyk@mail.ru

ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ИТОГИ ИССЛЕДОВАНИЯ СТОЯНКИ БАЛКУДЫК

Аннотация. Статья посвящена предварительным итогам исследования стоянки Балкудык. Памятник был обнаружен на западных окраинах Рын-песков в ходе работ Прикаспийского археологического отряда в полевом сезоне 2022 года. Археологические памятники песчаных массивов Западного Казахстана представляют значительный интерес для исследователей. Большое количество этих памятников представляют собой сложные археологические комплексы, зачастую с поверхностным культурным залеганием, и ускользают от внимания. Хотя исследования, проводившиеся в песчаных дюнах, показывают, что котловины выдувания являлись стоянками и местами захоронения, датируемыми широким хронологическим диапазоном.

Ключевые слова: Западный Казахстан, Рын-пески, дюнные стоянки, неолит, энеолит.

БАЛҚҰДЫҚ ТҰРАҒЫН ЗЕРТТЕУДІҢ АЛДЫН АЛА ҚОРЫТЫНДЫЛАРЫ

Аннотация. Мақалада Балқұдық тұрағында жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижелері көрсетілген. Ескерткішті Каспий маңы археологиялық тобы 2022 ж. Нарын құмдарының батыс шетінен тапты. Батыс Қазақстанның құм далаларында орналасқан археологиялық ескерткіштер зерттеушілердің қызығушылығын тудыруда. Мұндай ескерткіштердің көпшілік бөлігі күрделі археологиялық кешендер қатарына жатады, өйткені олардың мәдени қабаты беткі деңгейде орналасқандықтан зерттеушілердің назарынан тыс қалып жатады. Бірақ құмды дөңдерде жүргізілген зерттеулер үрленген қазаншұңқырлардың тұрақтар және жерлеу орындары болғандығын көрсетеді. Олар кең хронологиялық ауқыммен мерзімделеді.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, Нарынқұм, дән тұрақтары, неолит, энеолит

Памятники, расположенные в песчаных массивах весьма своеобразны и представляют собой сложные археологические комплексы, зачастую с поверхностным культурным залеганием. Данное обстоятельство обусловлено активными денудационными процессами, преобладающими над аккумулятивными, в следствии которых происходит слабое или отрицательное развитие культурных слоев [Гречкина и др. 2014]. Но, несмотря на это, отдельные стоянки и местонахождения заслуживают внимания исследователей.

В полевом сезоне 2022 г. Прикаспийским отрядом Института археологии им. А.Х. Маргулана был проведен заключительный этап работ по поиску, выявлению и локализации памятников каменного века в песчаных массивах Рын-песков. В ходе работ были зафиксированы и изучены ряд стоянок и местонахождений, «открытого типа» датируемых широким хронологическим

диапазоном от каменного века до эпохи раннего железного века.

Значительный интерес среди изученных памятников вызвала стоянка Балкудык, обнаруженная в Курмангазинском районе Атырауской области.

Памятник был зафиксирован на расстоянии 3 км к юго-юго-востоку от с. Балкудык (рис. 1). Стоянка расположена в юго-восточной части песчаного бархана площадью 0,28 км², в месте образования котловины выдувания. Обследование памятника производилось повсеместным визуальным осмотром, проведением поверхностных сборов, а также закладкой шурфа в месте наибольшего скопления артефактов.

Планиграфический анализ распространения каменных артефактов показал, что наибольшая концентрация приходится на северный и северо-западный окраины выдува, на террасе, у подножия барханов.

Рис. 1. Место расположения стоянки Балкудык

Центральная часть котловины отмечается понижением, и выделяется скоплением большого количества ракушек, по всей видимости, являвшегося дном солончака (рис. 2).

Распространение остатков керамических изделий неравномерное. Часть изделий была зафиксирована в местах скопления каменных артефактов. Остальные были обнаружены на значительном удалении от котловины, в местах выдувания.

В результате поверхностных сборов на дневной поверхности памятника было зафиксировано 256 камен-

ных артефактов, выполненных из трех типов сырья: кремня бежевого и темно-серого цветов, и кварцитовидного песчаника бежевого цвета.

Изделия из кремня бежевого цвета самые многочисленные в коллекции, и насчитывает 171 экз. (66,8% от всей коллекции). Технику первичного расщепления демонстрируют обломок нуклеуса для пластин, сколы оживления ударной площадки нуклеуса (3 экз.) и ребристые сколы (3 экз.).

Орудий набор представлен 52 изделиями, что составило 35,7% от серии. В коллекции представлены

Рис. 2. Стоянка Балкудык. Вид с северо-востока

одно массивное двойное скребло размерами 52х42х12 мм, концевые скребки (9 экз.), и комбинированные орудия (скребло-скребок) (5 экз.) (рис. 3).

Наибольшее количество орудий в коллекции выполнены на пластинах и их фрагментах. В наборе присутствуют пластины с ретушью утилизации и псевдоретушью (37 экз.), фрагменты пластин с мелкой лицевой субпараллельной ретушью (4 экз.), пластины с обратной мелкой субпараллельной ретушью (2 экз.), дистальный фрагмент пластины с субпараллельной противоположащей ретушью (1 экз.), угловой резец на пластине (1 экз.), пластина с усеченным концом (1 экз.).

Особняком выделяются режущие орудия с естественным обушком: первый – на массивном отщепе размерами 52х34х18 мм, с лицевой обработкой лезвия; второй – на отщепе размерами 39х13,5х12 мм, с лицевой субпараллельной ретушью по кромке изделия.

Продуктами расщепления в коллекции являются пластины (44 экз.) и отщепы (13 экз.) без вторичной обработки, а также обломки и осколки (44 экз.).

Серия из кремня темно-серого цвета, в коллекции, самая малочисленная, и насчитывает 32 артефакта или 12,5% от общего числа.

Технику первичного расщепления демонстрирует скол оживления ударной площадки нуклеуса для микропластин (таблетка) размерами 22х19х8 мм, пероформленный в орудие. Изделие содержит негативы снятия пластин шириной от 2 до 5 мм.

Орудийный набор немногочисленный и представлен следующими типами: наконечник стрелы листовидной формы с обломанным насадом размерами 22х14х3 мм; пластины с ретушью утилизации (5 экз.), а также пластина с мелкой лицевой зубчатой ретушью по краям (1 экз.).

Продуктами расщепления в данной серии являются пластины (18 экз.) и отщепы (6 экз.) без вторичной обработки.

Изделия из кварцитовидного песчаника бежевого цвета насчитывают 52 артефакта или 20,3% от всей коллекции.

Техника первичного расщепления продемонстрирована обломком нуклеуса для пластин размерами 28х24,5х18 мм, сколом оживления ударной площадки нуклеуса для пластин и нуклевидными обломками (2 экз.).

Орудийный набор представлен отщепами с обработанными лицевой мелкой субпараллельной ретушью краями (4 экз.), обломком бифасиально-обработанного изделия, обломком наконечника стрелы (насад). Особняком можно выделить обломок массивного ножа

размерами 77х36х9,5 мм, с лезвием, оформленным лицевой мелкой субпараллельной ретушью.

Также в коллекции присутствуют продукты расщепления: отщепы без вторичной обработки (6 экз.), дистальный фрагмент пластины (1 экз.), а также обломки и осколки (36 экз.).

В коллекции выделяется обломок массивного полукраевого пластинчатого отщепа из сильнодефлированного кварцитовидного песчаника светло-коричневого цвета. Изделие размерами 37х34х12 мм, имеет уплощенные дорсальную и вентральную поверхности, обломанные проксимальную и дистальную части, ретушированный обратной, зубчатой ретушью правый край.

Также на дневной поверхности памятника было обнаружено более 10 фрагментов керамики, относящихся к различным историческим периодам (неолит-ранний железный век), и один целый гончарный сосуд эпохи раннего железного века. По форме изделие вытянутое, плоскодонное, амфоровидное с одной ручкой.

Интерес представляют 3 фрагмента керамики. Изделия из глины, по определению С.Ж. Рахимжановой, представляют собой 2 фрагмента венчика и 1 фрагмент стенки, принадлежащих трем различным сосудам. Толщина изделий составила 9,3 мм, 9 мм и 6,8 мм соответственно. Форму сосудов удалось определить только у двух сосудов, представленных фрагментами венчиков (баночная). Все три сосуда декорированы различными орнаментами: гребенчатыми (сосуд № 1, № 2), и веревочными (сосуд № 2, №3).

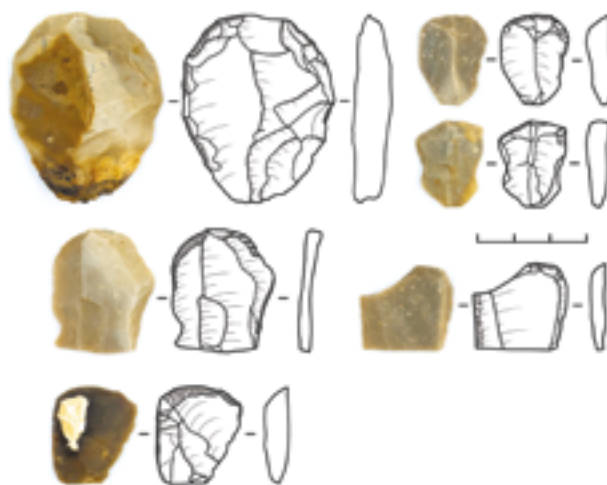

Рис. 3. Стоянка Балкудык. Скребки

В месте наибольшего скопления каменных артефактов был заложен разведывательный шурф размерами 1х1х0,5 м. В ходе шурфовки погребенных культурных слоев обнаружить не удалось.

Таким образом анализ полученных каменных артефактов позволяет сделать следующие выводы.

Обнаруженные серии из кремнистых пород бежевого и темно-серого цветов ярко демонстрируют микропластинчатую и пластинчатую индустрию. Об этом свидетельствуют фрагмент нуклеуса, а также технические сколы со следами пластинчатых снятий.

Значительное количество орудий в коллекции выполнены на пластинах и их фрагментах. В наибольшем количестве встречаются пластины с ретушью утилизации и псевдоретушью. Менее реже распространены изделия на пластинах с мелкой лицевой субпараллельной ретушью, с мелкой обратной субпараллельной ретушью, с субпараллельной противолежащей ретушью. Единичными являются угловой резец на пластине, пластина с усеченным концом, а также пластина с мелкой лицевой зубчатой ретушью по краям. Особняком в коллекции выделяется наконечник стрелы листовидной формы с обломанным насадом.

Изделия из кварцитовидного песчаника отличаются от кремнистых, и имеют более крупные пропорции. Техника расщепления представлена нуклевидными обломками со следами сколов отщепов. Орудийный набор скудный, но выразительный, состоит из облом-

ков бифасиально-обработанного изделия, и наконечника стрелы, а также массивного ножа.

Полученный в ходе исследования каменный инвентарь комплекса весьма разнообразен и хронологически относится широкому диапазону. Изделия из кремнистых пород в виду микролитовидности и характеру орудийного набора можно соотнести с эпохой неолита. Аналогичные находки были выявлены на стоянке Байбек, обнаруженной в окрестностях одноименного села на бер. р. Кигач [Гречкина и др. 2014].

Изделия из кварцитовидного песчаника и фрагменты глиняных сосудов, орнаментированные веревочным и гребенчатым орнаментом, находят аналогии с материалами Варфоломеевской стоянки, обнаруженной в окрестностях села Лохмотовка, на левом берегу р. Малый Узень [Юдин, 2004, Дога, 2019].

Литература

Гречкина Т.Ю., Выборнов А.А., Кутуков Д.В. Новая раннеэнеолитическая стоянка Байбек в Северном Прикаспии // Самарский научный вестник. 2014. Т. 3. №3. С. 79-90. doi: 10.17816/snv20143208

Юдин А.И. Варфоломеевская стоянка – опорный памятник Орловской культуры степного Поволжья // Археологические вести. 2004. №11. С. 23-41.

Дога Н.С. Периодизация и хронология прикаспийской культуры // Самарский научный вестник. 2019. Т. 8. №2. С. 144-149. doi: 10.17816/snv201982209

ЛЕВИНА Е. В.

Левина Екатерина Владимировна

Новосибирский государственный университет,

г. Новосибирск, Российская Федерация;

Katlevina2002@gmail.com

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНОЕ МОДЕЛИРОВАНИЕ ВЕРХНЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ ТЕХНИК ПЕРФОРАЦИИ

Аннотация. В рамках междисциплинарного изучения комплексов верхнего палеолита российского Алтая, нами была проведена работа по формированию оригинальной коллекции трасологических эталонов из разных типов сырья. В качестве объекта для исследований выступали острия из мелких пластинчатых сколах, как одного из наиболее выразительных элементов инструментария в материалах памятников начала верхнего палеолита Горного Алтая. Было проведено 12 экспериментов. Результаты исследования позволили отметить основные особенности формообразования макро- и микроследов износа на каменных орудиях из разных видов органического и минерального сырья в процессе перфорации изделий, что позволит лучше понимать природу происхождения следов использования на артефактах из коллекций верхнего палеолита различной географии.

Ключевые слова: Горный Алтай, верхний палеолит, экспериментальное моделирование, экспериментально-трасологический анализ, перфорация, сверление.

КЕЙІНГІ ПАЛЕОЛИТ ПЕРФОРАЦИЯСЫ ӘДІСТЕРІНІҢ ЭКСПЕРИМЕНТТІК МОДЕЛЬДЕУІ

Аннотация. Ресейлік Алтайдың кейінгі палеолит кешендерін пәнаралық зерттеу аясында біз әртүрлі шикізат түрлерінен трасологиялық эталондардың түпнұсқа жинағын қалыптастыру бойынша жұмыс жасадық. Зерттеу нысаны ретінде пластиналардағы сколдар, Ресей Алтайының бастапқы және ерте жоғарғы палеолит ескерткіштеріндегі өнімдерді тесуге арналған құралдардың ең көп таралған элементтерінің бірі болды. 12 эксперимент жүргізілді. Жүргізілген эксперименттердің нәтижелері бұйымдарды перфорациялау процесінде минералды шикізаттың әртүрлі түрлерінен тас құралдарында макро және микро іздердің пайда болуының негізгі ерекшеліктерін атап өтуге мүмкіндік берді. Бұл әртүрлі географияның жоғарғы палеолит коллекцияларындағы артефактілерде пайдалану іздерінің пайда болу сипатын жақсы түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: орыс Алтай, эксперименттер, тозуды талдау, функционалдық талдау, палеолит кешендері, қайта құру.

Техника сверления получает широкое распространение на большей части территории Евразии в начале верхнего палеолита, занимая особую роль в технологических процессах древности. Потребность соединения двух и более предметов в системы, служащие утилитарным или неутилитарным целям, стало причиной возникновения данной технологии. На территории Северной Азии основной объем древнейших артефактов с признаками использования разнообразных техник перфорации происходит из контекста многослойных стоянок Горного Алтая: Денисова пещера, Кара-Бом, Усть-Каракол и Ануй-2 [Деревянко 2005]. Схожие приемы получения отверстий на изделиях из камня и кости известны на памятниках верхнего палеолита Русской

равнины и Сибири: Костенки I и IV, Сунгирь, Кокорево I и др. [Палеолит СССР 1984].

Одним из первых российских исследователей, занимавшихся изучением техники сверления в каменном веке, был С.А. Семенов [Семенов 1953]. Его монография «Первобытная техника» до сих пор остается одной из ключевых работ по теме [Семенов 1957]. В настоящее время археологические исследования артефактов с перфорацией в российской и зарубежной археологии продолжаются, как в направлении реконструкции их производства [Вус 2011; Gurova 2013; Зоткина 2018], так и с точки зрения их социальной значимости [Gurova 2017]. Важную роль в изучении древнейших свидетельств использования техники перфорации играют

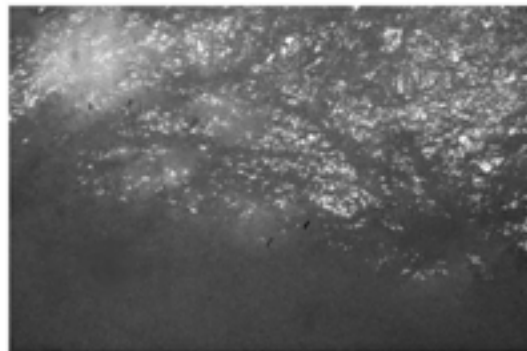
эксперименты, в процессе которых осуществляется формирование эталонной базы и дальнейшая утилизация полученных образцов в различных условиях.

Экспериментально-трасологические исследования материалов верхнего палеолита, полученных с территории Российского Алтая, ведутся свыше тридцати лет [Кононенко 1990; Волков 2013; Волков и др. 2018; Селецкий и др. 2021]. Реализованные изыскания внесли существенный вклад в понимание функциональности палеолитических памятников региона. В связи с тем, что верхнепалеолитические традиции Алтая формировались в условиях очень разнообразной по составу и качеству сырьевой базы, на современном этапе ключевой задачей в экспериментально-трасологических исследованиях палеолитических комплексов региона остается создание сравнительной коллекции эталонов с определенным набором следов использования, индивидуальной для каждой группы археологических памятников, что является необходимым условием для соблюдения требований доказательной интерпретации.

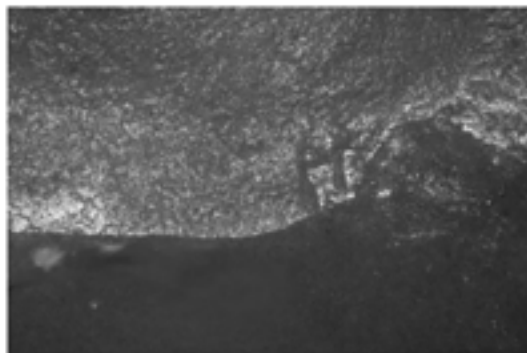
В рамках междисциплинарного изучения комплексов верхнего палеолита Горного Алтая, нами была проведена работа по формированию оригинальной коллекции трасологических эталонов, отвечающей специфике как местной ресурсной базы, так и более универсальных типов сырья – высококачественного мелкозернистого кремня и обсидиана, их последующее сопоставление с целью выявления ключевых различий в следообразовании. Были реализованы работы по моделированию технологий расщепления минерального сырья, происходящего из долин р. Урсул и ее притоков, рр. Ануй и Каракол – алевролитов, туфов, песчаников и эффузивов, а также донецкого мелового кремня и обсидиана с полуострова Камчатка. В данной работе в качестве непосредственного объекта для исследований нами были выбраны острия на мелких пластинчатых сколах, как одной из выразительных категорий орудийного набора на памятниках начала верхнего палеолита Алтая.

Следующей задачей экспериментальных исследований выступало получение сведений о динамике образования следов износа в процессе использования реплик каменных орудий при получении отверстий в эталонах из различного сырья. В рамках данного направления исследований было проведено 12 экспериментов. При моделировании производительности реплик каменных орудий осуществлялись операции по ручному сверлению бивня, рога, серпентина, талька, кальцита и селенита с одинаковой кинематикой. В процессе работы отмечалась информация о цели экс-

1.

2.

3.

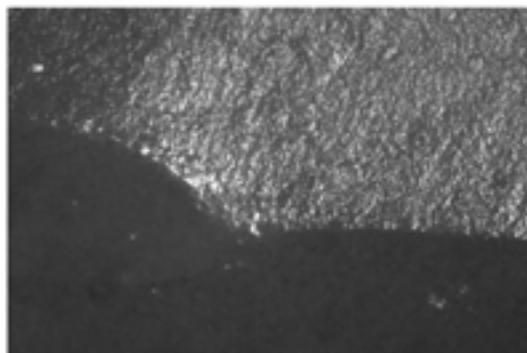

Рис. 1. Следы износа от сверления различных материалов на эталонах: 1 – алтайское сырье, бивень мамонта, 2 часа 16 мин работы, X100; 2 – донецкий кремень, мягкий камень, 1 час 15 мин работы, X100; 3 – донецкий кремень, бивень мамонта, 4 ч 17 мин работы, X100

перимента, типе обрабатываемого сырья, кинематике и положении инструмента относительно материала, количестве движений, а также о затраченном на проведение операции времени; эксперименты сопровождались фото- и видео-фиксацией.

После завершения экспериментальных работ составлялось описание следов износа на макро- и микро-уровнях (рис.1).

В процессе экспериментов и последующем трасологическом анализе полученных эталонов был отмечен следующий комплекс следов: яркая заполировка, проникающая внутрь микрорельефа поверхности, выраженная скругленность и затупленность кромки наличествуют на остриях из кремня и туфа; границы с незаполированной поверхностью отчетливо видны; степень блеска заполировок зависит от особенностей использования орудий, времени, в течение которого эталон был задействован в работе, а также петрографического строения исходного сырья орудия.

Комплексный анализ артефактов с признаками искусственной перфорации и сопутствующий им инструментарий выступает одним из перспективных направлений исследования палеолитических индустрий Российского Алтая. Результаты проведенных экспериментов позволили отметить основные особенности формообразования макро- и микроследов износа на каменных орудиях из разных видов минерального сырья в процессе перфорации различного сырья, что позволит лучше понимать природу происхождения следов использования на артефактах из коллекций верхнего палеолита различной географии.

*Научный руководитель:
д.и.н., чл.-корр. РАН Шуньков М. В.*

Литература

- Buc N. Experimental series and use-wear in bone tools // *Journal of Archaeological Science*. 2011. V. 38. P. 546–557.
- Gurova M., Bonsal C. Experimental Replication of Stone, Bone and Shell Beads from Early Neolithic Sites in Southeast Europe / D.E. Bar-Yosef Mayer, C. Bonsall, A.M. Choyke (eds.) // *Not just for show the archaeology of beads, beadwork and personal ornaments*. Oxford: Oxbow Books. 2017. P. 159–167.
- Gurova M., Bonsall C., Bradley B. Anastassova E. Approaching prehistoric skills: experimental drilling in the context of bead manufacturing // *Bulgarian e-Journal of Archaeology*. 2013. Vol. 3. P. 201–221.
- Волков П.В. Опыт эксперимента в археологии. СПб.: Нестор-История. 2013. 416 с.
- Волков П.В., Шалагина А.В., Колобова К.А., Маркин С.В. Предварительные результаты трасологического анализа конвергентных скребел и ретушированных остроконечников из Чагырской пещеры // *Известия Иркутского государственного университета*. 2018. Т. 24. С. 23–38.
- Деревянко А.П., Рыбин Е.П. Древнейшее проявление символической деятельности палеолитического человека на Горном Алтае // *Переход от среднего к позднему палеолиту в Евразии: гипотезы и факты*. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 2005. С. 232–255.
- Зоткина Л.В., Павленок Г.Д., Ташак В.И. Технология производства бусин из скорлупы яиц страуса в финальном палеолите Западного Забайкалья // *Stratum Plus. Археология и культурная антропология*. 2018. №1. С. 181–197.
- Конonenko Н.А. Функциональная диагностика палеолитической индустрии местонахождения Усть-Каракол // *Комплексные исследования палеолитических объектов бассейна р. Ануй*. Новосибирск: Изд-во ИИФ СО АН. 1990. С. 43–47.
- Палеолит СССР / отв. ред. П.И. Борисковский (отв. ред.). М.: Наука. 1984. 384 с.
- Селецкий М.В., Федорченко А.Ю., Чистяков П.В., Маркин С.В., Колобова К.А. Ударно-абразивные каменные орудия из Чагырской пещеры: Результаты функционального анализа // *Археология, этнография и антропология Евразии*. 2021. № 2. С. 23–31.
- Семенов С.А. О каменных сверлах // *Палеолит и неолит СССР*. МИА. 1953. № 39. С. 454–458.
- Семенов С.А. Первобытная техника (опыт изучения древнейших орудий и изделий по следам работы) // *МИА*. М.: Изд-во АН СССР. 1957. № 54. 240 с.

ЛИГАЙ Д.А.

Лигай Дмитрий Алексеевич

Актюбинский региональный университет им.К.Жубанова,
г. Актобе, Казахстан;
abissembaev@mail.ru

КАМЕННЫЕ ЖЕРТВЕННИКИ САРМАТСКОГО НАСЕЛЕНИЯ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. Работа посвящена весьма распространенным артефактам в погребениях ранних кочевников Западного Казахстана в период VI–IV вв. до н.э. – каменным жертвенникам. Появление традиции изготовления которых до сих пор не до конца прояснено. Так же не ясен аспект их максимального существования в пределах Илекского локального микрорайона. Наличие высокохудожественных образцов, сочетающих в себе определенное семантическое значение и ритуальное, позволяет в дальнейшем выделить данное перспективное направление в изучении культуры ранних кочевников. Накопление новых образцов камнерезного искусства древнего населения позволит перейти к подробной типологии и классификации материала.

Ключевые слова: савроматы, сарматы, каменные жертвенники, Западный Казахстан, культура ранних кочевников, звериный стиль.

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ САРМАТТАРДЫҢ ҚҰРБАНДЫҚ ТАСТАЙШАЛАРЫ

Аннотация. Мақала біздің дәуірімізге дейінгі VI–IV ғғ. Батыс Қазақстанды мекендеген ерте көшпенділердің жерлеу салтында ерекше орын алатын құрбандық тастайшаларға арналған. Бұл артефактілерді жасау дәстүрінің пайда болу мәселесі әлі толық зерттелмеген. Сонымен қатар, олардың Елек ауданында таралуы да толық анықталмады. Құрбандық тастайшалардың таралуы мәселесін келешекте жеке ғылыми бағыт ретінде бөліп шығаруға болады. Ежелгі тұрғындардың тас қашау өнері мәселесі жаңа материалдармен толыққаннан кейін олардың типологиясы мен жіктелуіне көшуге болады.

Түйін сөздер: савроматтар, сарматтар, құрбандық тастар, Батыс Қазақстан, ерте көшпенділер мәдениеті, аң стилі.

Интересным проявлением материальной и духовной культуры ранних кочевников Западного Казахстана и Южного Приуралья, периода VI–IV вв. до н.э. являются каменные жертвенники или по-другому каменные алтарики, изредка их еще называют растиральниками [Федоров 2000; Гуцалов 2004: 40; Сеитов 2019: 139–154]. Именно в указанный временной промежуток их распространение в сарматской среде является достаточно широким, далее по времени эта традиция угасает [Гуцалов 2004: 66, табл. 25]. Совсем незначительное количество каменных жертвенников, исследователями относятся к более раннему времени – VII веку до н.э. [Гуцалов 2004: 66, табл. 25]. Данные предметы в силу хорошей сохранности и, зачастую, высокого художественного исполнения, выделяются из общей массы

находок периода раннего железного века середины I тысячелетия до нашей эры на территории Западного Казахстана.

Время бытования каменных жертвенников в раннем железном веке Западного Казахстана так же, как и в соседних регионах – Южном Приуралье, Нижнем Поволжье, Зауралье ограничено отрезком около трех столетий – с VII по начало IV вв., при протяженности самого периода раннего железного века, порядка тысячи лет. То есть данная категория инвентаря бытует в начальном периоде эпохи, и по мнению А.Д. Таирова и К.Г. Коноплевой (Маргарян), отражает собой влияние скифского мира Причерноморья на восточные территории [Таиров, Коноплева 2012: 86]. Именно к этим периодам относятся накопленные в фондах областных

© Лигай Д. А.

краеведческих музеев Западного Казахстана экземпляры из раскопок XX – начала XXI в.

Территория Западного Казахстана, так же, как и соседних регионов Южного Приуралья, Зауралья, Нижнего Поволжья имеет огромное значение для исследователей раннекочевнических древностей и не может

рассматриваться в отрыве от указанных территорий, так как содержит огромное количество памятников рассматриваемого периода, с комбинацией культурных черт местного населения с кочевниками Северного Причерноморья и Южного Приаралья. Одним из таких артефактов “жреческого” типа, маркирующих погребения социально значимых представителей кочевого общества стали переносные каменные жертвенники.

По своему образу, каменные жертвенники – это оригинальные произведения мастеров-камнерезов, представляющие собой каменные изделия в виде столиков с ножками или блюдами без ножек. Данные предметы имеют большую вариативность и отличительное многообразие в подаче мастером образов животных [Мамедов и др. 2022: 62].

Говоря о каменных жертвенниках, также стоит упомянуть об их назначении. Мнение о том, что эти переносные каменные столики не имели утилитарного назначения и каким-то образом были связаны с религиозными воззрениями степняков стали высказываться ещё в конце XIX – начале XX вв. Точку зрения о том, что рассматриваемые предметы являются переносными алтариками, впервые предложил Б.Н. Граков ещё в 1929 г. основываясь на их совместной встречаемости с красящими веществами, и зооморфной декорировке собственно самих блюд. Восемь лет спустя, в 1937 г. мнение о возможной сакральности рассматриваемых изделий высказал А.М. Тальгрэн. [Васильев 1998: 25] Наибольший же вклад в их изучение, провёл археолог К.Ф. Смирнов. В его работе каменные жертвенники соотносятся с переносными алтарями, использовавшимися при жертвоприношениях и совершении ритуальных действий. На них возжигались священные огни и ладан, растирались

Рис. 1. Каменные жертвенники из фондов Актюбинского областного историко-краеведческого музея:

- 1 – Могильник Жалгызоба (Раскопки С.Ю. Гуцалова);
- 2 – Могильник Шпаки (Шеменевский) (Раскопки В.В. Родионова);
- 3 – Могильник Бесоба (Раскопки М.К. Кадырбаева);
- 4 – Случайная находка (Фонды АОИКМ);
- 5 – Могильник Восточно-Курайлинский I (Раскопки С.Ю. Гуцалова)

вещества, символизирующие жертвенную кровь или огонь, либо служили культовыми светильниками для кочевников. [Смирнов 1964:166–167].

В.К. Федоровым были проанализированы предложенные гипотезы по функциональному значению жертвенников [Федоров 2000а: 49–69]. Во второй части исследования он привёл свою гипотезу относительно функционального значения сарматских жертвенников. При фиксации всех присущих сарматским жертвенникам особенностей: материала изготовления; формы; наличия углублений с поверхностью, специально приспособленной для растирания; всех зооморфных и символических изображений; окрашивания поверхности в красный и белый цвета; следов копоти и жира на поверхности; находок внутри сарматских жертвенников деревянных пестов-давилок, кусочков дерева со следами потёртости, удил, бронзовых колёсиков и всех остальных предметов; следов заточки на сарматских жертвенниках металлических предметов, он пришёл к выводу, что сарматские жертвенники являются «давяльными камнями», специфическими предметами, связанными с приготовлением и отправлением культа священного напитка сомы/хаомы [Федоров 2001: 21–40].

Также им была проведена работа по классификации зооморфных изображений на каменных жертвенниках. Им было проведено разделение на 3 группы, по способу нанесения изображения. В 1 группу вошли сарматские жертвенники с гравированными или рельефными изображениями, 2 группа состояла из сарматских жертвенников с объёмными изображениями, а 3 группа была представлена единственным экземпляром, который был с комбинированными изображениями [Федоров 2000б: 15–48].

При классификации каменных жертвенников, К.Ф. Смирнов разделял их по морфологическим особенностям на две группы: первая группа - с ножками и вторая группа - без ножек. Происхождение переносных алтариков первой группы он связывал с проникновением на территорию сарматов материальной культуры из Ближнего Востока вероятно, через посредство Средней Азии, в ахеменидскую эпоху. Это объяснялось тем, что древних местных прототипов, схожего образца не было найдено. Ну, а в городах, попавших под господство или влияние Ассирии, встречаются схожие жертвенники, близкие по форме к сарматским находкам Южного Приуралья и Средней Азии. Особенно сильно напоминают савромато-сарматские алтари на четырёх ножках, жертвенники огня древнего Ирана в Накш-и-Рустеме и Пасаргадах. [Смирнов 1964: 168] На

территории Западного Казахстана похожие алтарики встречаются в могильниках Уркач-1 и Жагабулак 1. Датируются они в основном VI–V вв. до н.э. Встречаются формы всех типов, в том числе с изображением образов животных и использованием звериного стиля. Например: экземпляр – Уркач-1, 3, представляет каменный столик (диаметром 22 см) с покатыми стенками, бортиками и уплощённым дном. Имеет три массивные и высокие ножки высотой 10 см с изображением горных козлов; экземпляр – Жагабулак-1, имеет прямоугольную форму, плоское дно, прямые бортики и четыре ножки в виде головы волка с оскаленной пастью. [Мамедов и др. 2022: 63]. Вторая же группа – без ножек, вероятно имела местное происхождение, ибо в районе Челябинска местное население сарматского времени изготавливало ритуальные глиняные блюда овальной формы с геометрическим орнаментом, похожим на орнамент андроновской глиняной посуды. [Смирнов 1964г: 168] На это, также указывают экземпляры Актюбинской области: Уркач-1, 25/2, скелет 2 и 3; Уркач-1, 26 (2 экз. Уркач-1, 25/2, скелет 3 – имеет овальную форму и углубление в центре днища. Его стенки вогнутые, внешние бортики округлые, дно уплощенное. Размеры 10,4×15,6 см, высота 5,2 см. Уркач-1, 25/2, скелет 2; Уркач-1, 26 (2 экз.) – имеют прямоугольную форму. Блюдо из кургана 25 имеет уплощенное дно, стенки покатые, бортики слабо закругленные. Внешняя сторона дна слабо заглублена. Его длина 21,4 см, ширина 13,5 см, высота 7,1 см. Жертвенники из кургана 26 пронумерованы. Первое блюдо в плане прямоугольной формы, в разрезе – трапецевидной. Его размеры 6,1×11,3×18,2 см. Внутренние стенки и дно закруглены, внешняя поверхность дна слабо вогнута. Третье блюдо из этого кургана имеет также закругленные стенки и дно, бортик с горизонтальным бордюром, внешняя сторона дна уплощенная. Размеры 12,5×17,3 см, высота 4,8 см. [Мамедов и др. 2022: 62]

Исходя из предварительного исследования данной темы, можно сделать следующие выводы - появление и распространение каменных жертвенников сарматского типа зависело от внешних и внутренних факторов. Так, появление первых, грубо созданных алтариков 2-й группы (по К.Ф. Смирнову) было связано с местным, наследственным камнерезным производством, доставшимся сарматам от андроновских и савроматских племён. Находки безногого типа, могут датироваться савромато-сарматским периодом – VII–VI вв. до н.э., а также древнесарматским – второй половиной VI–V вв. до н.э., на территории Южного Приуралья и Западного Казахстана. Алтарики 1-й группы (по К.Ф. Смирнову),

наоборот появились торговым, либо миграционным путём из Ближнего Востока. Известно, что они приобрели популярность среди степных кочевников в VI–V вв. до н.э. и постепенно стали заменять алтари 2-го типа. Наиболее яркие образцы, хранящиеся в фондах Актобинского областного историко-краеведческого музея, приведены в сводной иллюстрации (Рис.1). В целом, как подчеркнул в своей обобщающей работе исследователь сарматских древностей Западного Казахстана С.Ю. Гуцалов [Гуцалов 2004: 41], изучение данной проблеме требует отдельной работы, как и выяснения причин скопления данных артефактов в Илекском локальном микрорайоне, на что, в свое время, обратил М.К. Кадырбаев [Кадырбаев 1977: 211]. Определенные выводы, по классификации и распространению этих культовых предметов по Южному Приуралью и Зауралью, с частичным привлечением Западно-Казахстанских материалов сделаны К.Г. Маргарян (Коноплевой) [Коноплева 2015; Маргарян 2017]. Накопление новых образцов камнерезного искусства древнего населения позволит перейти к созданию подробной типологии и классификации материала, уже в рамках Западного Казахстана, по типу проделанных исследований по Южному Приуралью и Нижнему Поволжью.

Научный руководитель: к.и.н. Бисембаев А.А.

Литература

Васильев В. Н. К вопросу о сарматских каменных жертвенниках Южного Урала // Уфимский археологический вестник. 1998. №1. С. 25-34.

Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приуралья VII-I вв. до н.э. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии. 2004. 136 с.

Кадырбаев М. К. Каменные алтари-жертвенники из Северо-Западного Казахстана // Советская археология. №3. 1977. С. 204-212

Коноплева К.Г. История изучения каменных жертвенников ранних кочевников Евразии // Наука ЮУрГУ. Секции социально-гуманитарных наук: материалы

67-й науч. конф./Отв. за вып. С.Д. Ваулин; Юж.-Урал. гос. ун-т – Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ. 2015. С.527-532.

Маргарян К.Г. Основные принципы классификации и типологии каменных жертвенников раннего железного века // Вестник Южно-Уральского государственного университета. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2017. Т 17. №2. С. 104-106.

Мамедов А.М., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Погребальные комплексы древних и средневековых кочевников бассейна реки Жем (по материалам могильников Уркач-I, ЖагабулакI,II). Материалы и исследования по археологии Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2022. 192 с.

Сеитов А.М. Каменные «алтарики» Тургая // Теория и практика археологических исследований. 2019. Т. 27. № 3. С. 139-154.

Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история сарматов. М.: Наука. 1964. 380 с.

Таиров А.Д., Коноплева К.Г., Каменные жертвенники как источник по связям кочевников Южного Урала со скифским миром // Вестник ЮжноУральского государственного университета. 2012. № 10 (269). Серия «Социально-гуманитарные науки». Вып. 18. С. 86-87.

Федоров В.К. О функциональном назначении так называемых «савроматских жертвенников» Южного Приуралья (I) // Уфимский археологический вестник. 2000а. №2. С. 49-69.

Федоров В.К. О так называемых «савроматских жертвенниках» с зооморфной декорировкой // Раннесарматская культура: формирование, развитие, хронология. Материалы IV международная конференция «Проблемы сарматской археологии и истории» / Отв. ред. В.Н. Мышкин. № 2. Самара: СНЦ РАН. 2000 б. С 15-48.

Федоров В.К. О функциональном назначении так называемых «савроматских жертвенников» Южного Приуралья (II) // Уфимский археологический вестник. 2001. №3. С. 21-40.

МАДРЕЙМОВ Б. Д.

Мадреймов Берик Джалгасбаевич

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха,
г.Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан;
bmadreymov@inbox.ru

КУЛЬТУРНО-ХРОНОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПАЛЕОЛИТИЧЕСКИХ МАСТЕРСКИХ ВПАДИНЫ БАРСАКЕЛЬМЕС УСТЮРТСКОГО ПЛАТО (на примере мастерских Есен-2 и Каракудук)

Аннотация. В статье рассматриваются археологические исследования палеолитических мастерских Есен-2 и Каракудук на Устюрте и возможность пересмотра имеющихся археологических материалов и изучения палеолита в Каракалпакстане на современном этапе. На сегодняшний день известно, что с конца XIX в. до нач. 90-х гг. XX в. было найдено более 10 памятников палеолитического периода, таких как Есен-2, Каракудук, Шахпакты и др. Эти мастерские отличаются разнообразием, необычностью и оригинальностью.

Ключевые слова: Устюрт, палеолит, мастерская, Есен-2, Каракудук.

ҮСТІРТІНІҢ БАРСАКЕЛМЕС ОЙПАТЫНДАҒЫ ПАЛЕОЛИТ ШЕБЕРХАНАЛАРЫНЫҢ МӘДЕНИ-ХРОНОЛОГИЯЛЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ (Есен-2 және Қарақұдық шеберханаларының мысалында)

Аннотация. Мақалада Үстірттегі Есен-2 және Қарақұдық палеолит шеберханаларының археологиялық зерттелуі қарастырылады. Қазіргі кезеңде Қаракалпакстандағы қолда бар археологиялық материалдарды қайта қарау және палеолит дәуірін қайта зерттеу мүмкіндігі айқындалады. Бүгінгі таңда XIX ғ. аяғынан бастап XX ғ. 90-шы жж. басына дейін Есен-2, Қарақұдық, Шахпакты және т.б. сияқты палеолит дәуірінің 10 астам ескерткіштері табылғаны белгілі. Бұл шеберханалар әртүрлілігімен, ерекшелігімен және өзіндік ерекшелігімен ажыратылады.

Түйін сөздер: Үстірт, палеолит, шеберхана, Есен-2, Қарақұдық.

Вопрос о культурных особенностях камнеобрабатывающих мастерских каменного века в большинстве случаев остался не изученным. Трудно найти решение культурным особенностям камнеобрабатывающих мастерских в буквальном смысле. Но определить культурную принадлежность специализированных мастерских не так уж и сложно. Прежде всего, основной целью использования мастерских Барсакельмесской впадины было производство бифасов. Можно сказать, что первобытные люди посещали месторождения кремненных известняков Есен-2 и Каракудук с одной целью – производства бифасов, а не для того, чтобы брать оттуда каменное сырье, пригодное для изготовления орудия, в виде другого готового орудия или полуфабриката. Это производство бифасов не может быть объяснено иначе, как специализацией. Готовых нуклеусов в коллекциях очень мало. К категории каменных орудий относятся скребки, каменные ножи, зубчатые орудия и др., и их присутствие свидетельствует о том,

что в районе мастерских в течение определенного периода времени проживала группа первобытных людей и, разумеется, в этих местах велась временная хозяйственная деятельность [Мадреймов 2022: 119].

В историографии советского периода о мастерских каменного века давалось объяснение, что специализация появляется с эпохи неолита и представляет собой явление, связанное с товарообменом [Касымов, Крижевская 1969: 265-268]. Неолитическая специализация фактически была связана с товарообменом. Однако по самой своей природе специализация могла пройти эволюционную стадию от производства товара до его обмена. В этом смысле уместно искать специализацию в древних этапах развития каменного века, что подтверждается археологическими материалами. Палеолитические мастера посещали камнеобрабатывающие мастерские Барсакельмесской впадины только с целью изготовления бифасов и их доставки на свои стоянки и последующего использования. И не в этом

ли заключается происхождение специализации? Но эта специализация ограничивалась потребностями одной производственной общины, то есть древние насельники Есена и Каракудука, производившие бифасы, использовали их только для собственных нужд. В неолитических и более поздних мастерских можно говорить и том, что излишки продуктов обменивались с соседними общинами. Основными каменными изделиями, найденными в мастерских Барсакельмесской впадины, являются бифасы. К мезолиту и первой половине неолита производство бифаса вновь сокращается (за исключением появления некоторых бифасов в некоторых памятниках этого периода). Однако к концу неолита и в энеолите производство бифаса вновь возобновляется в большом объеме [Вишняцкий 1996: 34].

Профессор Э. Бойода, изучивший большое количество палеолитических бифасов с технической и функциональной точек зрения, выяснил, что они в основном служили ножами. Острые этих бифасов использовались для прокалывания жесткой шкуры животных, а края – для сдирания шкур. На наш взгляд, нет никаких научных оснований называть бифасы «ручными мотыгами» принятыми в советской историографии и говорить, что они использовались как универсальные каменные орудия для выкапывания клубней [Boeda 1998: 17].

Палеолитические индустрии, обнаруженные в Центральной Азии, не лишены двусторонних каменных орудий. Древнейшие бифасы Средней Азии обнаружены в районе Селунгур в Ферганской долине. Среди них встречаются частично обработанные миндалевидные, ланцетовидные и сердцевидные формы. В нижних слоях стоянки Кулбулак в Ташкентском оазисе также обнаружена серия бифасиальных орудий, но они до сих пор не опубликованы.

В нашей стране индустрии, типичные для палеолитических культур среднего и позднего палеолита, где продолжались бифасиальные традиции, встречаются в районах плато Устюрт. Примером тому могут служить материалы памятников Есен-2, Каракудук и Шапахты [Виноградов 1981: 56-57].

Стоянка Каракудук – одна из немногих камнеобрабатывающих мастерских, охватывающих три хронологических периода. По имеющимся материалам можно говорить о том, что стоянка Каракудук впервые была заселена *Homo erectus* в период раннего палеолита, в этот период сильноокварцевавшиеся известняковые породы на побережье Каракудука были полностью разрушены и разбиты на мелкие куски, что в большинстве случаев были ограничены в возможности вторичной обработки. Однако других месторождений более качественного сырья поблизости не было. Поэтому становит-

ся жизненной необходимостью использовать методы обработки, основанные на размерах сырья в Каракудуке, а не на технических традициях посетивших это место первобытных мастеров. В период раннего палеолита Каракудук был буквально мастерской. Сюда приходили *Homo Erectus*, чтобы забрать из мастерской не нуклеус, а сколы для изготовления каменного орудия и готового орудия из него. Как и в случае с другими булавальными мастерскими, отсюда нельзя было забрать нуклеус или их заготовки. Ведь из имевшегося в районе сырья можно было добыть только один-два скола. Не удавалось даже ретушировать края плитки средней толщиной в 2 см. В условиях, когда невозможно было расколоть и подретушировать тонкую плитку в Каракудуке, *Homo erectus*, посетивший это место, смог найти решение проблемы. Края этих плиток из окремненного известняка начали затачивать с помощью долота. Поэтому рабочие кромки каменных орудий, присутствующих в комплексах, обрабатывались односторонним, а затем и двусторонним направлениями. Но люди раннего палеолита, впервые посетившие мастерскую, не умели делать бифасы и бифасиальную обработку. Поэтому в древнем комплексе Каракудук каменные орудия изготавливались односторонними направлениями. Скребки, зубчатые орудие, анкоши, чоппинги и др. изготавливались в мастерской из сильно окремненных известняковых плиток. Они делали орудия и забирали его по своим стоянкам. Однако можно сказать, что на мастерской *Homo erectus* постоянно искали самые большие и толстые плитчатые обломки среди тысяч маленьких плиток для расщепления.

Десятки тысяч, а может быть, и сотни тысяч лет спустя памятник посетил совершенно другой физический тип первобытного человека (вероятно, неандертальцы). Также уровень сохранности находок позволяет отнести каменные изделия этого комплекса к среднему палеолиту.

К этому времени плитка из окремненного известняка в мастерской стала более сколотой из-за природных воздействий, и найти пригодное для обработки сырье стало труднее. Тем не менее, мастерская вторично была занята первобытными людьми, и здесь продолжалась обработка камня. Несмотря на совершенствование технологических экспериментов, найти камень подходящего размера для обработки в мастерской становилось все труднее. В результате широко распространение получила повторное использование и реутилизация нуклеусов и орудий, оставленных древними *Homo erectus*. Об этом свидетельствует наличие в Каракуде большого количества предметов с двумя видами патины. Они находили и повторно использо-

вали артефакты и а также сырье, не использованное предыдущими насельниками за ненадобностью. Но люди среднего палеолита, посетившие мастерскую, имели технологические преимущества перед людьми раннего палеолита. Люди этого периода были осведомлены о двусторонних технологиях. Превращение плитки средней толщины 2 см в каменные орудия с помощью двустороннего подхода открывают большие возможности. Люди второго периода использовали в Каракудке скребла, зубчатые орудия, анкошм и т.д. помимо обычного орудия, наладили производство и бифасов. Находки свидетельствуют о том, что в этот период бифасы в основном производились в мастерской. Поэтому на втором этапе Каракудук станет мастерской по производству бифаса. Бифасиальные технологии позволяют без осложнений превратить плитку такого размера в бифас.

Во всех трех хронологических стадиях Каракудука преобладал феномен формирования одного и того же орудия путем оживления рабочих лезвий и повторного использования нуклеусов. Такое положение можно объяснить тем, что Каракудукцы жили в условиях дефицита пригодного для переработки сырья.

Первобытные люди, посещавшие мастерские Есен-2 и Каракудук для изготовления орудия, были охотниками-собирающими. Они жили в постоянном поиске подходящего каменного сырья для охоты на животных, снятия с них шкуры и перемалывания мяса. В мастерской Есен-2 не было больших проблем с сырьем. Потому что здесь сильно кремненные обломки известняка еще не полностью распались на мелкие непригодные для использования фрагменты. Но сильноокварцевавшиеся известняковые породы вокруг Каракудукской мастерской в этот период полностью распались и стали практически непригодными для использования. В этом отношении можно сказать, что, несмотря на то, что месторождения были достаточными по запасам, они жили в условиях дефицита сырья приемлемых размеров.

Так, обнажения Барсакельмесской впадины привлекали внимание первобытных людей с ранних этапов эпохи палеолита богатством сильно кремненных известняков, наличием вокруг фауны и флоры, а главное, запасами воды. Однако территорию в разное время населяли люди разных физических типов и культур. Но впадина использовалась людьми во все фазы палеолита.

*Научный руководитель:
д.и.н. Сайфуллаев Б. К.*

Литература

Бижанов Е. Находки памятников палеолита на юго-восточном Устюрте // Вестник КФАН УзбССР. 1979. № 3. С. 68-72.

Boeda E. Functional analyse des objets bifaciales. Bordeaux. 1998. P. 17.

Виноградов А.В., Бижанов Е.Б. 1978. Первые палеолитические находки с юго-восточного Устюрта // АО. 1977. С. 522

Виноградов А.В. Древние охотники и рыболовы. Среднеазиатского междуречья. / Тр. ХАЭЭ. XIII. М.: Наука. 1981. 176 с.

Вишняцкий Л.Б. Палеолит Красноводского полуострова // Известия АН ТССР. Серия обществ. наук. 1989. № 3. С. 9-18.

Касымов М.Р., Крижевская Л.Я. О классификации кремнеобрабатывающих мастерских // СА. 1969. № 1. С. 265-268.

Мадреймов Б.Ж. Палеолитические камнеобрабатывающие мастерские Устюрта (Новые данные о мастерской Есен 2) // Археологические культуры Сибири в контексте кросс-культурных контактов в Евразии: к 300-летию первых научных археологических раскопок в Сибири (1722 г.): материалы Международной археологической конференции молодых исследователей (Новосибирск, 21–25 ноября 2022 г.) / Отв. ред. В.И. Молодин. Новосибирск: Изд-во ИАЭТ СО РАН. 2022. С. 119.

МЫҚТЫБАЕВ Н. Е.**Мықтыбаев Нурдаулет Еркінұлы**

Л.Н.Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан;

nur777789n@gmail.com

ЕРТЕ ТЕМІР ДӘУІРІ «МҰРТТЫ» ОБАЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада ерте темір дәуірінің «мұрты» обаларының таралу аумағы туралы ақпарат берілген. Археологиялық ескерткіштерінің семантикасы және функционалдық мақсаты туралы мәселе қарастырылуда. Зерттеу тарихы талданып, осы ескерткіштердің маңызы мен құрылымдық ерекшеліктері анықталды. Соңғы жылдары отандық археологтар жүргізген зерттеулердің нәтижесінде «мұртты» обалардың таралу аймағы бұрын болжанғаннан кеңірек екендігі анықталды.

Түйін сөздер: Ерте темір дәуірі, тамола мәдениеті, Орталық және Шығыс Қазақстан, мұртты обалар, семантика, ғұрып.

К ВОПРОСУ о СЕМАНТИКЕ КУРГАНОВ «с УСАМИ» РАННЕГО ЖЕЛЕЗНОГО ВЕКА

Аннотация. В статье проводятся сведения о территории распространения курганов с «усами» эпохи раннего железного века. Рассматривается вопрос о семантике археологических памятников и функциональном назначении. Проанализирована история изучения, определено значение и особенности строения данных памятников. В результате исследований, проведенных отечественными археологами в последние годы, установлено, что территория распространения курганов с «усами» шире чем предполагалась ранее.

Ключевые слова. Ранний железный век, Тасмолинская культура, Центральной и Восточный Казахстан, курган с усами, семантика, ритуал

Тасмола мәдениетінің зерттелу тарихы ХІХ ғ. орта шірегінен бастап зерттеліп келе жатқанмен, әлі күнге толықтай кезеңделуі мен мерзімделуі шешімін таба қойған жоқ. Сол себепті қазіргі уақыттағы заманауи зерттеулер негізінде тың деректер арқылы кезеңдеу ісін қолға алу қажеттілігі туындап отыр. Осы мәселе жөнінде айтпас бұрын Тасмола мәдениетінің зерттелу тарихы жөнінде қысқаша айта кеткен жөн болар.

1950 жж. Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы шешімімен Ертіс өзенінен Қарағандыға су каналы салыну жұмыстарының алдындағы қазбалар нәтижесінде Павлодар облысы, Екібастұз ауданы Тасмола ауылының жанында Шідерті өзенінің бойында алғаш тасмолалық ескерткіштер Мир Қасымович Қадырбаевтің ізденістерімен зерттелген болатын. Негізінен Тасмола типіндегі ескерткіштерді ерекшелеуде тас үйінділі обалар мен тас тізбектердің орналасуы және жерлеу ғұрпы өзіндік ерекшеленді. Кейіннен Мир Қасымұлы Қадырбаевтің зерттеулерімен Тасмола мәдениетінің таралу аймағы Павлодар облысының

батысы мен шығысы және Қарағанды облысы, Шығыс Қазақстан облысының Шыңғыстауға дейінгі аймақтарын қамтитындығы айтылған болатын.

«Мұртты оба» кешені өзінің айырықша белгілерімен бірге дала төсінде керіліп жатқан сұлбасымен кімді де болмасын назар аудартапай қоймайды. Ә.Х. Марғұланнның болжауы бойынша «мұртты» обалар «ас беру» немесе еске алу орындарына тұрғызылған ғұрыптық құрылымдар дейді. Ә.М. Оразбаевта «мұртты» обаларды ғұрыптық ескерткіштер деген пікірді ұстанды. Оның болжамы бойынша, мұндай ескерткіштер ежелгі дәуірдің діни салтанаттары кезінде құрбандыққа ат шалу дәстүрімен, қасиетті күн тәңіріне табыну идеялармен сабақтас болғандығын айтты [Оразбаев 1969:175-192].

«Мұртты оба» кешені әдетте батыстағы «үлкен» және шығыстағы кіші оба деп ажыратылатын 2 обадан, кіші обадан шығысқа қарай тартылған 2 тас тізбектен («мұрттардан») тұрады [Алдажұманов, Бейсенов 2004: 256-263]. М.К. Қадырбаевтың пікірінше, «мұртты» оба-

лар кешенінің шығыс құрылымдары «тек ғұрыптық сипатта» болып күнге табыну үрдісін білдірсе, кешенді тұтас алып қарағанда, батыстағы үлкен обада «тайпаның беделді кісілері: көсемдер, рубасылар, жерленген [Кадырбаев 1966].

«Мұртты» обалар негізінде үш құбылыстан тұрады, бізге жеткен мәліметтер бойынша, негізгі обаға мүрде мен сан алуан заттар жатады, ал кіші обада қабір шұңқыры жоқ. Сол үйіндінің астынан сол кездегі жылқы қаңқасы немесе жекеленген сүйектері, ал шығыс жағынан бір екі қыш ыдыс шығады. Негізінен «мұртты» оба түрі кеңінен таралған дегенмен бірақта басқада түрлері кездесуі айқын. Мысалға айтатын болсақ, кіші оба шығыста емес, үлкен обаның оңтүстігінде орналасқан обалар. Бұл ретте олар бір көлемде болады. Тек бір рет қана кездескен болатын, кіші обаның үлкен оба үстінде тұрғызылғандығы, бірақ қалған барлық кезде үш құрамыда кезігеді.

«Мұртты» оба – диаметрі оңтүстіктен солтүстікке қарай 11 м, ал шығыстан батысқа қарай 12 м, биіктігі 0,5 м құрайды. Мұртының ұзындығы: солтүстік мұртының ұзындығы – 47,5 м, оңтүстік мұртының ұзындығы – 41,7 м, солтүстік мұртының ені – 3 м қамтиды ал оңтүстік мұртының ені – 2,5 м қамтиды. Ұлан Ұмітқалиұлының қазба жұмыстары барысында қорғанның беткі бөлігіне тазалау жұмыстары жүргізгеннен кейін орталық нүктеден оңтүстік – шығысқа қарай жер бетінен 0,3 м тереңдікте жылқының шашылған күйдегі сүйектері кездесті. Сол сүйек қалдықтары орналасуына қарағанда жылқының алдыңғы екі қол бөліктерін шығысқа қарай көмген.

Қазба жұмыстары барысында мұртты обаның мұртшаларының әр бөліктерінен от орындары мен күл қалдықтары көптеп кездесті. Солтүстік мұртшаның шығыс жақ басынан бүтін күйінде сақталған тігінен тұрған қыш ыдыс табылды. Қыш ыдыстың формасы мен ернеуіндегі батырылып салынған өрнектеріне қарап ерте темір дәуірінің соңғы ширегіне жатқызуға болады [Ұмітқалиев 2014].

Мұртшаның басқа да бөліктеріне шашылып табылған қыш ыдыс сынықтары кездеседі.

Ә.Х. Марғұлан Орталық Қазақстан аймағы «мұртты» обалардың ерекше шоғырланған жері екенін және басқа аймақтарда бұндай мөлшерде кездеспейтінін айта келіп, алғашқы ғылыми пікірлерін білдірді [Марғұлан и др. 1966]

Ә.Х. Марғұлан «мұртты» обалардың функциясы қасиетті күншығыс елін көрсететін шығыс идеясы, Беғазы – Дәндібай кезеңінің жерлеу ескерткіштерде де, соның ішінде Беғазы некрополи мазарларының ұзын дәліздерін қайталайтын «мәңгілік тұрақ қақпасы

секілді, шығысқа қаратылған кірер ауыз» деп атаған. Сонымен бірге ерте темір дәуірі тайпаларының өлген адамдарын қастерлеп, ас берген жерлерінде салынған ғұрыптық ескерткіштер деді [Марғұлан 1948: 54]. Көне түріктердің балбалды ғұрыптық қоршаулары мен тасмолалық «мұртты» кешені арасында семантикалық байланыс бар. Ертеде «мұртты» кешенді пайдаланған этникалық топтардың идеологиясының кейбір тұстары мен кейінгі балбалды құрылысты қолданған діни топтардың көзқарастары сәйкес келеді. «Мұртты» обалар мен тас мүсіндер мен бір жерде орналасуы белгілі бір ғұрыптық маңызға ие болған. Орталық Қазақстан жерінде кездесетін биік мүсіндер кейінгі түркі балбал тастары немесе қыпшақтардың тас мүсіндерінің протипі болып табылды. Сол себепті олар сақ дәуірінің тікелей мұралары ретінде қарастырылады.

Соңғы жылдары Тасмола мәдениетінің ескерткіштерін, әсіресе «мұртты» обаларды А.З. Бейсенов жалғастырып отыр. А.З. Бейсеновтың зерттеулерінде жалпы Қазақстан территориясында 300-ге тарта «мұртты» обалар бар екендігін және олардың әр түрлі типтерге бөлінуі туралы білуге болады. Сонымен қатар, зерттеуші «мұртты» обалардың таралу ареалы бұрынғы уақытта Қарқаралы өңірімен шектелген болса, қазіргі уақытта Шығыс Қазақстан өңірінің Шыңғыстау жоталарында «мұртты» обалардың ірі құрлысты ескерткіштері көптеп кездесетін терең талдап айтқан болатын. А.З. Бейсенов тасмола мәдениетінің соңғы кезеңін құлажорға кезеңі деп есептеп, бұл ескерткіштердің мерзімдемесі негізінен тарихи ғұн дәуірі ескерткіштері деуге негіз болған болатын деп жазады [Бейсенов 1997: 19, Бейсенов 2001: 69; Казахстан в сакскую эпоху 2017].

Қазіргі уақыттығы осы 300 обаның дерлік 80% – тен астамы Орталық Қазақстан мен оған көршілес орналасқан солтүстік өлкелерді алып жатыр. Ал қалған бөлігі республиканың шеткері аймақтарында табылды. Олар шартты түрде шығыс, батыс, оңтүстік және Жетісу деп аталған төрт түрде қарастырылып жатыр. Ең көлемдісі шығыс тобы: осы топтың ескерткіштері орналасқан Шығыс Қазақстан облысында 16 оба тіркелді [Бейсенов 2001: 69].

Қазақстан ауқымında табылған барлық «мұртты» обалардың 50 – ден астамы қазылған [Бейсенов 1997: 19]. Бұлардың дені Орталық Қазақстан ескерткіштері.

«Мұртты» обаларды салу барысында өткізілген діни салт-жоралғылардың құрамдас бөліктері мен идеясын сараптасақ, біз бұдан құрбандыққа ат шалу, қасиетті сусын беру, Күн тәңірісіне табыну, шығып келе жатқан күнмен сабақтас шығыс тарапты қастерлеу сияқты жосындарды табамыз және осының бәрі өлген

адамның рухымен қоштасу, оны шығарып салу идеясына арналғанын байқай аламыз. Қазба нәтижелері бойынша, шағын обаның астынан, әдетте орта тұста жылқы сүйектері, ал одан сәл шығысқа қарай, яғни шығыс шетте бір немесе бірнеше қыш ыдыстар табылады. Сонымен қатар, үйіндінің астында әр жерде кезінде жанған от іздері (шамалы мөлшерде күл, көмірленген, жанғанағаш калдықтары) де байқалады. Обадан шығысқа қарай тартылған жіңішке тас тізбектер («мұрттар») саны - әдетте, екеу. Жарты доға формасында иіліп жатқан бұл тізбектердің ұзындығы 40–50 м -ден 150–200 м -ге, кейде одан ұзаққа барады. Жалпақтықтары 19,8–1 м мен 2–3 м аралығында. Тізбектері ең ұзын ескерткішке (270 м) Қазақстан жерінде Акмола облысындағы Сарғара-2 обасы жатады [Зданович и др. 1976: 520–521]. Тас тізбектердің басталар шеті мен шығыс тараптағы аяқталар шетінде бір-бірден шағын дөңгелек құрылыстар болады. Көп жағдайда тізбектердің шеттері мен өне бойында әрейдік тігінен қойылған кішірек не үлкендеу қақпа тастар байқалады [Бейсенов 2001: 70].

Негізінде «Мұртты» обаларды зерттеудегі мәніне терең бағытталып қарайтын болсақ ашыла түсуін нық басып айта аламыз. Ал осы «мұртты» обалар жерлеу ескерткіштеріне жатады және о дүние мен бұл дүниені жалғастыратын құрылыс деп қана қарастыру меніңше аздық етеді. Ата-бабаларының жерленген орнын қасиетті орын деп санап қастерлеген көшпенділер, айтулы күндерді мәселен салт-дәстүрлік мерекелерді сол жерде өткізуі ғажап емес. Өйткені, қандай да болмасын халықтың салт-дәстүрі наным сенімдеріне байланысты шаралары белгілі бір орында өткізілуі шартты. Кешенді құрылыс болғандықтан, сол уақытта атқарған қызметі де үлкен болуы тиіс. Сондықтан, өз кезеңінде қоғамда елеулі орын алған құрылыстың уақыт ағымымен кейбір белгілерін жоғалтса да, ұрпақ сабақтастығы мен заңды жалғасуын таппауы мүмкін емес [Үмітқалиев 2004: 87–88].

«Мұртты» обалар бастау болатын ғұрыптық қоршаулар және тас мүсіндердің көп мәселелері барынша терең ізденістер мен зерттеулерді қажет етеді. Оларды табысты зерттеу, мәліметтерді әлеуметтік-мәдени үлгілеуге қолдану үшін деректемелік қорды мәнді түрде кеңейту мен жаңа нысандарды кең көлемде қазу қажет. Бұның бәрі көп жылғы арнайы еңбекті талап етеді.

Ғылыми жетекші:

т.ғ.д. доцент Үмітқалиев Ұ.Ұ.

Әдебиет

Алдажұманов Қ.С., Бейсенов А.З. Шығыс Сарыарқа. Қарқаралы өңірінің өткені мен бүгінгі. Алматы: Эверо № 2004. 256 б.

Бейсенов А.З. «Мұртты» обаларды зерттеудің кейбір мәселелері // Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің 10 жылдығына арналған «Тәуелсіз Қазақстанның археология ғылымдарының жетістіктері мен келешегі» тақырыбы бойынша халқаралық Марғұлан оқуларының еңбектері (Қызылорда қ., 11-12 мамыр 2001 ж.). Қызылорда: Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. 2001. 68-76 бб.

Бейсенов А.З. Погребальные памятники и культоритуальные сооружения древних кочевников Центрального Казахстана (7-1 вв. до н.э.): Автореферат дис... кандидата исторических наук. Алматы. 1997. 27 с.: ил.

Зданович С.Я., Зданович Г.Б., Малютина Т.С., Хабдулина М.К. Работы в Целинградской области // АО 1975 года. / Отв. ред.: Б.А. Рыбаков. М.: Наука. 1976. С. 520-521.

Кадырбаев М.К. Памятники тосмолинской культуры // Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1966. С. 303-433.

Казахстан в сакскую эпоху. Коллективная монография. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. 228 с.

Маргулан А.Х. К изучению памятников район. Сарысу и Улуты // Вестник Академии наук Казахской ССР. 1948. №2 (35). С. 53-67.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алматы: АН КазССР, 1966. 434 с.

Оразбаев А.М. Курган с «усами» в могильнике Джанайдар как архитектурный памятник // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алматы: Наука. 1969. С. 175-192.

Үмітқалиев Ұ.Ұ. Мұртты оба хақында // Қазақ тарихы журналы. Алматы. 2004. № 2. 87-88 бб.

Үмітқалиев Ұ.Ұ., Айтбаев А.Б., Эшбекова Г.У. Шығыстаудағы Қырыққүңгір қорымында жүргізілген археологиялық қазба жұмыстары 2014 ж. // Ulagat.com ақпараттық портал. URL: <https://ulagat.com/2021/01/04> (Қаралды: 10.03.2023 ж.).

НҰРҒАЛИ Н.Б.

Нұрғали Несіпбай Бекболатұлы

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

nesipbay.nurgali01@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ КЕРАМИКА: ХИМИЯЛЫҚ ҚҰРАМЫНА ТАЛДАУ

Аннотация. Мақалада ортағасырлық ескерткіштерден табылған керамикалық материалдардың химиялық құрамына жүргізілген талдаулар қарастырылады. Қыш ыдыстардың химиялық және минералдық құрамы ыдыстың қолданылу аясына қарай өзгереді. Сондықтан, асханалық және асүйлік ыдыс құрамындағы элементтердің пайыздық көрсеткіштеріне салыстырмалы талдау жасалды. Ғылыми айналымға енген ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн), Жазық, Мақанды, Уақыт, Арна ескерткіштерінің керамикасына жүргізілген рентгендік фазалық талдау нәтижелері негізгі дереккөзі ретінде пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде асүйлік және асханалық ыдыстардың химиялық және минералдық құрамы әртүрлі пайыздық үлесті көрсетті.

Түйін сөздер: Ортағасыр, керамика, Шу-Талас өңірі, асүйлік ыдыстар, асханалық ыдыстар, химиялық құрамы.

СРЕДНЕВЕКОВАЯ КЕРАМИКА: АНАЛИЗ ХИМИЧЕСКОГО СОСТАВА

Аннотация. В статье рассматриваются анализы химического состава керамических материалов, найденных в средневековых памятниках. Химический и минеральный состав керамики варьируется в зависимости от области применения посуды. Поэтому был проведен сравнительный анализ процентных показателей элементов в составе столовой и кухонной посуды. В качестве основного источника использованы результаты рентгенофазного анализа керамики средневековых памятников Актобе (Баласагун), Жазык, Маханды, Уақыт, Арна, вошедших в научный оборот. В результате исследования химический и минеральный состав кухонной и столовой посуды показал различную процентную долю.

Ключевые слова: Средневековье, керамика, Шу-Таласский регион, кухонная посуда, столовая посуда, химический состав.

Кіріспе. Ежелгі көзешілер ыдыстың химиялық және минералдық қоспасына аса мән берген. Ыдыстың көзелік сазының құрамы – ыдысты қандай мақсатта пайдаланатынына байланысты арнайы таңдалады. Керамиканың химиялық және минералдық құрамын анықтаудың маңызы зор. Осы мақсатта жаратылыстану ғылымдарымен бірлескен пәнаралық зерттеулер жүргізіледі. Ежелгі керамиканы зерттеуде физикалық-химиялық әдістер қолданылады. Әдістер көп болғандықтан, олар мақсатына қарай топтастырылады: 1) оптикалық, сканерлеуші электронды және атомдық микроскопия – материалдың құрылымы туралы ақпарат береді; 2) дәстүрлі химиялық талдау, рентгендік флуоресценция, атомдық абсорбциялық спектроскопия және нейтронды белсендіру – химиялық құрамын анықтауға мүмкіндік береді; 3) рентгендік фазалық талдау арқылы – керамикалық массадағы барлық кристалдық фазалар

анықталады; 4) петрографиялық талдау – массасының компоненттері арасындағы сандық және сапалық қатынасты зерттейді; 5) талдаудың термиялық әдістері – керамиканың күйдірілу температурасы өзгерген кездегі қасиеттерін көрсетеді (термолюминесценция – ақауларда сақталған кристалдық энергия құрылымы туралы; дилатометрия – сызықтық құрылымдардың өзгеруі туралы өлшемдері; дифференциалды термиялық талдау – жылыту кезіндегі керамикалық массадағы жылу процестері; термогравиметрия – үлгі массасының өзгеруі туралы) [Бердников, Лохов 2014: 69]. Тақырыпты зерттеу барысында ортағасырлық керамикалық ыдыстарға жүргізілген рентгенофазалық (рентгенографиялық, рентгенодиффрактометриялық) талдау нәтижелерін ұсынамыз.

Керамика жасаудағы негізгі минералдық қоспа – саз балшық. Ол өзен жағасындағы батпақты жерлер-

ден алынады. Саз балшық құрамы жағынан әр түрлі күйде кездеседі. Табиғатта кең таралған саз қыш ыдыстарды жасауға жарағанымен, кей жағдайда саз тазартылып, оған қажет қоспаларды араластырғаннан кейін барып іске жараған. Геологиялық тұрғыдан саздың тау жыныстарының шөгіндісі екені анықталған. Ол ұзақ жылдар бойғы геологиялық үдерістердің нәтижесінде қалыптасқан. Саздың пайда болуы құрамы жағынан химиялық-минералогиялық және пайдаланылуы жағынан жіктеліп қарастырылады. Сондай-ақ, геологиялық тұрғыдан алып қарағанда саз: қоспасыз, сол жерде қалыптасқан, екінші, су, мұз, жел алып келген көп қоспадан тұратын саз болып бөлінеді. Саз жынысындағы құраушы минерал «каолинит» деп аталады. Оның құрамының: кремний тотығы 47 % (SiO_2); алюминий тотығы 39 % (Al_2O_3); су 14 % (H_2O) құрайды. Саздың негізгі минералы каолиниттің формуласы – $\text{Al}_2\text{O}_3 \cdot 2 \text{SiO}_2$ болып шығады. Орта есеппен алғанда саздың құрамында кремний 30-70%, алюминий 10-40%, су 5-10%- ға дейін болады [Зиняков, Савельева 2020: 35].

Минералдардың ең негізгілері кварц, дала шпаты, слюда және каолинит болып табылады. Кварц, дала шпаты және слюда өзге де тау жыныстарының құрамында да кездессе, жеке де табылатыны анықталған. Таудың және өзеннің құмы негізінен алғанда кварцтан тұрады. Ал, слюда ерекше жұқа жапырақтанып бөлшектенеді. Түсі негізінен қара немесе ашық сары болып келеді. Дала шпаты қалың қабатты болып келуімен ерекшеленеді. Олар көптеген тау жыныстарының негізгі құрамды бөлігі болып табылады. Аталған тау жыныстарының тобына гранит кіреді. Дала шпатының түсі негізінен ашық қызыл және сұрғылт ақ болып келеді.

Каолиниттер тек сазда ғана кездеседі. Олардың ішінде бірқатар ақ саздар каолин деп аталады. Дегенмен, каолинит сазда болмаса, онда құрамы бойынша каолинитке өте жақын минералдар міндетті түрде кездеседі [Ақымбек 2017: 15–17]. Минералдардан басқа сазға көптеген қоспалар: әк, гипс, магнезит, доломит, пирит немесе сұрғылт колчедон, темір кені, шіріген жануарлар мен өсімдіктердің қалдықтары және басқалары кездеседі. Мұндай қоспалар әр түрлі минералдардың бөлшегінде ғасырлар бойы қалыптасады. Дала шпаты тау жыныстарына ыстық пен суық, жел мен су әсер еткен. Аталған табиғат әсерімен тау жыныстары біртіндеп ұсақталып, қақталған. Осыдан кейін су мен ауадағы көмір қышқылының әсерінен дала шпаты – каолинитке айналады. Тау жыныстарын жел қақтауының нәтижесінде алынған саз, кейде жел мен су ықпалымен өзге орынға әкелінген. Саздың жаңа орынға ауы-

суы кезінде әк, темір кені, магнезит және басқа да бөлшектермен араласады. Осыдан түзілген саздың негізгі заттектері: кремнезем, глинозем және су болып табылады.

Балшықтың химиялық және минералдық құрамы саздың технологиялық қасиетіне әсер етеді. Яғни, саздың жұмсақтығы, кебуі мен күйдірілу үдерісі құрамындағы элементтерге байланысты өзгереді. Ортағасырлық көзешілер саздың химиялық және минералдық құрамын білген жоқ. Дегенмен, эмпирикалық тәжірибенің арқасында саздың бірқатар қасиеттеріне назар аударып, оның сумен араласқандағы иілгіштігін бақылаған.

Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикаларынан саздың әр түрлі иілгіштікте болғандығы анықталған. Олардың жалпы иілгіштік деңгейі бойынша үшке жіктеледі: 1) үлкен иілгіштіктегі немесе майлы саз; 2) орташа иілгіштіктегі саз; 3) төмен иілгіштіктегі немесе жұтаң саз [Ақымбек 2015: 59]. Саздағы қоспалар оның түсінің басымдылығына да әсер етеді. Органикалық қоспалар сазға қара түс берсе, ал темір тотығының айтарлықтай мөлшері сазды қызғылт түске айналдырады. Егер саздың құрамында 1,5% темір тотығы болса, онда қыштың түсі ақ болады. Ал сазда 4% темір тотығы болса, қыш сары, 5,5% – ашық қызыл, 10,% – күңгірт қызыл түске айналдырады. Көзелік саздың құрамында көп мөлшерде кальций тотығы немесе темір тотығында магнийдің болуы қышқа әлсіз реңк береді. Саздың құрамында кальций тотығының болуы да өте маңызды. Себебі, кальций тотығы әкті құрайтын негізгі бөлшек. Көзе бұйымның құрамындағы әк оның сапасын арттырады. Бірақ әктің үлесі 20% жоғары болмауы керек. Өйткені, әк дайын қыш ыдыстың жарылуына алып келеді.

Зерттеу нәтижелері. Шу-Талас өңірлеріндегі ортағасырлық ескерткіштерден табылған қыш бұйымдардың құрамы пәнаралық зерттеулер нәтижесінде белгілі болып отыр. Осы уақытқа дейін Ақтөбе (Баласағұн), Жазық, Мақанды, Уақыт және Арна төрткүлдерінен табылған қыш бұйымдардың құрамы туралы мәліметтер ғылыми айналымға енгізілген. Ортағасырлық Ақтөбе қаласынан басқа аталған барлық төрткүлдердің қыш ыдыстарына рентгенофазалық талдау жұмыстарын Қ.И. Сәтбаев ат. Геология ғылымдары институты, Физикалық-химиялық зерттеу әдістері зертханасының маманы, г.ғ.к. В.Л. Левин жүргізген [Ақымбек, Шағырбаев 2018: 463; Ақымбек, Шағырбаев 2021: 191; Ақымбек, Шағырбаев 2022: 37; Ақымбек және т.б. 2022: 27].

Ортағасырлық Ақтөбе (Баласағұн) қаласынан табылған қыш, шыны бұйымдарға техника

ғылымдарының кандидаты С.С. Тәкібаева зертханалық зерттеу жұмыстарын жүргізген [Шәлекенов 2006: 161]. Қыш бұйымдарға жүргізілген химиялық талдау нәтижесі тотықтың (окись) құрамы: кремнезем тотығы 50,04–67,60%; алюминий тотығы 10,21–22,50%; темір тотығы 4,29–8,58%; кальций тотығы 2,8–13,44% екендігін көрсеткен. Қыш бұйымдардың химиялық құрамы, олардың физикалық-механикалық сипаттамасы, рентгенографиялық тәсілмен жүргізілген зерттеу нәтижелері, керамиканың құрамындағы элементтердің сақталу дәрежесі бойынша кестеде көрсетілген [Шәлекенов 2006: 163–166]. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы ежелгі көзешілер мен құрылысшылар жергілікті лесс (нем. борпылдақ) секілді саздарға сапалы саз балшықтарды қосып, сапалы құрылыс бұйымдарын жасағандығы анықталды. Қаладан табылған қыш бұйымдардың түрлері, құрамы және жасалу технологиясының тәсілдері бойынша үш түрге жіктеледі: долбар қыш бұйымдар; жұқа қыш бұйымдар; аса күйдірілген (жоғары температурада) қара және көкшіл-қара түсті қоқыстар.

Долбар қыш бұйымдарға: құрылыс кірпіштерінің қалдықтары мен ашық сарғыш кірпіштерді жатқызған. Көлемдері 220x220x50 мм, құрамындағы қиыршық тастардың көлемі 0,3 мм-ді құраған. Жоғары көлемдегі қатты күшпен қысылғандағы мықтылығы 399 кг/см кв. Пішіні толық емес тандырдың 7–8x1–1,2 см бөлігіне талдау жасалған. Тандырдың сынығы ақшыл, қоңыр түстегі кварц пен халцедоннан тұрады, олардың көлемі 2 мм.

Қыш бұйымдардың көзелік сазының құрамына кварц пен дала шпаты араластырылған. Сонымен қатар, микроскоп арқылы олардың құрамын біркелкі қиыршық тастардан тұратыны анықталған. Зерттеу жұмыстары поляризациялық микроскоп және рентгеноқұрылымдық зерттеу арқылы жүргізіліп, нәтижесі алынған. Керамика ұнтағы плавиковтық қышқылмен 3 минут жуылып, одан таза муллит алынған. Кейін, осы керамика ұнтағы сілті қышқылымен шайылған. Аталған зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, керамикалық бұйымның жарық өткізу дәрежелері 1,600–1,630 және сирегірек 1,65 екендігі анықталған. У.Х. Шәлекеновтің тұжырымы бойынша, байырғы қыш бұйымдарды күйдіру деңгейі біркелкі жүрмегендіктен, олардың арасынан сапалы күйдірілмеген мулиттер шыққан [Шәлекенов 2006: 162].

Жұқа қыш бұйымдарға әртүрлі ыдыстар, соның ішінде құмыралар жатады. Құмыралардың құрамына өте майда қиыршық тас қосылып, сапалы күйдірілген. Оның құрамы біркелкі қиыршық тастан тұратындығы, микроскоппен қарағанда анық байқалған. Сапалы

күйдірілмеген қара және көкшіл қара түсті қоқыстардың (шлактар) көлемі әр түрлі болып келген (5-6 см). Қоқыстардағы кварц пен дала шпатының көлемі 50–60 микронды құраған.

Жоғарыда келтірілген талдауларға сәйкес, қыш бұйымдар мен құрылыс материалдарын дайындайтын байырғы шеберлер, технологияны сақтап, саздан заттар жасап, оны сапалы күйдіре білгендігі анықталды. Көзешілер иленген сазды өзге заттардан барынша тазалап жуған. Қыш бұйымдардың химиялық құрамына негізінен кварц пен құм қосылған. Қыш кірпішті 1000 градусқа дейінгі температурада күйдірген.

2018 ж. ортағасырлық Жазық төрткүліне барлау жұмыстары кезінде табылған керамикалық ыдыс сынықтарының ішінде, екі дана үлгісінің минералын анықтау мақсатында рентгенодиффрактометриялық талдау жұмыстарына берілген. Қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған, түсі сұр, сыртында тұзу және толқынды сызықтары бар, қалыңдығы 9,5 мм болатын ыдыс сынығына жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде, керамика құрамында: кварц (51,8%); альбит (17,8%); парагонит (15,0%); микроклин (12,1%); шабазит (7,0%) бар екендігі анықталған [Ақымбек, Шағырбаев 2020: 463].

Көзеші шарығында жасалып пішінделген, сапалы күйдірілмеген, түсі қоңыр қызыл, сыртында толқынды және тұзу сызықтары бар, қалыңдығы 5,5 мм болып келетін ыдыстың қабырға сынығына зерттеу жұмыстары нәтижесінде, керамика құрамында: кварц (51,8%); альбит (18,7%); микроклин (16,3%); кальцит (13,2%) атты минералдардың үлесі белгілі болған.

Жазық төрткүліне жүргізілген шурф-қазбадан табылған, қолмен жапсыру әдісі арқылы жасалған, қызыл қоңыр түсті, қабырғасының қалыңдығы 10,1 мм келген керамикаға жүргізілген рентгенофазалық талдау жұмыстарының нәтижесінде, оның құрамында: кварц (47,3%); глауконит (18,2%); альбит (13,7%); кальцит (11,9%); гематит (9,5%); микроклин (8,9%) атты минералдардың пайыздық үлесі анықталған.

Ортағасырлық Жазық төрткүлінен табылған үлгілердің минералдық пайыздық көрсеткіші әртүрлі. Бастапқы екі үлгінің (асханалық?) минералдық құрамы ұқсас әрі олардың пайыздық үлесі де жақын. Ал, үшінші үлгідегі (асүйлік?) кейбір минералдарының (кварц) пайыздық көрсеткіші салыстырмалы түрде төмен. Сондай-ақ, оның құрамында жоғары пайызды алатын өзге минералдар (глауконит, гематит) да бар. Бұл ерекшеліктер ыдыстардың қолданылу аясына байланысты болуы мүмкін.

Мақанды төрткүліне жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесінде табылған асүйлік ыдыс

үлгісіне рентгенодифрактометриялық талдау $\text{CuK}\alpha$ –сәулеленуі бар ДРОН – 3 автоматтандырылған дифрактометрінде, β -сүзгіде жүргізілген [Ақымбек, Шағырбаев 20221: 191 б.]. Нәтижесінде ыдыс сазының құрамында кварц (48,6%), альбит (25,9%), тремолит (16,3%) және микроклиннің (9,1%) бары анықталған. Асханалық ыдыстың (құмыра?) үлгісіне рентгенодифрактометриялық талдау $\text{CuK}\alpha$ –сәулеленуі бар ДРОН – 3 автоматтандырылған дифрактометрінде, β -сүзгіде жүргізілген. Нәтижесінде ыдыс сазының құрамында кварц (59,6%), альбит (20,6%) және микроклин (20,4%) бары анықталған.

Уақыт төрткүліндегі қазбадан шыққан асүйлік ыдыстың (қазан) сынығынан алынған үлгіге жүргізілген рентгенодифрактометриялық талдау нәтижесі құрамында кварц – 43,9%, дала шпаты (альбит) – 18,0%, гетит – 17,8%, калий дала шпаты – 14,5%, гематит 5,9% [Ақымбек, Шағырбаев 2022: 36 б.] екендігін көрсеткен.

Арна төрткүлінен табылған аүйлік ыдыстың бір үлгісіне рентгенофазалық талдау және рентген спектрлік микроталдау жүргізілген. Рентгенофазалық талдау нәтижелері бойынша үлгі құрамында SiO_2 – кварц 59,3%; $\text{Na}(\text{AlSi}_3\text{O}_8)$ – альбит (дала шпаты) 22,0%; KAlSi_3O_8 – калий дала шпаты 18,7% минералдарының бары анықталған

Рентген спектрлік микроталдау нәтижесінде қыш үлгісінің химиялық элементтері анықталған [Ақымбек және тб. 2022: 27-28]. Құрамында О – оттегі 47,63%; Na – натрий 1,17%; Mg – магний 2,30%; Al – алюминий 7,40%; Si – кремний 22,78%; P – фосфор 0,15%; S – күкірт 2,36%; Cl – хлор 0,26%; K – калий 5,93%; Ca – кальций 4,37%; Ti – титан 0,41%; Fe – темір 5,25% екендігі белгілі болды. Химиялық элементтердің қосылыстары бойынша Na_2O – натрий тотығы 1,63%;

MgO – магний тотығы 3,96%; Al_2O_3 – алюминий тотығы 14,58%; SiO_2 – кремний диоксиді 51,11%; P_2O_5 – фосфор тотығы 0,36%; SO_3 – күкірт тотығы 6,25%; Cl – хлор 0,27%; K_2O – калий тотығы 7,56%; CaO – кальций тотығы 6,47%; TiO_2 – титан тотығы 0,72%; FeO – темір тотығы (II) 7,08%.

Талқылау. Осы уақытқа дейінгі рентгенофазалық зерттеу жұмыстарының басым көпшілігі асүйлік ыдыстарға жүргізілген. Жазық, Мақанды, Уақыт және Арна төрткүлдерінен табылған асүйлік ыдыстардың минералдық құрамы салыстырылды. Зерттеу нәтижесі әртүрлі пайыздық үлесті көрсетіп отыр (1-кесте). Мысалы, Жазық пен Мақандыдан табылған ыдыс құрамындағы кварц үлесі шамалас болғанымен, альбит құрамы әртүрлі. Бұл жергілікті табиғи саздағы минералдық құрамының ерекшеліктеріне байланысты. Ыдыстағы кварцтың үлесі Арна төрткүлінде 60%-ға жуықтаса, өзге ескерткіштерде 50%-ға жетпейді.

Асүйлік және асханалық ыдыстардың қолданылу аясы әртүрлі болғандықтан, олардың минералдық құрамын салыстырыу маңызды (2-кесте). Зерттеу нәтижесіне қарап, ыдыстардың құрамындағы минералдардың үлесі пайдаланылу қызметіне қарай өзгеретіндігін байқауға болады. Орта есеппен алғанда асүйлік ыдыстардың құрамындағы кварц үлесі 49,7%, асханалық ыдыстарда 53,5%. Ортағасырлық көзешілер қазан құрамындағы кварц үлесін нақты білмесе де, дәстүрлі тәжірибеге сүйенген. Аталған пайыздық көрсеткіштер, яғни қазан құрамында кварцтың көп болуы оның отқа төзімділігін әлсіретеді деген ойға жетелейді. Себебі, оның үлесі альбит, микроклин және басқа минералдармен салыстырғанда тұрақты. Дегенмен, бұл деректер тұшымды ой айтуға әлі мардымсыз. Түпкілікті қорытынды айту үшін көптеген үлгілерге зерттеу жұмыстары жүргізілуі қажет.

1-кесте. Ортағасырлық асүйлік ыдыстардың минералдық құрамы.

Минерал атаулары	Концентрация (%)			
	Жазық	Маханды	Уақыт	Арна
кварц	47,3	48,6	43,9	59,3
ПШ (альбит)	13,7	25,9	18,0	22,0
КПШ (микроклин)	8,9	9,1	14,5	18,7
тремолит	–	16,3	–	–
гетит	–	–	17,8	–
гематит	9,5	–	5,9	–
глоуконит	18,2	–	–	–
кальцит	11,9	–	–	–

2-кесте. Асүйлік және асханалық ыдыстардың минералдық құрамын салыстыру

Минерал атаулары	Асүйлік (%)				Асханалық (%)		Орта
кварц	47,3	48,6	43,9	59,3	47,1	59,0	49,7-53,5
ПШ (альбит)	13,7	25,9	18,0	22,0	17,8	20,6	19,9-19,2
КПШ (микроклин)	8,9	9,1	14,5	18,7	12,1	20,4	12,8-16,5

Қорытынды. Саздағы қоспа ыдыстың қолданылу аясына қарай түрленеді. Рентгенофазалық зерттеулер арқылы керамиканың химиялық және минералдық құрамын анықтап, қандай ыдыста қай қоспаның пайыздық көрсеткіші маңызды болғанын нақтылау керек. Ғалымдар қыш ыдыстардың өте ұсақ сынықтарына қарап оның қандай мақсатта пайдаланылған ыдыс екенін нақты айта алмауы мүмкін. Бірақ, ыдыстың минералдық және химиялық құрамындағы элементтердің үлесін салыстыру нәтижесінде оның қандай қызмет атқарғандығының анықталуы ықтимал. Дегенмен, қазіргі деректер әлі де жеткіліксіз. Алдағы зерттеулерде көптеген үлгілерге рентгенофазалық зерттеулер жүргізу қажет. Бұл физикалық-химиялық зерттеу әдістерінің бір түрі ғана. Петрографиялық, термолюминесценциялық және т.б. әдістер керамиканың жасалу технологиясына қатысты ақпараттарды жүйелеуге мүмкіндік береді.

Ғылыми жетекші: Ph.D Ақымбек Е.Ш.

Әдебиет

Ақымбек Е.Ш. Ортағасырлық Ақтөбе қаласының керамикасы (VI ғ.–XIII ғ. басы) // Философия докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. Алматы № 2015. 208 б.

Ақымбек Е.Ш. Шу өңірінің ежелгі және ортағасырлық керамикасы (Қордай ауданының материалдары бойынша). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2017. 112 б.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. Ортағасырлық Жазық төрткүлі // Абай атындағы ҚазҰПУ-нің Хабаршысы. «Тарих және саяси-әлеуметтік ғылымдар» сериясы, №2 (65). 2020 ж. 460-472 бб.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. 2019–2020 жж. ортағасырлық Маханды төрткүлінде жүргізілген зерттеулер

// Марғұлан оқулары 2021: Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің және Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының 30 жылдығына арналған «Этномәдени зерттеулер контекстіндегі Ұлы Дала» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 26-27 қазан 2021 ж.) / Жауапты ред. А. Оңғар. 3 томдық. Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2021. 2-том. 182-205 бб.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С. Ортағасырлық Ақтөбе қаласындағы Уақыт төрткүлі // «Қазақстан археологиясы мен этнология ғылымының өзекті мәселелері: қазіргі практикасы мен даму бағыты» атты «І Шәлекенов оқулары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 16 мамыр 2022 ж.) / Жауапты ред. Б.К. Қалшабаева. Алматы: Қазақ университеті. 2022. 26-43 бб.

Ақымбек Е.Ш., Шағырбаев М.С., Нұрғали Н.Б. Ортағасырлық Арна төрткүлі // «Орталық Азияның ежелгі және дәстүрлі қоғамдарының тарихи-мәдени мұрасы: жаңа ашылымдар мен пәнаралық зерттеулер» атты «XIV Оразбаев оқулары» халықаралық ғылыми-әдістемелік конференция материалдары (Алматы қ., 28–29 қазан 2022 ж.) / Жауапты ред. Р.С. Жуматаев. Алматы: Қазақ университеті. 2022. 22-43-бб.

Бердников И. М. Керамика в археологии: описание, анализ, методы исследования: учебное пособие / И.М. Бердников, Д. Н. Лохов. Издание второе, исправленное и дополненное. Иркутск: Издательство Иркутский государственный университет. 2014. 163 с.

Зиняков Н.М., Савельева Т.В. VIII-XIV ғғ. Іле өңірінің ортағасырлық қалаларының палеоэкономикасы (археологиялық деректер бойынша). Алматы: Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2020. 520 б.

Шәлекенов У.Х. V–XIII ғасырлардағы Баласағұн қаласы. Алматы: Жібек жолы. 2006. 248 б.

НАДЖАФОВ Ш.Н.

Наджафов Шамиль Надирович

Институт археологии, этнографии и антропологии НАН Азербайджана,

г. Баку, Азербайджан;

shamil_necefov@mail.ru

ЛОКАЛЬНЫЕ МИГРАЦИИ И ИХ РОЛЬ В КУЛЬТУРОГЕНЕЗЕ СРЕДНЕГО ТЕЧЕНИЯ р. КУРЫ В ПЕРИОД БРОНЗЫ

Аннотация. Одним из основных направлений культурно-исторического развития в эпоху бронзы является формирование различных традиций, пришедших в ходе местных миграций, но пытавшихся сохранить свои корни на местной почве. Если обратить внимание на историко-культурную карту Южного Кавказа эпохи бронзы, мы можем наблюдать небольшие миграции и перемещения. Проблема возникает только при определении критериев миграции. Наличие подобных памятников на путях миграции крупных племен и племенных союзов с единым этнокультурным единством конкретизирует наши представления. С этой точки зрения исследование культурно-исторического генезиса бассейна средней Куры в эпоху бронзы, одного из важных регионов Южного Кавказа, является одной из серьезных научных задач.

Ключевые слова: Южный Кавказ, Азербайджан, эпоха бронзы, бассейн средней Куры, локальные миграции.

ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ҚҰРА ӨЗЕНІНІҢ ОРТА АҒЫСЫНДАҒЫ ЖЕРГІЛІКТІ КӨШІ-ҚОН ЖӘНЕ ОНЫҢ МӘДЕНИГЕНЕЗДЕГІ РӨЛІ

Аннотация. Қола дәуіріндегі тарихи-мәдени дамудағы маңызды бағыттардың бірі жергілікті көші-қон кезінде келген әртүрлі дәстүрлердің қалыптасуы болды, алайда олар әрқашан өздерінің шығу тегін сақтауға тырысады. Егер де Оңтүстік Кавказдағы қола дәуірі кезеңінің картасына назар аударатын болсақ, шағын көші-қондар мен орын ауыстырулар болғанын көреміз. Мұндағы негізгі қиындықтар көші-қонның белгілерін анықтауда туындайды. Ірі тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің көші-қон бағыттарында орналасқан ескерткіштер біздің түсінігімізді нақтылай түседі. Осы тұрғыдан алғанда, Оңтүстік Кавказдың маңызды аудандарының бірі болып табылатын Кура өзенінің орта ағысындағы қола дәуірі кезеңін тарихи-мәдени генезис бойынша зерттеу маңызды ғылыми міндет болып отыр.

Түйін сөздер: Оңтүстік Кавказ, Әзербайжан, қола дәуірі, Кура өзенінің орта ағысы, жергілікті көші-қон.

Экономический рост, происшедший в период бронзы, привел к изменениям в общественных отношениях. В патриархальных семьях, трудящихся в натуральном хозяйстве, формировались единые религиозные воззрения и вытекающие отсюда обычаи и традиции. Поселения, в результате исследования которых получен богатый инвентарь, выявлены разнообразные строительные конструкции, являются очень важными источниками в деле изучения процесса общественного расслоения древнего населения, его духовного мира, демографии и экономики [Ismayilov 1980: 23–25].

Изменения, происходившие со временем в социально-экономических и общественных отношениях, вытекали из развития производительных сил и нового экономического подъема. Переход к интенсивному земледелию, развитие скотоводства, широкое приме-

нение металла, специализация отдельных ремесленных отраслей, создавали почву для формирования патриархальных отношений между жителями бассейна средней Куры, укрепляли их и способствовали освоению и заселению новых территорий [Наджафов 2019: 145; Nəcəfov 2018: 14–15]. Именно это является основным фактором, прослеживаемым в социально-экономических и общественных отношениях всего Азербайджана в эпоху бронзы.

В археологической науке широко распространены отрицание миграционного фактора в культурогенезе. Миграции были наиболее типичной причиной культурных трансформаций. Несомненно, что отрицать полностью роль местного компонента в культурогенезе нельзя, но и идея автохтонизма не позволяет корректно понимать исторические процессы.

В связи с этим необходимо рассмотреть археологические памятники региона среднего течения Куры – Гянджа-Газахского региона [Исмаилзаде 2008]. В первую очередь, речь идет о круглоплановых поселениях, для строительства которых требовался длительный период развития данной традиции [Мунчаев 1994: 19–21]. На некоторых поселениях обнаружены остатки строений, состоящие в основном из остатков фундаментов жилых помещений и хозяйственных построек. В качестве строительного материала, использовались булыжники, глина и сырцовые кирпичи с растительной смесью. Полы помещений были обмазаны специальным раствором с примесью гаше. Некоторые остатки построек возведены из кирпичей с примесью глины и мелкого щебня. В отличие от первого строительного горизонта второй строительный горизонт был возведен из смеси щебня и глинобитная. В строительстве сооружений (Бабадервиш, Сарытепе, Сарантепе, Ястытепе, Гемигая, Ганлы Тойре и др.) были использованы в основном речные булыжники и глина [Наджафов 2013: 88–89]. Особый интерес представляют очажные сооружения из глины, перемешанной с рубленой соломой. Они занимали большую площадь внутри помещений. Думается, что эти сооружения, помимо хозяйственного назначения, имели и культовый характер [Ismaïlov 1980; Наджафов 2021: 78–79].

В этом комплексе мы видим присутствующие здесь ограниченные южнокавказские и ближневосточные включения, что является классическим примером почти однокомпонентной миграции.

Существуют более сложные ситуации, когда мигрирующий компонент более активно взаимодействует с местным населением. В одних случаях могут доминировать местные черты материальной культуры, а пришлый компонент будет определяться по более ограниченному набору признаков. Возможны и ситуации формирования новой культуры на основе местного компонента из двух или более пришлых. Примером этого является выявленная куро-аракская, средне-бронзовая и ходжалы-гедабекская культура [Najafov, Agalarzade 2015: 300–301].

Часть памятников среднего течения р. Куры относится к группе памятников Гянджа-Газахского региона. Материальные источники, обнаруженные данным регионом, позволяют в целом получить некоторую информацию о хозяйстве и общественной структуре древнего населения эпохи бронзы – раннего железа в бассейне средней Куры [Нариманов 1987]. С точки зрения общей планировки и структуры круглоплановых поселений Гянджа-Газахского региона, они имеют меньшую схо-

жесть с поселениями Южного Кавказа, но близки переднеазиатским поселениям с их жилого и хозяйственного пространства. Идентичная планировка имеется в Сарытепе, хотя эта постройка возведена из глины, а не из камня [Погребова 2011]. Важная деталь интерьера, навеянная сарвантепинскими параллелями – наличие полки в виде скальной плиты или специально подложенных плит по всему периметру стены [Наджафов 2019: 143–144].

В керамических материалах бронзовых поселений средней течения р. Куры четко прослеживается присутствие местного компонента в виде энеолитической прочерчено-накольчатой керамики. К этому же времени относится и часть гребенчатой керамики. Данные материалы хорошо представлены в культурном слое. Сосуды, изготовленные на гончарном круге, резко отличаются от лепных [Гусейнова 1989]. Все они изготовлены из хорошо отмученной глины с небольшой примесью песка.

Первая группа керамических сосудов представляет собой сосуды черного цвета, и внешняя поверхность их хорошо заглажена. По форме это небольшие одноручные или же кувшины без ручек, миски, чаши с острыми ребрами и др. Не всегда, однако, можно заметить, что сосуд изготовлен на гончарном круге, что объясняется, прежде всего особенностями глиняного теста и технологией изготовления керамики. После формовки сосудов поверхность обливали жидким раствором, под слоем которого и оказались погребенными следы концентрических бороздок.

Керамика второй группы вылеплена из глины с большой примесью песка. Обжиг очень неравномерный, отчего поверхность сосудов пятнистая [Техов 1977: 144; Гусейнова 1989: 84–95]. Цвет поверхности обычно черный, коричневатый и в редких случаях розоватый. Поверхность сосудов редко хорошо заглажена, чаще всего она просто затерта. Очень часто на внешней поверхности имеются следы копоты. Сосуды второй группы в керамическом комплексе составляют большой процент. В эту группу входят в основном миски, кувшины, банкообразные сосуды, разнообразные маслосборники и т.д.

Исходя из вышеприведенного анализа, можно сделать вывод о том, что поселения эпохи бронзы Гянджа-Газахского региона, формировались на многокомпонентной основе. Отчетливо прослеживается местный энеолитический [Кушнарева, Чубинишвили 1970; Техов 1977; Нариманов 1987; Гусейнова 1989: 78–94; Расулоглы 1993; Мунчаев 1994: 15–55; Погребова 2011]; ближневосточный и южнокавказский ком-

понент. Последний, представлен немногочисленными яркими признаками, проявляющихся в керамике, деталях поселений, обрядов и идеологии. Эта системность и комплексность позволяет полагать, что речь в этом случае также идет о миграции. Нам пока не известно хронологическое соотношение упомянутых импульсов.

Археологические исследования доказали большую близость расположения поселений бронзового века в Гянджа-Газахском регионе и то, что этот регион в конце IV – нач. I тыс. до н.э. являлся одним из самых плотно заселенных районов Кавказа. Примером таких поселений является группа памятников Газаха, Гедабека и Мингечевира [Наджафов 2019: 139]. Протяжение ареала поселений до горных и предгорных зон было связано с демографическим ростом. Плотность населения и нехватка ресурсов вынуждали людей к поискам новых пастбищ и отчасти участков, пригодных для земледелия.

Литература

Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа XIV–IX вв. до н.э. Баку: Елм. 1989. 126 с.

Исмаилзаде Г.С. Азербайджан в системе ранне-бронзовой культурной общности Кавказа. Баку: Нафта-Пресс. 2008. 304 с.

Кушнарева К.Х., Чубинишвили Т.Н. Древние культуры Южного Кавказа (V–III тыс. до н.э.) Л.: Наука. 1970. 197 с.

Мунчаев Р.М. Куро-аракская культура // Археология СССР. Эпоха бронзы Кавказа и Средней Азии. Ранняя и средняя бронза Кавказа. М.: Наука. 1994. С. 8–57.

Наджафов Ш.Н. Некоторые результаты исследований памятников эпохи бронзы на территории Гянджа-Газахского региона / Актуальная археология: археологические открытия и современные методы исследования (Тезисы научной кон. мол. ученых Санкт-Петербурга 22–23 апреля 2013 г.). СПб: Изд-во РАН. 2013. С. 88–89.

Наджафов Ш.Н. Об итогах археологических исследований на поселении Ястытепе / Новые материалы и методы археологического исследования (материалы VI международной конференции молодых ученых 16–19 марта 2021 г.) / Отв. ред. В.Е. Родинкова. М.: ИА РАН. 2021. С. 77–79.

Наджафов Ш.Н. Фактор естественно-географические условия среди обитания населения бассейна среднего течения реки Куры в эпоху бронзы (этно-археологические исследования по памятникам Гянджа-Газахского региона бронзового периода) // Вестник Бакинского Университета. Серия гуманитарных наук. № 4. 2019. Баку: Изд-во БГУ. С. 138–146.

Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку: Элм. 1987. 259 с.

Погребова М.Н. История Восточного Закавказья. Вторая половина II – нач. I тыс. до н.э. (по археологическим данным). М.: Восточная лит-ра. 2011. 422 с.

Расулоглы Т. Циклопические сооружения на территории Азербайджана. Баку: Азернешр. 1993. 145 с.

Техов Б.В. Центральный Кавказ в XVI–X вв. до н.э. М.: Наука. 1977. 239 с.

İsmayilov Q.S. İlk tunc dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların ictimai həyatı və dini təsəvvürləri // Tarix, ictimaiyyət, coğrafiya tədrisi. № 2. 1980. Bakı: Elm. S. 19–26.

Najafov Sh.N., Agalarzade, A.M. Tribes Migration and Cultural Interactions in the Triangle of the Near East-Anatolia-Caucasus / International Symposium on East Anatolia South Caucasus Cultures. Proceedings I & II, Edited by M. Işıklı and B. Can, Cambridge: UK, Lady Stephenson Library. 2015. PP. 299–303.

Nəcəfov Ş.N. Tunc dövründə Orta Kür hövzəsinin əhali məskunlaşmasının ardıcılıq dinamikası / Azərbaycanda arxeoloji və etnoqrafik araşdırmalar. AMEA-nın həqiqi üzvü T.Ə. Bünyadovun anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş elmi sessiyanın materialları. 07 fevral 2018-ci il. Bakı. 2018. S. 15–17.

СЕИТОВ Е.Қ.

Сеитов Ескендир Қуанышұлы,
Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан;
eseitrov@mail.ru

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ КЫПЧАКОВ X–XII вв.

Аннотация. В статье приведена характеристика основных видов археологических памятников кыпчаков, к которым относятся как погребальные, так и поминальные объекты. Особый интерес вызывают кыпчакские святилища. Они имеют сложную каменную конструкцию и спрятанные внутри них каменные изваяния. Неисследованными остаются поселенческие памятники кыпчаков. Единственный поселенческий памятник, материалы которого позволяют соотнести его с кыпчаками, является городище Бозок (VIII–XV вв.) на р. Ишим.

Ключевые слова: археология, изваяние, Сарыарка, Иртыш, памятник, святилище.

X–XII ғғ. ҚЫПШАҚТАРДЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІ

Аннотация. Мақалада қыпшақтардың археологиялық ескерткіштерінің негізгі түрлеріне сипаттама келтірілген. Оларға жерлеу және еске алу нысандары жатады. Қыпшақтардың ғибадатханалары ерекше қызығушылық тудырады. Олардың күрделі тас құрылымы және ішінде жасырылған тас мүсіндері бар. Ортағасырлық қыпшақтардың қоныстану ескерткіштері зерттелмеген күйінде қалып отыр. Қазба жұмыстары материалдарына сүйіне отырып, қыпшақтармен байланыстыруға мүмкіндік беретін жалғыз отырықшы ескерткіш – Есіл өзеніндегі Бозоқ қалашығы (VIII–XV ғғ.).

Түйін сөздер: Археология, мүсін, Сарыарка, Ертіс, ескерткіш, ғибадатхана.

В средние века казахские степи становятся родиной огузов, кимаков, канглы, кыпчаков. Ранний этап их истории связан с каганатом древних тюрков и с территорией Центральной Азии. Основные события реконструируются по письменным источникам: китайским хроникам, древнетюркской рунике и арабо-персоязычной географической литературе. Археологическое наследие изучено крайне неравномерно. Археология огузов представлена городами, открытыми в Приарале. Археология кимаков больше известна по погребальным памятникам, но не найдены города, названия которых приведены в записках Гардизи. По письменным источникам наибольшую популярность в средневековой историографии имеют кипчаки.

В конце XX в. археологом С.М. Ахинжановым создан фундаментальный труд по истории и археологии кыпчаков. В монографии «Кипчаки в средневековой истории Казахстана» 1989 г. изложены основные аспекты, открытия и дискуссионные вопросы историографии кыпчаков. Любое обращение к интерпретации истории кыпчаков начинается с этой монографии. В

современном кыпчаковедении по-прежнему активно изучаются проблемы ранней истории кыпчаков, их этногенез, время появления и содержание этнонима «кипчак», степень близости и отличия родственных этносов: команов (куманов), кыпчаков, половцев. Новым направлением стали палеогенетические исследования генетики Жаксылыка Сабитова. Среди этого тематического обилия по-прежнему остаются в тени археологические материалы. Представления о погребальном обряде кыпчаков получены благодаря исследованиям, сделанным во второй половине XX в. А.Х. Маргуланом, Ф.Х. Арслановой, С.М. Ахинжановым, Д.Г. Савиновым [Маргулан 1978; Ахинжанов 1989; Савинов 1984].

В данной статье нами предпринята попытка дать характеристику погребальных и поминальных памятников кыпчаков. В этом вопросе трудность представляют погребальные объекты X–XII вв., т.к. на территории Центрального Казахстана курганы этого времени малоизвестны, практически не открыты и не исследованы. Те, которые раскопаны в Восточном Казахстане, по мнению археологов, относятся к кимакам. Как извест-

но, кипчаки до выхода на историческую арену входили в состав кимаков. Вычленив их из общего количества опубликованных материалов, крайне затруднительно, т.к. отсутствует комплекс признаков, объединяющихся в кыпчакский культурный комплекс.

Первые обобщения по погребальным сооружениям X–XIII вв. степной Сарыарки изложены В.А. Могильниковым в сводном труде «Степи Евразии в эпоху средневековья» из серии Археология СССР [Могильников: 192–193]. Здесь приведена краткая история открытия степного ориентализма с конца XIX века работами таких востоковедов как В.В. Радлов, В.П. Васильев, А.В. Андрианов. Следующий этап случайных раскопок курганов и погребений был предпринят в годы освоения целинных и залежных земель. В 1953–1955 гг. на северо-востоке Казахстана работал целинный отряд под руководством Е.И. Агеевой и А.Г. Максимовой. С 30-х гг. XX в. на исследование рудных богатств Прииртышья был командирован известный ленинградский археолог С.С. Черников. Открытия этих ученых были занесены в Археологическую карту Казахстана 1960 г. [АКК: табл. IX; Агапов: 123].

С 1969 г. начинается археологическая служба ведущего исследователя средневековых памятников Прииртышья – Ф.Х. Арслановой. Ею проведены раскопки могильников, ставших основой для выделения сродкинской культуры. Это могильники Славянка, Юпитер, Кызыл-Ту, Ждановский, Орловский [Арсланова 1963: 68–80; Арсланова 1968: 98–111; Арсланова 1969: 43–57; Кляшторный: 306–315]. Край был почти неизведанный, поэтому Фирюза Хабибуловна копала памятники всех эпох [Арсланова 1968: 98–111; Арсланова 1969]. Основным объектом был знаменитый ныне Зевакинский могильник, состоящий из более 300 курганов от эпохи бронзы до позднего средневековья [Арсланова 1974: 57–60].

Значительный объем сведений по погребальным памятникам кипчаков был получен в начале 80-х гг. XX в. по результатам работ в зоне затопления Шульбинской ГЭС [Археологические памятники 1987]. При систематизации этих материалов было установлено многообразие погребальных конструкций и трудность вычленения этнокультурных массивов по признакам погребального обряда [Ахинжанов, Трифонов 1984: 156–161]. В могильниках, исследованных в ложе затопления Шульбинской ГЭС, погребения совершены по обряду ингумации и кремации. Ингумация сопровождается захоронением человека с конем, что находит аналогии в обряде предшествующего раннего железного века. Эта традиция ярко представлена в пазырыкском

обряде Горного Алтая. Часто встречаются захоронения со шкурой коня или предметами конского снаряжения. Эта традиция отражает один из ведущих культов кочевников средневековья – культ коня.

Большую трудность для идентификации вызвал обряд кремации. Исследователи вынуждены были обратиться к средневековым древностям Минусинской котловины, где в склепах таштыкской, тюхтятской археологических культур встречаются кучки кальцинированных костей и обожженные вещи. Поэтому С.М. Ахинжанов и Ю.И. Трифонов проводят аналогии с памятниками енисейских кыргызов [Археологические памятники 1987: 243–244]. При определении этнокультурной принадлежности этих памятников, исследователи отнесли захоронения по обряду ингумации с конем и оградки с изваяниями к кыпчакам, а одиночные трупоположения к азам.

Таким образом, к концу XX в. значительный вклад в разработку проблем истории и культуры кыпчаков внесли С.М. Ахинжанов и Ю.И. Трифонов.

С.М. Ахинжановым была подробно прослежена история кыпчаков в степях Казахстана до монгольского времени [Ахинжанов 1989: 198–202]. Ю.И. Трифонов сосредоточил свои усилия на характеристике погребальных традиций раннего средневековья. Тем не менее, ими выделены характерные черты погребального обряда по данным наиболее крупных восточноказахстанских могильников. К ним отнесены следующие памятники: Славянка - захоронения одиночные, с конём, шкурой коня или предметами конской упряжи, известен один кенотаф; Юпитер - захоронения в деревянных гробах, в подбоях с конём или предметами конской упряжи; Кызыл-Ту – захоронения одиночные, с конём или шкурой коня выше уровня погребённого; Бобровский могильник – захоронения одиночные, трупоположения в сочетании с сопроводительными захоронениями коней, отдельные подбои, использование бересты в погребениях; Орловский могильник – захоронения одиночные и парные в сопровождении коней и в некоторых случаях собак; Зевакинский могильник - захоронения одиночные с конём на приступке, реже с собакой, иногда под одной курганной насыпью располагается несколько могил. В целом погребальный обряд восточноказахстанских кимаков отличается значительным разнообразием и носит явно композитный характер, что соответствует сложному процессу образования кимако-кыпчакского объединения [Арсланова 1963: 68–80; Савинов 1984: 108].

В 1960–1961 гг. павлодарский отряд Центрально-Казахстанской археологической экспедиции под ру-

ководством Ф.Х. Арслановой производил раскопки. В погребальных комплексах, раскопанных на Ждановском, Втором Качирском и Леонтьевском могильниках в Казахстане, были исследованы захоронения по обряду одиночной ингумации в грунтовых ямах или подбоях под округлыми земляными насыпями. Хоронили в ямах, дощатых гробовищах без дна или долбленых колодах, перекрытых плахами. В могильных ямах встречаются отдельные кости коня. Под одной насыпью находилась одна или несколько могильных ям с захоронениями [Могильников 1981:192].

Главной проблемой в определении этнокультурной привязки средневековых погребальных сооружений является выделение комплекса признаков обряда и комплекса вещей. Археологические работы на территории Западного Казахстана, Южного Урала, в Поволжье привели к оформлению трехступенчатой периодизации средневековых курганов [Федоров-Давыдов 1966: 124–128; Иванов, Кригер 1987: 50–54]. В дальнейшем именно эти труды стали основой для хронологического членения исследованных курганов. В целом, к комплексу признаков кыпчакского погребального обряда до монгольского времени отнесены: сопровождение погребения человека со шкурой коня, могильные ямы со ступенькой вдоль длинных сторон, подбой, каменные насыпи [Иванов, Кригер 1987: 50–54].

В настоящее время по сводкам Г.С. Боталова и И.В. Матюшко количество открытых кыпчакских памятников Западного Казахстана насчитывает более четырех десятков [Матюшко 2016: 192–195]. Сюда включены исследования на территории практически всей Восточной части Дешт и-Кипчака.

А.А. Бисембаев на основе более 100 погребений с территории Западного Казахстана условно выделяет признаки погребального обряда кочевников VIII–XIII вв.: 1) погребения в простых ямах, без костей лошади; 2) погребения в ямах усложненного типа с костями коня или без них и 3) погребения с чертами новой идеологии – сырцовыми оградами на погребенной почве и выкладками из кирпича в засыпях могильных ям [Бисембаев 2010: 121–131].

В 2017 г. вышла коллективная монография по древностям Тургай. В отдельной главе дано описание курганов и жертвенно-поминальных комплексов, обоснованы их датировки. К VIII–XII вв. отнесены 7 комплексов: Каинды-3, могильник Ащитасть-27, поминальный комплекс Ащитасть – 19, Аймагамбет-3 [Хасенова 2017: 54–67]. Характерной чертой является сопогребение человека со шкурой коня, положенного сверху челове-

ческого захоронения. В данном случае, шкура лошади находилась на каком-то древесном перекрытии, над телом человека.

Кыпчакские погребения в окрестностях г. Лисаковска было изучено Лисаковской археологической экспедицией под руководством Э. Р. Усмановой. Выявлено, что погребение было мужским, Г.В. Лебединской выполнена пластическая реконструкция облика погребенного [Усманова: 131–133].

Такое разнообразие признаков погребального обряда связано с многокомпонентным составом средневековых этнических объединений. По исторической периодизации крупная волна миграций и перемещений происходит в X в. После падения Уйгурского и Кыргызского каганатов, кочевые этносы Центральной Азии начинают двигаться на запад, в степи Казахстана и дальше за Волгу. В состав этих объединений были включены не только тюркоязычные народы, но и лесные угорские, дальневосточные тунгусо-маньчжурские, азиатские монголоязычные. Именно этосмешение и дает пестроту деталей погребального обряда памятников, отнесенных к кимако-кыпчакам и их сродкинской археологической культуре [Савинов, 1984: 109–114]. Сродкинская археологическая культура была обоснована в 1930 г. Грязновым М.П. по могильнику у с. Сродки на Алтае. В 60–70-е гг. XX в. им были выделены четыре локальные варианты и высказана мысль, что это культура кимако-кыпчакских племен [Савинов 1984: 110–118].

Погребальный инвентарь по содержанию имеет стандартный характер. Для мужских погребений характерны предметы вооружения. Кроме оружия дистанционного боя получают распространение железные сабли, более крупными становятся сложносоставные луки. Эти новшества свидетельствуют о развитии военного дела, появлении новых видов защитных доспехов, для поражения которых уже нужны были железные плоские ассиметрично-ромбические и секторные наконечники стрел. В Прииртышье проникают новые типы железных стремян, их декор показывает на связь с енисейскими кыргызами. Для аскизской культуры Минусинской котловины характерны способы украшения железных стремян серебряными и золотыми инкрустациями. Такие стремяна и сабли являются показателями захоронения знати. В женских погребениях обнаружены серьги в виде знака вопроса, так называемого кыпчакского типа, бусы, браслеты, бронзовые зеркала.

Следующий вид памятников – это поминальные культовые объекты. Они представлены несколькими

вариантами. Широко распространены менгиры, койтасы, жертвенные кольца. Поминальные комплексы кипчаков делятся на 4 типа: прямоугольные оградки, каменные округлые насыпи, грунтовые кольцевые валы и ровики, жертвенные захоронения лошадей.

Наиболее интересными являются святилища, имеющие сложную конструкцию. Их открытие связано с раскопками каменных сферических сооружений, принятых за курганы, но оказавшиеся прямоугольными и квадратными оградками, стены их были сооружены горизонтальными слоями каменных плиток, тщательно укрепленных по внешнему фасу вертикальными плитами. Такие конструкции были раскопаны в Центральном Казахстане экспедицией под руководством Ж.К. Курманкулова на могильниках Аблай, Мыржик, Жинишке [Ермоленко и др. 1985: 137–161; Ермоленко, Курманкулов 2002: 78–85]. Эти памятники объединяют находки каменных изваяний внутри квадратных построек. В святилищах Аблай и Жинишке обнаружены по пять вертикально установленных каменных изваяний. В Мыржике было найдено три каменные скульптуры.

Эти открытия и круг аналогий позволил Л.Н. Ермоленко сделать типологию кипчакских святилищ и дать подробную характеристику иконографического образа кипчакских изваяний, выделить ведущие признаки изобразительного стиля [Ермоленко, Курманкулов 2002: 78]. Тщательные раскопки, полевые наблюдения привели исследователя к утверждению, что эти каменные скульптуры какое-то время стояли открытыми, внутри этих сооружений можно было зайти, провести поминальные обряды. Об этом свидетельствуют многочисленные жертвенные ямки, кости животных и мелкие вещи. Поиски аналогий привели к половецким святилищам, раскопанным в Восточной Европе [Швецов: 207–209]. Особенностью кипчакской скульптуры является отсутствие изображений оружия, сосуд в двух руках у живота, тщательная моделировка лица, головы и головного убора. Хорошо выделяются женские скульптуры. Их связь с каменной скульптурой предшествующего древнетюркского времени представлена серией предмонгольских изваяний центрального и восточного Казахстана [Чариков 1980: 223]. Неожиданной оказалась раскраска скульптур.

В отличие от открыто стоящих древнетюркских, некоторые кипчакские изваяния были скрыты под насыпями курганообразных святилищ. Это осуществлялось кипчаками после проведения цикла поминальных обрядов. Как пишут исследователи, ритуал сокрытия изваяний в такой рукотворной «горе» мог быть связан

с известным по письменным источникам мифом о чудесном рождении предка внутри горы, с верой в то, что умерший человек, подобно предку, должен был возродиться из небытия. За прошедшие века архитектурные конструкции ветшали, камни осыпались, и древние изваяния теперь находятся наружу. Как правило, над поверхностью выступает голова. Архитектором Н.С. Гецовой сделана графическая реконструкция Аблайского сооружения [Ермоленко и др. 1985: 161].

Еще одна разновидность поминальных объектов кипчаков была выделена А.Х. Маргуланом под названием дынг, дынгек. Это башнеобразные каменные пирамиды. Они построены из плитняка, имеют округлые или квадратные основания, постепенно сужающиеся кверху. Каменные пирамиды полые внутри, имеют вход с северо-восточной стороны. В отчете 1948 г. А.Х. Маргулан пишет, что выявлено свыше 10 таких объектов: Домбаул, Кос-уйтас, Карадынг, Жанай, Баскамыр. Он считал эти сооружения кипчакскими и датировал VIII–X вв. [Маргулан 1951: 25–26]. А.Х. Маргулан неоднократно подчеркивал, что именно для кипчаков характерен культ камня и поэтому их погребально-поминальные сооружения возведены из плитняка.

Ярким образцом такого поминального храма является Козы Корпеш и Баян сулу. Об этом памятнике сохранилось много преданий и легенд, имеются описания, зарисовки, фотографии ученых XIX в. Все они отмечают, что памятник был тщательно выстроен из гладких каменных плит, внутри стояли «каменные истуканы». По зарисовкам и описанию Ч.Ч. Валиханова их было четыре, по А.И. Левшину и И.Г. Андрееву внутри стояли три каменные скульптуры. Одна скульптура мужчины в сидящей позе, рядом изваяние женщины с сосудом в обеих руках. Оба изваяния в островерхих головных уборах [Валиханов 1972: 22]. По типологии прииртышских каменных скульптур А.А. Чариков датирует подобные изваяния IX–XII вв. [Чариков 1980: 301–307].

В тоже время А.Х. Маргулан на территории Сарыарки и Улытау открыл более 50 изваяний кипчакского периода. По словам исследователя, они имеют много общего с изваяниями Южной Сибири и Монголии. По технике обработки А.Х. Маргулан разделил их на изваяния примитивные с едва намеченным подобием лица и туловища человека, а также круглую скульптуру, с хорошей моделировкой лица и фигуры, тщательной отделкой деталей одежды, прически и атрибутов. Большинство изваяний, введенных им в научный оборот, были оставлены древними тюрками и кипчаками.

Среди изваяний есть простые каменные столбики без изображения человеческого лица, их называли балбами. Они были элементами мемориальных комплексов, которые увековечивали память погибших.

Таким образом, и для поминальных памятников средневековых кипчаков характерно многообразие видов.

До сих пор практически не исследованы поселения кипчаков. Первый поселенческий объект, который соотносится с историей кипчаков – это городище Бозок, расположенное в верховье р. Ишим. Его первый исследователь К.А. Акишев считал, что это была ставка кипчакского султана [Акишев 2008: 16]. О том, что у кипчаков были оседлые памятники, свидетельствуют ирригационные сооружения, открытые в Центральном Казахстане А.Х. Маргуланом в 40–50 гг. XX в. [Маргулан 1951: 27–28].

Таким образом, археологические источники по истории кипчаков представлены погребальными, поминальными видами памятников. Особую группу составляют каменные скульптуры и святилища кипчаков. Практически не изучены поселенческие памятники кипчаков. Разнообразие погребального обряда связано с многоэтническим составом племен, пришедших в степи Казахстана вместе с кипчаками. Какое-то время кипчаки жили в лесостепной территории. Об этом говорят как генеалогические легенды происхождения, так и применение дерева, бересты в конструкции могил. Столь же значимым для кипчаков был культ камня. Из него возводили наземную часть погребальных и поминальных сооружений. Проблема усложняется незначительным количеством раскопанных погребальных памятников, необходимостью сбора и систематизации накопленного, и составлением комплекса этноопределяющих признаков.

*Научный руководитель:
к.и.н., доцент Хабдулина М.К.*

Литература

Агапов П., Кадырбаев М.К. Сокровища древнего Казахстана. Алма-Ата: Жалын. 1979. 252 с

Акишев К.А. Городище Бозок: семантика планировки и функции // Бозок в панораме средневековых культур Евразии: Матер. междунар. полев. семинара (г. Астана, 29-30 июля 2004 г.) / Под ред. С.А. Абдыманапова. Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2008. С. 13-19.

Арсланова Ф.Х. Погребальный комплекс VIII-VII вв. до н.э. из Восточного Казахстана // В глубь веков. Алма-Ата: Наука КазССР. 1974. С. 46-60.

Арсланова. Ф.Х. Бобровский могильник // Изв. АН Каз.ССР, сер. обществ. наук. Вып. 4. 1963. С. 68-80.

Арсланова. Ф.Х. Памятники Павлодарского Прииртышья (VII-XII вв.). // Новое в археологии Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР. 1968. С. 98-111.

Арсланова. Ф.Х. Погребения тюркского времени в Восточном Казахстане // Культура древних скотоводов и земледельцев Казахстана. Алма-Ата: Наука КазССР. 1969. С. 43-57.

Археологическая карта Казахстана. Алма-Ата: Изд-во АН КазССР. 1960. 450 с.

Археологические памятники в зоне затопления Шульбинской ГЭС. Алма-Ата: Наука. 1987. 280 с.

Ахинжанов С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Алма-Ата: Гылым. 1989. 293 с.

Ахинжанов С.М., Трифонов Ю.И. К происхождению и этнической атрибуции погребальных памятников Верхнего Прииртышья VIII - X вв. // Этническая история тюркоязычных народов Сибири и сопредельных территорий. Тезисы докладов областной научной конференции по антропологии, археологии и этнографии / Отв. за выпуск В.И. Матющенко, Н.А. Томилов. Омск: ОмГУ. 1984. 184 с.

Бисембаев А.А. Кочевники средневековья Западно-го Казахстана. Актөбе: ИП Жанадилов С.Т. 2010. 248 с

Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том V. Графическое наследие. / Отв.ред. А.Х. Маргулан. Алма-Ата: Наука Каз.ССР. 1972. 143 с.

Ермоленко Л.Н., Гецова Н.С., Курманкулов Ж.К. Новый вид сооружений с изваяниями из Центрального Казахстана // Проблемы охраны археологических памятников Сибири: сб. науч. тр. / Отв. ред. В.Е. Медведев, Ю.С. Худяков. Новосибирск. 1985. С. 137-161.

Ермоленко Л.Н., Курманкулов Ж.К. Святилище на реке Жинишке и проблема первоначального вида кыпчакских изваяний // Археология, этнография и антропология Евразии. 2002. № 3 (11). С. 78-87.

Иванов В.А., Кригер В.А. Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII-XIV вв.) М.: Наука. 1987. 92 с.

Кляшторный. С.Г. Руническая надпись на зеркале из верхнего Прииртышья. // Тюркол. сборник 1972. М.: Гл. ред. Восточной лит-ры, 1973. С. 306-315.

Маргулан А.Х. Остатки оседлых поселений в Центральном Казахстане // Археологические памятники Казахстана. Алма-Ата. 1978, с. 3-37.

Маргулан А.Х. Средневековые поселения, города и памятники Сарыарки. Улытауская степь // Архитектура Казахстана / Маргулан А., Басенов Т., Мендикулов М.– Алма-Ата: Каз. гос. изд-во. 1959. 171 с.

Маргулан А.Х. Третий сезон археологической работы в Центральном Казахстане (отчет экспедиции 1948 года) // Известия АН Каз ССР. Серия археол. Вып. 3. 1951. С. 3-52.

Матюшко И. В. Памятники IX–XIV вв. Степного Приуралья. М.–Берлин: Директ-Медиа. 2016. 342 с.

Могильников В.А. Памятники кочевников Сибири и Средней Азии X - XII вв. // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР. М.: Изд-во Наука. 1981. 302 с.

Савинов Д.Г. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Л.: Изд-во ЛГУ. 1984. 175с.

Усманова Э. Р. Приложение 1. Отдельные сооружения / Памятники Лисаковской округи: археологические сюжеты. Караганды–Лисаковск: Tengri LTD. 2013. С. 131–133.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. М.: Изд-во МГУ. 1966. 274 с.

Хасенова Б.М. Средневековый Тургай: погребальные сооружения, жертвенно-поминальные комплексы, предметный мир // Культура населения Тургай и сопредельных регионов: человек и эпоха. Коллективная монография/ отв.ред. Г.А. Базарбаева, Г.С. Джумабекова. Алматы: Ин-т археологии им. А.Х. Маргулана. 2017. С. 51-97.

Чариков А.А. Группа скульптур из Джамбула// СА. 1980. №3. С.301-307.

Швецов М.Л. Половецкие святилища // СА. 1979. №1. С. 199-209.

СУЛТАНОВА А.К.

Султанова Аягөз Канатовна

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,

г. Астана, Казахстан;

kanatovna160695@mail.ru

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КУЛЬТОВО-ПОМИНАЛЬНЫХ ПАМЯТНИКОВ ВОСТОЧНОТЮРКСКОГО И ЗАПАДНОТЮРКСКОГО КАГАНАТОВ

Аннотация. Статья посвящена сравнительному анализу культовых и поминальных памятников Восточнотюркского и Западнотюркского каганатов. Основой для исследования послужили святилища Жайсан на территории Казахстана и культово-поминальный комплекс Шивээт Улаан на территории Монголии. Распад Тюркского каганата в начале VII в. привел к формированию собственной культуры в западном и восточном ареале бывшей империи. Архитектурные особенности этих комплексов позволяют показать отличия и схожести в идеологии восточных и западных тюрков в VI – XII вв.

Ключевые слова: культово-поминальный комплекс, Западнотюркский каганат, Восточнотюркский каганат, святилище.

ШЫҒЫС ТҮРІК ЖӘНЕ БАТЫС ТҮРІК ҚАҒАНАТТАРЫНЫҢ ДІНИ-ҒҰРЫПТЫҚ ЕСКЕРТКІШТЕРІН САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУ

Аннотация. Мақала Шығыс Түрік және Батыс Түрік қағанаттарының табынушылық және еске алу ескерткіштерін салыстырмалы түрде талдауына арналған. Зерттеуге Қазақстан аумағындағы Жайсан ғибадатханасы мен Моңғолия аумағындағы Шивээт Улаан культтік-мемориалдық кешені негіз болды. VII ғ. басында Түркі қағанатының ыдырауына байланысты бұрынғы империяның батыс және шығыс аймағында өзіндік мәдениеттің қалыптасуына әкелді. Бұл кешендердің архитектуралық ерекшеліктері VI – XII ғғ. Шығыс және Батыс түріктер идеологиясындағы айырмашылықтар мен ұқсастықтарды көрсетуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: ғұрыптық кешен, Батыс Түрік қағанаты, Шығыс Түрік қағанаты, ғибадатхана.

Тюркский каганат, просуществовавший чуть больше полувека, занимал обширные территории евразийских степей, но не был сформирован как единый экономический и этнополитический организм в условиях складывающейся государственности. Социальные противоречия, которые усугубились джугами и голодом, постоянные вмешательства китайской империи династии Суй и постепенный процесс автономизации привели к распаду единой империи на Западнотюркский и Восточнотюркский каганаты в 603 г [История Казахстана 2010: 300].

Несмотря на раздел, Западнотюркский каганат сохранил некоторую политическую зависимость от Восточного, так как власть оставалась в руках каганского рода тюрков – ашина. Исследования, проводившиеся на погребальных и культово-поминальных комплексах,

а также сопоставление древнетюркских рунических письменных памятников двух государств позволяют аргументировать их принадлежность к различным тюркским конфедерациям.

Ритуальные сооружения VI-VII вв. в форме четырехугольных оград с каменными скульптурами предков восточных тюрков среди мемориальных сооружений западных тюрков можно найти лишь в единичных экземплярах, которые определяются характерным набором признаков, позволяющих идентифицировать их с культурой племен восточного ареала. Со второй пол. VIII в. начинает функционировать святилище Жайсан, ставшее культовым центром племен, поселившихся в Западнотюркском каганате [Досымбаева 2012: 18]. В этот период именно долина реки Чу являлась столичным регионом западных тюрков.

В результате исследований памятников святилища Жайсан открыто 37 культово-мемориальных комплексов, состоящих из десятков погребальных и культовых сооружений, памятников наскального искусства и родовых тамг [Досымбаева 2013: 77]. Данные памятники были разделены на различные группы ритуальных конструкций: одиночные ритуальные сооружения; двойные примыкающие друг к другу ограды; ограды, состоящие из четырех, примыкающих друг к другу секций; каменные скульптуры; тамги.

В основе всех ритуальных сооружений – ограда, подчетырехугольная в плане, сооруженная из каменных плит, поставленных вертикально на ребро или удлиненных блоков в форме брусков, положенных на одну из боковых граней. В оградах присутствуют куски камней белого цвета – мрамора [Досымбаева 2006: 26].

В спектре каменных изваяний имеются как полнофигурные, так и погрудные статуи. Изображения их черт выдержаны в традиционном “тюркском стиле”: это изображения мужчин со слитными бровями, с широкими закрученными усами и выраженными крыльями носа. Одним из ярких образцов являются изваяния у центральной ограды комплекса Жайсан 1 и ограды культового мемориала Жайсан 14 [Досымбаева 2013: 86].

Особое внимание следует уделить родовым тамгам и наскальным изображениям. Среди образов, представленных на этом памятнике, присутствуют верблюды, олени, горные козлы, отдельные изображения лошадей и всадников. Эти изображения выполнены техникой контурной прорисовки с дальнейшей шлифовкой внутри контура. Рядом с изображением верблюдов встречаются ромбовидные знаки, практически идентичные сюжетам на монетах из Шаша. Это, вероятно, является свидетельством о распространении и использовании подобного знака на территориях единой идеологии. Тождественные сюжеты на монетах и поминальном комплексе демонстрируют укрепление тюркской государственности в казахских степях.

Немаловажную роль среди родовых знаков играет изображение горных козлов как «жертвенного животного в различных религиозно-мифологических системах» [Самашев 1998: 204]. По мнению ряда ученых, изображения горных козлов демонстрируют принадлежность определенному роду и являются тамгой каганского рода [Жолдасбеков, Сартқожаұлы 2006: 107].

Родовые знаки в разных культурах, в том числе и тюркской, имели несколько функций: во-первых, этими знаками отмечали собственность определенных племен (ценные вещи, скот, земли); во-вторых, иденти-

фицировали человека или группы родственников при религиозных церемониях или проведении обрядов заключения договоров разных уровней, где необходимо произнести клятву [Яценко 2001: 22-23].

Очень интересная находка с тамгами была сделана на культово-поминальном комплексе Шивээт Улаан на территории Монголии. Здесь была обнаружена тщательно обработанная стела с тамгами, которая долгое время хранилась в ламаистском буддийском монастыре Жанцан тойн ламы в сомоне Хайырхан. Данная стела является одной из составляющих культово-поминального комплекса Шивээт Улаан, расположенного на правом берегу р. Хануй при впадении в нее р. Хунуй, на вершине горы Шивээт Улаан [Самашев и др. 2016: 17, 31].

Исследователи данного памятника отмечают принцип нанесения тамг и знаков на стелу сверху вниз тремя столбцами, но, в то же время, наблюдается хаотическое расположение знаков в средней и нижней части стелы. По предположениям ученых, они выбивались разными людьми в разное время [Самашев и др. 2016: 33–34].

При сравнении знаков, найденных на Жайсане и Шивээт Улаане, похожих не было обнаружено, но особенности их прорисовки, отдельных элементов тамг имеют некоторое сходство. Стреловидные, круглые, крестообразные элементы встречаются в комплексах восточных и западных тюрков.

По предположению исследователей поминально-мемориальный комплекс Шивээт Улаан в законченном виде состоит из нескольких компонентов: центральное сооружение или храм; внешняя двусоставная ограда с высокими стенами и боковыми, угловыми башнями; стелы с родоплеменными тамгами; аллея из скульптур с антропоморфными, зооморфными и полиморфными существами [Самашев и др. 2016: 33–34].

При сравнении святилищ на территории Казахстана и Монголии следует обратить внимание на антропоморфные и визуальный ряд зооморфных изображений на ритуальных сооружениях. Антропоморфные статуи по всей территории евразийских степей имеют сходство в изображении определенных деталей и элементов. Имеются две похожие скульптуры на святилищах Шивээт Улаан и Жайсан: на этих статуях показана верхняя одежда с длинными рукавами и широкими лацканами отложных воротников треугольной формы. Отличия наблюдаются в предметах, которые эти фигуры держат в руках. Если на монгольском памятнике в правой руке, согнутой в локте, человек держит длинный жезл, а в левой руке – край широкого поддона сосуда с шаровидным туловом и высокой горловиной, то

на памятнике на территории Казахстана зеркально в правой руке фигура человека держит за ручку сосуда подобной формы, а оружие у него находится на поясе.

Немалый интерес вызывают зооморфные изображения комплекса Шивээт Улаан. Среди образов встречаются львиноподобные, волкоподобные существа, бараны и горные козлы. Отметим, что образ горного козла, как и в святилище Жайсан, выбивался на некоторых каменных изваяниях, олицетворяя принадлежность к правящему роду тюрков Ашина. Большой вопрос вызывает отсутствие этой тамги на главной стеле комплекса Шивээт Улаан [Самашев и др. 2016: 61].

Выбор этих двух памятников неслучаен: оба святилища играют большую роль в реконструкции мировоззрения западных и восточных тюрков. Они обладают достаточным количеством компонентов для сравнительного анализа ритуальных сооружений в области архитектуры и идеологических взглядов тюркских племен восточного и западного ареалов. Также следует отметить, что датировка этих памятников соприкасается, тем самым демонстрируя взаимовлияние культурных и политических процессов, происходящих после распада Тюркского каганата.

В этих комплексах сохраняется общая стратегия исполнения ритуальных сооружений: имеются антропоморфные каменные изваяния со схожими мотивами, двойные оградки на двух памятниках, присутствие тамг и родовых знаков, а также наскальные изображения.

Став неотъемлемой частью природы, ритуальные сооружения находятся в близости с естественными возвышенностями и водными массивами. Вероятно, что такое расположение вызвано ритуалами, поклонения высшим силам мироздания Тенгри и Жер-Су [Досымбаева 2013: 25].

Основу культовой конструкции на святилище Жайсан составляет ритуальная ограда с восточной стороны сооружения, что является требованием культурного формата восточных тюрков. Но особенностью является присутствие женской фигуры и обнаруженный рядом наконечник стрелы.

Возведение культово-поминальных комплексов со сложной структурной композицией является свидетельством сложного мировоззрения западных, и восточных тюрков, отраженного в многоступенчатых ритуально-обрядовых действиях.

Некоторые компоненты двух комплексов демонстрируют внешние влияния соседних государств, зафиксированные в отдельных ритуальных сооружениях, в образах и сюжетах наскальных изображений, каменных изваяниях, знаков и тамг.

Эти святилища были не просто ритуальными сооружениями, местом поклонения, связанными с традиционным почитанием божеств, но и политическим интеграционным центром взаимодействия многочисленных племен тюрков о чем свидетельствует многообразие родовых тамг.

*Научный руководитель:
к.и.н. Хабдуллина М.К.*

Литература

Досымбаева А.М. Западный Тюркский каганат. Культурное наследие казахских степей. Алматы: Тюркское наследие. 2006. 168 с.

Досымбаева А.М. История тюркских народов. Традиционное мировоззрение тюрков. Алматы: "Service Press". 2013. 250 с.

Досымбаева А.М. Тюркское наследие Казахстана // VI-VIII ғғ. Еуразиядағы түрк мұрасы (ғылыми-танымдық альбом) = Тюркское наследие Евразии VI-VIII вв. (научно-популярный альбом) / Науч. ред. А. Досымбаева. Алматы. 2006. С. 9-36.

Жолдасбеков М.Ж., Сартқожаұлы Қ. Атлас орхонских памятников. Астана: Kultegin. 2006. 356 с.

История Казахстана (с древнейших времен до наших дней). В пяти томах. Т.1. Алматы: Атамұра. 2010. 544 с.

Самашев З.С. "Шаманские" сюжеты петроглифов Казахстана (к изучению мировоззрения древнего населения) // Вопросы археологии Казахстана. Сб. научных статей. Алматы-Москва: Ғылым. 1998. С. 197-207.

Самашев З.С., Цэвээндорж Д., Онгарулы А., Чотбаев А.Е. Древнетюркский культово-поминальный комплекс Шивээт Улаан. Астана: Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Астана қаласындағы филиалының баспа тобы. 2016. 276 б. (орысша, қазақша, ағылшынша, моңғолша, түрікше).

Яценко С.А. Знаки – тамги ираноязычных народов древности и раннего средневековья. М: Восточная лит-ра РАН. 2001. 190 с. + илл.

СҮЙІНДІКОВА М.Қ

Сүйіндікова Мақпал Қожахметқызы

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,
Әл-Фараби ат. Қазақ Ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан;
makpal1226@mail.ru

БӘБИШ МОЛА ҚАЛАШЫҒЫНДАҒЫ КЕРАМИКАЛАР (2022 ж. қазба бойынша)

Аннотация. Мақалада 2022 жылы Бәбіш мола қалашығына жүргізілген қазба-зерттеу жұмыстарында анықталған керамикалық материалдарға жүргізілген морфологиялық талдау нәтижелері қысқаша баяндалады. Зерттеу жұмысына арқау болған қыш ыдыстар түрлеріне сипаттама беріліп, олардың жалпы баламалары жан-жақты сараланды. Керамикалық ыдыстарды пайдалану мақсаттарына қарай 1) шаруашылық, 2) асханалық және 3) ас үйлік деп бөліп қарастырамыз.

Түйін сөздер: Бәбіш мола қалашығы, қазба-зерттеу жұмыстары, археологиялық нысандар, керамикалық материалдар, шаруашылық, асханалық, ас үйлік ыдыстар.

КЕРАМИКА с ГОРОДИЩА БАБИШ МОЛА (по материалам полевых исследований 2022 г.)

Аннотация. В статье кратко излагаются результаты морфологического анализа керамических материалов, выявленных в исследовательских работах проведенных в 2022 году на городище қайБабиш мола 1. Были даны характеристики видов керамики и проанализированы их общие аналоги. В зависимости от целей использования керамики разделяем на 1) хозяйственные, 2) столовые и 3) кухонные сосуды.

Ключевые слова: городище Бабиш мола, исследовательские работы, археологические объекты, керамические материалы, хозяйственные, столовые, кухонные сосуды.

Бәбіш мола қалашығы Жаңадария арнасының оң жағалауында, Шірік рабат қалашығынан солтүстік-шығысқа қарай 40 шақырым жерде орналасқан. Пішіні дұрыс емес қалашық биік дуалдармен қоршалған. Оның солтүстік бөлігінде көлемі 100х100 м болатын цитадель дөңгелек мұнаралары бар қам кесектен тұрғызылған қабырғамен қоршалған. Цитадельдің ортасында С.П. Толстов «үлкен үй» деп атаған, пішіні шаршы тәріздес ғимарат орналасса, оңтүстік-батыс бөлігінде күрделі мұнара орны сақталған [Толстов 1962: 158].

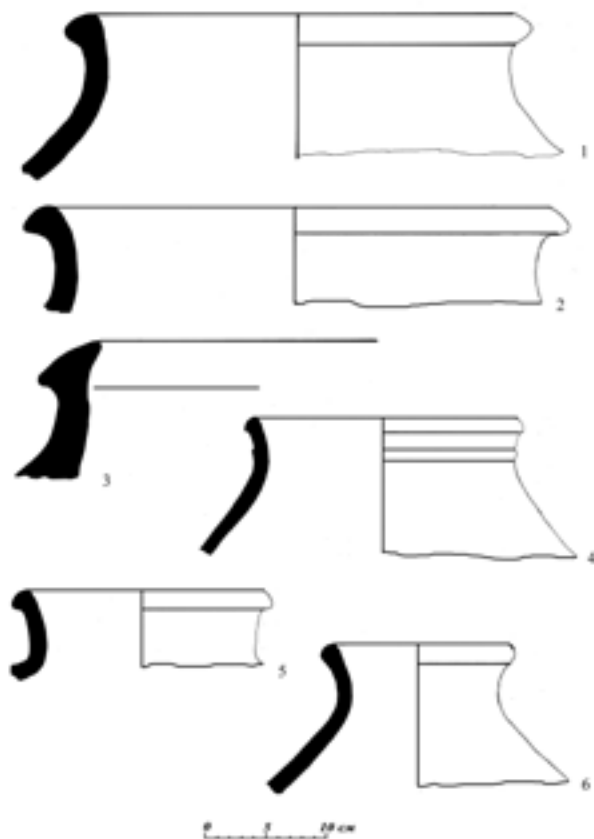
Қалашықты 1946–1948 жж. Хорезм археология-этнографиялық экспедициясы (ХАЭЭ) анықтап, тіркеуге алады. 1957–1960 жж. ХАЭЭ-ң кешенді зерттеу жұмыстарының нәтижесінде цитадель, донжон ғимараты мен үлкен үйдің басым бөліктері аршылып ескерткіш IV–II ғғ. мерзімделді [Андрианов 1969:192].

Арада біршама үзілістен соң 2018 ж. Шірік Рабат археологиялық экспедициясымен ескерткіште археологиялық қазба-зерттеу жұмыстары қайта жанданады. ШРАЭ-ң 2022 ж. кезекті зерттеуі Бәбіш мола қалашығындағы цитадель және шахристан

нысандарында жүрді. Қазба барысында табылған археологиялық материалдарды сүйек, табиғи тастан жасалған бұйымдар, әшекей, жебе ұштары және керамикалық бұйымдар құрады. Мақалада керамикалық материалдарға жасалған морфологиялық талдау нәтижелері қысқаша баяндалады. Морфологиялық талдау барысы керамикалық материалды сипаттау, жіктеу, пішімдеу, олардың беткі қабаттарының өңделуі тәрізді жұмыстарды қамтыды.

Тіркелген барлық керамикалық материалдар жапсырма әдісімен және шарық көмегімен жасалған. Пайыздық мөлшері бойынша шарық көмегімен жасалған ыдыстардың көлемі көп. Олардың түстері әртүрлі: қанық-қоңыр, қызғылт және қара түсті. Қыш ыдыстардың көпшілігінің сыртқы беті ангобпен сырланған. Күйдірілу деңгейлері де әртүрлі, шарық көмегімен жасалған ыдыстар сапалы, ал, жапсырма әдісімен дайындалған ыдыстар ашық отта сапсыз күйдірілгендігін екі немесе үш түсті болуынан аңғарамыз.

2022 ж. қазба барысында алынған керамикалық

1–сур. Бәбіш мола 1 қалашығынан табылған шаруашылық ыдыс түрлері

материалдарды пайдалану мақсаттарына қарай төмендегідей бөліп, сипаттадық:

Шаруашылық ыдыстар (1-сур.). Құмдар. Бұл ыдыстар шаруашылықта астық және сұйық заттарды ұзақ уақытқа сақтау және тасымалдау мақсаттарында қолданылған. Құмдардың ернеу және бүйір бөліктері тіркелді. Олар шарық көмегімен жасалып, қыш күйдіретін пештерде сапалы күйдірілген. Ыдыстардың ернеу диаметрлері 28–46 см, қабырғаларының қалыңдықтары 1,2 мен 2 см аралығында ауытқиды. Саз қоспасына көп мөлшерде майдаланған гипс араластырылған.

Құмшалардың ернеу диаметрлері 18–20 см. Ернеулері сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек. Түстері қызғылт, сұр, сыртқы беті қанық қоңыр және қызғылт ангобпен сырланған. Сазға шамот және гипс араластырылған. Шаруашылық ыдыстар Шірікрат мәдениетіне тән ескерткіштерде кең таралғандығын аңғарамыз [Вайнберг, Левина 1993: 64], сондай ақ

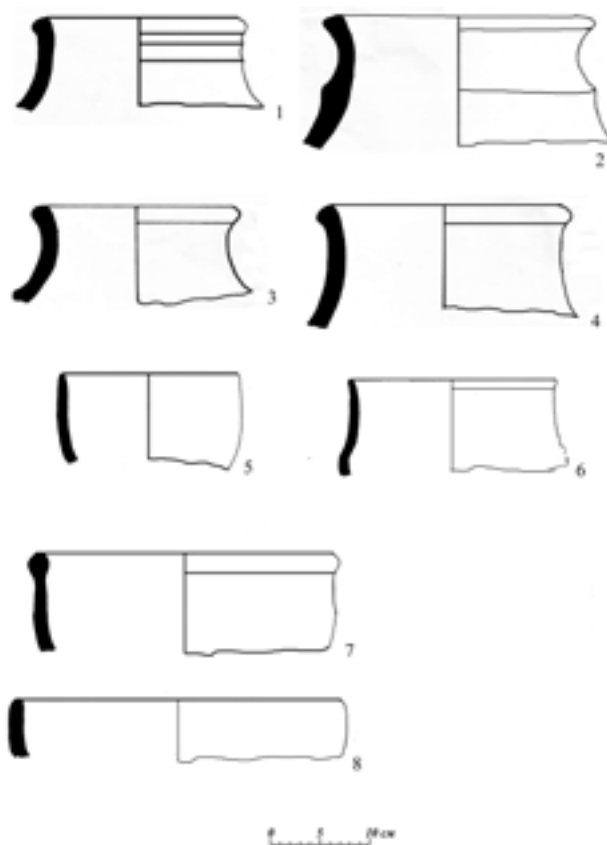
морфологиялық белгілері бұл топтағы ыдыстардың барлығы Орта Азиядағы археологиялық кешендерден көптеп табылды [Болелов 2000: 104; Болелов 2011: 79].

Асханалық ыдыстар (2-сур.). Бұл топтағы ыдыстарға құмыра, тостаған, шұңғыл тостаған, кесе секілді ыдыс түрлерін жатқызамыз. Аталмыш ыдыстарды дайын асты ішіп-жеуге қолданған.

Құмыралардың бүйірлері үлкен, шығыңқы, сопақша, ұзын, қысқа мойынды, иығы түсіңкі бірнеше түрлері табылды. Олардың ернеулері сыртқа қайрылған, қимасында дөңгелек келсе, түп бөліктері тегіс әрі жайпақ. Ернеу диаметрлері 12–16 см. Түстері қызғылт, қоңыр. Ыдыстардың сыртқы бетіне қанық қызыл, қоңыр және сұр түсті ангоб жағылған.

Шұңғыл тостағандардың екі беті де қанық қызыл немесе қоңыр ангобпен көмкерілген. Олардың ернеу диаметрлері 12–18 см, болса қабырға қалыңдықтары 0,5–1,0 см аралығында ауытқиды. Ернеулері тік сәл сүйірлене түссе, кейбірі дөңгелене келген.

Тостаған. Шарық көмегімен жасалып, сапалы

2–сур. Бәбіш мола 1 қалашығынан табылған асханалық ыдыс түрлері

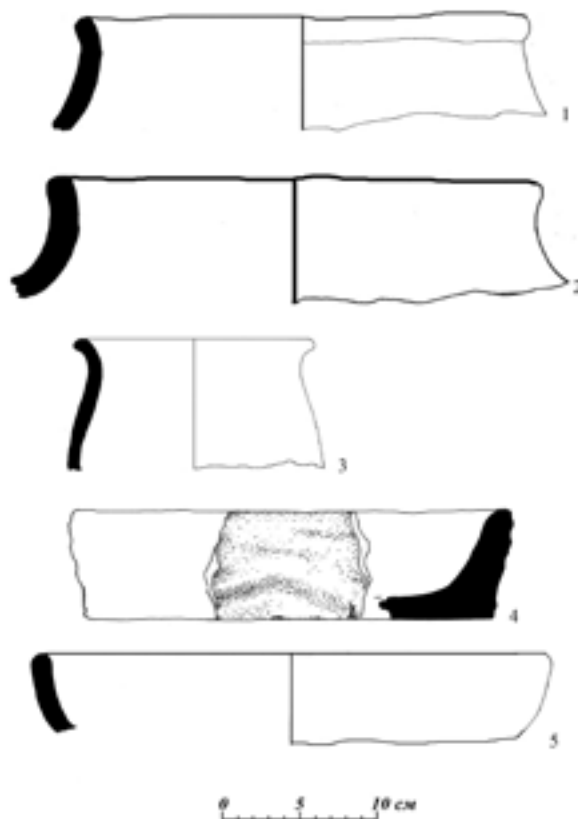
күйдірілген. Түсі қанық қоңыр және қызыл ангобпен сырланған. Ернеу диаметрлері 18–40 см аралығында. Ыдыстар тым биік емес, түптері жайпақ, тегіс. Пішіндері жарты шар тәрізді, кейде кесілген конус тәрізді болып келеді. Ернеу жиектері тегіс әрі жалпақ болса, кей жағдайда ішке қарай бүгілген. Асханалық ыдыстардың жақын баламаларын Орталық Азиядағы эллинизм дәуіріндегі ескерткіштердің керамикалық материалдарынан кездестіреміз [Болелов 2006: 92]. Сонымен қатар Орталық Азияның оңтүстік аймақтарындағы керамикалық материалдардан, соның ішінде пішіні жарты шар тәрізді, қабырғалары жұқа, қызыл ангобпен сырланған шұңғыл тостағандарды атап өткен жөн [Болелов 2001: 30].

Ас үйлік ыдыстар (3-сур.). Бұл топтағы ыдыстардың барлығы қолмен сомдалып, пішінделеді және жапсырма әдісімен жасалып, сазға көп мөлшерде шамот, тас пен органика қоспалары араластырылады. Аталмыш топтағы ыдыстар ыстыққа және жоғарғы температураларға төзімді болғандықтан, олар ас дайындауда қолданылады. Қазба барысында тіркелген бұл топтағы ыдыстардың басым бөлігі көзелер. Ернеу диаметрлері 12–28 см, қабырға қалыңдықтары 1,0–1,8 см. Пішіндері банка тәрізді. Ернеулері тік келсе, кейбірі сыртқа сәл қайрылған. Көзелердің сыртқы бетінде күйе және күл іздері жақсы сақталған.

Табалар қазба барысында аз мөлшерде кездесті. Биік емес қабырғаларының жоғарғы бөлігі дөңгелене немесе сүйірлене келген. Ернеу диаметрлері 35–47 см. Табаларды шоқ салуға, тасымалдауға пайдаланғандықтан ішкі беттері қатты күйген. Ас үйлік ыдыстардың бөліктеріндегі екі немесе үш түстілік олардың ашық отта сапасыз, біркелкі емес күйдірілгендігін көрсетеді. Пішіні мен түрі жағынан қатты ұқсас ас үйлік ыдыстардың барлығы шірікратбат мәдениетінің Бұланды, Бәбіш мола 7, кешендерінен көп мөлшерде табылған. Морфологиялық және технологиялық жағынан барлық ыдыстар Шірікратбат мәдениетінің керамикалық кешендеріне тән [Курманкулов Ж, Болелов Ст.б 2021: 182].

Қорыта келгенде 2022 ж. Бәбіш мола қалашығына жүргізілген қазбадан анықталған керамикалық материалдарды пайдалану мақсаттарына қарай:

- шаруашылық ыдыстар – құм, құмша;
- асханалық ыдыстар – құмыра, тостаған, шұңғыл тостаған;
- асүйлік ыдыстар – көзе, таба деп бөлінді. Сандық мөлшері бойынша асханалық ыдыстар 72%, оның ішінде құмыра ыдысының түрі 58% құрады. Тіркелген

3-сур. Бәбіш мола 1 қалашығынан табылған асүйлік ыдыс түрлері

ыдыстардың жасалу технологиясы бойынша шарық көмегімен дайындалған ыдыстардың 63 %, ал, жапсырма әдісімен жасалған ыдыстар 37% көрсетті. Жалпы зерттеу барысында табылған барлық қыш ыдыстар Шірікратбат ескерткіштерінен табылған керамикалық материалдарға жақын әрі ұқсас екенін көрсетті.

Әдебиет

Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья [Текст] : (В связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). АН СССР. Ин-т этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. М.: Наука. 1969. 252 с.

Болелов С.Б. К вопросу о соотношении типов и орнаментов в керамике (материалам Калалы-Гыр 2 в левобережном Хорезме) // Средняя Азия. Археология. История. Культура. 2000. 272 с.

Болелов С.Б. Гончарная мастерская III-II вв. до н.э.

на Кампыртепе // Археологические исследования Кампыртепе. Материалы ТАЭ. вып 2. Ташкент. 2001.

Болелов С.Б. Гончарное производства Средней Азии во второй половина I тыс. до.н.э.– первой половине I тыс. н. э // РА. 2006. №3. С. 116-127.

Болелов С.Б. Производственный центр эпохи эллинизма на цитадели Кампыр-тепа // МТЭ. вып. 8. Елец. 2011. С.48-79.

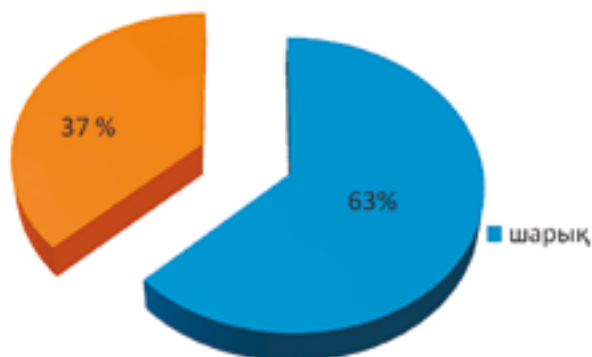
Вайнберг Б.И. Левина Л.М. Чирикратская куль-

тура. Низовья Сырдарьи в древности. Вып. I. М.: ИЭА РАН, 1993. 130 с.

Курманкулов Ж., Болелов С.Б., Утубаев Ж.Р. Древние земледельцы низовьев Сырдарьи. Труды Института археологии им. А.Х.Маргулана. Т.I. Алматы: Институт археологии им. А.Х.Маргулана. 2021. 322с., илл.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарты // М.: Изд-во восточный лит-ры. 1962. 324 с.

Бәбіш мола қалашығынан тіркелген керамикалық материалдардың статистикалық деректері

Жасалу технологиясының жалпы көрсеткіші

Пайдалану мақсатына қарай бөлінуі

Асханалық ыдыс түрлері

ТӨЛЕГЕНОВ А. К.

Төлегенов Абылай Көпбергенұлы

Ө.Х. Марғұлан ат.Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

Л.Н. Гумилёв ат. Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан;

abylai_24_12_94@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚАСТЕК ҚАЛАСЫ: ҚОРҒАУ және ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада ортағасырлық Қастек қаласына жүргізілген қазба жұмыстарының барысы, нәтижелері мен қазіргі кезеңдегі зерттелу мәселесі қарастырылады. Сонымен қатар, ортағасырлық қала атауына қатысты парсы тіліндегі «Худуд ал-Алам» атты трактат пен Гардизидің «Зайн аль-ахбар» атты шығармасындағы қаланың орналасқан жері мен атауына қатысты мәліметтерді нақтылаймыз. Қала аумағында 2011–2022 жж. аралығында қазба жұмыстары кешенді түрде жүргізілді. Ортағасырлық қаланың өмір сүрген кезеңінде экономикалық, саяси және мәдени жағынан дамығандығы қазба жұмыстары барысында табылған көптеген артефактілерден белгілі. Мақаланың өзектілігі ретінде қазба жұмыстары тоқтаған қала аумағын сақтау, қалпына келтіру және қазбаны одан әрі жалғастыру жұмыстарының жүргізілуінің қажеттілігі болып табылады.

Түйін сөздер: ортағасыр, өркениет, қала мәдениеті, Қастек, артефакті.

СРЕДНЕВЕКОВОЕ ГОРОДИЩЕ КАСТЕК: ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ и ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация. В статье рассматривается история изучения средневекового города Кастек, приводятся сведения об основных результатах и проблемах на современном этапе. Кроме того, уточняются сведения о местонахождении и название города в Персидском трактате «Худуд Аль-Алам» и в произведении Гардизи «Зайн аль-ахбар». На территории городища в 2011–2022 гг. проводились комплексные исследования. Об экономическом, политическом и культурном развитии средневекового города за время его существования известно по многочисленным артефактам, найденным в ходе раскопок. Актуальность статьи заключается в необходимости проведения работ по сохранению, восстановлению и дальнейшему изучению территории города.

Ключевые слова: средневековье, цивилизация, городская культура, Кастек, артефакт.

Ұлы Жібек жолының дамуымен VII ғ. соңында Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан территориясында қалалардың пайда болу үрдісі белсенді түрде жүрді. Керуен жолының бойында стратегиялық маңызды нүктелерде орналасқан бұл қалалар қолөнер мен сауда орталықтарына айналды. Сонымен қатар, қалалар аумағында кәсіпшілік, егіншілік пен мал шаруашылығының үйлесімді даму үрдісі де қатар жүрді. Археологиялық деректерде сипатталғандай, Жетісу өңірінде урбанизациялық үрдіс басталған кезеңі VII–X ғғ. сәйкес келсе, XI–XIII ғғ. басында қалалық мәдениеттің гүлденген кезеңі болды [Савельева и др. 2012: 7].

Жетісу өңірі – оңтүстігінде солтүстік және орталық Тянь-Шаньмен, батысында – Шу өзені, солтүстігінде және солтүстік-шығысында Балқаш және Алакөл

көлдерімен, оңтүстік-шығысында – Жоңғар Алатауымен шектеседі. Қазақстандағы «Семиречье» (Жетісу) топонимі жергілікті географиялық атау ретінде орыс деректерінде 1825 ж. бері қолданылады [Ерофеева и др. 2007: 230]. Бұл атау екі бірдей сөздің «жеті» + «өзен» қосындысы барысында XVIII ғасырдың соңғы ширегі – XIX ғ. бірінші ширегінде «Жетісу» термині пайда болды, ал кейінірек оның Жетісу (Жоңғар) Алатауының етегіндегі жеті өзендегі керуен жолының учаскесін белгілеу ретінде «Жеті өзен» деген мағыналық аудармасы пайда болды: Лепсі, Басқан, Сарқан, Ақсу, Бүйен, Қаратал және Көксу [Рогожинский 2021: 160].

VIII ғ. солтүстік-шығыс Жетісуда қалалардың қалыптасу үрдісі баяу жүрді қалалар мен қоныстардың сандық мөлшері аз болды. Ал X ғ. басында Орта Азия аумағындағы мемлекеттердің гүлденуі, саяси-

1–сур. Ортағасырлық Қастек қаласы орналасқан аймақ пен елді-мекен

экономикалық жағынан көрші аумақтарға ықпалы барысында Шығыс Түркістан мен Жетісу Қарахан мемлекетінің құрамына енді. Осылайша, бұл кезеңде бірнеше қалалар мен қоныстар гүлденіп, қалалар орталықтарға айналды. Аталған мәліметтер зерттеуші Т.В. Савельеваның монографиясында көрініс тапқан. Сонымен қатар еңбекте орта ғасырлардағы қалалық мәдениетке сипаттама бере келе, өңірдегі қалалардың Ұлы Жібек жолы бойындағы халықаралық сауда мен ақша айналымының орталығы болған Жетісу аумағында орналасқан ортағасырлық қалаларға археологиялық тұрғыдан жүргізілген зерттеулер нәтижелерін келтіре келе, олардың шектес және алыс мәдени орталықтармен байланысын сипаттайды [Савельева 1994: 79].

Халықаралық сауда мен қолөнердің дамуы қалалардың қарқынды дамуына септігін тигізді. VI–VIII ғғ. Ұлы Жібек жолының тармақтары Қазақстан аумағын Қытай, Шығыс Түркістан, Орта Азия, Орта және Таяу Шығыспен байланыстырды. Зерттелген аймақ ежелден егіншілік мәдениетімен байланысты болған [Савельева и др. 2012: 7].

VII–IX ғғ. аралығында солтүстік арқылы өткен керуен жолы тармағы қарқынды дамыды. «Синь-ташу» жазбалары бойынша Қытайдан шыққан бұл жол Ақсудан Бедел асуы арқылы Ыстықкөлге өткен. Осы жерден жол бірнеше тармаққа (үш тармаққа) бөлінген. Ыстықкөлдің оңтүстік жағалауымен солтүстік-

шығысқа беттеген біріншісі Кеген асуы арқылы Іле өзенінің жағалауына өтіп, солтүстікке қарай кетеді. Екінші, негізгі тармақ Ыстықкөлден батысқа қарай Суяб қаласы арқылы Шу өзенін жағалай отырып Навакент, Баласағұн, Аспара, Меркі, Құлан, Таразға соғып, Сайрам мен Отырар бағытына кеткен. Көп көңіл бөлінбей жүрген үшінші тармақ Ыстықкөлдің батыс шетіндегі қазіргі Тоқмақ қаласының маңында болған Суябтан солтүстік-шығысқа бұрылып, 60 шақырым келетін тау арасындағы жолмен Қастек шатқалынан шығып, Жетісу қалаларына (Алматы, Талхир, Қойлық, Лаван т.б.) өткен. Шамасы бұл са-

уда жолы жергілікті маңызға ғана ие болғандықтан болар көп ескеріле бермейді. Дегенмен, осы тармақтың Түрік қағанаты иеліктерінің ішкі сауда-экономикалық қатынасында аса маңызды рөл атқарғандығы анық. Соңғы жылдардағы археологиялық зерттеулер осы айтқанымызды растайтын материалдар беруде [Талеев 2012: 93].

Зерттеп отырған аумақтағы ортағасырлық қоғамның экономика негізін әлемнің басқа бөліктеріндегі тәрізді, халықтың көпшілігі айналысқан ауыл шаруашылығы құрады. Халықтың басым көпшілігі қаладан тысқары жерлерде тұрғанына қарамастан, экономикалық өмірінде маңызды рөл атқарды. Қала халқының көпшілігі қолөнер өндірісімен және тауар айналымымен шұғылданды. Археологиялық және жазба деректердегі мәліметтерге қарайтын болсақ, қолөнерлік істің құрылымын анықтау қалалардағы өндірістің бір түрінен бастап ондаған – түрімен айналысуға дейін өскенін көруге болады. «Қала құрылысы» тобына жататын қолөнер өндірісінің маңызды саласы, басқа қалалардағы тәрізді: қыш ыдыс өндірісі, темірді өңдеу, әйнек өндірісі, т.б. болды [Зиняков 2020: 49].

Қаладан шыққан бай материалдық мәдениеттің жетістіктері ортағасырлық қаланың Ұлы Жібек жолының бойында орналасып, қалалық мәдениеттің дамыған орталығы болғанын дәлелдейді. Мұнда қалалар мен дала, егіншілік пен мал шаруашылығы бірыңғай саяси,

шаруашылық-экономикалық және әлеуметтік-мәдени кешенде дамыды.

Жоғарыда берілген анықтамалар мен келтірілген белгілер бойынша Іле алқабындағы ортағасырлық қалалардың ішінде саяси, экономикалық орталық болған бірнеше қалалар болды деп есептеуге болады. Осылайша, қала терминіне қатысты анықтамалар мен түсіндірмелер бойынша талдау жұмысы жасалып, негізгі белгілері бойынша ортағасырлық Қастек қаласына сипаттама жасаймыз. Зерттеу нысанына айналған ортағасырлық Қастек қаласы – Алматы облысы, Жамбыл ауданы, Қастек ауылынан 2,5 шақырым солтүстікке қарай Жетіжол тау жотасының бастауында, Суықтөбе тауының төменгі бөлігінде орналасқан (1-сур.).

Қазба жұмыстары Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының бас ғылыми қызметкері, «Жетісу археологиялық экспедициясының» жетекшісі, археолог А.Ә. Нұржановтың басшылығымен жүргізілген болатын. Осы уақытқа дейін жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде табылған бай жәдігерлер мен алынған құнды мағлұматтар бойынша 30-ға жуық ғылыми мақала жарық көрді. Қаланы археологиялық тұрғыдан зерттеу жұмыстары әлі де өз жалғасын табуда. Осы уақытқа дейінгі қазба жұмыстары цитадельде жүргізілді. Бұл қаланың негізгі шаруашылық жүргізу аумағы еді. Сол себепті қаладан қыш бұйымдардың көп әрі алуан түрлерінің табылуы оның маңызды шаруашылық жүргізу аумағының болғандығын білдіреді.

2019 жылы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының ғалымдары және Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті тарих факультетінің студенттері жүргізген қазба VII ғ. соңына дейінгі төменгі мәдени қабатына жетті [Козмец 2020].

2020 ж. жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының нәтижесінде 64 үйдің орны анықталды. Жалпы, ортағасырлық қалаларда үйлер салынуы сол үйдің тұрғындарының әлеуметтік жағдайына байланысты болды. Соған қарай үйлердің орналасу жоспары да келесідей сипатта болды: салтанатты зал, жатын бөлме, азық-түлік қоймасы, қызметші мен күзет бөлмелері және тұрмыстық қажеттілікке арналған аула [Нуржанов 2015: 90].

Ортағасырлық Қастек қаласының қазба жүргізілген барлық бөлігінен күнделікті өмірге қажетті қыш бұйымдардың көптеген түрлері (құмыра, қазан, тостақ, кесе, кезе, кезелік, саптыаяқ, табақ т.б.) табылды. Сонымен қатар темірден жасалған көптеген бұйымдар, соның ішінде еңбек құралдары және қару-жарақ, ат әбзелдері, зергерлік бұйымдар, жануарлардың сүйектері, шыны бұйымдар мен моншақтар жи-

налды. Археологтар тапқан олжалар мен жазбаша дереккөздерді талдау орта ғасырлардағы қаланың ұсақ тауар өндірісінің орталығы екенін көрсетті. Базарда немесе тапсырыс бойынша жұмыс істейтін қолөнерші және дайын өнімді сататын саудагер ортағасырлық Қастек қалалық экономикасының басты кейіпкерлері болды. Бұл қала өзі өмір сүріп тұрғанда қолөнер (темір, шыны, керамика) өндірісінің ірі орталығы болғандығын білдіреді.

Темір ұстасы қалада маңызды орын алды. Темір, болат пен шойынды әскери істе қорғаныс және шабуыл қаруын жасау үшін белсенді қолданды [Jang Sik Park, Savelieva 2021: 5].

X–XIII ғғ. Жетісу өңірінде метал өңдеу өндірісінің айрықша ерекшелігі – болатты пайдалану болды. Өте маңызды және назар аударарлық болаттан жасалған бұйымдар археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылды. Шығыстың металлургтері металды балқыту әдістерін және алынған болатты өңдеу технологияларын бірінші болып қолданғаны белгілі, бұл еуропалық қолөнершілерден бірнеше ғасыр бұрын озып кетті. Сондай-ақ, Қастек қалашығынан табылған метал бұйымдарын талдау көрсеткендей, шойын қорытпасы әдісінде ежелгі түріктер Қытайдан 100 жыл озып кеткен [Козмец 2021].

Қазба барысында табылған үй жануарларының сүйектеріне жасалған остеологиялық талдау нәтижесінде қала тұрғындарының тұяқты үй жануарларын ең көп өсіргені анықталды. Олардың ішінде көпшілігі жылқы, одан кейін сиыр және қой мен ешкі сүйектері. Сонымен қатар қалада иттердің, түйенің, есектің, құланның сүйектері кездесті [Нуржанов, Гимранов 2019: 529].

Ортағасырлық Қастек қаласы аумағында соңғы 2 жылда қазба жұмыстары жүргізілген жоқ. Қазба жұмыстарының қала аумағында жүргізілмеуі бүгінгі күні қаланың қирап, аумақта мал шаруашылығымен айналысушы халықтың егіншілікті де қатар алып жүріп, қала аумағына зиянын тигізіп жатқанын барлау жұмыстары барысында анықталды.

Бүгінгі күні ортағасырлық қала аумағын сақтап қалу мәселесі өте өзекті болып отыр. 2012 ж. бері қала аумағының жеке адамдардың меншігіне сатылып кетуі мәселесі көтеріліп келе жатыр, қала аумағында жергілікті халық мал және егін шаруашылығымен айналысуда. Қалашықтың бір бөлігі жыртылып, арпа егіліп, ал қорғалатын аумақта белгілі бір кәсіпкер үй салған. Сол себепті де қала аумағының негізгі бөлін қоршап, оның аумағын бүлдіруден аман алып қалу бүгінгі күнгі басты мәселе. Тарихи-мәдени ескерткіш болып табылатын ортағасырлық қала аумағын бүлдірмеуді, керісінше

мәдени мұраны сақтауға, қорғауға міндеттеуіміз керек.

Тағы да бір өзекті мәселе қаланы ашық аспан астындағы музей ретінде жасақтау. Әлемнің көптеген елдерінде кездесетін мұндай тарихи мұраны сақтау жолы біздің еліміз үшін де маңызды қадамдардың бірі деп есептеймін. Егер қала аумағындағы қазба жұмыстарын одан әрі жалғастырып, қалпына келтіру жұмыстары жүргізілмесе, ескерткіштің көп бөлігінің жойылып кету қаупі бар. Себебі, қаланың негізгі құрылыс материалы кірпіш болғандықтан, табиғи құбылыстардың әсерінен бұзылуда. Ахеологтардың басты мақсаты – ежелгі қаланы сақтау, оны қалпына келтіру және шатыр салу, сондай-ақ алдағы дала маусымында археологиялық қазбаларды жалғастыру.

Тарихи-мәдени мұраны сақтау және қайта құру біздің елімізді әлемдік қоғамдастықта лайықты таныстыруға ұмтылатын қазақстандық қоғамның зияткерлік және рухани дамуына қажетті жағдайлар жасайды. Өткен, қазіргі уақыт және болашақ арасындағы байланысты жүзеге асыру, тарихи жадты сақтау – әр ұрпақтың міндеті. Сондықтан да Қастек қаласының аумағында ортағасырлық архитектуралық стильде қоршау салу, қала аумағын сақтау мен қазба жұмыстарын одан әрі жалғастыру аса маңызды міндеттердің бірі.

Әдебиет

Байпаков К.М., Савельева Т.В., Чанг К. Средневековые города и поселения Северо-Восточного Жетысу. Алматы: Институт археологии им.А.Х. Маргулана. 2005. 188 с.

Зиняков Н.М., Савельева Т.В. Палеоэкономика средневековых городов Илийской долины VIII-XIV вв. (по археологическим источникам): монография. Алматы: Институт археологии им.А.Х. Маргулана. 2020. 520 с.

История Казахстана в русских источниках XVI–XX вв. / Путевые дневники и служебные заметки о поездках по южным казахским степям. XVIII–XIX вв. / Сост. И.В. Ерофеева, Б.Т. Жанаев. Алматы: Дайк-Пресс. 2007. Т. 6. 516 с.

Козмец Е. «Местные ремесленники удивляли Китай». Какие тайны скрывает древний город Кастек // Официальный сайт «tengrinews.kz». 19.02.2020. URL: <https://tengrinews.kz/mixnews/mestnyie-remeslenniki-udivlyali-kitay-kakie-taynyi-skryivaet-437028/> (Дата обращения 03.06.2021).

Козмец Е. Предки «штопали» тела лучше портных: что еще нашли археологи в древнем городи-

ще Кастек-1 // Официальный сайт «www.caravan.kz». 19.02.2020. URL: <https://www.caravan.kz/gazeta/predki-shtopali-tela-luchshe-portnykh-cto-eshhe-nashli-arkheologi-v-drevnem-gorodishhe-kastek1-610142/> (Дата обращения 22.02.2023)

Нуржанов А.А. Исследования средневекового городища Кастека // Известия НАН РК. Серия общественных и гуманитарных наук. №6(298). Алматы. 2015. С. 99-109.

Нуржанов А.А., Гимранов Д.О. Исследования костных остатков животных из археологического памятника средневековья городища Кастек // «Маргулановские чтения – 2019» материалы Международной археологической научно-практической конференции, посвященной 95-летию со дня рождения выдающегося казахстанского археолога К.А. Акишева (г. Нур-Султан, 19-20 апреля 2019 г.) / Отв.ред. М.К. Хабдуллина. Нур-Султан: Институт археологии им.А.Х. Маргулана. 2019. С. 529-532.

Рогожинский А.Е. От «Жетысу» до «Семиречья»: рождение и трансформация значений // Учёные записки музея-заповедника «Томская Писаница». 2021. Вып. 14. С. 160-170.

Савельева Т.В. Оседлая культура северных склонов Заилийского Алатау в VIII-XIII вв. (по материалам раскопок городища Талгар и памятников его периферии). Монография. Алматы: Гылым. 1994. 216 с.

Савельева Т.В., Нуржанов А.А., Акымбек Е., Кузнецова О., Шарденкова З., Сейфулина А. Отчет о НИР «Урбанизация Жетысу как один из факторов формирования древнетюркских государств: Западнотюркский, Тюркешский, Карлукский каганаты, Караханидское и Чагатаидское ханства (по материалам археологии)». Алматы, 2012. 89 л. // Архив ИА КН МОН РК. Ф.1, оп. 1. д.3108. 132 с.

Талеев Д.А. Ұлы Жібек жолының ішкі тармақтарының бірі Қастек асуындағы шекаралық бекет // «XXI ғасырдың басындағы отандық археология және этнологияның мәселелері мен жетістіктері атты Ө.М. Оразбаевтің 90 жылдығына арналған «IV Оразбаев оқулары» республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Алматы: Қазақ университеті. 2012. Б. 92-95.

Jang Sik Park, Savellieva T. The implication of technology and chronology reflected in a group of iron objects from the archeological site at Talgar in southeast Kazakhstan // Archaeological and Anthropological Sciences. №13(8). 2021.

ТУЛЕНБАЕВ Н.С.,
УРСТЕМОВ М.Е.,
СТЕПАНЕНКО П.В.

Туленбаев Нуртай Сантаевич,
Урстемов Мирас Ерланович,
Степаненко Павел Викторович

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова,
г. Костанай, Казахстан;
tulenbaevnurtai03@gmail.com,
miras.urstemovf@gmail.com,
pavel24stepanenko24@gmail.com

РАЗВЕДОЧНЫЕ РАБОТЫ ТУРГАЙСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ по р. ТУРГАЙ (по материалам 2022 г.)

Аннотация. В данной статье проводится анализ материала с памятников, расположенных вдоль р. Тургай, полученных в ходе археологической разведки в юго-западном регионе Костанайской области. Материалы, полученные в ходе разведки летом 2022 г., относятся к разным археологическим эпохам. В ходе обработки коллекций сбора с поверхности, найденных во время разведочных работ, были выявлены разновременные стоянки (Елибай 1 и Туйемойнак 1–5). Прослеживается типологическая схожесть материалов стоянок Туйемойнак 1,3–5 с маханджарской неолитической культурой. Материалы памятников Елибай 1 и Туйемойнак 2 были отнесены к эпохе бронзы.

Ключевые слова: неолит, маханджарская культура, Северный Казахстан, Тургайский прогиб.

ТОРҒАЙ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯСЫНЫҢ ТОРҒАЙ ӨЗ. БОЙЫНДА ЖҮРГІЗІЛГЕН БАРЛАУ ЖҰМЫСТАРЫ (2022 ж. материалдары бойынша)

Аннотация. Бұл мақалада Қостанай облысының оңтүстік-батыс өңірінде, Торғай өзені бойында археологиялық барлау барысында табылған ескерткіштерден алынған материалға талдау жүргізіледі. 2022 ж. жүргізілген далалық жұмыстар нәтижесінде табылған материалдар әртүрлі археологиялық дәуірлерге жатады. Барлау жұмыстары кезінде жер бетінен табылған коллекцияларды өңдеу барысында әртүрлі уақыттағы тұрақтар анықталды (Елібай 1 және Түйемойнак 1–5). Түйемойнак 1,3–5 тұрақ материалдарының маханджар неолит мәдениетімен типологиялық ұқсастығы байқалады. Елібай 1 және Түйемойнак 2 ескерткіштерінің материалдары қола дәуіріне жатқызылды.

Түйін сөздер: неолит, маханджар мәдениеті, Солтүстік Қазақстан, Торғай иілімі.

В эпоху неолита степи Тургайского прогиба населяли племена маханджарской культуры, которую в 70–х годах прошлого века выделил В.Н. Логвин [Логвин 1991: 11–28]. Одной из главных особенностей маханджарской культуры является её своеобразная керамика. Примесь в тесте шерсти и волоса животных, оригинальная форма сосудов среди керамического материала других культур неолита Урало-Казахстанских степей не выявлены [Шевнина 2014: 144]. Исследователи маханджарской культуры отмечают схожесть маханджарских материалов с коллекциями, полученными на памятниках Среднеазиатского междуречья и Северного Приаралья [Шевнина, Логвин 2020: 67]. Одной из важ-

нейших проблем в изучении маханджарской культуры является поиск путей проникновения южных племен на территорию Тургая. Ранее были предложены два возможных пути расселения: 1) с Приаралья, далее вдоль реки Тургай; 2) со Среднеазиатского междуречья, по реке Сарысу и далее на север [Шевнина, Логвин 2020: 67]. В ходе проверки предложенного маршрута были проведены разведочные работы в полевом сезоне 2021 г., по рекам Кара-Тургай (Костанайская область) и Кара-Кенгир (Карагандинская область) [Жалелов 2022: 122], а в полевом сезоне 2022 г. по берегу реки Тургай к юго-западу от с. Торгай (Костанайская область). Данная работа посвящена введению в научный оборот

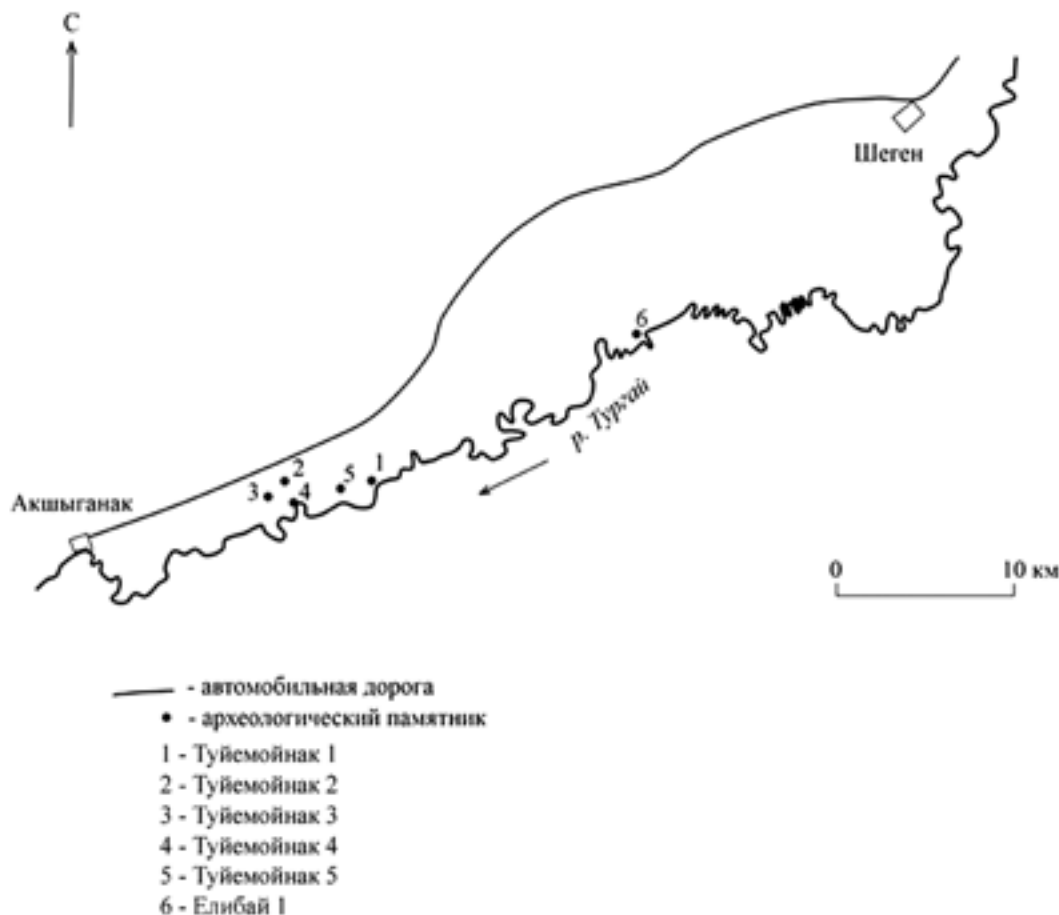

Рис. 1. Схема расположения памятников по р. Тургай

материалов, полученных в ходе разведочных работ 2022 г.

В ходе разведочных работ по р. Тургай было найдено шесть новых археологических памятников (Рис. 1).

Поселение Елибай 1 расположено в 19 км к юго-западу от села Шеген. Керамическая коллекция составляет 44 фрагмента керамики. Один фрагмент верхней части сосуда украшен двумя линиями, нанесенными в резной технике. Срез венчика плоский. Тесто плотное с примесью органики. Толщина 14 мм. Неорнаментированных шеек – 10 экз. Срез венчиков у всех плоский. На одном венчике есть утолщение – «наплыв». Толщина 7–11 мм. Орнаментированных стенок сосудов – 5 экз. Один фрагмент, украшен шестью горизонтальными линиями, нанесенными прочерчиванием. Также есть фрагмент, орнаментированный двумя линиями из оттисков зубчатого штампа. На двух фрагментах

стенок орнамент из-за малых размеров проследить не удалось. Техника нанесения у этих фрагментов резная и зубчатый штамп. Тесто у всех фрагментов плотное с примесью органики. Толщина 7–12 мм. Неорнаментированных стенок – 22 экз. Тесто плотное с примесью органики. Придонная часть (1 фр.) от плоскодонного сосуда, не имеет орнамента. Тесто плотное, без видимых примесей. Толщина – 16 мм. Также в коллекции имеется четыре фрагмента керамики от сосуда, изготовленного на гончарном круге. Тесто плотное, без видимых примесей. Фрагменты орнаментированы горизонтальными, волнистыми линиями, нанесенными щепой. Толщина 5–7 мм. Также в коллекции имеется обломок керамического пряслища, один металлургический шлак, обломок песта и обломок камня. Каменные находки изготовлены из кремнистого алевролита. Материал поселения относится к эпохе бронзы.

Стоянка Туйемойнак 1 расположена в 36 км к юго-западу от с. Шеген. При сборе с поверхности была получена каменная коллекция, насчитывающая 6 экз. Материал представлен кварцитопесчанником серых и розовых расцветок. В коллекцию входят: пластина без ретуши (2 экз.) шириной 14–16 мм; отщепы без ретуши (3 экз.) размером 10–20 мм (1экз.) и 20–30 мм (2экз.); орудия на пластине шириной 17 мм, представлено концевым скребком лезвие сформировано притупляющей ретушью, имеется дополнительная ретушь по одному краю со стороны спинки. В коллекции четыре неорнаментированных фрагмента стенок сосудов. Тесто плотное, с примесью шерсти – 2 экз., органики – 1 экз., с примесью органики и ракушки – 1 экз. Толщина фрагментов 6–7 мм. Материал стоянки датируется неолитом-энеолитом.

Стоянка Туйемойнак 2, расположена в 40 км к юго-западу от с. Шеген. Небольшая коллекция каменных изделий (3 экз.), представлена на обломком камня размером 15 мм и отщепами без ретуши (2 экз.), размером 10 мм и 60 мм. На одном отщепе имеются следы сработанности. Коллекция керамики насчитывает 44 фрагмента. Верхних частей сосудов – 5 фр., они не орнаментированы. У всех фрагментов плоский срез венчиков. Тесто плотное с примесью органики. Толщина 8–13 мм. Орнаментированных стенок сосудов – 2 экз. Имеется фрагмент, украшенный тремя горизонтальными линиями, нанесенными прочерчиванием. Другой фрагмент орнаментирован горизонтальной прочерченной линией. Тесто плотное с примесью органики. Толщина 7 мм. Неорнаментированных стенок сосудов – 37 экз. Тесто плотное с примесью песка органики. Толщина 4–13 мм. Материал памятника датируется эпохой бронзы.

Стоянка Туйемойнак 3 расположена в 40 км к юго-западу от с. Шеген. Полученная каменная коллекция составляет 23 экз. Среди них: пластины

без ретуши – 4 экз., отщепы без ретуши – 8 экз., орудия на пластине – 2 экз., орудия на отщепах – 9 экз. По материалу находки в основном представлены кварцитопесчанником – 21 экз. (серые, бурые и розовые расцветки). Пластины без ретуши шириной 10–18 мм. Все пластины представлены сечениями. На двух пластинах без ретуши имеются следы сработанности. Орудия на пластинах: пластина шириной 9 мм с заостряющей ретушью по одному краю со спинки (Рис. 2, 9-13); на другой пластине шириной 11 мм имеется выемка на боковом крае, оформленная ретушью со спинки. Отщепы без ретуши по размерам распределились следующим образом: 10–20 мм – 3 экз., 20–30 мм – 2 экз., 30–40 мм – 2 экз., 50–60 мм – 1 экз. Орудия на отщепах по размеру распределились следующим образом: 10–20 мм – 3 экз., 20–30 мм – 2 экз., 30–40 мм – 2 экз., 40–50 мм – 1 экз., 50–60 мм – 1 экз., скребок 1 экз., обломок скребка 1 экз. Один концевой скребок на пластинча-

Рис. 2. Археологический инвентарь: 1–4 – Орудия на пластинах со стоянки Туйемойнак 4; 5–8 – Пластины со следами сработанности со стоянки Туйемойнак 5; 9–13 – орудия на пластине со стоянки Туйемойнак 3; 14–16 – Наконечники со стоянки Туйемойнак 3; 17–20 – Керамика со стоянки Туйемойнак 3

том отщепе, с дополнительной обработкой с боковых краёв. Второй скребок представлен обломком. Отщепы с ретушью – 2 экз. Среди каменных изделий найдены двусторонне обработанные наконечники 3 экз. Один целый наконечник с приостренным основанием. Длина наконечника – 51 мм, ширина 14 мм, толщина 6 мм, один обломок острия и обломок срединной части наконечника (Рис. 2, 14–16). Керамическая коллекция насчитывает 14 экз. (Рис. 2, 17–20). Четыре орнаментированных фрагмента от одного сосуда (два от верхней части и два фрагмента стенок) украшены наклонными оттисками зубчатого штампа. Шейка отогнута наружу, верхняя часть ее слегка загнута вовнутрь сосуда, срез венчика плоский. Тесто плотное с примесью шерсти, толщина 4–5 мм. Два фрагмента шейки имеют плоский срез венчика и невыраженную шейку. Внешняя поверхность у одного фрагмента не орнаментирована, внутренняя поверхность другого фрагмента украшена двумя глубокими каннелюрами. Срез венчика плоский у обоих фрагментов. Тесто плотное с примесью органики. Толщина составляет 12–15 мм. Стенок сосудов в коллекции 12 экз., из них орнаментировано 8 фр. Среди элементов орнамента выделены: «ёлочка», заштрихованная лента, однорядный зигзаг, «качалка», наклонные оттиски. Техника нанесения – зубчатый штамп, резная, прочерчивание, насечки. Тесто плотное с примесью шерсти у трех фрагментов, с примесью органики у остальных. Толщина 6–9 мм. Четыре фрагмента стенок не орнаментировано. Тесто плотное, с примесью шерсти у трех фрагментов, у одного – без видимых примесей. Толщина 7–13 мм. Датировка памятника неолит–энеолит.

Стоянка Туйемойнак 4 расположена в 41 км к юго-западу от с. Шеген. Каменная коллекция памятника составляет 21 экз. Среди них: пластины без ретуши – 6 экз.; отщепы без ретуши – 7 экз.; орудия на пластинах – 2 экз.; орудия на отщепах – 5 экз. По материалу находки в основном представлены кварцитопесчанником 14 экз. Материал остальных находок – кварцит, углистый микрокварцит. Все пластины представлены сечениями. Орудия на пластинах шириной 11–18 мм (Рис. 2, 1–4). Пластины с ретушью по краю – 2 экз. Одна пластина, с ретушью по одному краю со спинки по всей длине пластины, по другому краю имеются следы сработанности. На другой пластине имеются небольшие участки с притупляющей ретушью. Пластины без ретуши шириной 10–12 мм. Орудия на отщепах по размеру распределились следующим образом: 10–20 мм – 4 экз.; 20–30 мм – 1 экз. Все скребки концевые, с одним (2) и двумя (1) лезвиями, оформленными притупляющей ретушью. Так же имеется один обломок скребка. Кроме этого в

коллекции имеется обломок камня с небольшим участком притупляющей ретуши. Отщепы без ретуши по размерам 10–20 мм – 7 экз. Коллекция керамических изделий насчитывает 5 экз. (одна шейка сосуда и четыре стенки). Верхняя часть шейки слегка загнута во внутрь и украшена двумя горизонтальными рядами, нанесенными насечками. Срез венчика плоский. Стенки сосудов не имеют орнамента. У всех фрагментов имеется примесь шерсти и волоса. Толщина 5–8 мм. Материалы стоянки датируются неолитом.

Стоянка Туйемойнак 5 расположена в 37 км к юго-западу от с. Шеген. Получена каменная коллекция – 16 экз. Материал представлен кварцитопесчанником (серых расцветок) – 14 экз. Среди находок: пластины без ретуши – 4 экз (Рис. 2, 5–8); отщепы без ретуши – 7 экз.; орудия на отщепах – 4 экз.; обломок камня – 1 экз. Пластины без ретуши шириной 7–10 мм. Все пластины представлены сечениями. Отщепы без ретуши по размерам распределились следующим образом: 10–20 мм – 1 экз.; 20–30 мм – 6 экз. Желвачная корка имеется на 2 экз. Орудия на отщепах по размеру распределились следующим образом: 10–20 мм – 2 экз.; 20–30 мм – 2 экз. Среди них отщеп с выемкой, оформленной притупляющей ретушью с брюшка и обломок двусторонне обработанного ножа. В коллекции также имеются два отщепа с ретушью и один обломок камня с небольшим участком ретуши. Коллекция керамики насчитывает 74 фрагмента. Верхних частей сосудов в коллекции четыре фрагмента. Срезы венчиков у трех фрагментов плоские, а у одного приостренный. У всех имеются наплывы с внешней стороны. Один из них орнаментирован рядом насечек, остальные неорнаментированные. Тесто плотное, с примесью шамота у трех фрагментов, а у одного в тесте зафиксирована толченая кость. Толщина 11, 12 мм. Фрагментов стенок сосудов – 69 экз. Все они неорнаментированные. Тесто плотное с примесью органики и жженой кости. Толщина 7–11 мм. Кроме этого, в коллекции имеется обломок керамического пряслица. Материалы памятника датируются неолитом и эпохой бронзы.

Материалы, полученные в ходе разведки летом 2022 г. относятся к разным археологическим эпохам. Артефакты памятников Елибай 1 и Туйемойнак 2 и частично Туйемойнак 5 относятся к эпохе бронзы. Более определенных выводов по культурной принадлежности обозначенных выше памятников, ввиду недостаточного количества подъёмного материала и его фрагментированности, сделать нельзя. Коллекции памятников Туйемойнак 1, 3, 5 содержат нео-энеолитические материалы. Коллекция артефактов Туйемойнак 4 отложилась только в неолитическое время. В контексте данной

работы наиболее интресны стоянки, где были отмечены неолитические материалы (Туйемойнак 1,3–5).

В ходе разведочных работ на обозначенных памятниках удалось получить фрагментированную керамику, которая имеет следующие характеристики: шейки сосудов отогнуты наружу сосуда, а верхний край слегка загнут вовнутрь сосуда; в тесте выявлена примесь шерсти и волоса животных; в технике нанесения орнамента преобладает зубчатый штамп, также отмечены насечки; среди элементов орнамента зафиксированы горизонтальные линии, зигзаг, «ёлочки», «качалка». Перечисленные характеристики керамики со стоянок Туйемойнак 1,3–5 соотносятся с керамикой маханджарской культуры [Шевнина 2014: 97, 101, 122].

В результате анализа полученных материалов со стоянок Туйемойнак видно, что каменный инвентарь на данных стоянках имеет разновременный облик. Полученный каменный инвентарь со всех памятников составляет – 69 экземпляров. Основными материалами для каменного инвентаря служили в основном кварцитопесчанники серых и розовых оттенков 73,91%. Таким образом, по составу материала стоянок, можно провести параллель с материалом каменных орудий со стоянок Тургая времен неолита и энеолита, в которых было отмечено преобладание кварцитопесчанников, в отличие от мезолитической эпохи, в которой в качестве сырья для орудий преобладали халцедониты, кремнистые алевролиты и яшмокварциты [Логвин 1991: 16]. На стоянках Туйемойнак 3–5, выявлен выраженный пластинчатый комплекс, основанный на призматической технике расщепления. На данных стоянках обнаружено значительное количество пластин без ретуши и орудий на пластинах. Отношение пластинчатого комплекса к остальному каменному материалу варьируется в пределах 25–40%. Как было отмечено ранее, каменный инвентарь на памятниках разновременный, но комплекс пластин представляет собой пласт, скорее всего отложившийся в неолитическое время, ни материал, ни облик пластин не совпадает с характером мезолитического материала.

Доля пластин к общему каменному инвентарю на стоянке Туйемойнак 3 составляет 26,09%. В составе орудий – 22,22%. Имеется типологическая схожесть с неолитом Тургая, в том числе с маханджарской культурой в призматической технике расщепления. В коллекции имеется скол со шлифованного орудия, что даёт возможность соотнести каменный материал с неолитическим, шлифование встречается и в маханджарских каменных коллекциях [Логвин, Шевнина 2021: 19].

Материал стоянки Туйемойнак 4 также даёт основания для проведения параллелей с неолитическими памятниками Тургая. Ширина пластин на памятнике также даёт основание говорить о неолитическом характере пластинчатого материала, так, микролитическому комплексу мезолитической эпохи свойственны ширина пластин в пределах 4–7 мм. В неолите же наблюдается укрупнение каменных изделий, так, ширина пластин увеличилась в пределах 13–16 мм [Логвин 1991: 18]. Ширина пластинчатого комплекса Туйемойнак 4 варьируется 10–16 мм, что даёт возможность соотносить данный памятник с неолитической эпохой. Небольшое количество орудий на отщепах представленных в основном скребками и отщепами с небольшими участками ретуши, не противоречит неолитической датировки данных памятников, данные орудия зафиксированы в материалах «чистого» памятника Солёное Озеро 2 [Логвин 1991: 24].

Таким образом, полученные неолитические материалы стоянок Туйемойнак 1,3–5 относятся к маханджарской культуре Тургая и не противоречат возможности миграции неолитического населения по р. Торгай, с территории Северного Приаралья в северо-восточном направлении, в район Тургайского прогиба.

*Научный руководитель:
к.и.н., PhD Шевнина И. В.*

Литература

- Логвин А.В., Шевнина И.В. Освоение неолитическим населением Тургайского прогиба // *Stratum plus*. № 2. 2020. С. 57–67.
- Логвин В.Н. Каменный век Казахского Притоболья (мезолит–энеолит). Алма-Ата: КГПУ. 1991. 63 с.
- Логвин А.В., Шевнина И.В. Неолит Тургая: климат, окружающая среда, палеоэкономика и человек (по материалам маханджарской культуры) // *Stratumplus*. № 2. 2021. С. 15–29.
- Шевнина И.В. Гончарство неолитических племен Торгая // *Материалы и исследования по археологии Казахстана*. Астана: Полиграфкомбинат. 2014. Том IV. 236 с.
- Жалелов А.А. Разведочные работы Тургайской археологической экспедиции по рекам Кара–Тургай и Кара–Кенгир летом 2021 года// *Ахинжановские чтения–2022: материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых* (г. Алматы, 20–22 апреля 2022 г.). Гл. ред. Т.Б. Мамиров, отв. ред. Р.С. Мусаева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2022. 256 с.

ТУПИКОВ Д.Ю.,
КАРИМОВА Д.М.,
НУРГАЛИЕВА М.Ш.,
ДОСТИЯРОВА А.А.

Тупиков Даниил Юрьевич,
Каримова Дана Максутқызы,
Нургалмева Мадина Шоканқызы,
Достьярова Айым Амангельдиевна,
Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова,
г. Костанай, Казахстан;
danil.tupikov.99@mail.ru,
danakarimova795@gmail.com,
madokanur32@gmail.com,
aimadoos06@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЯ УКРЕПЛЕННОГО ПОСЕЛЕНИЯ КАМЫСТЫ (по МАТЕРИАЛАМ 2022 г.)

Аннотация. Статья посвящена исследованиям поселения Камысты (Денисовский район, Костанайская область). Вводятся в научный оборот материалы, полученные в ходе полевых исследований, проводившихся Тургайской археологической экспедицией Костанайского регионального университета имени А. Байтурсынова. В ходе проведения раскопок в полевом сезоне 2022 г. было зафиксировано жилище, в котором обнаружен колодец. Среди находок были найдены керамика, каменные, металлические и костяные изделия, а также металлургические шлаки. Поселение функционировало в эпоху бронзы в синташтинско-петровское время.

Ключевые слова: эпоха бронзы, Синташтинская культура, Петровская культура, Северный Казахстан, Тургай

ҚАМЫСТЫ БЕКІНІСТІ ҚАЛАШЫҒЫН ЗЕРТТЕУ (2022 ж. МАТЕРИАЛДАРЫ БОЙЫНША)

Аннотация. Мақала Қамысты (Денисов ауданы, Қостанай облысы) қонысын зерттеуге арналған. А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университетінің Торғай археологиялық экспедициясы жүргізген далалық зерттеулер барысында алынған материалдар ғылыми айналымына енгізіледі. 2022 ж. далалық маусымдық зерттеу жұмыстарының барысында құдық табылған тұрғын үй анықталды. Табылған заттар қатарында: керамика, тас, металл және сүйек бұйымдары, сондай-ақ металлургиялық қождар. Қоныс қола дәуіріндегі Синташта-Петровска заманында болды.

Түйін сөздер: қола дәуірі, Синташты мәдениеті, Петров мәдениеті, Солтүстік Қазақстан, Торғай

Поселение Камысты, расположено в Денисовском районе, в 6 км к северо-востоку от п. Комаровка, у восточной окраины развалин п. Первомайский на левом бер. р. Камысты-Аят. Памятник был обнаружен челябинскими археологами при изучении и дешифровки аэрофотоснимков в конце 80-х годов XX века [Зданович, Батанина 2007: 102]. Летом 1991 г., археологи Кустанайского педагогического института, выехав на место, зафиксировали жилищные котлованы и составили ситуационный план [Логвин: 1997]. В 1995 году памятник

был обследован и включен в «Страну городов» Г.Б. Здановичем и И.М. Батаниной [Зданович, Батанина 2007: 102]. Необходимо отметить, что поселение находится в аварийном состоянии, так как долгие годы на нем интенсивно велась распашка, часть поселения находится под навозными кучами прочим мусором.

Летом 2022 г. сотрудниками Тургайской археологической экспедиции под руководством А.В. Логвина был заложен раскоп площадью 224 км² в юго-западной, наименее разрушенной части памятника. Стратиграфия:

© Тупиков Д.Ю., Каримова Д.М., Нурғалиева М.Ш., Достиярова А.А.

Выражаем искреннюю благодарность Ирине Викторовне Шевниной и Андрею Викторовичу Логвину за поддержку в написании работы и помощь в поиске информации, а также за возможность работы с неопубликованными материалами

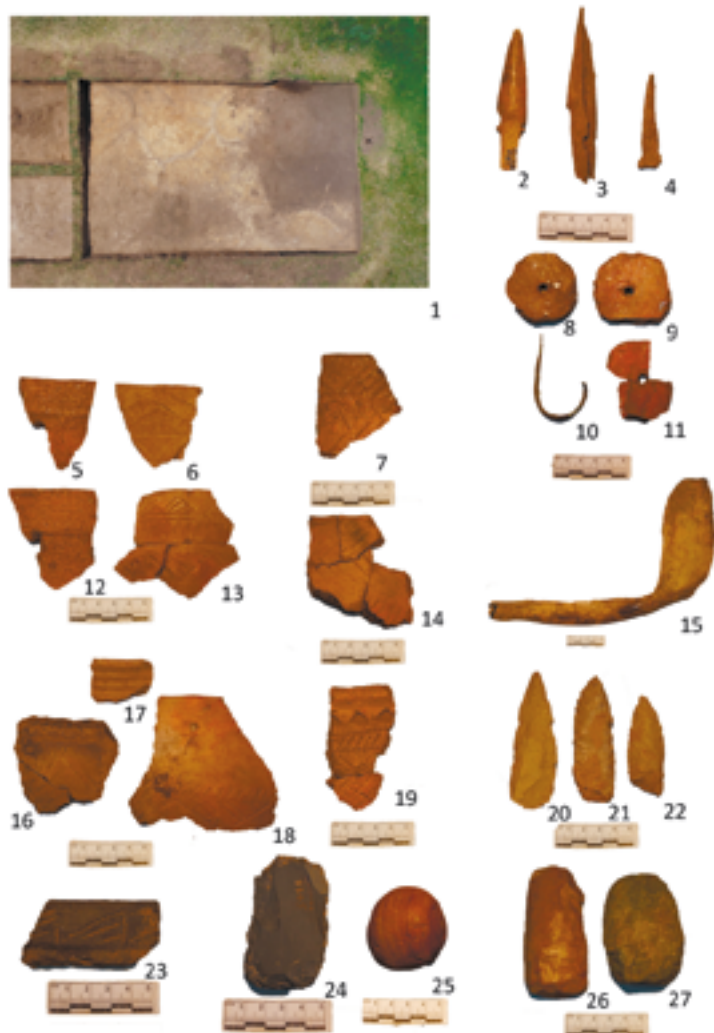

Рис.1. Фото раскопа и материалы поселения Камысты (2022 г.): 1 – фото раскопа; 2–4, 15 – костяные изделия; 20–22, 24–27 – каменные орудия; 10 – бронзовое изделие; 5–9, 11–14, 16–19 – керамика; 4 – проколка; 2, 3 – наконечники стрел; 8–11 – пряслице; 15 – тупик; 5, 6, 12, 13, 23 – петровская керамика; 7, 14, 16–19 – синташтинская керамика; 20–22 – заготовки наконечников стрел; 24 – топор; 25 – ретушер; 26, 27 – песты; 2–6, 12, 13, 16–18–24, 26, 27 – раскоп, 7–11, 14, 15, 19, 25 – жилище.

сверху слой дерна мощностью до 0,1 м; ниже слой перепаханной супеси мощностью до 0,2 м; его подстилает желтый суглинок (материк); в некоторых частях между этими зафиксирован слой темно-серой супеси мощностью до 0,2 м.

В северной части раскопа было обнаружено жилище (Рис.1, 1), часть которого была исследована в полевом сезоне 2022 г. Глубина жилища до 40 см, заполнение – супесь серовато-коричневого цвета, с линзами супеси черного цвета. В пределах жилища был найден колодец, а также жженое дерево, скопления углей и пятна прокала. Такие колодцы обычно очень глубокие [Алаева: 2013. с 36], а его обнаружение пришлось на конец полевого сезона, было решено, что целесообразнее его законсервировать. На территории раскопа было зафиксировано 29 столбовых ям. Диаметр столбовых ямок от 15 до 30 см, глубина от 10 до 25 см. В заполнении ямы № 19 было большое количество угольков, что указывает на то, что столб, который был вкопан в этом месте, сгорел. Часть столбовых ямок концентрируется по периметру, исследованной части жилища. Кроме того, по всей площади раскопа фиксировались кости животных и их скопления. Также отмечены скопления отщепов, костяных орудий, углей, жженого дерева и один развал сосуда.

Среди находок в жилище зафиксированы: керамика, бронзовые, каменные и костяные изделия.

Керамические изделия. Обнаружено 446 фрагментов керамики. Из них 129 фрагментов орнаментированной керамики: верхней частей сосуда – 32 фр.; стенок – 93 фр.; придонных частей – 4 фр. А также 317 фрагментов не орнаментированной керамики: верхней частей сосуда – 15 фр.; стенок – 297 фр.; придонных частей – 5 фр. Кроме того в коллекции имеется два целых пряслица и один обломок. Пряслица диаметром 53 мм и 59 мм.

Металлические изделия. Шлаки и выплески металла – 13 экз. Бронзовая четырехгранная проколка – 1экз.

Каменные изделия. Коллекция каменных изделий из жилища составляет 240 экз. Небольшой топорик был подвержен воз-

действию огня, в результате чего сильно поврежден. Терочники и их обломки (11) на рабочих поверхностях имеют следы износа. Ретушеры (2) представлены одним целым орудием подтреугольной формы и одним

обломкам, имеют характерные «звездчатые» забитости на торце, возможно использовались в качестве молоточков (Рис.1., 25). Из пестов (6) только одно орудие целое, подпрямоугольной формы, с двумя рабочими поверхностями, остальные представлены обломками. Кроме этого в коллекции имеются отщепы без ретуши и обломки камня, преимущественно кварцитопесчаника.

Костяные изделия. В коллекции две костяных проколки и одно изделие из ребра животного.

Кроме того, в заполнении жилища фиксировались кости животных в большом количестве и камни разных пород, часто обожженные до изменения структуры породы.

В раскопе обнаружено 1567 фрагментов керамики. Среди них отмечен развал сосуда (придонная часть большого сосуда). Орнаментированная керамика: верхних частей сосудов – 86 фр.; стенок сосудов – 294 фр.; придонных частей – 9 фр. Неорнаментированная керамика: верхних частей сосудов – 68 фр.; стенок сосудов – 1079 фр.; придонных частей – 15 фр. Так же в коллекции имеются керамические пряслица, их обломки (6 экз.) и одно лощило. Диаметр изделий от 26 до 35 мм.

Костяные изделия (рис.1. 2, 3, 4, 15), (38 экз.). Среди них отмечены орудия: один не поврежденный целый тупик (рис.1,15) (использовавшийся для кожевенного производства) и один обломок тупика; два наконечника стрел (рис.1, 2, 3); 12 прокол и один штамп (для нанесения орнамента сосудов).

Металлические изделия. В коллекции: бронзовая скрепка – 1 экз., бронзовая игла – 1 экз., бронзовые изделия неизвестного характера – 2 экз., бронзовая проковка – 1 экз.; шлаки и выплески металла – 72 экз.

В раскопе было найдено 295 каменных изделий. Топор подпрямоугольной формы с симметричным лезвием (Рис.1. 24). Ножи (8) изготовлены на отщепах краевой ретушью, одно орудие целое с двумя лезвиями, остальные обломки. В коллекции имеются три заготовки наконечников листовидной формы. Ретушер подтреугольной формы мог использоваться в качестве молоточка. Тёрочки и их обломки (4) использовались для растирания мелких фракций. Скребок изготовлен на небольшой пластине притупляющей ретушью со спинки. Кроме этого в коллекции имеются отщепы с ретушью, сколы со шлифованных орудий, самые многочисленные категории – отщепы без ретуши и обломки камня, преимущественно кварцитопесчаника.

Материалы поселения (керамика и другие артефакты) имеют прямые аналогии с синташтинскими и петровскими поселениями как Южного Урала (Устье,

Ольгино, Аландское и др.) [Батанина, Епимахов 2004; Виноградов 2013; Зданович, Малютина 2004] так и Северного Казахстана (Халвай 4, Семиозерное II) [Евдокимов 2016; Шевнина, Логвин 2021]. При этом нужно отметить, что каменные, костяные и металлические изделия, найденные на поселении Камысты имеют аналогии как в петровских, так и в синташтинских памятниках Северного Казахстана и Южного Урала. Керамика же имеет отличия. Поэтому вся определяемая керамика была разделена на две группы – синташтинскую и петровскую. Для анализа отбирались крупные фрагменты шеек и стенок сосудов. При выделении данных групп авторы руководствовались, выявленными ранее характерными признаками синташтинской и петровской керамики [Григорьев 2000: 267; Виноградов 1983: 8–13; Виноградов 2011: 103.; Алаева 2020: 315–320].

Синташтинская группа (34 фр.) (рис.1, 7, 14, 16, 17–19, 23) представлена классическим типом, характеризуется наличием внутреннего ребра на шейке, плавной профилировкой. Среди элементов орнамента отмечены: налепные валики, «шишечки», геометрическая орнаментация (ромбы, горизонтальные линии, «елочка»). В технике нанесения орнамента зафиксированы вдавления различной формы (35 %), глубокие каннелюры (22%), зубчатый штамп (20%), резная техника (10 %), прочерчивание (12%), гладкий штамп (10%). В тесте зафиксирована примесь талька и шамота. Толщина фрагментов 6–12 мм.

Петровская группа (рис.1. 5–7, 12, 13) (40 фр.). У петровской группы отмечаются на шейках «воротнички» (15%) и внешнее ребро. В технике нанесения орнамента зафиксированы зубчатый штамп (30 %), гладкий штамп (22 %) и щепы (8 %) вдавления (5%), резная (15%), прочерчивание (15%), каннелюры (5%). Орнамент геометрический: треугольники, зигзаги, горизонтальные линии). Тесто плотное, имеет примесь талька и органики. Толщина фрагментов 6–13 мм.

В заключении отметим, что анализ данных, полученных с поселения Камысты демонстрирует наличие и синташтинской и петровской керамики на всех глубинах раскопа и жилища; фрагментов от одного сосуда на разных глубинах (20–50). Четкого стратиграфического разграничения петровского и синташтинского культурного слоя на данный момент не зафиксировано, что вероятнее всего, указывает либо на сосуществование этих культур на поселении Камысты, либо на то, что петровская культура развивалась и существовала уже в постсинташтинское время, но скорость культурогенетических процессов была слишком высока и не отражалась в стратиграфии. [Краузе: 2019, с. 61,62; Шевни-

на, Логвин: 2021, с. 235]. Изучение поселения Камысты только началось, поэтому мы оперируем лишь малой частью информации, но для получения ответов на вопросы необходимо дальнейшее изучение памятника.

Научный руководитель:
к.и.н., PhD Шевнина И.В.

Литература

Алаева И.П. Керамическая коллекция могильника Кулевчи VI // Кулевчи VI – могильник позднего бронзового века в Южном Зауралье. Коллективная монография / под общ. ред. Н.Б. Виноградова. Челябинск: Изд-во Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета. 2020. С.320.

Батанина И.М., Епимахов А.В. Каменный Амбар // Челябинская область: энцикл. в 7 т.Т.3 / гл.ред. К.Н. Бочкарев. Челябинск: Каменный пояс. 2004 – С. 615.

Виноградов Н.Б. Степи Южного Урала и Казахстана в первые века II тыс. до н.э (памятники синташтинского и петровского типа). // Челябинск: Арбис. 2011. С. 175

Виноградов Н.Б. Южное Зауралье и Северный Казахстан в раннеалакульский период (по памятникам петровского типа): автореф. дис. канд. ист. наук. Москва: ИА АН СССР. 1983. С. 13–18

Виноградов Н.Б. Планиграфия и архитектура укрепленного поселения бронзового века Устье I // Древнее Устье. Укрепленное поселение бронзового века в Южном Зауралье: коллективная монография / [Алаева И.П. и др.] отв.ред. Н.Б. Виноградов. Челябинск: Абрис. 2013. С.482

Евдокимов В.В, Логвин А.В., Ткачев А.А Поселение Семиозерное II // Вестник археологии, антропологии и этнографии. 2016. №2 (33) С. 30–40

Зданович Г.Б., Батанина И.М. Аркаим - страна городов Челябинск: Крокус. 2007. С. 102.

Зданович Г.Б., Малютина Т.С. Укрепленное поселе-

ние Аландское. Строительные горизонты и керамические комплексы (к проблеме взаимосвязи синташтинско-аркаимской и петровской культур) // Этнические взаимодействия на Южном Урале: материалы II региональной науч. практ. конф. (г. Челябинск, 25-27 октября 2004 г.) / Отв. редактор А.А. Таиров. Челябинск: Рифей, 2004. С. 56–61

Краузе Р., Епимахов А.В., Куприянова Е.В., Новиков И.К., Столярчик Э. Петровские памятники бронзового века: проблемы таксономии и хронологии // Археология, этнография и антропология Евразии. 2019. № 1 (47). С. 54–63.

Логвин В.Н. Памятники, выявленные или осмотренные вне плана работ Тургайской археологической экспедиции. Отчет о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 1997 года. Костанай, 1998. Архив ИА МОН РК. Оп. 2. Д. 2493. 52 с.

Мосин В.С., Григорьев С.А. Древняя история Южного Зауралья / Этногенез уральских народов / Челябинск: Изд-во ЮУрГУ, 2000. Том 1: Каменный век. Эпоха бронзы. 525с.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Отчет о полевых исследованиях Тургайской археологической экспедиции летом 2022 года. Укрепленное поселение Камысты // Костанай, 2022. 42 с.

Шевнина И.В., Логвин А.В. Халвай 4 – поселение эпохи бронзы // Маргулановские чтения – 2021: материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им. А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября 2021 г.). В 3-х томах. / Отв. редактор Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. Т. 1. С.145-153

ТҮГЕЛБАЙ Н. Ә.

Түгелбай Нұрбек Әбдіғалиұлы

Әбіш Кекілбайұлы ат. Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейі,

Ақтау қ., Қазақстан;

nurbek.10.28@mail.ru

БАЙТЕ ЕСКЕРТКІШТЕР КЕШЕНІНІҢ ТАС МҮСІНДЕРІ ТУРАЛЫ

Аннотация. Маңғыстаудың ерекше климаттық жүйесі өңірдегі тарихи-мәдени ескерткіштердің, соның ішінде тас мүсіндердің өте жақсы сақталып, бүгінге дейін жетуіне ықпал еткен. Тас мүсіндерді қазақстандық археолог А.Е. Рогожинскийдің әдіснамасына сүйене отырып, жіктеуге болады. Символдық жәдігерлер олардың жасалған уақытын анықтап, аумақты мекендеген ежелгі тайпалардың әлеуметтік-саяси жағдайы, діни көзқарастары туралы көптеген тезистер мен гипотезаларды жасауға мүмкіндік береді. Кеңестік кезеңде және соңғы жылдары өңірде жүргізілген археологиялық қазбалар барысында негізгі құнды ақпараттарды осы тас мүсіндер берді. Әсіресе, З.С. Самашев, В.С. Ольховский, сондай-ақ Л.Л. Галкиннің еңбектерінде Маңғыстаудың Бәйте ескерткіштер кешенінен табылған тас мүсіндер төңірегінде жан-жақты әрі қызықты гипотезалар ұсынылды.

Түйін сөздер: Маңғыстау, археология, тас мүсін, құлпытас, жауынгер, Бәйти.

К ВОПРОСУ О КАМЕННЫХ ИЗВАЯНИЯХ КОМПЛЕКСА ПАМЯТНИКОВ БАЙТЕ

Аннотация. Уникальная климатическая система Мангистау способствовала сохранению исторических и культурных памятников региона, в том числе каменных изваяний. Данные памятники можно классифицировать опираясь на методологию казахстанского археолога А.Е. Рогожинского. Символические реликвии определяют время их создания и позволяют составить множество тезисов и гипотез о социально-политическом положении, религиозных взглядах древних племен. В ходе археологических раскопок, проведенных в советский период и в последние годы в Мангистау, ценную информацию предоставляют и каменные изваяния из комплекса памятников Байте. В статье рассмотрены исследования З.С. Самашева, В.С. Ольховского, а также Л.Л. Галкина.

Ключевые слова: Мангистау, археология, каменная скульптура, надгробие, воин, Байты.

Маңғыстауда орналасқан тарихи-сәулет ескерткіштерінің, тарихи-мәдени нысандардың молдығына қарамастан, өлкенің археологиялық зерттелу тарихы кемшін. Дегенмен, соңғы бес-он жылдықта археологтар мен тарихшылар Маңғыстау облысы аумағындағы археологиялық ескерткіштерге заманауи археологиялық зерттеу әдістерін қолдана отырып, бұрын тек, өзара ғалымдар арасында айтылып келген батыл тұжырымдар мен болжамдарды жариялай бастады.

Маңғыстау өңірінің климаттық жүйесі басқа өңірлерден өзгеше болуы себепті, тарихы бірнеше ғасырларға созылатын, археологиялық қазба нысандарындағы аймақты мекен еткен бірнеше этносқа ортақ ескерткіштер өзгеріссіз жетті деуге болады. Әсіресе, тарихы ерте темір дәуірінен бастау алатын – тас мүсіндер.

Ғалымдар арасында балбал тастардың жасалу

процесі мен технологиялық сипаттамаларынан гөрі, тұрғызылу мақсаты мен мағынасын зерттеуге көбірек мән берілген. Негізгі тұжырым – мифтік көзқарас. Мәселен, И.Н. Тасмағамбетов: «Олардың әрбір өткізген ғұрыптық іс-әрекеттері марқұмның әруағына, тылсым табиғатқа, циклді мезгілдерге (жыл мезгілдеріне), мифологиялық және нағыз шын ата-бабаларға табынушылықпен тікелей байланысты болған» десе. [Тасмағамбетов 2002: 13].

В.С. Ольховский мен З.С. Самашев өз зерттеулерінде: «Монументті жасау, тұрғызу мифологиялық көзқараспен түсіндіріледі. Яғни пәни дүниедегі құдайлардың ата-бабалар және батырлар өлемімен байланысын көрсетеді» [Самашев 1996: 218].

Қазақстан аумағындағы тарихи-мәдени, сәулеттік ескерткіштердің көпшілігі Маңғыстауда орналасқаны белгілі. Маңғыстаудан табылған археологиялық ескерткіштердің құндылығы, тек, Қазақстан емес, Еура-

1–сур. Ә. Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорынан (МОТӨМ КП 3885/1)

2–сур. Ә. Кекілбайұлы атындағы Маңғыстау облыстық тарихи-өлкетану музейінің қорынан (МОТӨМ КП 4365/1)

зия құрлығы тарихының да мәліметі деп қарастыратын болсақ, ғылыми әлеуетінің қаншалықты екенін түсінуге болады.

Ғылыми тұрғыдан алғанда бұл ескерткіштерді үшке бөліп қарастырамыз:

- 1) Құрылыс және сәулетке жататын материалдар;
- 2) Археологиялық;
- 3) Діни-ғұрыптық, жерлеу орындары.

Маңғыстау жеріндегі тас мүсіндер өте жақсы сақталғандықтан, түпнұсқалығы жағынан жалпы Еуразия құрлығы бойынша теңдесі жоқ.

Ал археологиялық ескерткіштер типінде ерекше назар аударатын топ – символдық белгілері мен таңбалары бар нысандар, жасалу уақытына қарай түрлі ғасырларды қамтитын тас мүсіндер. Оларды өзара жылжымайтын және портативті (құмыра, ыдыс-аяқ, ақша) ескерткіштер ретінде екіге бөліп қарастыруға болады. Ең ескілерінің «жасы» – қола дәуірінен басталса, соңғылары алғашқы орта ғасыр дәуірінен саналады.

Арал-Каспий аралығында табылған тас мүсіндердің ерекшелігі – діни табыну орындары мен ғибадатханаларда орналасуы. Себебі, бұл аймақта б.д.д. IV-II ғғ. діни табыну орталығы – ғибадатханалар көптеп салынған [Көшбайұлы 2005: 8]. Осы ғибадатханалардың «жұртынан» табылған тас мүсіндер Орта Азия мен Қазақстанның басқа аймағында кездеспейді. Дегенмен, бұл тас мүсіндердің Солтүстік Қара теңіз және алдыңғы Кавказ скифтерінің неғұрлым ертедегі тас мүсіндерімен ұқсастығы бар [Көшбайұлы 2005: 8]. Демек, «өңірді мекендеген халықтың тас, мүсін қашау өнері батыстан оңтүстікке қарай жылжуы мүмкін» деген болжам айтуға болатын секілді.

Маңғыстау өңірінде 1998 ж. ерте темір дәуірі бойынша В.С. Ольховский археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Қазба жұмыстары Бәйті құдығының маңында жүрді [Галкин 1990: 93]. «Бәйті-1» деп аталған кешенді зерттеу барысында, археологтар 70-ке жуық ер жауынгердің мүсінін тапты. Көпшілігі сынық, бүлінген. «Кейбір сынықтардың үлкен, ірі болғаны сонша, оларды орнынан қозғалту бір адамға мүмкін емес еді. Күн сәулесіне шомылған бұл галерея қараған адамға ерекше, көрнекті көрінеді. Олардың жүзі ана жаққа, яғни күннің батысына қарай, өлілердің мекеніне қарай бұрылған» [Көшбайұлы 2005: 93].

«Бәйті-1» кешені жанында орналасқан «Бәйті-2» орнынан ешқандай мүсін шықпаса да, тас мүсіндерді дайындайтын ақ-қызғылт ұлтас өндіретін арнайы карьер анықталды. Бұл кешеннің оңтүстік-шығысында, шамамен 4 шақырым жердегі «Бәйті-3» кешенінен

«П» әрпі пішінді 50 сынған мүсін табылды. Ғалымдар «Бәйті-3» кешенінен табылған 2 тас құрбандық орнына қарап, бұл жер діни-ғибадат нысаны ретінде қолданылған деген пікір ұсынды [Галкин 1990].

КСРО Ғылым Академиясының Еділ-Жайық археологиялық экспедициясының бастығы Л.Л. Галкин былай деп жазады: «...Олар әр түрлі, бірі – төрт метрге дейін жетсе, біреулері – екі, кейбірі метрдей. Олар «П» тәрізді болып орналасып, күн батысқа қараған. Бізді ерекше таңқалдырғаны – олардың жетпіске жуық көптігі еді. Бұл шамамен Қара теңіз жағалауында жүз жылда табылған тас мүсіндермен пара-пар еді. Біздің территориямызда (бұрынғы Кеңес одағы) мұндай Бәйті сияқты орын табылған жоқ. Ол тек алдыңғы Азияда бар. Онда б.д.д. II ғ-дың соңы мен I ғ. басында Коммаген мемлекетінде I Антихион билеп тұрған кезде Нумруд-Дагте салынған» [Галкин 1990: 96].

Табылған тас мүсіндердің жынысы – ер кісі. Басым көпшілігінің оң қолы төмен түсіріліп, сол қолымен кіндік тұсын басқан. Белдеріне қылыш, қанжар, қорамсақ ілген. Бет-әлпеттерінің шығыңқы келуіне, сақалы болмауына қарамастан, монғолоидтық нәсіл екені анық байқалады. Бірақ, европеидтік нәсілдің белгілері де бар. Археологтар мүсіндерді б.д.д. IV-III ғғ. өмір сүрген массагеттерге тиесілі деп санайды [Геррадо].

Массагеттер туралы ең ерте мәліметтерді Геродот еңбектерінен кездестіреміз. «Массагеттер – күнге табынып, құрбандыққа жылқы шалған, қуатты әрі соғыс құмар халық» [Доватур, Калистов, Шишова 1992: 85]. Келесі бір деректерде бұл тайпа: «...Каспий мен Арал теңізі аралығын мекендеген тайпалардың жалпылама атауы. Массагеттер – скиф тайпасы» – деп таныстырылады [Доватур, Калистов, Шишова 1992: 85].

Көрсетілген ескерткіштерді зерттеудің маңыздылығы өте жоғары деп атап өттік. Неліктен? Ең алдымен, аталған аумақты қандай тайпалардың мекендегені, тайпалардың әлеуметтік жағдайы, рулық бөлінісі, рухани әрі діни танымы, қолөнері туралы деректерді жүйелей отырып, археологиялық сипаттамасын жасап шығаруға мүмкіндік өте жоғары. Сонымен қатар, бұл ескерткіштердің оңтүстік аймақтардан табылған тастардан айырмашылығын, аталған тас қашау өнері мен тасқа жазу өнерінің батыстан солтүстікке қарай, әлде, оңтүстіктен батысқа қарай таралғанын анықтауға әбден болады деген ойдамыз. Дәл осы ойымызды археолог-ғалым А.Е. Рогожинскийдің тұжырымынан көре аламыз: «Таңбалы тастарды, таңбаларды тың тұрғыдан зерттеген археологиялық зерттеулер топтық

сәйкестік символдардың (әулеттік, этникалық, таптық, саяси) өзара жаңа сипаттамаларын келтірумен ерекшеленеді» [Рогожинский 2019].

Ең бастысы, таңбалардың таралу аумағының кеңдігі мен жүйелі түрде зерттеулердің жүргізіле бастауы. Ол – біріншіден, елдің археологиялық картасындағы және Орталық Азиядағы ақпараттық кемшіліктің орнын тезірек толтыруға көмектесуде. Бұл ғалымдарға ежелгі көшпелілер мен Орта ғасырлық көшпенділердің таңбалары мен белгілерінің орналасу ареалы, олардың иелерінің көші-қон векторын нақтылап, қоныстану аумақтары туралы сенімдірек айтуға мүмкіндік береді.

Екіншіден, пәнаралық зерттеулер әдістемесіне сүйене отырып, таңба ескерткіштерінің қолдану классификациясы, олардың функционалдық міндеттері мен өзге нысандармен байланысын ашуға байланысты мәселелерді көтеру мүмкіндігін беріп отыр.

Ежелгі және орта ғасырлық, жаңа заманғы кезеңнің идентификаторы, белгісі, таңбасы таулы-далалық аймақтардағы жылжымайтын тас мүсіндерде жиі кездеседі. Әсіресе, бұл таңбалар ескерткіштер мен қабірүсті ескерткіштерінде, діни жоралғылар жасалатын орындарда таңбалы тас, тастардағы суреттер (петроглиф, пиктография) түрінде көп. Оларды зерттеу барысында ескерткіштердің ру-тайпалар арасында жерді пайдалану мәселелері, көшпелі елдердің көші-қоны сияқты мәселе де анықталып қалуы мүмкін. Яғни, сол жерді мекендеген халықтың жерді пайдалану дәлелі болмақ. [Рогожинский 2019].

Осы ретте, Қазақстан аумағындағы Үстірт пен Маңғыстау ареалында орналасқан тас мүсіндерді қарастыруға болады. Бұл тас мүсіндерде ер кісінің тұлғасы белгілі бір қағидамен бейнеленген. Адамның оң қолы төмен түсіріліп, ал сол қолы шынтағынан бүгіліп, ішін басып тұр. Бұл тастардың кейбіреулері шебер жасалған, кәдімгі мүсін сипаттамаларына сай келеді. Тас бейненің төменгі жағында: белдігінің сол жағына – қорамсақ, қыны бар семсер алдыңғы жағына ілінген. Ал қанжар оң жаққа бекітілген. Мүсіндерде бір, не көп өрім ширатылған қалыпта – мойынға тағатын алқа бейнеленген. Ол скиф, сақтарда жоғарғы әлеуметтік дәреже мен билік белгісі болған [Рогожинский 2019]. Осылайша, тастар белгілі бір дәрежеде таптық, әлеуметтік-саяси мәліметтер ұсынып отыр.

Тарих ғылымдарының кандидаты А.Е. Рогожинский өз еңбектерінде нышандық бейнелермен, яғни таңбалармен байланысты Қазақстан ескерткіштерінің әр түрлі кезеңдегі топтамаларына сипаттама бе-

реді. Мұнда ғалым жылжымайтын және тасымалды ескерткіштердің типологиясын ұсынады. Түркі кезеңіндегі тас ескерткіштер көшпенділердің бетке ұстар билеушілерінің таңбалары мен туыс-тайпалық таңбалары ретінде бағаланады. Ерекше сәйкестілік белгілерді (таңбаларды) жеке топқа ғана қатысты құрал ретінде қолдануы қола дәуірінің басынан басталады. Жылжымайтын тас мүсіндердегі белгілер кейінгі көнелік заманында кең тарайды, ерте орта ғасырларда өркендейді деп қорытады. Таңба пайдалану саяси және әлеуметтік бетке ұстарлардың бастамасы деп ұйғарым жасайды. Автордың ойынша, адамдар бұл іс-тәжірибені бірлестік мүдделерін қорғау үшін енгізген және оны қоғамдық қарым-қатынастардың барлық деңгейінде қолдап отырған [Рогожинский 2019: 99].

Ғалымның бұл тұжырымымен келісе отырып, тас мүсіндердің археологиялық құндылығы өте жоғары деген ойдамыз. Оларды жасаушылардың әлеуметтік-саяси жағдайын, діни-ғұрыптық көзқарасын қарастыру мүмкіндігі жоғары. Бұдан өзге сол кезеңдергі шеберлер мен қол өнершілердің мүсінді қашау барысында идеялық ой жүйріктігі, табиғи жыныстарды зерттеу, оларды қолданыста шебер пайдалану, басқаша айтқанда ғылыми химия, биологиялық үрдістерден жеткілікті хабардар болғанын айта кету керек. Себебі, қатардағы жай қолөнерші өлкенің климаты мен

ауа райын ескере отырып, мұндай өте ұзақ мерзімге сақталатын ескерткіштерді жасай алмасы анық.

Әдебиет

Галкин Л. Каменные батыры Устюрта. // Наука и жизнь, 1988. № 3. С. 93.

Геродот. История в девяти книгах / под общ. ред. С.Л. Утченко; пер. и примеч. Г.А. Стратановского; ред. пер. Н.А. Мещерский. АН СССР. Л.: Наука, Ленинградское отделение. 1972. 600с.

Доватур А.И., Каллистов Д.П., Шишова И.А. Народы нашей страны в «Истории» Геродота. М.: Наука. 1992. 452 с.

Көшбайұлы О. Жұмбақ жайлап аңыз өрген Маңғыстау. Алматы: «Үш Қиян». 2005. 192.

Құлпытас = Kulpytas = Кулпытас [Мәтін] / И. Тасмағамбетов. Астана : ОФ «Берел». 2002. 391 б.

Рогожинский А. Е. Знаки идентичности (тамга) и памятники тамгопользования в Казахстане: древность, средневековые и новое время. Археология Казахстана. 2019. № 3 (5). С. 99–121. <https://doi.org/10.52967/akz2019.3.5.99.121>

Самашев З.С., Ольховский В.С. Стелы Дыкылтаса (Западный Казахстан) // Вопросы археологии Западного Казахстана. Самара. 1996. Вып.1. С. 218–234.

УЖРАЕВА А.Б.

Ужраева Алина Бауржановна

Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
г. Актобе, Республика Казахстан;
history_02.105@mail.ru

УКРАШЕНИЯ РАННИХ КОЧЕВНИКОВ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

Аннотация. В работе рассматривается историографический обзор одних из самых распространенных предметов погребального инвентаря населения эпохи раннего железного века Западного Казахстана –украшения. Широкая распространенность бус, нашивок, бисера, ожерелий, позволяет их использовать в качестве отдельной группы культурно-хронологических маркеров в середине – второй пол. I тыс. до н.э. Бусы, нашивки, браслеты, гривны и серьги ранее в качестве отдельной категории инвентаря на территории Западного Казахстана не рассматривались.

Ключевые слова: ранние кочевники, Западный Казахстан, украшения, символы, хронологические категории

БАТЫС ҚАЗАҚСТАННЫҢ ЕРТЕ КӨШПЕНДІЛЕРІНІҢ ӨШЕКЕЙЛЕРІ

Аннотация. Мақалада Батыс Қазақстанның ерте темір дәуіріндегі тұрғындардың жерлеу ескерткіштерінен ең көп табылған заттары –зергерлік бұйымдарға тарихнамалық шолу қарастырылады. Моншақтардың, қаптамалардың, бисердің, алқалардың кең таралуы оларды б.д.д. I мыңж. ортасы – екінші жартысында мәдени – хронологиялық маркерлердің ретінде жеке топ болып пайдалануға мүмкіндік береді. Батыс Қазақстан аумағында моншақтар, қаптамалар, білезіктер, гривналар және сырғалар бұрын жеке санат ретінде қарастырылмаған.

Түйін сөздер: ерте көшпенділер, Батыс Қазақстан, өшекейлер, рәміздер, хронологиялық категориялар..

В статье рассматриваются предметы украшений, встречающихся в захоронениях сарматского населения Западного Казахстана. Подобный тип погребального инвентаря относят к числу наиболее массовых находок из погребений ранних кочевников на территории не только Западного Казахстана, но и связанного с ним Южного Приуралья, Нижнего Поволжья, а также и более отдаленных районов – Причерноморья, Волго-Донского междуречья, Южного Зауралья. На сегодняшний день накоплено значительное количество фактического материала, поэтому каждая отдельная категория – гривны, бусы, подвески (серьги), нашивки и пр. могут стать темой крупного самостоятельного исследования. Данное обстоятельство подчеркнул в своей обобщающей работе известный исследователь памятников Актюбинской области С.Ю. Гуцалов [Гуцалов 2004: 42]. Определенные исследования с созданием типологий и классификаций различных категорий украшений середины – второй пол. I тыс. до н.э. были проведены «классиками» сарматологии – М.Г. Мошковой,

К.Ф. Смирновым, А.С. Скрипкиным [Мошкова 1963; Смирнов 1964; Скрипкин 1990]. Исследования данных авторов актуальны и сейчас, как касательно вопросов хронологии и периодизации археологических памятников, так и использования определенных украшений в качестве хронологических реперов.

Украшение одежды разнообразными мелкими предметами – бусами, бисером, различными бляшками – было весьма распространено у кочевнического населения в раннем железном веке. Не следует считать это исключительно кочевой традицией раннего железного века, так как она уходит по времени вглубь веков. Известный исследователь андроновских древностей Э.Р. Усманова по результатам своих работ восстановила полный костюм населения этого периода [Усманова 2017: 289-304]. Обшивание одежды мелким бисером и бусами известно и по материалам эпохи палеолита [Бадер, 1978].

В данной работе не стоит задача изучения смысловых, семантических аспектов, которые, начиная с

древности и до этнографического времени, превалировали над аспектами эстетическими.

Общий контур костюма кочевого населения с обшивкой краев одежды, рукавов, подола, ворота был сделан М.Г. Мошковой еще в середине XX в. Бисер нашивался на головные уборы, ворот, переднюю часть одежды [Мошкова, 1956]. Еще одно исключение следует сделать в нашем случае, выделив в отдельное направление элитной торевтики. Металлические предметы со значительным объемом изображений, украшавшие парадные элементы костюма, сами по себе являются отдельной темой исследований.

Бусы. Одним из самых распространенных и информативных источников археологического материала являются бусы, часто встречающиеся в погребениях ранних кочевников Западного Казахстана и Южного Приуралья [Нуркеева 2019: 85-87]. В первую очередь они свидетельствуют о существовавших торговых связях, уровне ремесла, эстетических представлениях у степного населения той эпохи. На основе выстроенных типологических схем они могут быть использованы как датировочный материал [Скрипкин 1990]. В период XIX до сер. XX вв. отсутствуют специализированные работы по украшениям кочевников.

К.Ф. Смирнов четко определил, что бусы являются индикаторами торговых связей и соответственно могут выступать как хронологический репер. Сердоликовые и сардониковые бусины, обнаруженные в погребениях Южного Приуралья, вероятно, имеют индо-иранское происхождение и попадали через Среднюю Азию и Хорезм. Стекланные бусы имеют иной вектор проникновения в степь – из греческих городов Причерноморья. Каменные бусы местного происхождения уходят на второй план по сравнению с предыдущей эпохой [Смирнов 1964: 148-149]. Но, качественный переход к исследованию этих предметов, связан с работами Е.М. Алексеевой, которая на основе изучения массового причерноморского материала вывела эту проблему на уровень обобщений и хронологий [Алексеева 1975; Алексеева 1978]. В силу преобладания импорта в этой категории вещевого инвентаря у кочевников Западного Казахстана и прилегающих регионов, хронологические определения являются существенным дополнением при определении культурно-хронологической позиции комплексов с бусами раннего железного века. А.С. Скрипкин в своей обобщающей работе «Азиатская Сарматия», к классификации Е.М. Алексеевой добавил новые типы и подчеркнул влияние Северного Причерноморья на формирование комплекта ожерелий как в Поволжье, так и далее к Приуралью и Запад-

ному Казахстану [Скрипкин 1990].

Из обобщающих исследований по региону следует отметить заслугу С.Ю. Гуцалова, который опираясь на прежние схемы, предложил использовать 13 типов бус, существовавших в узкий промежуток времени, из которых большинство стекланные и глазчатые, имеют различные виды и формы [Гуцалов 2004: 42-43]. Автор в своей монографии «Древние кочевники Южного Приуралья VII–I вв. до н.э.» [Гуцалов 2004] определяет бусы как отдельную группу украшений, используя только описательную характеристику выделенных им типов.

Одна из последних работ, обобщающая исследование по памятникам бассейна р. Эмба и перехода к бассейну р. Орь связана с полной публикацией материалов из могильников Уркач I и Жагабулак I и II [Мамедов и др. 2022].

Браслеты. Так же, не вдаваясь во все аспекты анализа металлических браслетов, сделанные С.Ю. Гуцаловым, можно отметить, что вполне перспективно выделение типов по форме изделия и количеству оборотов прута. Им были сделаны определенные наблюдения, такие как связь с населением Южного Приуралья (С.Ю. Гуцалов понятие «Западный Казахстан» в целом не рассматривал, так как на момент подготовки диссертации, вопрос обозначения культурных и природно-географических границ не стоял, но, был обозначен позднее) [Бисембаев, Ахатов 2015: 503-515]. В.М. Клепиков предложил выделять типы браслетов по форме и количеству оборотов [Клепиков 1998: 29]. Однако данное условие, вероятно, не является универсальным. При простоте изготовления браслетов поиск аналогий затруднен, так как не выявляются четкие центры влияния моды в этом вопросе.

Серьги. Серьги, в отличие от браслетов имеют более распространенную характеристику. Согласно исследованиям С.Ю. Гуцалова, серьги, изготовленные из проволоки, делятся на 6 типов, в которых вариантами выступают сомкнутые концы, различные виды подвесок, закрутка в разное количество оборотов, припайка различных конструкций, цепочек и прочего [Гуцалов 2004: 42-43].

Шейные гривны. Шейные гривны занимали особое место среди украшений из драгоценных металлов и бронзы у кочевнической знати. Подобные вещи, вероятно, демонстрировали привилегированное положение человека. Такие украшения часто встречаются в скифских и савроматских богатых захоронениях.

Таким образом, изучение предметов украшений ранних кочевников Западного Казахстана является перспективным направлением, которое еще не выде-

лилось в специфическую отрасль исследований при всем многообразии проявлений. Накопление новых данных, подкрепленных прежними исследованиями, позволит выйти изучению кочевнических украшений на новый уровень.

*Научный руководитель:
к.и.н. Бисембаев А.А.*

Литература

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г1-12. Т.2. М.: Наука. 1975. 121 с.

Алексеева Е.М. Античные бусы Северного Причерноморья // САИ. Вып. Г1-12. М.: Наука. 1978. 120 с.

Бадер О.Н. Сунгирь. Верхнепалеолитическая стоянка. М.: Наука. 1978. 271с. илл. карт.

Бисембаев А.А. Актюбинская область в эпоху древности и раннего средневековья // История Актюбинской области / Отв. ред. А.А. Бисембаев. Актюбе: Областной центр истории, этнографии и археологии. 2006. 698 с.

Бисембаев А.А., Ахатов Г.А. Характеристика природно-географических условий Западного Казахстана как экологической ниши кочевого населения раннего железного века и средневековья // Казахское ханство в потоке истории. Сбор. мат-ов междунар. научн. конф., посв. 550-летию Казахского ханства / Отв. ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2015. С.503-513

Гуцалов С.Ю. Древние кочевники Южного Приу-

ралья VII-I вв. до н.э. Уральск: Западно-Казахстанский центр истории и археологии. 2004. 136 с.

Клепиков В.М. Женские браслеты как хронологический показатель раннесарматских памятников в IV в. до н.э. // Нижневолжский археологический вестник. Вып. 1. Волгоград. 1998. С.29-31.

Мамедов А.М., Гуцалов С.Ю., Бисембаев А.А. Погребальные комплексы древних и средневековых кочевников бассейна реки Жем (по материалам могильников Уркач-I, Жагабулак I,II). Материалы и исследования по археологии Казахстана. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2022. 192 с.

Мошкова М.Г. Производство и основной импорт у сарматов Нижнего Поволжья: Автореф. дис. ... канд. ист. наук. М. 1956. 180 с.

Нуркенова А.Ж. История изучения бус кочевников раннего железного века Южного Приуралья // Геоархеология и археологическая минералогия. 2019. № 6. С. 85-87.

Скрипкин А.С. Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и её исторический аспект. Саратов: Изд-во Саратовского ун-та. 1990. 300 с.

Смирнов К.Ф. Савроматы. Ранняя история сарматов. Москва: Наука. 1964. 380 с., вкл.

Усманова Э.Р. Презентация андроновского костюма в экспозиции музея (по материалам могильника Лисковский эпохи бронзы) // Поволжская археология. 2017. №3. С.289-304.

ХАЙРЖАНОВА Ж.Г.

Хайржанова Жанеля Галимовна

Евразийский национальный университет им. Л. Н. Гумилева,
г. Астана, Казахстан;
khairzhanova.zh01@mail.ru

НАКОСНИК ЭПОХИ БРОНЗЫ КАК ПРЕДТЕЧА НАКОСНЫХ УКРАШЕНИЙ КАЗАХОВ

Аннотация. В данной статье автор выявляет преемственность культуры ношения накосных украшений эпохи бронзы, проявляющаяся в материальной культуре казахов. Приведены несколько аргументов в пользу данного предположения, такие как возраст ношения, культура обращения с волосами и цветосимволика подобных элементов женского костюма. Поднимается вопрос о схожести как традиций в культуре ношения, так и внешнем сходстве накосных украшений андроновцев и казашек.

Ключевые слова: Казахстан, эпоха бронзы, украшения, накосник, подвески.

ҚОЛА ДӘУІРІНІҢ ШАШБАУЛАРЫ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ШАШБАУ ӘШЕКЕЙЛЕРІНІҢ БАСТАУЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Мақалада автор қола дәуіріне жататын шашқа тағылатын зергерлік бұйымдар мен қазақтардың материалдық мәдениетіне тән бұйымдардың арасындағы сабақтасты анықтайды. Бұл болжам бойынша бірнеше дәлелдер келтірілген, мысалы, бұйымды адамның жасына қарай тағуы, шашты күту дәстүрі және әйелдер костюміндегі ұқсас элементтерінің түс символикасы. Андрондық және қазақ қыздарының шашқа арналған бұйымдардың тағу дәстүрімен қоса, сыртқы ұқсатығы туралы мәселе қарастырылады.

Түйін сөздер: Қазақстан, қола дәуірі, зергерлік бұйымдар, салпыншақтар.

Украшения – язык культуры, отражающие мировоззрение народа, выполняющие не только эстетическую, но и знаковую (возраст, социальная группа и статус), а также религиозно-магическую функцию. В данной работе мы рассматриваем украшения головного убора, в частности, накосники эпохи бронзы как предтечи накосных украшений казахов. Актуальность данной темы заключается в том, что головной убор в традиционных костюмах многих народов является основной деталью одежды, которая отражает статусные перемены в жизни женщины.

Во все времена волосы имели сакральное значение для культур разных народов. Они олицетворяли вместилище души и жизненной силы человека, поэтому трепетное и бережное отношение к ним отразилось на традиционной обрядности казахов. Корни этих традиций восходят к эпохе бронзы, когда люди начали оберегать волосы от негативного воздействия внешних сил. В это время появляются накосные украшения, крепившиеся к головному убору и покрывающие волосы. Говоря о культурно-показательных признаках головного убора на территории Казахстана в эпоху бронзы, на-

косное украшение является наиболее выразительной деталью убранства [Усманова 2010: 58].

Накосные украшения эпохи бронзы. Актуальным является вопрос места зарождения данного типа украшения. В.В. Ткачев пишет, что зарождающимся мотивом синташтинских накосных украшений были элементы головного убора абашевской культуры [Ткачев 2007: 296]. Е.В. Куприянова относит идею появления накосников к позднему этапу синташтинской культуры, а формирование накосника, как устойчивого типа украшений, к петровской культуре [Куприянова 2015: 32]. Э.Р. Усманова предполагает, что идея накосного украшения зародилась в момент формирования синташтинской культуры (начало 2 тыс. до н.э.) [Усманова 2010: 57].

Основное место нахождения накосников – погребальный инвентарь. В основном украшения помещались в погребение современниками с различного рода повреждениями, которые свидетельствуют о «разрыве» связи умершего с этим миром [Усманова 2010: 15].

Большой вклад в изучении накосных украшений, костюма эпохи бронзы в целом, внесла казахстанский

Рис. 1. Украшение для кос «Шолпы» XX в.
Северный Казахстан. Фото из коллекции
Национального музея РК

исследователь, ведущий специалист по проблемам эпохи бронзы, археолог Эмма Радиковна Усманова [Усманова 2005, 2010].

Многолетние исследования, проведенные Э. Р. Усмановой, позволили выделить основные типы, а также сделать реконструкцию накосного украшения эпохи бронзы.

Так, исследователь выделяет два типа накосных украшений [Усманова 2010: 15]:

- Первый – простой, состоящий из двух-четырех низок, заканчивающихся подвесками разных форм, иногда дополнительно декорированный подвесками, бляшками;

- Второй – сложносоставной, в основе которого низки бусин, «держачие» конструкцию из бляшек, пронизей и подвесок. Помимо обойм и низок, были случаи, когда накосник мог вплетаться в волосы как косоплетка.

Э.Р. Усмановой описаны накосные украшения, обнаруженные в памятниках таких археологических культур, как:

- Памятники Синташтинско-петровского круга – памятники, сосредоточенные в северной, западной и центральной части степного пояса Сарыарки (Бестамак, Токанай, Улубай, Танаберген 2, Жаман-Карагала 1, Нуртай, Сатан, Бозенген) [Усманова 2010: 9];

- Алакульский круг памятников – памятники, расположенные почти на всей территории Казахского мелкосопочника (Лисаковский, Алексеевский, Алыпкаш, Тасты-Бутак 1, Шондыкорасы I, Джангильды 5) [Усманова 2010: 9].

- Федоровский круг памятников – памятники, расположенные в северной, центральной и восточной части казахстанской степи (Боровое, Кенжеколь 1, Жиланды, Акмола, Сангуыр /Сангру, Алмымса, Шоиндыколь) [Усманова 2010: 9].

Общая характеристика накосных украшений синташтинско-петровских и алакульских памятников сводится к следующему: подвески ромбовидной и листовидной формы, низки бронзовых и пастовых бусин разных форм (колечкообразные, бочонкообразные – в основном, встречаются так же трубчовидные, цилиндрические, гофрированные) с различным чередованием по количеству и виду, скрепление несущих низок бляшками, оформление: пронизы, бляшки (круглой, арочной, полуovalных форм) могли декорироваться геометрическими узорами (линии, зигзаги, концентрические круги, кресты, точки), основой для головного убора и накосников была шерсть или кожа [Усманова 2010: 17].

Накосные украшения казахов. Исследователи отмечают, что старинные женские казахские головные уборы имели накосник [Сухарева 1954: 304, Тохтабаева 2005: 99]. Длинный накосник, сшитый в виде мешочка с открытым низом, богато украшенный вышивкой, монетами, бусинами, кораллами, имел вид хвоста куйрук, длина которого составляла около метра [Тохтабаева 2005: 99]. В качестве примера эстетичности накосных украшений можно привести «саукеле» – парадный головной убор девушек-невест и молодых нерожавших женщин. Одним из основных обязательных элементов саукеле были накосники, которые крепились к затылочной части шапочки и спускались по спине, закрывая косы. Накосники у казахов делились на несколько групп, каждая группа имела свои особенности декорирования: крепящиеся к концам кос, крепящиеся к началу кос и тканевый чехол для кос [Тохтабаева 2005: 99].

Одними из наиболее популярных видов накосных украшений казашек были:

- Шолпы – небольшая подвеска в виде нанизанных друг на друга металлических медальонов, монет (Рис. 1). Украшается тонким ажурным узором, камнями. Вплетается в косу при помощи тонких шнурков. Подвеску из нанизанных друг на друга пластин или монеток из металла, казашки носили до совершеннолетия [Назарбаева];

- Шашбау — длинная, сложного плетения цепочка или лента, часто двойная или тройная. Лента с нашитыми монетками заканчивалась пышными шелковыми кистями или серебряными подвесками. Крепились шашбау у основания кос и спускались до самых их кончиков [Назарбаева].

Параллели между накосными украшениями населения эпохи бронзы казахек можно обнаружить также и в культуре ношения данных изделий.

Возраст ношения. Э.Р. Усманова, обозначает следующую тенденцию в ношении головного убора с накосником эпохи бронзы; накосник I типа – знак девушек-невест и молодых замужних женщин, накосник II

типа – знак молодой замужней женщины определенной социальной группы. Надевались украшения обоих типов согласно обрядовой функции, из чего следует вывод, что они могли отображать социальный статус женщины [Усманова 2010: 78].

У казахов, девочки с 10–12 лет начинали носить «взрослые» украшения, что было связано с началом полового созревания, переходом девушки в группу невест [Тохтабаева 2008: 97]. В 15–16 лет девушке полагался полный набор накосных и нагрудных украшений. После замужества шашбау менялись на шолпы, еще какое-то время их носили под головным убором, но после рождения первого ребенка снимали, раздаривали младшим сестрам или оставляли на будущее для дочерей. А сами женщины надевали «кимешек», полностью покрывающий волосы [Злобин].

Головной убор, главным образом указывал на этапы в социальной жизни женщины: девичий головной убор, торжественный убор невесты и скромный женский, лишенный всяких излишеств. Это прослеживается у многих народов, в том числе и у казахов. Э.Р. Усманова пишет, что данный факт настолько архетипичный, что может быть утвержден в археологических реалиях для культуры андроновского мира [Усманова 2005: 120]. В андроновском мировоззрении понятие «переходных обрядов» уже начало формироваться, а головной убор может выступать символом этого действия бессмертного цикла превращений: жизнь-смерть-жизнь [Усманова 2005: 123].

Культура обращения с волосами. С детства, казахек преследовали разного рода наставления, связанные с волосами. Было запрещено бросать волосы, выкидывать их в мусор, их нужно было собирать так, чтобы их никто не увидел [Назарбаева]. В результате женщины зачастую собирали их в отдельный мешочек в течение жизни. В могильнике Лисаковский 1, группа Б, ограда 4, в погребение 1 обнаружен кожаный мешочек подтреугольной формы, в который, вероятнее всего, вкладывался конец косы. Данная находка может указывать на особое бережное отношение к волосам [Усманова 2010: 32].

Накосные украшения андроновцев являлись самой выразительной частью убранства, что выражалось в сложных композициях, различном комбинировании и декорировании деталей, способов крепления. Шолпы казахек так же считаются одними из самых сложных в изготовлении украшений. Необходимо отметить, что порой вес шолп мог достигать до нескольких килло-

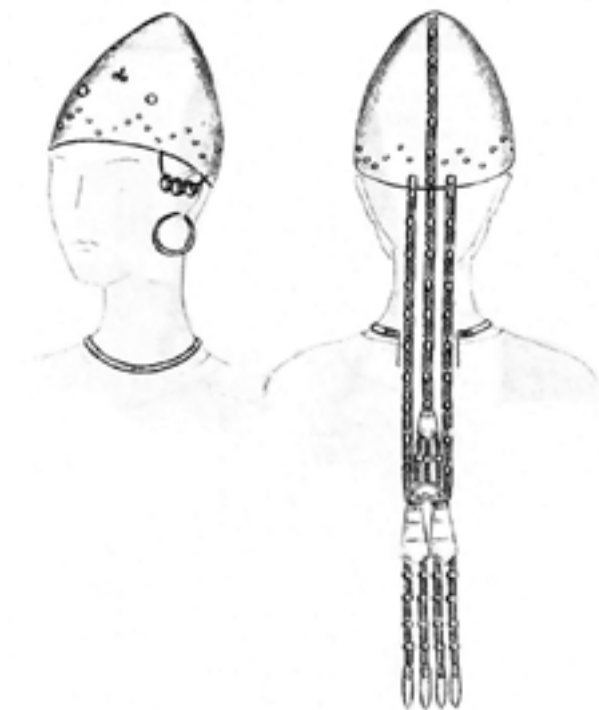

Рис. 2. Реконструкция головного убора:
вид спереди и с накосником.

Могильник Лисаковский I, группа А, курган 1,
погребение 1 [Усманова 2005: 122]

граммов, что предполагалось для того, чтобы девушка ходила ровно и имела красивую осанку [Назарбаева].

Цветосимволика. В могильнике Лисаковский I, группа А, курган 1, погребение 1 было найдено захоронение, принадлежавшее девушке 20 лет, с головным убором и накосником II типа. В погребении были обнаружены фрагменты плетеной тесьмы, которая являлась основой накосника [Усманова 2005: 122]. При реставрации, было выявлено, что шерстяные нити данной тесьмы окрашены в красный цвет. Данного погребение рассматривается в контексте известного обряда – «похороны невесты», суть которого заключалась в том, что умершую девушку, не успевшую выйти замуж, хоронили как невесту [Усманова 2005: 122]. Основываясь на этом, можно говорить о том, что красному цвету придавалось особое значение с эпохи бронзы, следствием чего являлось его присутствие в «свадебной» традиции андроновцев. Основным цветом ткани для свадебного платья и саукеле казахов, так же был красный цвет, являющийся символом огня, активности, молодости, здоровья.

Для всех накосных украшений с территории Казахстана характерна нижняя, «звонящая», часть накосника. Смысл звона шолп заключался в охране волос, отпугиванием звоном от нечистой силы, негативной энергии. Можно предположить, что данное толкование приемлемо и для накосных украшений эпохи бронзы (декорирование клыками, костями животных, в качестве амулетов).

Сравнивая накосные украшения древнего населения эпохи бронзы Северного и Центрального Казахстана и аналогичные украшения из материальной культуры казахского народа можно найти немало схожих моментов. Это проявляется как при визуальном осмотре, культуре ношения и, вероятно символизме данных элементов костюма. Накосники эпохи бронзы являлись маркером социального статуса женщины и идентичны такому же показателю возраста и статуса накосные украшения казахек.

В заключении можно сделать вывод о том, что зарождение и формирование накосника как одного из элементов женского костюма, возможно, восходит к эпохе бронзы.

*Научный руководитель:
старший преподаватель Кошман Т.В.*

Литература

Злобин П. Женские тайны Великой степи // HYPERLINK «<http://www.kp.kz>» www.kp.kz. – Информационный портал «Комсомольская правда». URL: <https://www.kp.kz/daily/27379.3/4571939/> (дата обращения 02.03.23)

Куприянова Е.В. Новые данные о ранних формах женских накосных украшений синташтинской и петровской культур (по материалам могильников Степное I и Степное VII) // Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки». 2015. № 2. С. 32–40.

Назарбаева Г. И нежным серебром звенят шолпы // avestnik.kz. – Информационный портал «Актюбинский вестник». URL: <https://avestnik.kz/i-nezhnyim-serebrom-zvenyat-sholpy/> (дата обращения 02.03.23)

Сухарева О. А. Древние черты в формах головных уборов народов Средней Азии // Среднеазиатский этнографический сборник. Труды Института этнографии АН СССР им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Т. XXI. М. 1954.

Ткачев В.В. Степи Южного Приуралья и Западного Казахстана на рубеже эпох средней и поздней бронзы: монография. Актобе: Актюбинский областной центр истории, этнографии и археологии. 2007. 384 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Серебряный путь казахских мастеров. Алматы: Дайк Пресс. 2005. 474 с.

Тохтабаева Ш.Ж. Шедевры великой степи: монография. Алматы: Дайк-Пресс. 2008. 240 с.

Усманова Э.Р. Костюм женщины эпохи бронзы Казахстана. Опыт реконструкций. Лисаковск-Караганда: ТАИС. 2010. 176 с.

Усманова Э.Р. Могильник Лисаковский 1: факты и параллели. Караганда- Лисаковск. 2005. 231 с.

ШАҒЫРБАЕВ М.С.

Шағырбаев Мамбет Сапарбекұлы

Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институты,

Алматы қ., Қазақстан;

mambet__87@mail.ru

ЕКАТЕРИНБУРГ Қ. ҒЫЛЫМИ ТАҒЫЛЫМДАМА ТУРАЛЫ

Аннотация. Мақалада Екатеринбург қаласындағы Өсімдіктер және жануарлар экологиясы институтына (палеоэкология зертханасы) ұйымдастырылған ғылыми тағылымдама барысындағы археозоологиялық зерттеу жұмыстарының қорытындылары беріледі. Тағылымдаманың негізгі мақсаты остеологиялық материалдарды археозоологиялық әдістер негізінде зертханалық талдаумен байланысты. Археозоологиялық зерттеулер жүргізуде П.А. Косинцев, О.П. Бачура, Д.О. Гимранов, В.В. Гасилин және т.б. палеозоологтардан ғылыми кеңестер алынды. Зертханалық талдау барысында Қазақстан шекарасына жақын орналасқан қола дәуірімен мерзімделетін Чебаркуль III және Мокрая Песковатка қоныстарынан табылған жалпы саны 10 мыңнан астам жануар сүйегіне талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: Екатеринбург қаласы, палеоэкология зертханасы, Болашақ, тағылымдама, археозоологиялық зерттеу әдістері, остеология.

О НАУЧНОЙ СТАЖИРОВКЕ В г. ЕКАТЕРИНБУРГ

Аннотация. В статье приводятся итоги археозоологических исследований, проведенных в ходе научной стажировки, организованной Институтом экологии растений и животных (лаборатория палеоэкологии) г. Екатеринбурга. Основная цель стажировки связана с лабораторным анализом остеологических материалов на основе археозоологических методов. При проведении археозоологических исследований получены научные советы палеозоологов П.А. Косинцева, О.П. Бачуры, Д.О. Гимранова, В.В. Гасилина и др. В ходе лабораторных анализов было проанализировано более 10 тысяч останков животных, обнаруженных в поселениях Чебаркуль III и Мокрая Песковатка, расположенных недалеко от границы с Казахстаном и датируемых бронзовым веком.

Ключевые слова: город Екатеринбург, лаборатория палеоэкологии, Болашақ, стажировка, методы археозоологического исследования, остеология.

Археозоологиялық зерттеулер археология ғылымындағы маңызды зерттеу бағыттарының бірі. Методологиясы тікелей биологиялық және зоологиялық зерттеулерге сәйкес келетін остеологиялық материалдарды зерттеу және одан тарихи тұжырымдар жасау оңай жұмыс емес. Археолог-мамандар қазбадан табылған жануар сүйектерін зерттеуде археозоологтардың зертханалық талдауларына жүгінеді. Жануар сүйектерін зерттеу өз кезегінде ежелгі мал шаруашылығы мен аңшылық кәсіптері/бағыттары туралы маңызды тұжырымдар жасауға тікелей ықпал ететіні анық. Өкінішке орай, ежелгі тұрғындардың мал шаруашылығы мен аңшылық бағыттары толық зерттелмеген, ғылымдағы ақтаңдақ мәселелердің бірі. Өлі күнге дейін белгілі бір тарихи-географиялық аймақтардың ежелгі және ортағасырлық тұрғындары айналысқан мал шаруашылығы туралы толыққанды ақпарат кездеспейді. Қазақстан тарихында ежелгі дәуірдегі мал шаруашылығы Страбон, Авеста, Махабхарата секілді

жазба деректер мен жерлеу орындарынан табылған жануарлардың белгілі бір түріне сүйене отырып, жалпыма жазылған. Ортағасырдағы мал шаруашылығы араб-парсы және еуропа саяхатшыларының жазбаларымен шектеледі. Ал, нақты остеологиялық материалдарға негізделген пәнаралық зерттеу нәтижелері көп жағдайда назардан тыс қалады. Осы тұрғыдан алғанда, археологиялық зерттеулердің құрамдас бөлігі болып табылатын археозоология/зооархеология бағытын дамыту өзінің маңыздылығын көрсетіп отыр. Археозоологиялық зерттеулер шаруашылықтың бағыты, жануарларды пайдалану ерекшеліктері (сүттіетті), аңшылық кәсіптер (терісі не еті үшін ауланатын жануарлар), археофаунаның ежелгі мекендеу ареалдары, үй жануарларының тұқымдық/жыныстық/жас ерекшеліктері, жалпы мал шаруашылығының даму динамикасы, сүйек өңдеу ісі, сүйекпен байланысты ойындар, жауырыншылық және т.б. көптеген мәселелерге қатысты құнды ақпарат көзі бола алады.

1–сур. Ғылыми іс-сапар барысы: 1 – спелеоархеолог В. Юрин және П.А. Косинцевпен үңгірден табылған жануар сүйектерін талдау; 2 – О.П. Бачурамен жануар тістерін зерттеу; 3 – палеонтолог С.В. Дробышевскиймен бірге табиғат музейіндегі палеонтологиялық материалдармен танысу; 4 – П.А. Косинцевпен морфометриялық зерттеу; 5 – Бүкілресейлік жас биологтардың конференциясында постерлі баяндама; 6 – қылыш тісті жолбарыс (саблезубый тигр) және сойдақтістінің (морж) бас сүйектерімен танысу

Археозоологиялық зерттеулерді дамыту үшін зерттеушіге арнайы мамандардың мектебінен өту өте маңызды. Ол үшін ұзақ мерзімді тағылымдама ұйымдастырылып, зертханалық талдаудың толық кезеңін қамтитын зерттеуге қатысуы қажет. Осы мәселенің тиімді шешілуіне ҚР Президенті Қ-Ж. К.Тоқаевтың 2020 ж. жолдауында ҚР БҒМ әлемдік жетекші ғылыми зерттеу орталықтарында жыл сайын 500 ғалымды тағылымдамадан өткізуге берген тапсырмасы тікелей ықпал етті. 2021 ж. желтоқсанында мақала авторы М.С. Шагирбаев Болашақ бағдарламасының конкурсынан өтіп, арнайы зертханада тағылымдамадан өтуге мүмкіндік алды.

Ғылыми іс-сапар 2022 жылы 01 ақпан – 30 сәуір аралығында Ресей Федерациясы, Ресей ғылым академиясы Орал бөлімінің Екатеринбург қаласындағы Өсімдіктер және жануарлар экологиясы институтының палеоэкология зертханасына ұйымдастырылды.

2019 ж. Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының тапсырмасымен Екатеринбург қ. ғылыми іс-сапар ұйымдастырылып, 2 апталық мерзімде жануар сүйектерін зерттеу методологиясын меңгеру бойынша жұмыстар жүргізілді [Шағырбаев 2020: 161-165].

2022 ж. ұйымдастырылған тағылымдаманың бірінші кезеңінде (ақпан айы) жануар сүйектерін зерттеу және жануар түрлерін ажырату әдістерін теориялық меңгеру және тәжірибе жүзінде қолдану бойынша жұмыстар атқарылды.

Морфологиялық талдау әдісі – әрбір қаңқа элементінің морфологиялық белгілерін білу, нақты жануар түріне тиесілі сүйек эталонмен салыстырып, таксонды анықтауға негізделген. Палеоэкология зертханасында 20-ға жуық ірі сүтқоректілер (ірі қара (*Bos taurus*), жылқы (*Equus caballus*), түйе (*Camelus bactrianus*), бұғы (*Cervus elaphus*), бұлан (*Alces alces*), сібір бұғысы (*Rangifer tarandus*), құлан (*Equus hemionus*), қой (*Ovis aries*), ешкі (*Capra hircus*), ақбөкен (*Saiga tatarica*), елік (*Capreolus pigargus*) және т.б.), 10-ға жуық жыртқыш жануарлар (қоңыр аю (*Ursus arctos*), ақ аю (*Ursus maritimus*), қасқыр (*Canis lupus*), жолбарыс (*Panthera tigris*), шиебөрі (*Canis aureus*), қарсақ (*Vulpes corsac*), түлкі (*Vulpes vulpes*)) және ақ қоян (*Lepus timidus*), құм қоян (*Lepus tolai*), ор қоян (*Lepus europaeus*), сусар тұқымдастылар (борсық (*Meles meles*), сусар (*Martes foina*), сасықкүзен (*Mustela eversmanni*), ақкіс (*Mustela erminea*) және т.б.), балық (шортан (*Esox lucius*), сазан

(*Caprinus caprio*)) және құстың бірнеше түрлеріне тиесілі элементтердің толық қаңқасы жиналған.

Палеоэкология зертханасындағы жануар сүйектерін морфологиялық талдауда материалдық базаны Челябинск облысында орналасқан қола дәуірімен мерзімделетін Чебаркуль III қонысынан табылған жануар сүйектері (9119 дана) құрады. Остеологиялық материалдар қазба жұмыстары кезінде әрбір шаршыдан (кейде шұңқыр, ошақ және т.б.) жеке жинастырылып, арнайы қалташаларға (пакет) топталып салынған. Жоғарыда аталған әдіс бойынша әрбір қалташадағы сүйектер талданып, жануар түрлеріне ажыратылады. Егер жартылай сынып, бөлшектенген болса, анық көрінетін морфологиялық белгісі эталон коллекциясымен салыстырылады. Бұл жерде зерттеушінің қолында тұрған сүйек элементін сыртқы пішіні жақын бірнеше жануарлардың сүйектерімен салыстыруға тура келеді. Кей жағдайда морфологиялық белгілер бірнеше аттас сүйектердегі морфобелгілерге қатты ұқсауы мүмкін. Ал бұл жануар түрін анықтауды қиындата түседі. Ол жағдайда, сүйекті жануарлар жүйесінің рангіне сәйкес туыс (Genus), тұқымдас (Family) деңгейімен шектеуге болады. Мәселен, бір дана қаңқа элементінің (мысалы: артқы сирақ-Mt III) фрагменті жылқыға немесе құланға да сәйкес келеді. Сүйектерді өлшеуде аталған екі жануарда да кездесетін өлшемдер өзара ұқсас болатын жағдайлар жиі кездеседі. Мұндай кезде, зерттеуші қолындағы жануар сүйегі жалғыз болғандықтан, оны болжаммен ажыратпай, жалпы жылқы туысы деп шектеулі анықтауға болады. Археозоологиялық анықтау кезінде мұндай элементті егер жылқы болса *Equus caballus*, құлан болса *Equus hemionus* болып шығуы тиіс еді. Ал біздің жағдайда туыс деңгейімен шектелгендіктен *Equus sp.* деп қалдырамыз. *Sp.*, сөзі

Species яғни түр деген сөздің қысқартылған нұсқасы. *Equus sp.* дегеніміз туыстық деңгейі анықталған, бірақ нақты түр белгісіз деген мағынаға ие.

Жалпы археозоологиямен алғаш айналысып жүрген зерттеуші үшін морфологиялық талдау өте күрделі және егер қадағалаушы маман-археозоолог болмаса, зерттеу нәтижелері көп жағдайда қателіктерге алып баруы мүмкін. Сүйектердің ішінде қатты ұсақталған яғни зерттеуге жарамсыз деп танылған, морфологиялық белгілері толықтай жойылған элементтерді сүйектің қалыңдығына қарап ірі немесе ұсақ сүтқоректілерге (кейде ажыратуға келмейтін құс, кеміргіштердің де сүйектері кездеседі) тиесілі деп, жануарлар классификациясының класс деңгейіне дейін ажыратылады. Ондай жағдайда, сүйектерді сүтқоректілер (*Mammalia indet*) деп жеке бөліп қарастырып, өз ішінде ірі және ұсақ деп топтаймыз. Бұл көп жағдайда жануарлар санын шығарған кезде, анықталмайтын сүйектердің – анықталған сүйектердің санынан алшақ еместігін көрсетеді. Мәселен, зерттеу барысында «қоныстан» табылған остеологиялық материалдардың ішінде ірі қара сүйектері жалпы материалдың 60% құрады делік. Сәйкесінше, анықтауға келмейтін сүйектердің ішінде ірі жануарларға тиесілі фрагменттердің де пайыздық мөлшері осы шаманы (кейде одан да жоғары) көрсетеді. Бұл зерттеушінің сүйектерді анықтауға қателік жіберуінің азайғандығын дәлелдей түседі.

Тағылымдаманың екінші кезеңінде (наурыз айы) – жануарлардың жасын анықтау әдістері бойынша зерттеу жүргізілді. Жалпы, жануар жасын анықтаумен байланысты ветеринарлық және биологиялық салалар бойынша әдістер көп және олардың кез-келгенін пайдалануға болады. Дегенмен, ол әдістер көбіне бүтін сүйектерге негізделген. Біздің зерттеулерімі-

2-сур. Археозоолог П.А. Косинцевпен бірге Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының зертханасындағы археозоологиялық зерттеу жұмыстары: 1-ортағасырлық Қастек қаласының остеоматериалдарын талдау (2019 ж.); 2-Тасқопа қорымының сүйек коллекциясына сараптама (2022 ж.)

зде археозоологиялық материалдардың 80-90% бөлшектеніп келетіндіктен, тиімді әдістерді дұрыс таңдау маңызды. Бүгінде барлық археозоологтар осы бағыттағы зерттеулерде кеңінен танылған Сильвер және Грант әдістерін жиі қолданады. Сильвер әдісі 1963 жылы жарияланған [Silver 1969], пайдаланылуы өте қарапайым және кез-келген зертеуші әдіснамалық еңбекке қарап, жануар сүйектерінің шамамен жасын анықтай алады. Грант әдісі 1982 жылы жарияланған [Grant 1982], зерттеу материалы ретінде тек бүтін төменгі жақ сүйектер қолданылады (жеке тістер сирек жағдайда негізге алынады) және ондағы тістердің қажалу/егелуінің ерекшеліктерін «оқумен» байланысты жүзеге асырылады.

Бірінші Сильвер әдісін әмбебап деуге болады. Мұнда жоғарғы және төменгі жақ сүйектер, күрек тістердің өсу және ауысуымен қатар, түтікшелі сүйектердің эпифиздері (жілік басы), омыртқалардың басы мен шұңқыры, бас сүйектегі жіктердің бітісуі, қабырғалардың буын басының жетілуі секілді құрамдас бөліктер негізге алынады. Зерттеушінің материалдарында ешқандай тіс немесе жақ сүйектер кездеспеген жағдайда, басқа сүйектерге қарап, жануардың болжамды жасын анықтауға мүмкіндігі бар. Алайда, бұл әдістің негізгі кемшілігі, жануар жасы анықталғанымен, оның ауытқушылығы тым көп болуы мүмкін. Біріншіден, әдіснаманы жазғанда белгілі шаруашылық фермасының жануарлары мен XIX ғасырдағы ауылшаруашылығы бағытындағы бақылау кезінде анықталған мәліметтер салыстырылып қарастырылған. Әдіснамадағы мәліметтер әр аймақтың жануарларында әртүрлі жаста байқалуы мүмкін. Орталық Азия аумағындағы үй жануарларының жасын Сильвер әдісімен талдауда біршама айырмашылықтар бар екені байқалады. Дегенмен, жалпы материалдардың жас ерекшелігін анықтауға қолайлы және жас зертеушілер үшін еркін пайдалануға мүмкіндік көп. Аталған әдісті меңгеру бойынша археозоолог В.В. Гасилинмен бірігіп, экспериментальды зерттеу жүргізілді.

Екінші Грант әдісі шектеулі яғни тек қой-ешкі, сиыр және шошқаның ғана төменгі жақ сүйектерін зерттеуге мүмкіндік бар. Өкінішке орай, басқа жануарлардың тіс жүйесі бұл әдісте қарастырылмаған. Тиімділі, зерттеуші аталған әдісті жақсы меңгерсе, белгілі бір «қоныстағы» уақ малдың қай жасында және қандай мезгілде (жаз, күз және т.б.) көбірек сойылғанын анықтауға мүмкіндігі артады. Грант әдісі зерттеу үлгілері көп болған сайын, қателік мөлшері азайып, өзінің ақпараттық тұрғыдан тиімді екендігін көрсете алады. Аталған әдісті меңгеруде П.А. Косинцевпен экспериментальды талдау жүргізіліп, зерттеудегі тиімділі анықталды. Зерттеу

жұмысындағы материалдық базаны зертхана қорында сақталған бірнеше археологиялық мәдениеттерге тиесілі ескерткіштерден табылған жануар сүйектері (1286 дана) құрайды.

Тағылымдаманың үшінші кезеңінде (сәуір айы) – сүйектерге биометриялық/морфометриялық/остеометриялық өлшемдер жүргізу, алынған нәтижелерге бірнеше статистикалық бағдарламалар (PAST, STATISTICA) бойынша талдау жасау бойынша жұмыстар атқарылды.

Морфометриялық зерттеу сүйектердің әртүрлі морфологиялық белгілерін өлшеу әдістеріне негізделген. Жануар сүйектерін морфологиялық белгілері бойынша класс, отряд, тұқымдас, туыс және түрге дейін анықтағаннан кейін, барлық өлшем жасауға жарамды сүйектерге остеометриялық зерттеу жүргізіледі. Сүйектерді өлшеу антропологиялық зерттеуде де жиі қолданылатын әдіснама [Алексеев 1966]. Әлі күнге дейін әлемдік археозоологиялық зерттеулерде аталған әдістің нәтижелері ғылым жарияланымдарға ұсынылып, түрлі тұжырымдар жасалуда. Алайда сүйектерді өлшеу арнайы әдістемелік нұсқаулыққа сай жүзеге асырылуы тиіс. Бүкіл әлемде бірнеше әдіснамалық нұсқаулықтар қолданылады және олар бір-біріне ұқсас [Driesch 1976; Eisenmann et al. 1988]. Жануар сүйегі тез арада өзгеріске түсе алмайды, белгілі бір морфобелгілерінің ауытқуы не өзгеруі үшін жүздеген тіпті мыңдаған жылдар қажет. Сондықтан, нақты көрсетілген белгілерді өлшеу, сүйектердегі өзгерістерді байқауға мүмкіндік береді. Алайда, өлшеу жұмыстары тек ересек жануарлардың сүйектеріне жүргізілетінін ескеру керек. Жас жануардың сүйегі жақсы сақталғанымен, морфометриялық өлшем жүргізілмейді. Себебі сүйек алдағы уақытта әлі де өсетіндіктен, алынған өлшем бірліктер уақыт өте өзгереді. Жас зерттеуші үшін морфометриялық зерттеу нәтижелері жануарлардың экстерьерлік пішіні, бас сүйектің құрылымы (тар маңдайлы, кең маңдайы және т.б.), жота биіктігін (бойшаң, аласа, орта бойлы, карликтер және т.б.) анықтауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, сүйектердің өлшемдері бойынша олардың жыныстық диморфизмін де анықтауға болатыны ғылыми тұрғыдан дәлелденген [Svensson et al. 2007: 943-944]. Тағылымдама барысында жылқының тұсамыс сүйектері (Phalanx 1) және сиырдың асықтарына остеометриялық зерттеулер жүргізілді. Жылқының тұсамыс сүйегінің таңдалу себебі, зерттеуші археозоологиялық анықтау барысында жылқының аталған сүйектерінің өзара қатты ұқсас екендігіне қарамастан, сол немесе оң жаққа және алдыңғы немесе артқы аяққа тиесілі екендігін білуі тиіс. Мұндай анықтау жұмысы жүргізілмей тұрып, остеометриялық

зерттеу жүргізуге болмайды. Алдыңғы аяқтың тұсамыс сүйектері артқы аяққа қарағанда басқаша (аздап қысқа, массивті және тігінен қойғанда аздап қиғаш тұрады және т.б.), сондықтан оның өлшемдері артқы тұсамысқа қарағанда басқа мәліметтер береді. Бұл кейінгі жалпы статистикалық сараптама барысында көп қателіктерге алып келуі мүмкін. Сиыр асықтарын өлшеуде, олардың (36 дана) 4-і өте ірі екендігі байқалды. Әрі барлық қосалқы индекстері де ерекше. Бұл асықтардың аталық жануарға тиесілі екендігін растайды (1:4-сур.).

Тағылымдаманың үшінші кезеңінде (наурыз айының соңы – сәуір айының бірінші жартысы) жануар тістерін жеке зерттеу бойынша жұмыстар атқарылды. Археозоологиялық зерттеулерде жануардың сойылған мерзімін анықтауға арналған экспериментальды әдіс кең таралған. Жоғарыда аталған Грант әдісі де осы мәселені шешуге мүмкіндік береді. Бірақ, экспериментальды әдіс нақты әрі нәтижесі болжамды пайымдаудан алшақ. Ғылыми тілде бұл әдіс «сүт қоректілердің жасын тістер мен сүйектердің қабатты құрылымдарынан анықтау» деп атау дұрысырақ [Клевезаль, Клейненберг 1967: 9-15]. Яғни аталған әдіс тістер мен сүйек тіндерінде әртүрлі қабаттардың (жылдық, маусымдық, айлық және тәуліктік) қалыптасуына негізделген [Бачура 2013: 322].

Бұл әдіс бойынша зерттеу өте көп уақытты қажет етеді, сондықтан өткізгіш жарықта тістің кесіліп, екі беті де егеліп, тегістелген бөлігі немесе шағылысатын жарықта тістің жарты бетінің тегістелген бөлігі қолданылады [Клевезаль, Клейненберг 1967: 40].

Тағылымдама барысында жануардың сойылған мерзімін анықтау жұмыстары осы бағытпен көп жылдан бері айналысып келе жатқан б.ғ.к. О.П. Бачурамен бірге жүзеге асырылды. Тағылымдама барысында палеозоология зертханасының қорынан 20-дан астам жануар тістері (жылқы, сиыр, қой-ешкі) үлгі ретінде алынып, кесуге дайындау (арнайы желімдеу), кесу және микроскопта дұрыс «оқу» және ғылыми сөйлету бойынша зерттеу жұмысының толық кезеңі орындалды.

Зерттеу нәтижелерінің қорытындысы бойынша Бүкілресейлік жас ғалымдардың (биолог, зоолог, орнитолог, ипполог және т.б.) конференциясына қатысып, «Фауна млекопитающих из местонахождения Чебаркуль-3 (Южный Урал, средний голоцен)» тақырыбы бойынша постерлі баяндама және «Фауна крупных млекопитающих дельта Амурь и Сырдарья в позднем голоцене» тақырыбында ауызша баяндама жасап, үздік зерттеулер қатарынан орын алды.

Қорыта айтқанда, Болашақ бағдарламасы бойынша өткен тағылымдама еліміздегі археозоологиялық зерттеулердің дамуы үшін пайдалы қадам болып отыр.

Жоғарыда аталған зерттеу әдістері Ә.Х. Марғұлан ат. Археология институтының зертханасындағы археозоологиялық зерттеулерде белсенді қолданылып, нәтижелері ғылыми айналымға енуде. Дегенмен, кейбір әдістерді әлі де шыңдай түсу қажеттігі туындауда. Атап айтқанда, жануарлардың сойылған мерзімін анықтаудағы әртүрлі қабаттарды (сызықтар) оқу/түсіну тікелей тәжірибеге негізделеді. Алдағы зерттеулерде, жануар тістеріндегі мерзімдік сызықтарды оқу/анықтау бойынша зерттеулерді көбірек жүзеге асыру қажет. Сөз соңында, археозоологиялық зерттеу әдістері уақыт өткен сайын өзгерістерге түсіп, жетіліп келе жатқандықтан, үнемі жаңа зерттеу әдістерін үйренуге ұмтылу қажет екенін айтқымыз келеді.

Әдебиет

Алексеев В.П. Остеометрия: методика антропологических исследований. Москва: Наука. 1966. 126 с.

Бачура О.П. Сезон и возраст забоя животных в Мангазее // Археология Севера России: от эпохи железа до Российской империи : материалы Всероссийской научной археологической конференции (Сургут, 1–4 октября 2013 г.). Екатеринбург–Сургут: изд-во Магеллан. 2013. С. 321-324.

Клевезаль Г.А., Клейненберг С.Е. Определение возраста млекопитающих по слоистым структурам зубов и кости. Москва: Наука. 1967. 144 с.

Шағырбаев М.С. Екатеринбург қаласына ғылыми іссапар туралы // Қазақстан археологиясы № 1 (7). 2020. 161-166 бб.

Driesch A.V. A Guide to the measurement of animal bones from archeological sites // Preabody Museum of Archeology and Ethnology Harvard University. 1976. Bulletin 1. 136 p.

Eisenmann V., Alberdi, M.-T., De Giuli, C. and Staesche, U. Studying fossil horses. Volume I. Methodology // Collected papers after the "New York International Hipparion Conference, 1981"; Leiden: Brill. 1988. P. 1-77.

Grant A. The use of tooth wear as a guide to the age of domestic ungulates // Ageing and Sexing Animal Bones from Archaeological Sites / Wilson, B.; Grigson, C.; Payne, S. London, BAR British Series, №109. 1982. 91-108 pp.

Silver I.A. The Ageing of Domestic Animals // Science in Archaeology. Basic books, Inc., Publishers. New York. 1969. P. 250-268.

Svensson E.M., Cötherström A., Vretemark M. A DNA test for sex identification in cattle confirms osteometric results // Journal of Archaeological science 35 (2008). 942-946 pp.

ШАХАНОВ Қ.

Шаханов Қазыбек

Қорқыт Ата ат. Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан;
shahanovkazybek@mail.ru

ЖЕТИАСАР ТАЙПАЛАРЫНЫҢ ЖЕРЛЕУ ЕСКЕРТКІШІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аннотация. Арал маңының ортағасырлардағы қоныстану тарихын зерттеу үшін қолымыздағы, қазіргі таңда жиналған археологиялық қазба жұмыстарынан табылған деректерге қысқаша тарихнамалық шолу жасалды. Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан жетасар мәдениеті обаларының зерттелу тарихына тоқталып, олардың ерекшеліктері, мерзімделуі жайлы құнды мәліметтер берілген. 1946–1991 жж. Хорезм экспедициясы Жетасар мәдениетінің Алтын асар, Томпақ асар, Қосасар т.б. қалашықтары маңында жүргізілген обаларында жүргізілген қазба жұмыстары нәтижесінде бірнеше типтерге бөліп, антропологиясы қатысты тұжырымдары ұсынған.

Түйін сөздер: Арал маңы, Сырдария, Хорезм, Жетасар, обалар, қазба жұмыстары.

ОСОБЕННОСТИ ПОГРЕБАЛЬНОГО ПАМЯТНИКА ДЖЕТАСАРСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. В статье приводятся сведения об истории изучения заселения территории Приаралья в эпоху средневековья. В частности, был проведен краткий историографический обзор результатов археологических исследований, акцентировано внимание на истории изучения погребальных памятников джетыасарской культуры, расположенных в низовьях Сырдарьи. Приводятся ценные сведения об их особенностях и датировке. В 1946–1991 гг. Хорезмской экспедицией проведены исследования на памятниках джетыасарской культуры близ городищ Алтын асар, Томпақ асар, Косасар и др. В результате были выделены несколько типов и представлены выводы по антропологии.

Ключевые слова: Приаралья, Сырдарья, Хорезм, Джетыасар, курганы, раскопки.

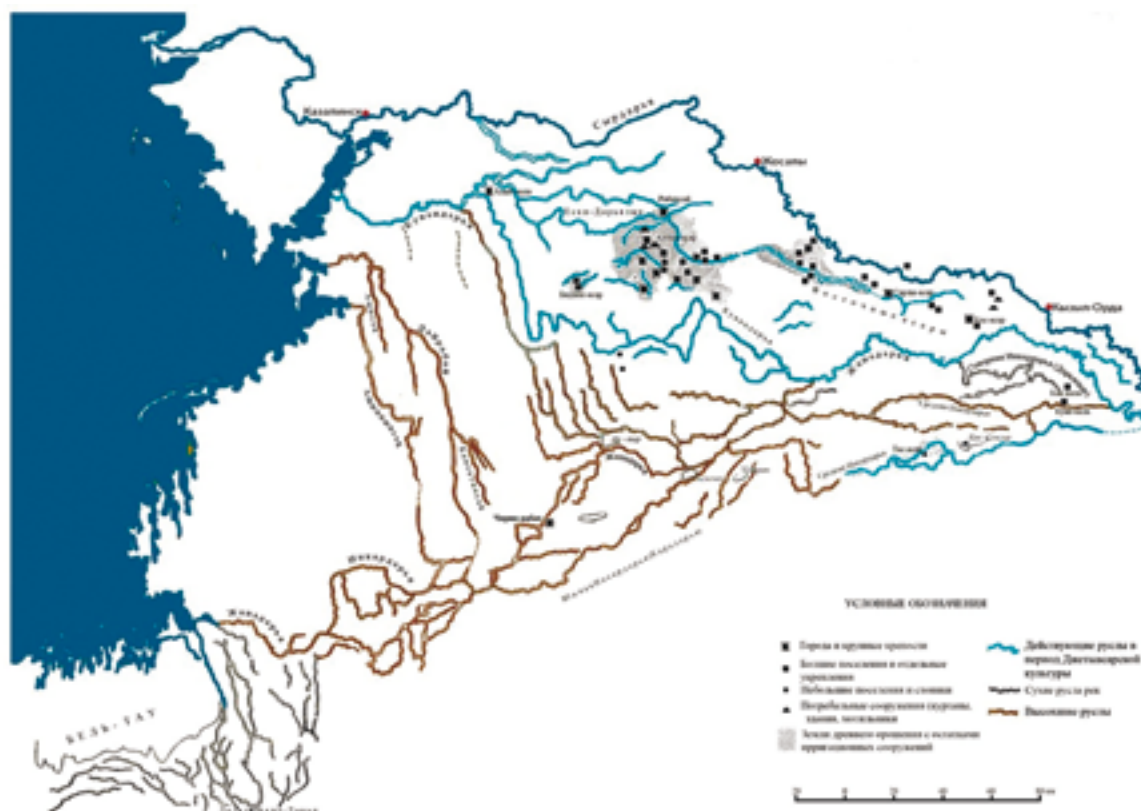
Сырдария оның төменгі ағысында Қуандария мен Ескідариялық бойында Жетіасар шатқалындағы асарлардың орналасу аймағы да түрлі әскери қақтығыстар, арналардың тартылуы қалашықтардың орын ауысуына әсер етіп отырған. Жетіасар мәдениетінің қазіргі Еуразия халқының қалыптасуына үлкен зор үлес қосып (б.д.д VII–VIII б.д.д. IX ғғ.) таралу аймағы да кең жайып отырды. Өзінің өзгешелігіне байланысты Жетіасар мәдениеті басқа көршілес Орта Азия және Қазақстан халықтарының мәдениеттерінен ерекшеленеді.

1946 ж. С.П. Толстовтың басқаруымен Хорезм археология-этнографиялық экспедициясы Сырдарияның ежелгі солтүстік саласы Қуандария мен Ескідариялыққа қарай жүріп, Жетіасар кешенінің қалаларын ашты (1-сур.) [Тәжекеев 2011:49].

Бұл ескерткіштердің өзіндік ортақ ұқсастығына қарай зерттеушілер бір мәдениетке топтастырып, олар

дың негізгі бөлігі шоғырланған Жетіасар шатқалының атыменен Жетіасар мәдениеті деп атаған. 1948–1951 жж. С.П. Толстов Жетіасар № 3 (Алтын асар), Жетіасар № 9 қалаларында және жеке обаларда қазба жұмыстарын жүргізді [Толстов 1962: 186–200]. 1958, 1962–1963 және 1966 жж. басқада Жетіасар ескерткіштеріне қазба жұмыстары жалғасын тапты [Левина 1971 : 10].

Аталған зерттеу жұмыстары нәтижесінде С.П. Толстовтың қала құрылыс салу өнеріне қатысты ғылыми тұжырымдары ұсынылып алғаш болып Жетіасар қалаларының құрылыстарының ерекшелігіне байланысты үш топқа бөліп қарастырды [Толстов 1948: 128–129]. Ал 1973, 1976, 1978–1981, 1983–1984, 1986–1991 жж. Хорезм экспедициясы Л.М. Левинаның жетекшілігімен Жетіасар шатқалында кең көлемді Алтын асар, Томпақ асар, Бидайық асар, Кіші және Үлкен Қосасар мен 700-ге тарта обаларға кешенді қазбалар жаса-

1-сур. Жетіасар мәдениеті ескерткіштерінің орналасу картасы [Тәжекеев 2011:46–51]

лынды [Левина 1996; Левина 1975:42–46]. Нәтижесінде бұл мәдениетті өзара сабақтастықты көрсететін негізгі белгілерімен қатар, түрлі тарихи жағдайларға байланысты туындаған ерекшеліктеріне қарай үш кезеңге бөліп қарастырды [Левина 1996: 10].

Тәуелсіздік алғанан кейін мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы бойынша 2004 жылы құрылған Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірік-рабат археологиялық экспедициясының (басшысы Ж.Қ. Құрманқұлов) жеке барлау отряды (отряд жетекшісі Ө. Тәжекеев) қайта барлау жұмыстарын жүргізіп Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштер жинағына аудандар бойынша енгізіліп толық координаттары берілген [Құрманқұлов және тб. 2007: 108–109].

Жетіасар қалаларының жанында жүздеген, мыңдаған жерлеу құрылыстарынан тұратын қорымдар орналасқан, олардағы ескерткіштердің екі түрі бар – оба астындағы топырақ қабір мен сағана-лақыттар (склеп) болып табылады.

Жетіасар обалары бірнеше төрт типке бөліп қарастырылады [Левина 1996:61-65]:

1 Саз кесектен қаланған жоспары тікбұрышты жер-
леу камерасы бар обалар;

2 Саз кесектен қалаған жоспары шеңберлі жерлеу камерасы бар обалар:

3 Үстіңгі жағын пахсамен жапқан жерлеу
шұңқырлары;

4 Үстіңгі жағын қамыспен жабылған жерлеу
шұңқырлары.

Хорезм экспедициясының Жетіасар мәдениетінің обалы қорымдарында жүргізілген зерттеулер нәтижесінде осы өңірдің тұрғындарының антропологиясы қалаларда тұрған тұрғындардың бет пішіні қайта қалпына келтірілді. Осы бет пішінін жасауда Миклухо Маклай атындағы Этнология және антропология институтының антрополог мамандары жұмыс жасалды [Левина 1994: 4–18]. Жетіасар мәдениетінің Алтынасар, Томпақ асар, Қосасар қалалары маңындағы

обаларда қазба жұмыстары 1946–1991 жж. аралығында жүргізілді. Жетіасар материалдарының негізінде шығарылған «Низовья Сырдарьи в древности» атты бес томдық еңбегінде Жетіасар тұрғындарының антропологиясына толықтай сипаттама берілген [Левина 1993: 33–40].

Бірінші типтегі сағанаға тікбұрыш пішінді, камерасы күмбезделіп жабылған құрылысқа тән. Шаршы пішіндес, кірер есігі қабырғасының ортасында орналасқан екінші типтегі сағаналарға камерасының жабындысы суфаның барлық қабырғаларын бойлай тұрғызылған «алдамшы» күмбез пішінді, еденінде арнайы ошақтың және алғашқы және алғашқы тереңдігі әлдеқайда таяз болуы тән [Левина 1971: 32–193].

Өлікті бай киіммен қамыс тоқымаға орап, камераның ішінде орнатылған жатақ суфаның үстіне жатқызып жерлеген. Кейбірде басының астына киіз жастық төсейтін болған. Бұл жерде айта кететін жәйт бұрынғы өліктер бір жағынан сырылып тасталған, кейбірі орнында қалдырған. Ұзақ уақыт жерлеу ғұрпы іске асырылмаған камерадағы бұрынғы өліктің қалдықтары орындарынан алынып, камера жаңа жерлеулерге дайындалған [Левина 1996: 65].

Жатаққа жерленген әрбір жерлеуден кейін өліктің жанына о дүниелік тамақ салынған ыдыстар қойылатын. [Левина 1971: 65–408]. Қыш ыдыстардан бөлек басқа қарулар, керек-жарақтар, еңбек құралдары қойылған. Сағаналардың үшінші – жер үстілік түрі Жетіасар мәдениеті өмір сүрген барлық кезеңінде қолданылады [Левина 1971: 15–20].

Жер үсті сағаналары да, жер асты сағаналары да өздерінің бастауларын осы аймақта орналасқан кейінгі қола дәуірінің кесенесі Солтүстік Түгіскен кесенелерінен бастау алады [Байпаков, Құрманқұлов 2011: 26–34].

«Жер үсті» сағаналары өмірінің барлық кезеңінде де кездеседі. Бірінші типтегі сағана б.д.д. I мыңж. ортасында пайда болып, б.д. IV ғ. дейін өмір сүреді. Жобасында шаршы болып келген бұл типтегі сағананың жабындысы күмбезді емес, керісінше «жалған күмбезді». Барлық үш типтің сағаналары жанұялық қабір қызметін атқарған және ұзақ уақыт өмір сүрген [Левина 1993: 200–315].

Зерттелген Жетіасарлық жерлеу ескерткіштерінің ішінде кірпіштен тұрғызылған сағаналары бар обалардың қазылып зерттелгендердің жалпы санының жетіден бірінің мөлшерін құрайды. Қалған обалардың топырақ үйінділерінің астындағы жерлеу орындары төрт типтігі жер қабыр түрінде болып келген.

Зерттелген қабір ескерткіштерінің ішінде қорғандардың жалпы санының жетіден бірге жуығы кірпіш сағаналар болды. Қалған қорғандар саздан тұрғызылды. Жетіасар шатқалында барлығы жүзден астам қабір қазылып, сирек ұшырасатын археологиялық және антропологиялық коллекциялар жиналды. Қабір мүліктерінде қыш ыдыстардан басқа көптеген ағаш (табақ, табақша, саптыаяқ, тостаған) және металл (қазандар) ыдыстар болды [Левина 1996: 196]. Қалашықтардың кейбір мәдени қабаттарында және бірнеше жерлеу зиратында жұмыртқа тәрізді немесе негізгі бөлігі дөңгелек, жоғары шығарылған тұтқалары бар, түбі конусты қола және балшықтан күйдіріп істелген қазандар кездесті. Балшықтан күйдіріп жасалған қазандарға ұқсас көшірмелер (баламалары) Тува, Батыс Моңғолия, Оңтүстік-Батыс Сібір, Қырғызстан, сондай-ақ хун-сюн-ғұн тарихымен байланысты ескерткіштер материалдарында бар [Могильников 1992: 304]. Қанжар, семсер, садақ, жебе, найза, қола, сүйек, темір ұшты жебелер, күрделі садақтың сүйек жапсырмалары секілді қару түрлері көп-ақ. Қасына қару қою барлық еркектерге және көптеген әйелдерге де тән болды. Зираттардағы семсерлердің адам денесінде орналасуын құрастыру барысында қарап оның екі тәсілі болғанын атап айтуға болады: белден төмен қарай сол қапталға және оң жақ иықтан түсіріп тағу. Алайда семсер ерлердің зиратында кездеседі десек, екі не бір жүзді темір қанжар ерлер зиратынан да, әйелдер зиратынан да табылды. Бір қызығы – ана баласымен бірге жерленген зираттарда да қарулар – қанжар, жебелер болды [Левина 1985: 120].

Жетіасар қорымдарынан сырт киімдер, бас киімдермен аяқ киімдердің қалдықтары да көптеп табылды. Ұзын жеңді ұзын көйлек, оның сыртынан киетін біршама қысқа шапан секілді әйел киімдерінің жағасы янтарь, халцедон, ақық, шыны түймелермен түймеленді. Шапандары жүн, мақта, жібек, кейде жұқа былғарыдан тігілді [Левина 1995: 12–15]. Сондай-ақ бір-біріне ұқсас кеудешелер, бас киімдер, киімдерге тағылатын қосымша сәндік бұйымдар табылып отыр, көбінесе ерлер мен әйелдер киімдерінің көптеген бөлшектері савромат пен сармат, Ауғанстанның Тіллә-тепе зиратындағы юэчжи кезеңінің материалдарымен ұқсас келеді [Сарианади 1989: 22; Левина 1985: 315].

Сонымен бірге жергілікті мақта тоқу өндірісі жақсы дамыды. Жай мақта-мата мен мақтадан тоқылған түрлі-түсті мата қатар пайдаланылды. Жетіасар ескерткіштерін қазу барысында алты жүзден астам қола, күміс, темір, алтын жалатылған айылбас, омырауға тағатын

сәндік бұйымдар табылды, олардың бір бөлігі он бес-тей белдік құрап шығуға мүмкіндік берді. Ондаған металл (қола, күміс, кейде алтын жалатылған және бетіне шыныдан, жартылай қымбат тастардан көз орнатқан) фибул-ілгектер табылды. Олар Орал маңы мен Төменгі Еділ маңындағы сарматтық ескерткіштерден, скифтік және солтүстік кавказдық ескерткіштермен ұқсас болса, ал екі пластина тәрізді фибулдар Солтүстік Қара теңіз маңы, Қырым, Шығыс және Орталық Еуропаның IV–V ғғ. мәдениеттерінен таныс [Амброз 1981: 10–23]. Моншақтар байланыс бағыттары мен сауда қатынастарының жоғары деңгейін көрсететін мол материалды көрсетеді. Жетіасарлық моншақтар жиынтығы шығу тегіне әртүрлі: балтық көріптасы мен үнді тастары, Жерорта теңізінің маржандары мен Кавказ гагатарын біріктірген бірегей жинақ [Амброз 1989: 63–70]. Өшекейлі керек-жарақтар жиынтығы өлген әйелдердің зиратында болатын міндетті заттар қатарында есептелді [Античные государства Северного Причерноморья 1984: 82–84; Амброз 1981: 110–115].

Жетіасар обаларындағы зооморфтық және антропоморфтық бейнелер мен басқа да діни заттар ерекше қызығушылық туғызды. Олар: саздан және алебастрдан жасалған мүсіндер мен пұттар, қолдарында ыдыс, қапқақ, айна бар ағаштан, қыштан жасалған бейнелер, зооморфтық және антропоморфтық салпыншақтар, қаңылтыр белгілер мен айбалталар [Левина 1990: 165–675].

Қалашықтар маңындағы қорымдарындағы және мәдени қабаттағы біздің заманымызға дейінгі соңғы ғасырлардың материалдары Орал маңы мен оның сырт жағындағы сондай материалдармен ұқсас. Оңтүстік Қазақстанның таулы өңірлері мен Сырдария маңына тән жасанды заттар – орта Сырдария мәдениетінің жергілікті түрі. Б.д.д. I ғ. ғұн ескерткіштеріне тән заттар тіркеледі. Б.д.д. I мыңжылдықтың ортасы мен алғашқы ғасырларынан VI–VII ғғ. дейінгі кезеңге жататын Жетіасар бұйымдарынан түркілік ою-өрнектер байқалады [Ёлкина, Левина 1995: 61; Левина 1994: 8–15].

Көп жылдық ізденістер қазба жұмыстары нәтижесінде Л.М. Левина жетіасар мәдениетінің обаларынан зерттей келе жетіасар халқының пайда болуы қоныстануы тарихы жайлы табылған археологиялық деректермен материалдық мәдениетімен салыстыра отырып, төмендегідей тұжырымдарға келген:

1. Б.д. I ғғ. орманды алқаптардың тайпаларымен болған анық байқалады. Оның ішіндегі Ертіс, Есіл, Тобыл маңындағы тайпалары оның ішіндегі горхов-

ский және саргатской мәдениетімен тығыз байланыстары байқалады. Осы уақыттарда тығыз қарым-қатынас Тянь-Шань таулары аймағындағы, Байкал аймағындағы тайпалармен анық көрінеді;

2. Б.д. I–IV ғғ. Орта Сырдария ағысы Талас Арыс маңындағы халықтардың Жетіасар халықтары мен байланысы анық байқалады;

3. Б.д. IV ғғ. ғұндардың осы жерлерге ығысуы кейіннен түріктер пайда бола бастайды;

4. Б.д. V–VI ғғ. Жетіасар халқының Өмударияның төменгі ағысына қарай біртіндеп жылжуы бұл жақта кердер мәдениетін қалыптастыруға өзіндік бір үлесін тиігізеді [Левина 1996: 369–370].

Қызық фактілер ішінде жетіасар тұрғындарының бет-пішімі осы жерлерде мекен еткенен бастап мыңжылдықта еш өзгермеген. Мыңға жуық қорғандарды зерттей келе бұл тұрғындардың құрамына кірген кейбір этникалық топтарды байқауға болады. Алтын-асар қалашығы қорымдарынан алынған антропологиялық материалдардан байқайтынымыз адам бас сүйегінің қолмен деформациялануы ерекше байқалады. Бұл көбінесе Ирак жерлері мен Алдыңғы Азия жерлерінің ескерткіштерінде кездеседі [Шведчикова 2009: 78–84].

Жетасар халқының палеодемографиясына қатысты Хорезм экспедициясының жиналған антропологиялық және археологиялық деректер бойынша аймақ тұрғындары Жетасар мәдениетінің Қосасар 2 және Алтын асар 4 қорымдарынан алынған мәліметтер аймақта келуші сыртан келуші хунну тайпаларының басым болғандығын және жергілікті жетіасар халықтарымен ұзақ уақыт бірлесе өмір сүргендігін туралы мәліметтер келтіріп отыр [Медникова және тб. 2022: 118–130].

Арал маңы Сырдарияның төменгі ағысына орналасқан Жетасар мәдениетінің ескерткіштері орналасқан аймақ маңызды сауда жолы мен көші-қон жолында орналасуы бұл аймақтан әр түрлі халықтардың қоныстануы салт-дәстүрлері, салт жоралғылары жайлы құнды деректер қалашықтар маңындағы қазылған обалардан алынып отыр.

Сайып келгенде, Хорезм экспедициясы тарапынан зерттелген жетасар мәдениетінің ескерткіштері отандық тарих ғылымында ерекше орын алады, қазіргі таңда жиналған жетіасар обаларынан табылған археологиялық және антропологиялық материалдары бойынша алдағы уақытта, Мәскеу қаласындағы Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы Этнология және антропология институтында Хорезм экспедициясының архив материалдарымен жұмыс жасап, жетасарлықтардың материалдық мәдениетін кешенді зерттеу жұмыстары

жүргізілсе тың мәліметтер табылады деген ойдамыз.

Қорытындылай келе, қазылып зерттелген обаларға байланысты нақты саны шығарылып, оларды геоарқпараттық жүйеге сала отырып жаңа заманғы карталар жасақтап, туристік нысанға айналу үшін жұмыстар жүргізу.

Ғылыми жетекшісі: Құрманязов Ы.С.

Әдебиет

Амброз А. К. Восточноевропейские и среднеазиатские степи V — первой половины VIII вв. // Отв. ред. Плетнева С.А.; авт. Амброз А.К., Ковалевская В.Б., Кызласов И.Л. и др. М.: Наука. 1981. 302 с.

Амброз А.К. Хронология древностей Северного Кавказа V–VII вв. М.: Наука. 1989. 134 с., ил.

Античные государства Северного Причерноморья / Отв. ред. Кошеленко Г.А., Кругликова И.Т., Долгоруков В.С.; авт. Алексеева Е.М., Амброз А.К., Арсеньева Т.М. и др. М.: Наука. 1984. 392 с.

Байпаков К.М., Құрманқұлов Ж. Қаңлылар мемлекетінің мәдениеті // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редактор Елеуов М.Е., Жетібаев Ж. Алматы: Аруна. 2011. 26-34 бб.

Құрманқұлов Ж., Тәжекеев Ә.Ә., Әбдіқалықов Ш. Алтынасар қалашығы (№3-Жетіасар) // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редактор М.Елеуов, Ж.Жетібаев- Алматы: Аруна. 2011. 336-337 бб.

Левина Л.М. Керамика Нижней и Средней Сырдарьи в I тысячелетии н.э. / Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. VII. М.: Наука. 1971. 252 с.

Левина Л.М. Новые исследования памятников джетыясарской культуры в Восточном Приаралье // Ранние кочевники Средней Азии и Казахстана. Краткие тезисы докладов на конференции. Ноябрь 1975 г. Л.: АН СССР. 1975. 92 с.

Левина Л.М. Исследования в Джетыясарском урочище // АО. 1978. М. 1979. С. 533-538.

Левина Л.М. Работы в Джетыясарском урочище // АО. 1983. М. С.508-514.

Левина Л.М. Джетыясарские склепы V // Низовья Сырдарьи в древности. Вып. II. Джетыясарская культу-

ра. Часть I. Склепы. М.: ИЭА РАН. 1993. 130 с.

Левина Л.М. Раскопки могильников в окрестностях городищ Бедаик-асар, Кос-асар и Томпак-асар // Низовья Сырдарьи в древности. Вып. III. Джетыясарская культура. Ч. 2. М.: ИЭА РАН. 1993. С.33-40.

Левина Л.М. Могильники Алтынасар 4 // Низовья Сырдарьи в древности. Вып. IV. Джетыясарская культура. Часть 3-4. М.: ИЭА РАН. 1994. 312 с.

Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. М.: Восточная лит.-ра. 1996. 396 с.

Левина Л.М., Галиева З.С. Археолого-ландшафтные исследования с применением дистанционных методов // Низовья Сырдарьи в древности. Вып. II. Джетыясарская культура. Часть I. М.: ИЭА РАН. 1993. С.7-15.

Левина Л.М., Равич И.Г. Бронзовые зеркала, из джетыясарских памятников // Низовья Сырдарьи в древности. Вып. V. Джетыясарская культура. Ч. 5. М.: ИЭА РАН. 1995. С. 9-16.

Медникова М.Б., Четчикова О.Ю., Петрова К.А., Тарасова А.А. Палеодемография могильников джетыясарской культуры (к вопросу о миграциях в бассейне Нижней Сырдарьи) // Вестник Археологии, Антропологии и этнография. 2022. №4 (59). С.118-131.

Могильников В.А. Хунну Забайкалья // Степная полоса Азиатской части СССР в скифо-сарматское время / Отв.ред. Мошкова М.Г.; авт. Андрианов Б.В., Бокоренко Н.А., Вадецкая Э.Б. и др. М.: Наука, 1992. 494 с.

Сарианиди В.И. Храм и некрополь Тиллятепе. М.: Наука. 1989. 240 с.

Тәжекеев А.А. Жетіасар мәдениетінің орналасу картасы // Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редактор Елеуов М.К., Жетібаев Ж. Алматы: Аруна. 2011. 46-51 бб.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарты // М.: Изд-во восточной лит.-ры, 1962. 324 с., вкл.

Толстов С.П. По следам древней хорезмской цивилизации. М.-Л.: Изд-во Академии наук СССР. 1948. 322 с.

Шведчикова Т.Ю. К вопросу о распространении обычая искусственной деформации университета головы у древнего населения Восточного Приаралья // Вестник Московского университета. Серия 23. Антропология. 2009. С.78-84.

ЯЧМЕНЁВ О.Ю.,
ВЛАСЕНКО Д.Е.

Ячменёв Олег Юрьевич,
Власенко Дмитрий Евгеньевич
Забайкальский государственный университет,
г. Чита, Российская Федерация;
19970725dyuu@gmail.com,
dmitrivlasenko2003@mail.ru

ПЕТРОГЛИФЫ В ЧЕРТЕ г. ЧИТЫ (ЗАБАЙКАЛЬСКИЙ КРАЙ)

Аннотация. В данной статье представлены результаты работы по мониторингу памятников наскального искусства Титовской Сопки. Во время мониторинга были открыты новые объекты. Все памятники были сфотографированы и нанесены на общую топографическую карту Титовской сопки. В дальнейшем планируется работа по сохранению найденных памятников и внесение их в археологический реестр объектов историко-культурного наследия города Читы.

Ключевые слова: Забайкальский край, Титовская сопка, мониторинг, писаницы.

ЧИТА Җ. ПЕТРОГЛИФТЕРІ (ЗАБАЙКАЛЬЕ ӨЛКЕСІ)

Аннотация. Мақалада Титовский шоқысының жартас өнері ескерткіштерін бақылау бойынша жұмыстардың нәтижелері көрсетілген. Мониторинг барысында жаңа нысандар ашылды. Барлық ескерткіштер суретке және Титов төбесінің жалпы топографиялық картасына түсірілді. Болашақта табылған ескерткіштерді сақтау және оларды Чита қаласының тарихи-мәдени мұра объектілерінің археологиялық тізіміне енгізу бойынша жұмыстар жоспарлануда.

Түйін сөздер: Забайкалье өлкесі, Титовск шоқысы, мониторинг, жазбалар.

Титовская сопка – горный массив, расположенный на юго-западной окраине города Читы в районе впадения р. Читинки в р. Ингоду. Массив является пермско-раннетриасовым стратовулканом Ингодино-Читинского вулканического ареала. Со склонами Титовской сопки связано большое количество памятников археологии разного типа: мастерские, стоянки, поселения, захоронения и писаницы [Константинов, Синицина 2009: 546-548]. Возраст памятников варьируется от 70 тыс. л.н. – стоянка-мастерская Сухотино -12 [Константинов и др. 2020: 46-57] до XVII-XVIII в н.э. – русское поселение Засопошное [Ковычев 2011: 133].

В марте и октябре 2022 года студентами археологического студенческого клуба Забайкальского государственного университета был проведен мониторинг памятников наскального искусства Титовской сопки. Были обследованы следующие объекты: Титовская Сопка, Сохатиный Камень и Сухотино-13. Также были открыты новые памятники – Ущелье и Прибрежный (рис.1).

Титовская Сопка. Писаница сосредоточена на южной части сопки, в левом распадке. Рисунки сосредоточены на отвесных обнажениях кремнистого сланца,

на левом борту ущелья. Всего было выявлено семь групп рисунков, которые представляли собой изображения знаков, зооморфов, животных, человечков и антропоморфов [Окладников, Запорожская 1970: 44]. К сожалению, большая часть писаниц была уничтожена в результате добычи камня. Долгое время считалось, что памятник полностью был утерян [Мазин 1986: 25].

В 2017 г. данный памятник посещала И. А. Пономарева, которая обнаружила 17 рисунков на 3 плоскостях [Пономарева 2018: 88], правда не указывая, какие изображения были ею обнаружены и в каком количестве. Во время мониторинга, студенты выявили, что сохранились две группы изображений – 5 и 7. Все остальные группы, по-видимому, действительно были утеряны.

С помощью программы aDStretch удалось идентифицировать выцветшие и расплывшиеся фигурки человечков. Благодаря Photoshop была осуществлена зарисовка и выявлена следующая картина. На скальном панно изображено три ряда, состоящих из фигурок человечков (рис.2).

Ряд верхний включает в себе 5 фигурок. Средний ряд состоит из четырех человечков. Нижний ряд сверху

Рис. 1. Расположение памятников

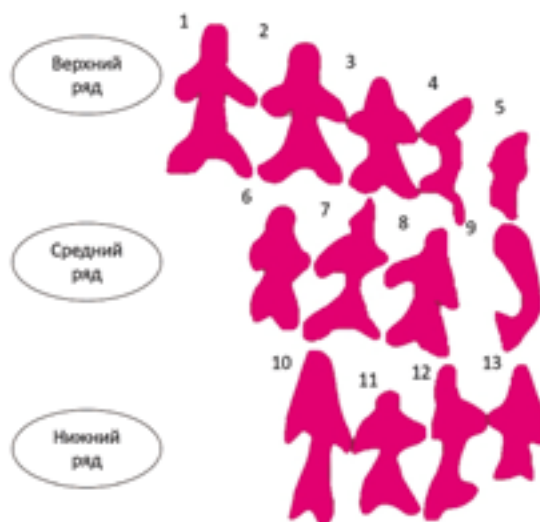

Рис. 2. Расположение фигурок на памятнике «Титовская Сопка»

насчитывает четыре фигурки. Головы у всех фигурок либо округлые, либо клиновидные. Руки расставлены в стороны. Ноги расположены в широкой стойке. В работах А. П. Окладникова отсутствуют человечки под № 9, 11 и 12 [Окладников, Запорожская 1970: 212]. Данная проблема объясняется тем, что часть изображений практически деформировалось или выцвела. Группа 7 представлена символом и фрагментами утраченных рисунков.

Сохатиный Камень. Памятник находится на юго-западной оконечности Титовской сопки, над рекой Ингодой. Писаницы сосредоточены на отвесных плоскостях у подножия скалы на высоте 2-5 метров от уровня реки. Всего было выявлено 8 групп изображений. В основу сюжета входили фигурки животных, зооморфов, символов и антропоморфов [Окладников, Запорожская 1970: 44-45]. В настоящее время сохранилась только группа 3, состоящая из крестообразной фигуры, линий, пятен и антропоморфных фигурок. Остальная часть изображений утрачена вследствие актов вандализма (рис. 3).

Сухотино-13. Объект расположен в юго-западной части Титовской сопки на небольшом скальном выходе. По устному сообщению, М. В. Константинова рисунки были известны с 1980-х гг., но не были опубликованы. В небольшом гроте находились изображения шамана, линий и пятен. Однако, из-за антропогенного воздействия, рисунки оказались под кальцитовым налетом. Под плоскостью с рисунками располагалась позднепалеолитическая стоянка-мастерская, возраст нижних культурных слоев которой около 12-15 тыс. лет. Слева от рисунков находилось вторичное тунгусское захоронение XVII века. Во время мониторинга нами было замечено, что со временем панно с рисунками стало проявляться в виде фрагментов пигмента.

Ущелье. Местонахождение находится в глубоком ущелье, в 700 м от Сухотино-13 и южнее в сторону гаражного кооператива. Памятник был обнаружен группой студентов в марте 2022 года. Ранее было заявлено, что в Ущелье располагается пять пунктов с рисунками [Ячменёв, Марков и др. 2022: 246]. Однако во время более тщательных исследований авторы поменяли свою точку зрения и выявили всего 2 группы рисунков, относящихся к правой части массива:

1. Группа 1 расположена в логе, на высоте 30-50 см от подножия скалы и 5-6 метрах от уровня пересохшего ручья, врезающегося между каменным массивом. Данная группа представлена восьмью жирными линиями длиной от 5-10 см, выполненными темно-красной охрой;

2. Группа 2 расположена выше по ущелью, в 200-250 м от первой группы. Данный пункт находится на достаточно влажной территории, что соответственно,

Рис. 3. Современный вид на скалу с писаницами. Экскурсия. Контуром обозначено место сохранившейся 3 группы

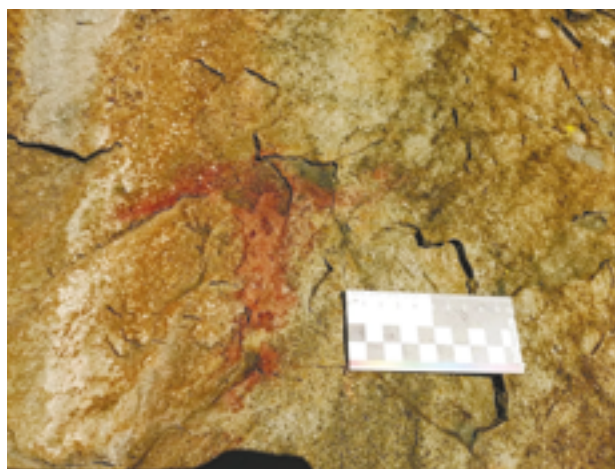

Рис. 4. Изображение зоантропоморфа. Памятник Прибрежный

повлияло на сохранность рисунков. Всего здесь обнаружено одно зооморфное изображение, напоминающее птицу, размах крыльев которой составляет около 10 см. Ниже данной фигуры имеется фактически полностью разрушенный рисунок, напоминающий овальное пятно. Фигурки сосредоточены на высоте 2-х метров от подножия скалы.

Прибрежный. Объект располагается у русла реки Ингоды в южной части Титовской сопки, в 100 метрах вниз по течению реки от Сохатиного Камня и имеет отношение к большому андезитобазальтовому скальному массиву.

Памятник обнаружен авторами в октябре 2022 года и представляет собой одно изображение зооантропоморфной фигуры, напоминающей человечка и птицу, две конечности которой исходят из толстого стержня. Правая конечность образует плечевой сустав и загибается вниз. Левая конечность загнута дугообразно вверх. Голова существа приплюснута, напоминая полукруг (рис. 4).

Таким образом, всего на Титовской Сопке зафиксированы пять памятников наскального искусства, два из которых были открыты студентами Забайкальского государственного университета. Попытку датирования изображений с памятников Титовская Сопки и Сохатиный камень осуществлял А. П. Окладников. Он относил данные рисунки к I тыс. до н.э., опираясь на корреляционный подход, манеру нанесения рисунков и стилистику [Окладников 1970: 89]. Остальные памятники не датированы.

На сегодняшний день нет четкого плана, касательно сохранности памятников археологии и природы в городской черте. Несмотря на то, что Титовская сопка достаточно перспективный объект с точки зрения дальнейших археологических изысканий и прокладывания туристических маршрутов с необходимой инфраструктурой. По этой причине студентами археологического клуба был составлен план археолого-этнографического парка [Марков 2021: 16-18]. В данном парке планируется оборудование безопасных подступов к рисункам для туристов и ограждению их от несанкционированной деятельности.

*Научный руководитель:
д.и.н. Константинов М.В.*

Литература

- Ковычев Е.В. Засопошное // Малая энциклопедия Забайкалья: Археология / гл. ред. Р. Ф. Гениатулин. 2011. Новосибирск: Наука. С. 133
- Константинов А.В., Курбанов Н.Р., Викулова Н.О. и др. Стоянка-мастерская каменного века Сухотино-12 (Восточное Забайкалье) первые результаты абсолютного датирования // Труды VI (XXII) Всероссийского археологического съезда в Самаре. 2020. Т. III. Самара: СГСПУ. С.46-47
- Константинов М.В., Сеница С.М. Титовская сопка. Малая энциклопедия Забайкалья: Природное наследие / гл. ред. Р. Ф. Гениатулин. 2009. Новосибирск: Наука. С. 546-548
- Мазин А.И. Таежные писаницы Приамурья. 1986. Новосибирск: Наука. С.163
- Марков Н.А. Музейно-археолого-этнографический комплекс «Сухотино» в структуре г. Читы как новый тренд городского развития. Объекты археологического наследия: опыт, проблемы и перспективы: материалы межрегиональной научно-практической конференции. Сроки проведения: 20-25 ноября 2021 г. / ЗабГУ/ отв. ред. И.Н. Мамкин. 2022. Чита: ЗабГУ. С.16-18
- Окладников А. П., Запорожская В. Д. Петроглифы Забайкалья: в 2 ч. 1970. Ч.2. Ленинград: Наука. С. 363
- Пономарева И.А. Исследование памятников наскального искусства в Забайкальском крае в 2017 году // Гуманитарный вектор. 2018. Т. 13. № 6. Чита: ЗабГУ. С. 82-93
- Ячменёв О.Ю., Марков Н.А., Кустов Г.Н., Киенко А.В. Наскальное искусство Титовской Сопки: к проблеме интерпретации, датирования и сохранности // Студенческие чтения: сборник статей / ЗабГУ/ отв. ред. Е. В. Дроботушенко, О. А. Яремчук. 2022. Вып. 14 Чита: ЗабГУ. С. 118-134.

ЭТНОЛОГИЯ

АЙТКЕН Е.Қ.

Айткен Есболат Қайырханұлы
Ш. Уалиханов ат. Көкшетау университеті,
Көкшетау қ., Қазақстан;
aitken.esbolat@mail.ru

КЕЙІНГІ ОРТАҒАСЫРЛАРДАҒЫ (XV – XVIII ғ. басы) ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ «НАҒАШЫ» ИНСТИТУТЫ

Аннотация. Көшпелі түркі-моңғол қоғамы үлкен патриархалды отбасы жағдайында дамып, өмір сүрсе де олар бәрібір туыстық қатынастарды тек әкесінің туыстарымен шектелмей, анасының туыстарымен мен де тығыз байланыс орнатқан. Уақыт өте келе бұл салт көшпелілердің қанына сіңіп, ұрпақтан ұрпаққа дәстүр ретінде жалғасын тапты. Өкінішке орай бұл дәстүр ғылыми және тарихи тұрғыда аз зерттелген. Осы себепті бұл мақалада автор ауқымды этнографиялық мәліметтерге сүйене отырып, көшпелілердің қоғамында орын алған «нағашылық» институтын қарастырады.

Түйін сөздер: нағашы жұрт, жиен, аналық ру, авункулат, нагаса.

ИНСТИТУТ «НАҒАШЫЛЫҚ» в ОБЩЕСТВЕ КАЗАХОВ ПОЗДНЕСРЕДНЕВЕКОВОГО ПЕРИОДА (XV – нач. XVIII вв.)

Аннотация. В условиях большой патриархальной семьи средневековые кочевники не ограничивались лишь родственными связями по линии отца и устанавливали тесные связи с родственниками по линии матери. Со временем этот обычай начал передаваться из поколения в поколение и стал традиционным среди кочевнического населения. Данная традиция, вошедшая и в культуру казахского общества, к сожалению, целенаправленно не изучалась. В данной статье автор предпринимает попытку изучения. Поэтому автор данной статьи, основываясь на обширных этнографических данных поставил перед собой цель изучить и рассмотреть институт «нағашылық».

Ключевые слова: нағашы жұрт, жиен, материнский род, авункулат, нагаса.

Көшпелілердің қоғамының қалыптасуы және дамуы ең алдымен туыстық қатынастарға негізделген. Туыстық қатынасы бар отбасылар мен рулардың бірігуі көптеген саяси, экономикалық және әлеуметтік мәселелерді шешуге мүмкіндік берген. Біріншіден, отбасылар мен рулардың бірігуі сыртқы жаудан қорғануға және саяси одақтың құруына әкелді. Екіншіден, рулар руаралық некелерді ұйымдастыру арқылы туыстық қатынастарды орнатуы құнарлы жайылымдық жерлер үшін күресті тоқтатуға мүмкіндік алды. Үшіншіден, рулық қауымдастықтың ішінде экономикалық тұрғыда ауқатты туыстар, өзінен жағдайы нашар туыстарды қамқорлыққа алуға және олардың жағдайын жасауға мүмкіндігі бар.

Осы аталған себептерге байланысты көшпелілердің қоғамында туыстық қатынастар көбінесе жағымды шешуші фактордың кепілі болды. Осымен бірге көшпелілер үлкен патриархалдық отбасы жағдайында өмір сүрсе де, туыстық қатынастар әртүрлі деңгейде дамыды. Көшпелілердің патриархалды отбасылары тек

әкесінің жағынан ғана туыстық қатынасты жүргізумен шектелмей, сонымен бірге анасы мен әйелінің жағынан туыстық қатынасты берік ұстанады. Бұндай алуан түрлі туыстық қатынастардың орнауы көшпелілердің арасында арнайы туыстық қатынастарды білдіретін терминдердің енуіне әкелді. Мысалы, қазақтар әкесінің жағынан туыстарды «өз жұрт», анасының жағынан туыстарды «нағашы жұрт» және әйелінің жағынан туыстарды «қайын жұрт» деп атаған. Моңғол тілдес халықтар өздерінің анасы жағынан туыстарды «наһнц», «нагаса» деп атаса, Алтайлық телеуіттер «тай» деп атайды.

Дегенменде, өкінішке орай бұл тақырып ғылыми тұрғыда зерттеудің арнайы объектісіне айналмаған. Өрине қазіргі таңда, бұқаралық ақпарат құралдарында көптеген публицистикалық жанрдағы мақалар болса да, олар өзінде ғылыми және тарихи концепцияны әкелмейді.

Осы орайда автор мақаланың басты мақсаты түркі-моңғол халықтарының қоғамындағы аналық ру жағынан туыстық қатынастарды зерттеу болып табылады.

Этнографиялық деректерге сәйкес, қазақтың ер жігітінде үш жұрт арқылы туыстық қатынасы бар деп саналады [Бейсенқызы 2013: 311]:

- 1-ші жұрт: Өз жұртың (әкесі жағынан туыстар);
- 2-ші жұрт: Нағашы жұрт (анасы жағынан туыстар);
- 3-ші жұрт: Қайын жұрт (әйелі жағынан туыстар).

Осы жерден әйел жағынан туыстық қатынастың маңыздылығын қазақтарда «нағашы жұрт» пен «қайын жұрт» секілді туыстық қатынастардың болғанын байқауға болады. Әсіресе автор «нағашы жұртқа» көңіл бөлу керектігін еске салады. Нағашы жұрттың болуы – аналық ру жағынан туыстықтың маңыздылығын көрсетеді. Демек түркі-моңғол халықтарында белгілі бір уақытта матриархаттың болуы әбден мүмкін.

Нағашы жұрт – балаға анасының жағынан барлық туыстар дәл осылай аталады. Демек нағашы жұрт дегеніміз анасының туыстары. Нағашы жұрт деп тек анасының туыстары ғана емес сонымен анасының руы да солай аталады. Баланың одан басқа тағы бір нағашы жұрты бар. Ол әкесінің анасы, яғни туған әжесінің туыстары «түп нағашы» деп аталады. Егер балаға анасының туыстары «нағашы» болса, онда қыздан туған бала оларға «жиен» болып келеді. Нағашы жұртқа қатысты басты туыстық атаулар:

- Нағашы ата – Анасының әкесі;
- Нағашы әже – Анасының анасы;
- Нағашы аға – Анасының ер жынысты бауырлары;
- Нағашы тәте – Анасының әйел жынысты бауырлары.

Жалпы «нағашы» және «жиен» терминдері өте ауқымды болғандықтан әрбір туыстық атауға бұл сөзді қоса берсен ол анасы немесе қызы/бауыры жағынан туыстық қатынасты көрсете береді. Мысалы, «нағашы іні», «нағашы әпке», «нағашы қарындас» және т.б.

Қазақ халқының этнографиясы мен фольклорында «нағашы-жиен» туыстық салтқа байланысты келесі мақал-мәтелдер кездеседі:

1. Нағашы – бәйтерек, жиен - қотыр тайлақ;
2. Нағашысы жаманның жиені оңбас;
3. Жиенді ұрғанның қолы қалтырайды;
4. Балалығың ұстаса, нағашыңа бар, жігіттікті сағынсаң, қайныңа бар;
5. Жиен келді дегенше, жеті бөрі келді де;
6. Жиен ел болмайды, желке ас болмайды, жиен неге ел болмасын жайлы болса, желке неге ас болмасын майлы болса;
7. Нағашымен күрескен жиен жығылады;
8. Жиеннің назары жаман;
9. Жиен нағашысына тартады;
10. Жиен мыңнан үлкен, күйеу жүзден үлкен.

11. Үйдің жақсы болуы – ағашынан, жігіттің жақсы болуы – нағашыдан;

12. Туыс – тау, қайын – қанат, нағашы – нар;

13. Жаман нағашысын да танымайды;

14. Бүркітін мақтағанның ұясын сұра, жігітін мақтағанның нағашысын сұра [Нағашы <...> 2022: 1].

Нағашылық салт көптеген түркі-моңғол халықтарында кездеседі. Түркітанушы ғалым Н.П. Дыренкова Алтайдың түркі халықтарын зерттеп, нағашылық салтқа көп көңіл болды. Алтайдың түркі халықтарында нағашы жұртты «тай» деп атайды. Нағашы ата – тай ада, нағашы әже – тай эне, нағашы тәте – тай жеңе деп аталады. Қазақ халқында секілді нағашы мен жиеннің арасындағы байланыс жоғарыда көрсетілгендей мақал мәтелдер арқылы көрсетілген [Дыренкова 1937: 24].

1. Нағашы таудай биік, жиен жердей кіші (шор халқының мақалы);

2. Жиен жерден үлкен, нағашы таудан үлкен (қуман халқының мақалы);

3. Нағашы таудай биік, жиен жермен тең (тубалар халқының мақалы);

4. Жиен жердей үлкен болса да шыбықтай нағашысынан кіші (телеуіт халқының мақалы).

Телеуіттерде «жиен нағашасын қолмен тиіп қалса, қолы қалтырайды» дейді ал қазақтарда бұған қарама-қарсы ойды білдіретін «жиенді ұрғанның қолы қалтырайды» деген сөз бар [Дыренкова 1937: 21]. Бірақ мағынасы бойынша жақын «нағашысымен күрескен жиен жығылады» деген сөз бар [Әлібеков 2010: 140].

Нағашы мен жиен арасындағы жеке, өзгеше байланыс сый тарту арқылы байқалады. Нағашы жиеніне міндетті түрде сый-сиапат ұсыну керек. Қазақ халқында жиен нағашысынан кез-келген үш затты сыйлық ретінде сұрап алады. Бұл салт қазақтарда «жиенқұрық» деп аталады. Осылайша қазақтардың арасында «жиен келді дегенше, жеті бөрі келді де» деген мақал тараған. Дәл осындай салт Алтайлық телеуіттерде, қумандықтарда, шорларда тараған. Бұл салт оларда «төркін-торғын» деп аталады. «Төркін» деп әйелдер өз туысын, өз жұртын атайды. Бұл салтқа қатысты «жиен келгенше жеті бөрі келсін», «қасқыр келсе бір жылқы әкетеді, жиен келсе жеті жылқы әкетеді», «жеті қасқыр бір малды жейді, жиен мың малды жейді», «жеті қасқыр келсе жылқыдан кейін тері қалады, жиен келсе теріде қалмайды» деген мақал-мәтелдер тараған [Ахметұлы 2018: 1].

Түркі халықтарының нағашы-тай салтының маңыздылығы аналық ру жағынан туыстық қатынастың маңыздылығын көрсетеді. Бұндай маңыздылық ерте замандағы матриархаттың үстемдігімен байланысты

екенін айтуға болады. Бұның тағы бір дәлелі бұл нағашы жұрттан туыстық қатынасы бар қызды әйелдікке алу дәстүрі де жатады. Бірақ туыстық қатынасы жоқ ер жігіт алыс бауырының нағашы жұртынан қыз алуға құқығы бар. Сол кезде бұл салт «сүйек жаңғырту» деп аталады. «Нағашы жұрт» салтының аналық рудың үстемдігі екенін белгілейтін ежелгі архаизм екенін тағы бір келесі салт дәлелдейді.

Қыздан туған баланы «жиен» деп атайтыны жоғарыда көрсетілген. Қазақ халқы нағашылық салтты да жеті ұрпаққа сақтаған. Осылайша жиен – жиеншар – көгеншар – дегеншар – жүрежат – туажат. Бұндай ақпарат Әбіқай бидің баласы Ахметқан шешеннің ауызынан жазып алынған. Жиеннен тараған сегізінші ұрпақты «қаймана» деп атайды. Дәл осы қайманадан бастап нағашылық салт бұзылып, некеге отыруға рұқсат беріледі [Нағашы жұрт 2015: 1]. Сонымен бірге әпкелі-сіңілі қыздардың балалары бір біріне «бөле» болып келеді, ал бөлелердің балалары «қарын бөле» болып келеді. Бұл да қыздардың балалары арасында туыстық қатынастың бар екендігін көрсетіп, оның маңыздылығын айқындайды. Автор түркі халықтарының «нағашы жұрт» атты туыстық салтын зерттеуде негізгі мәліметтерді алып, салыстырмалы саралау жұмысын жүргізу үшін қалмақ, бурят, моңғол халықтарының нағашылық салты бойынша мағлұматтарды қосуды дұрыс деп санады.

Қалмақ халқы қазақтар және алтай түркілері секілді туыстық қатынастарды үшке бөліп қарастырады. Соның ішінде қалмақтар анасы жағынан туыстарды «наһнцр» деп атаса, әйелдер өзінің туыстарын «төркн» деп атайды. Оларды анасы жағынан туыстық қатынастарды тура көрсету үшін «наһц» деген түбірді қосып отырып, «наһц баажа» – нағашы ата, «наһц ээж» – нағашы әже деп қолданады [Мулакаева 2016: 190].

Бурят халқы анасының туыстарын «нагаца/нагаса» деп атайды. Бурят халқында жоғарыда көрсетілгендей «нагаца/нагаса» үлкен рөлді ойнайды. Ол қыздың баласы «зээн-зээнэр»-ге міндетті түрде арнайы сыйлық беру керек. Буряттық нагаса тойда ең құрметті жерде отырып, бірінші болып ас жеп, қымыз ішеді [Николаева 2018: 126]. Моңғол қоғамында анасы жағынан белгілейтін «нагасанар» және «тай хадамууд» деген екі термин бар [Содномпилова 2014: 101].

Осылайша қазақ, бурят, қалмақ, моңғол және Алтай түркілерінің өмірінде аналардың туыстары «нағашы-нагаса-наһнц-тай» деген ерекше атаулармен аталған. Осы жерден моңғол тілдес халықтар мен қазақтарда анасының туыстары бірдей атаумен аталғанын

байқауға болады. Сірә, түркі-моңғол тайпаларының көршілес болып, өмір сүруі туыстық қатынастарды білдіретін терминдердің өзара алмасуына әкелген. «Нағашы» сөзінің синонимі алтайлық түріктерде «тай» деген формада кездеседі. Қызықтысы «тай» термині моңғолдарда да қолданылады.

Жиен мен нағашының арасындағы қарым-қатынас ерекше түрде қалыптасқан. Жиен мен нағашының бір-біріне қол көтеруі тыйым салынған. Нағашы жиені дүниеге келгенде оған бесік сыйлау керек болды. Сонымен қатар дәстүр бойынша нағашы өз жиеніне «жиенқұрық» сыйлауға міндетті болды. Жоғарыда көрсетілген ұқсастықтармен бірге айтып кететін басты айырмашылық бұл моңғол тілдес халықтары нағашы жұрттан жақын туыстығы бар қызды әйелдікке алуды құптаса, қазақтар нағашы жұрттан жақын туыстығы бар қызды алмаған. Жалпы нағашы мен жиеннің арасындағы қарым-қатынас әлемнің көптеген халықтарында кездесетіндіктен әлемдік тарих ғылымы бұндай құбылысқа «авункулат» деген арнайы терминдік атауы берді. Өз кезегінде жиен нағашыны әрбір мерейтойда төрге отырғызып, оны сыйлау керек. Балалардың нағашы жұртында тәрбиеленуі де жиі кездеседі. Ер адамның көп әйелдері болған жағдайда, қайтыс болған әйелдің баласын марқұмның туыстары бауырына басып тәрбиелеген. Қыз бала некеге дейін жүкті болған жағдай да бұл бала нағашы жұртында қалып, нағашы жұрттың тұқымын жалғастырған.

Жоғарыда аталған мәліметтерге негізделе отырып көшпелілердің анасы жағынан туыстық қатынасқа үлкен мән берілуі, анасы жағынан туыстарды білдіретін тіпті арнайы «нағашы» терминінің болуы көшпелі түркі-моңғол қоғамында әйелдердің жоғары дәрежелі орнын білдіреді. Осылайша автордың пікірі бойынша нағашы-жиен арасындағы ерекше қарым-қатынас «авункулаттың» жарқын белгісі болып табылады [Тадина 2003: 262]. Ал авункулат қазіргі таңда халықаралық тарихи және этнографиялық ғылымдардың қауымдастығымен матриархаттан патриархатқа өту кезіндегі өтпелі кезеңнің салты ретінде мойындалады. Осы жерде автор көптеген этнографиялық материалдарға негізделе отырып, көшпелі қоғамның қалыптаса бастаған ең ерте кезеңінде матриархаттың үстемдік жасағандығы туралы гипотезаны алға ұсынып отыр. Әрине бұл орайда мақала тақырыбының аясында терең этнографиялық зерттеулерді жүргізу қажеттілігі туындап жатыр. Себебі бұл зерттеулер қазіргі таңда туындап жатқан көптеген күрделі қоғамдық және әлеуметтік мәселелерді шешуге өз септігін тигізеді.

Әдебиет

Ахметұлы Б. Бабаларымыздың «Жеті атаға толмай қыз алыспау» қағидасы қайдан шықты ? // «Informburo.kz» ақпараттық агенттігі. URL: <https://informburo.kz/kaz/babalarymyzdy-zhet-ataa-tolmay-yz-alyspau-aidasy-aydan-shyty.html> (қаралған күні 06.02.2023).

Бабалар сөзі: Жүзтомдық / Жауапты ред. Т. Өлібеков. Астана: «Фолиант». 2010. Т. 65: Қазақ мақал-мәтелдері. 488 б.

Бейсенқызы Г. Шаңырақ және қазақ халқының туыстық байланысы // Алматы: ҚазҰУ хабаршысы. Филология сериясы. №4(134). 2013. 310-312 б.

Дыренкова Н.П. Пережитки материнского рода у алтайских тюрков. Авункулат // СЭ. № 4. 1937. С. 18-45.

Мулакаева Н.М. Термины родства и свойства в толковом словаре языка калмыцкого героического эпоса «джангар» // Элиста: Вестник КИГИ РАН ч.23. т. 1. 2016 г. С.189-201

Нағашы жұрт // «Bilim_all.kz» ақпараттық агент-

tiri. URL: <https://bilim-all.kz/article/1703> (қаралған күні 07.02.2023).

Нағашы жұртқа қатысты мақал-мәтелдер // Қазақша құттықтаулар және мақал-мәтелдер сайты. URL: https://www.dk.kz/kuttiktau-show_963 (қаралған күні 05.02.2023).

Николаева Д.А. Культ матери в социообразующей системе родства у бурят // Иркутск: Известия ИГУ. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология». Т. 26., 2018 г. С.125-133

Содномпилова М.М. «Река начинается с родника, а родство – с дяди по матери»: группа нагасанар в монгольском социуме // Иркутск: Известия ИГУ. Серия «Геоархеология. Этнология. Антропология». Т.8. 2014. С.100-109

Тадина Н.А. Три линии родства и авункулат у Алтайцев. Алгебра родства. Выпуск №9. Санкт-Петербург: Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера). 2009. С. 255-265.

АТАХАН А.Б.

Атахан Асылжан Бауыржанұлы

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия Ұлттық Университеті,

Астана қ., Қазақстан;

bauyrzhanuly.2022@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ «АТАЛЫҚТАР» ИНСТИТУТЫ

Аннотация. Жалпы мақалада ертедегі Қазақ қоғамында болған, бүгінгі таңда оқулықтарда көп атала бермейтін Аталықтар институты туралы баяндалады. Соңғы кездері осы аталықтар институты туралы бірқатар мақалалар жарық көруде. Мақала құрылымында аталықтар институтының Қазақ хандығының өмірінде алатын орны мен олардың негізгі қызметтері, сондай-ақ халыққа тигізген әсері сараланады. Атауы сонау XV ғасырдан бастау алатын ұғым жайлы әртүрлі деректер негізінде талданып, мән-мағынасына талдау жасалады.

Түйін сөздер: Аталықтар институты, Қазақ хандығы, XV–XVI ғғ., Түркістан.

ИНСТИТУТ «АТАЛЫЧЕСТВА» в КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В статье приводятся данные об институте «аталычества», существовавшем в казахском обществе в эпоху позднего средневековья. Данный термин в настоящее время употребляется редко. Институт «аталычества» исследовался отечественными историками и этнографами. Автор анализирует место и роль института «аталычества» в жизни позднесредневекового казахского общества. На основе различных данных об этом термине, название которого восходит к XV в., анализируется его значение.

Ключевые слова: Институт Аталычество, Казахское ханство, XV–XVI вв., Туркестан.

Қоғамдағы ру-тайпалық құрылым мен саяси билік арасындағы дәнекер – аталықтар институты. Қазақ мемлекеттілігінің алтын қазығы – хандық институты десек, осы хандардың саяси билікке келуі белгілі бір мектептен өткен. Ол – аталықтар мектебі. Аталықтар институты сонау көне заманнан бері келе жатыр. Дегенмен ол отарлық көзқарас тұрғысынан жүргізілген зерттеу еңбектерінде бүгінгі таңға дейін дәстүрлі билік тетіктері ретінде қарастырылмаған. Аталықтардың түркі кезеңінде болғандығын, оғыздарда жабғу мұрагерлері инал деп аталғандығын және оларды арнайы сайлап қойған «атабектер» (тәрбиешілер) тәрбиелегендігінен көруге болады.

Аталықтардың хан балаларының саяси сахнаға билеуші ретінде қалыптасуындағы рөлі туралы ғалым Ж.О. Артықбаев төмендегідей тұжырым жасайды: «Аталық – мемлекеттік биліктің аса мықты тетіктерінің бірі, хандардың ішкі және сыртқы саясатта сүйенетін мықты тірегі, қазақтың қашанғы жаугершілік тіршілігінде ханның қорғаушысы және хан баласының тәрбиешісі» [Артықбаев 1997: 175]. Сондай-ақ ол кісінің аталықтарға қатысты тағы бір пікірі бар: «Аталықтар, көбіне өз руларының мүдделерін басымдық қоятын рубасы ба-тыр, билер сияқты емес, орталық билік пен мемлекеттің мүддесі үшін ханға, елге адал қызмет етіп, өздерін де, ұрпақтарын да осы жолда құрбан еткен, хан баласы

қайда барса сонда барып, бірге өлген ұлы тұлғалар, мемлекетке адал қызмет етудің үлгісі. [Артықбаев 1997: 176]. Құрбанғали Халид «Тауарих хамса» кітабында аталық қызметіне нәсілі қазақ, жасы ханнан үлкен уәзір дәрежесіндегілер ғана жететінін айтқан» [Халид 1910: 96]. Жалпылама айтқанда Аталық әскери билікті қолына алған, құзыры өте жоғары, кемеңгер лауазым болған. Қазақ хандығында Аталықтар институты хандық биліктің тіреуі қызметін атқарған.

Зерттеушілер көшпелі халықтардағы аталықтар институтының тұтас мемлекет мүддесі үшін, орталық билікті күшейту мақсатындағы күрестерде игі іс үшін хан тұқымдарымен бірге күресіп, бірге мерт болған тұлғалар екендігін атап өтеді. Алмағайып замандарда хан өлгенде, басқа хан сайланғанша аталық уақытша хан міндетін атқарып, елге ат шаптырып хан сайлар құрылтайға жинайды екен. Туған әкесіндей болып өзі тәрбиелеген ханзаданы таққа отырғызуға аталықтар қаншалықты мүдделі болса, болашақ хан тағынан үміткер де тақ үшін күресте аталықтарға соншалықты сүйеніп, әрқалай қастандықтардан сақ болу үшін, ауылымен тәрбиешісінің елі көшсе бірге көшіп жүреді. Шапқыншылық жылдарында ел жинау оңай емес, оған кейде бірнеше жыл кетіпті. Ондай жағдайда аталықтар елді сол қалпы басқарып, елшілерін қабылдап, салығын жинап, соғысқанымен соғысып, Орданы құлатпай ұстап

тұрған. Жалпы аталықтарды ханзада тәрбиешісі ретінде қарастырсақ болады [Халид 1992: 523].

Дегенмен, қазақ қоғамына тән аталықтар институты әлі күнге дейін арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылған емес. XVI–XVIII ғғ. қатысты тарихи деректерде аталықтар термині кездескенімен оның негізгі мағынасы бұрмаланып түсіндіріледі [Артықбаев 2007: 126].

Дәстүрлі қазақ қоғамына тән аталықтар институты тарих ғылымында саяси-әлеуметтік институт ретінде кешенді түрде зерттелген емес. Қазақ қоғамындағы билер, батырлар, тархандар, жасауылдар, төлеңгіттер сияқты аталықтар туралы да ақпараттар бірнеше дерек көздерінде сақталған. Парсы, шағатай тілдерінде жазылған мұсылман авторларының шығармаларында, орыс архив құжаттары мен қазақ ауыз әдебиетінің үлгілерінде осы әлеуметтік институттар туралы мағлұматтар сақталған [Жаркешов 2015: 101].

Бірқатар зерттеушілер аталық ұғымының төркінін көне түркілік кезеңмен тарқатады. Күлтегіннің құрметіне тұрғызылған эпитафияда «atysu» (атыстар) деген сөз бар, зерттеушілер бұл сөздің мағынасын билеуші мұрагерін тәрбиелеуші, тақ мұрагерінің тәрбиесі мен біліміне жауапты тұлға дегенді білдіреді деген пікір білдіреді [Анке фон Кюгельген 2004: 184]. Дегенмен, бұл анықтаманың әлі де болса нақтырақ дәлелдеуді қажет ететіндігін айтқымыз келеді.

XI ғ. тән құжаттарда селжұқтарда атабек қызметі түркілік тамыры бар ұғым, ол «мұрагерді тәрбиелеуші», «мұрагердің тәрбиесіне жауапты тұлға» деген анықтама беріледі. Жалпы, «Атабек» термині Селжұқтар мемлекетінде кеңінен қолданылған. Тіпті орта ғасырларда оғыз-селжұқ тайпаларының «атабек» деп атайтын лауазымы да осы аталық атауынан өз бастауын алады. Швецариялық зерттеуші Анке фон Кюгельген Орталық Азия хандықтарында аталықтар ғасырлар бойы қалыптасып, шайбанидтер мен аштраханидтер кезеңінде әскери және әкімшілік істі басқарушының сенімді кеңесшісі қызметін атқарған деп жазады. Кейбір деректер мәліметтеріне сүйенсек аталықтар қызметіне шетелдік елшіліктерді қабылдауды ұйымдастыру істері де кірген. «Алам-ара-ий шах Исмаил» шығармасында Қасым ханның бұйрығымен Байрам аталық өзбек билеушісі Убайдулла ханның ағасы, ықпалды Жәнібек сұлтанды қарсы алған [Жаркешов 2015: 96].

Ж.О. Артықбаев «Аталықтар әулеті: Арыстан, Барқы, Нияз» атты еңбегінде Алтай Арыстан деген батырдың Хақназар ханның аталығы болғанын, оның ұлы Барқы батыр Тәуке ханның аталығы, ал оның ұлы Нияз батыр Әбілмәмбет ханның аталығы болғанын ресми архив құжаттармен дәлелдеп жазылған [Артықбаев 1996: 142].

Қазақ хандығы кезеңіндегі аталықтар туралы мәліметтер орыс-қазақ дипломатиялық қатынастары құжаттарында сақталған. Оларда XVII–XVIII ғғ. Қазақ хандығының жоғары билеушілерінің сенімді адамдары болған бірнеше аталықтардың есімдері аталады. Ол жоғарыда айтып кеткеніміздей Тәуке ханның 1693 ж. Петрге I жазған хатында оның жіберген елшісі батыр «Тайкомур Колтубай Аталыков» туралы жазылған дерек. К.Ш. Хафизова пікірінше, Орта Азия қалаларында үйлері бар бай қазақтар жылының көп бөлігін далада өткізуін жөн көрген. Олар өз үйлерін сенімді өкілдері – аталықтардың бақылауында қалдырған. Осылайша, аталықтар тәрбие жұмысын шаруашылықты басқарушы міндеттерімен үйлестірді деп болжайды зерттеуші [Хафизова 2019].

Еліміздің тәуелсіздік алуымен бірге, қоғамның қайта түлеуі, ұлттық рух пен тарихи сананың жандануы орын алды. Осыған орай есімдері ел есінен ұмытыла бастаған бабаларымыздың тәуелсіздік жолындағы ерен еңбектері мен тағылымды өмірбаяндары халқымызбен қайта қауышуда. Бірақ, бұл бағытта мәселені ғылыми тұрғыдан жүйелі түрде зерттеу қажеттілігі әлі де болса күн тәртібінде тұр. Тарихтың терең қойнауына сіңіп бара жатқан аталықтар тарихын, ел аузындағы ауызша тарихымыз арқылы, ерте кезеңдерде жазылып кеткен деректер мен материалдар арқылы сүзіп алып, болашақ ұрпақ санасына сіңіру тарих саласының ең өзекті міндеттерінің бірі.

Ғылыми жетекшісі:

т.ғ.к., доцент Ибадуллаева З.Ө.

Әдебиет

Анке фон Кюгельген. Легитимация среднеазиатской династии мангитов в произведениях их историков (XVIII–XIX вв.). Алматы: Дайк-Пресс. 2004. 516 с.

Артықбаев Ж.О. История Казахстана: учебное пособие. Костанай: Центрально-Азиатское книжное издательство. 2007. 320 с.

Артықбаев Ж.О. Этносоциальная структура казахского общества в 18 в. Караганда: Полиграфия. 1996. 256 с.

Жаркешов С.И. Қазақ хандығының мемлекеттік басқару институттары ғылыми мақалалар жинағы. / Ред. Ж.О. Артықбаев., Е.С. Жаркешов. Астана: ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы. 2015. 302 б.

Халид Қ. Тауарих-и хамса и шарки (Шығыстың 5 мемлекетінің тарихы). Алматы: «Өрнек» баспасы. 1992. 800 б.

Хафизова К.Ш. Степные властители и их дипломатия в XVIII–XIX вв. Монография. Нур-Султан: КИСИ при Президенте РК. 2019. 476 с.

ЖҰБАНЫШ Р. Ө.

Жұбаныш Райымбек Әлібекұлы
Қ. Жұбанов ат. Ақтөбе өңірлік университеті,
Ақтөбе қаласы, Қазақстан;
bashan_seksen@mail.ru

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНА ДЕПОРТАЦИЯЛАНҒАН НЕМІСТЕР (1941-1945 жж.)

Аннотация. Бұл мақалада екінші дүниежүзілік соғыс жылдарында Қазақстанға қоныстандырылған немістердің сандық көрсеткіштері мен орналасу жағдайы сипатталады. Оның ішінде, Ақтөбе облысы көлемінде неміс диаспорасы туралы мәліметтер қарастырылып отыр. Зерттеу жұмысында депортацияланған немістердің жалпы саны, жыныстық ерекшеліктері, аудандар, арнайы елді-мекендер мен лагерлерге орналастырылуы, өндірістік бағыттарда бөлінуі туралы мұрағаттық ақпараттар келтіріледі.

Түйін сөздер: Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы, немістер, Бүкілкеңестік коммунистік (большевиктік) партия, Ішкі Істер Халық Комиссариаты, депортация.

ДЕПОРТАЦИЯ НЕМЦЕВ В АКТЮБИНСКУЮ ОБЛАСТЬ (1941-1945 гг.)

Аннотация. В данной статье описываются количественные показатели и положение немцев, депортированных в Казахстан в годы Второй мировой войны. В частности, рассматриваются сведения о представителях немецкой диаспоры на территории Актюбинской области. Приведены архивные данные об общей численности депортированных немцев, в том числе половой принадлежности; о расселении по районам, спецпоселениям и лагерям; о производствах, на которые они были распределены.

Ключевые слова: Союз Советских Социалистических Республик, немцы, Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков), Наркомат внутренних дел, депортация.

Бүгінде тарих ғылымы диаспора мәселесін ерекше мазмұнға ие екендігін атап көрсетеді. Ал бұл көп ұлтты қазақ мемлекетінде күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Өйткені бұл мәселе патшалық дәуірде, кеңестік жүйе тұсында әр түрлі түсіндірумен, оқиғаға өзінше баға берумен ерекшеленді. Бүгінгідей тәуелсіздік тұсында мәселеге жаңаша көзқарас қалыптасып, жаңа ортаға бейімделуі мен тұрмыс жағдайы туралы жаңаша зерттеуді қажет етеді. Сол себепті отандық тарихшылар кеңес тарихнамасында зерттелу деңгейі баяу дамыған тақырыптарға қалам тербеп, тың қадамдарға аяқ басты. Солардың қатарында еліміздегі диаспоралардың қалыптасу тарихы мен еліміздің дамуына қосқан үлесін зерттеу өте маңызды. Өйткені жергілікті этностар қатарынан білікті мамандар өсіп жетіліп, олар болса өз кезегінде көп ұлтты республикамыздың өркендеуіне үлес қосты.

XX ғ. орын алған екі үлкен ғаламдық соғыс адамзат тарихында өшпестей із қалдырды. Бұл соғыстар тікелей ел шекарасында болмағанымен қоғам дамуына өзіндік ықпалы болды. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары Қазақ КСР-і (Кеңес Социалистік Республикасы) саяси сенімсіз деп танылған ұлттардың екінші отанына айналды. КСРО-ның (Кеңестік Социалистік Республи-

калар Одағы) батыс, Қиыр Шығыс, Кавказ аймағынан күштеп көшірілген әртүрлі халықтарды даланың әр түкпірінен кездестіруге болатын. Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін өз ықтиярымен көшіп келген немістердің қалған бөлігін ендігі жерде күштеп қоныс аудару қолға алынды. Бұл процес КСРО аумағындағы неміс ұлты тарихының жаңа бетін ашқандай еді. Алғашқы кезде 1936 ж. поляктармен бірге немістер де күштеп жер аударылып, соғыс жылдары бұл процес ауқымды түрде жүргізілді. Өйткені 1941 ж. 22 маусымда Германияның тарапынан жасалған шабуыл жергілікті немістерге деген сенімсіздікті туғызды. Соғыс басталған маусым айынан тамызға дейін Еділ бойында тыныш жатқан неміс автономиясында дүрбелең басталды. Себебі неміс басқыншылары шабуылын үсті-үстіне жалғастырып, КСРО-ның стратегиялық маңызды нүктелерін бірінен соң бірін басып алып жатты. Міне, осы кезде партиялық және арнаулы органдардан Сталин мен Берияға автономия құрамында жекелеген азаматтарда «Антисоветтік», «Фашистік» көзқарастар қалыптасып, алдағы уақытта біз үшін үлкен қауіп туғызады деген ақпараттар түсіп жатты. Бұл ақпарат Кеңес басшылығын қатты ойландырып, ақыры Еділ бойындағы Неміс автономиясының жойылуына алып келді. 1941 жылы

1–сур. Кемпірсай лагерінің орны
(2022 ж., Жұбаныш Р.)

2–сур. Кемпірсай лагерінің орны
(2022 ж., Жұбаныш Р.)

тамыз айында Еділ бойындағы немістерді көшіру туралы жарлық қабылданғанда бірден Қырым мен майданнан тыс аумақтардағы немістерді көшіру басталып кеткен болатын [Өпендиев 2009: 162].

Немістерді жаппай көшіру науқаны Украин КСР-де қарқынды жүргізілді. 1941 жыл 31 тамыз ВК(б) П (Бүкілодақтық Коммунистік (большевиктер) партиясы) шешіміне сәйкес Украин жері және Қара теңіз аймағындағы неміс ұлтын көшіру туралы құпия бұйрық шықты. Бұл жердегі неміс тілді халықтан құрылысшылар тобын жасақтап, еңбек армиясына жөнелту қарастырылған. Ресми деректерге сәйкес 3 қыркүйекте құрамы 18600 адамнан құралған 13 батальон жасақталған. Бұл құрама ІІХК (ішкі істер халық

комиссариаты) бақылауындағы төрт лагерьге, оның ішінде Ивдельлаг, Соликамбумстрой, Богословстрой, Кемпірсайға жіберілді [Мантлер 2005: 336].

1941 ж. 22 қыркүйектегі қаулыға сәйкес Украинаның Запорожье аймағынан 63000-ға жуық немісті, Сталин, Ворошиловград облыстарынан Қазақ КСР-на депортациялау жоспарланды [Полян 2001: 80].

Украина КСР-де әйелдер мен балаларды депортациялау қазан айында аяқталу керек болды. Дегенмен Германияның жылдам әрекетке көшуімен Запорожье аймағындағы немістердің жартысы көшіріліп, жартысы жау қолында қалып қойды [Айсфельд 1999: 542].

Украин КСР-нен депортацияланған немістердің басым бөлігі Ақтөбе облысына қоныстандырылды.

3–сур. Немістер жерленген бауырластар қорымы
(Бадамша ауылы) (2022 ж., Жұбаныш Р.)

4–сур. «Құпшылық үйі» Бадамша ауылы
(2022 ж., Жұбаныш Р.)

Алғашында ер азаматтар военкаматқа апара жатқанда расымен соғысқа барамыз деп ойлады. Бірақ военкаматтан кейін қарулы күзеттің қоршауында қалды. Алдымен оларды жаяу айдап Харьковке жеткізіп, ол жерден эшелонға тиеп көп бөлігін Ивдель және Соликамскіге жөнелтті. Қалған 2500 адамды оңтүстік Харьковтегі Змиева бекетіне жеткізіп, эшелонға тиеп Ақтөбе облысы, Кемпірсай лагеріне жөнелтті [Мантлер 2005: 340].

Қазақ даласы 1930-1950 жылдары саяси тұтқындар үшін үлкен лагерлер алаңына айналды. Соның ішінде Ақтөбе облысында 1940 ж. ақпан – 1946 ж. сәуір аралығында «Ақтөбе еңбек лагері» жұмыс жасады. Лагерь 1942-1946 жж. ІІХК Өнеркәсіптік құрылыс лагерлерінің бас басқармасына бағынды. 1942 жылы қаңтар айында мобилизацияланған неміс колонналары ұйымдастырылып, лагер жойылғанша жұмыс жасады. Лагердегі жалпы тұтқындар саны 15,5 адамға дейін

жеткен. Отанына опасыздық жасағандар деген желеумен ұсталған саяси тұтқындардың әйелдері де Ақтөбе еңбек лагерінде азап шекті (1-кесте). Саяси тұтқындар төмендегідей жұмыстарға міндеттелді:

- Ферроқорытпа зауытын салу;
- Дон, Кемпірсай темір-никель шахтасы;
- Бадамша никель карьері;
- Мұғалжар кварц карьері;
- Біршоғыр көмір шахтасы;
- Геологиялық зерттеулер;
- Жылу электр орталықтары құрылысын салу;
- Кірпіш зауытын салу;
- Ауыз су жүйесі, тұрғын үйлер салу;
- Теміржол, автожол салу;
- Әк және алебастр өндірісі;
- Қосалқы ауыл шаруашылық жұмыстары;
- Фабрикалар құрылысы;

1-кесте. Ақтөбе лагеріндегі еңбек контингентінің саны [ГААО 1942: 5]

Уақыты	Тұтқындар (әйелдерді қоса алғанда)	Мобилизацияланған немістер (әйелдерді қоса алғанда)
01.1942	1 0201 (белгісіз)	1595 (белгісіз)
01.1943	14 842 (1824 әйел)	1580 (белгісіз)
01.1944	11 831 (белгісіз)	1635 (белгісіз)
01.1945	9121 (белгісіз)	195 (белгісіз)

2-кесте. Аудандар бойынша бөлінген отбасы саны [ГААО 1941: 8]

Аудан атауы	Отбасылар саны
Шалқар ауданы	170 отбасы
Ырғыз ауданы	100 отбасы
Ойыл ауданы	100 отбасы
Байғанин ауданы	100 отбасы
Мәртөу ауданы	170 отбасы
Родниковка ауданы	100 отбасы
Ключевой ауданы	200 отбасы
Қобда ауданы	170 отбасы
Жұрын ауданы	270 отбасы
Қарабұтақ ауданы	100 отбасы
Темір ауданы	270 отбасы
Барлығы:	1750 отбасы

Ақтөбе облысындағы немістер еңбек еткен тағы бір нүкте Кемпірсай еңбек лагері еді. Лагерь негізі 1942 ж. қаланған. Ақтөбе облыстық архив қорында Кемпірсай лагері туралы 1942 жыл 1 наурыздағы анықтама сақталған. Лагердің ең басты жұмыс күші Украинадан депортацияланған немістер. Ішкі істер халық комиссарының орынбасары жолдас Чернышевтың бұйрығы бойынша 1941 жыл қазан айында 16-70 жас аралығындағы 2398 неміс жеткізілді. Келген немістердің арасында 300 адам елу жастан асқандар, 100 адам жасөспірімдер. Лагерге жеткенге дейінгі ұзақ жолдың ауырпалығы қатты сезіліп, өте әлсіз күйде еді. Келгеннен соңғы бес ай көлемінде 747 адам өліп, қарсы

әрекеттер жасағаны үшін 42 адам тергеуде, мүгедектік пен қарттығына байланысты 390 адам босатылып, енді тағы 100 адам босатылуы мүмкін, 215 адам қашып кетті [ГАО 1942: 5-6].

Ақтөбе облысына депортацияланған немістер лагерлер мен қатар колхоздарға да орналастырылды (2-кесте).

Неміс арнайы қоныстанушыларын аудандарға орналастыру үшін Облыстық Кеңес атқару комитетінің резервінен операциялық шығыстарды қаржыландыруды қамтамасыз ету үшін 126 000 рубль мөлшерінде несие бекітілсін. Әрбір аудандағы атқару комитеті мен қоныс аудару бөліміне қаржы тиді (3-кесте).

3-кесте. Аудандар бойынша бөлінген қаржы [ГАО 1941 8]

Аудан атауы	Бөлінген қаражат саны
Шалқар ауданы	10086 руб
Ырғыз ауданы	8900 руб
Ойыл ауданы	8900 руб
Байғанин ауданы	8900 руб
Мәртеу ауданы	10088 руб
Родниковка ауданы	5934 руб
Ключевой ауданы	11868 руб
Қобда ауданы	15130 руб
Жұрын ауданы	16022 руб
Қарабұтақ ауданы	8900 руб
Темір ауданы	16020 руб

КСРО бойынша өткізілген 1939 ж. халық санағының көрсеткіштеріне сүйенсек одақ бойынша 1 427 232 неміс ұлтының өкілі тіркелген. 1941-1945 жж Қазақ КСР-ң 12 облысына неміс ұлты депортацияланып, колхоздар мен еңбекпен түзету лагерлеріне орналастырылды. Соның ішінде Ақтөбе облысына 11 606 неміс депортацияланған [Ремпель 1996: 78].

1945 жылы соғыс аяқталған соң Польша мен Германиядан қолды болған Ресейлік 210 000 неміс кейін қайтарылды. Бұл немістер екі қайта депортацияға ұшырауға мәжбүр болды. Алдымен Германия басып алған соң қоныс аударса, ендігі жерде Кеңес басшылығы отанына қайтарамыз деген желеумен топтап Солтүстік, Шығыс алыстағы Оралға жер аударды. 1945 ж. депортацияланған немістердің бір бөлігі Ақтөбе облысына да орналасты [Әпендиев 2009: 58]. Бұл уақытта депортацияланған немістер түсті метал, шахталарда жұмыс жасауға міндеттелді. Жалпы көлемі 9000 адам Қазақ КСР-не депортацияланған.

Бүгінгі Шалқар ауданына қарасты Біршоғыр (Берчигур) бекетінде орналасқан шахтаға 1945 ж. тамыз айында немістердің бір тобы орналастырылды. Келген немістер соғыс басталған тұста Германияның қол астында қалып қойғандар еді. Немістердің бір тобы 1945 жылы 15 тамыз күні бекеттен түсіріліп шахтаға өгіз арбамен жеткізілді. Келген бетте барактың бір бөлмесіне 2-3 отбасыдан орналастырды [Шнайдер 2006: 313].

Немістердің Екінші дүние жүзілік соғысқа дейінгі қоныс аудару процесін Патша үкіметі тұсында, Кеңестік модернизация кезеңі, Екінші дүние жүзілік соғыс жылдары деп бөліп қарастыратын болсақ Ақтөбе өңірінде басқалары мен салыстырғанда статистикалық жағынан өзгешелік анық байқалады. Оған әр жылдары жүргізілген халық санақтары нақты дәлел бола алады. Ақтөбе облыстық архив қорында көрсетілген қоныс аударылған немістер саны мен зерттеуші ғалымдардың жүргізген статистикалық мәліметтерінде аздап болса

да айырмашылықтар кездесіп отырады. Бұған тақырып бойынша өңірдің зерттелу деңгейі мен соғыс жылдарында қоныс аударған немістердің жоспар бойынша көшірілген сәттегі адам санының айырмашылықтары себеп болды. Өйткені әр облыс бойынша ІІХК бекіткен немістердің саны діндеген жерлеріне жөнелтуде айырмашылықтар орын алып отырған. Мәселен көшіру сәтінде немесе жолда түрлі жағдайларға байланысты адам шығыны орын алып, бірақ алдыңғы документтердегі мәліметтерге еніп кетіп отырды. Осы жағдайлардың барлығын ескере отырып зерттеуші ғалымдар нақты санын шығаруға талпынған. Егер соғысқа дейінгі кезеңде келген немістер көбіне қалалық, өнеркәсіп, теміржолдар бойындағы жерлерге қоныстануға тырысса, соғыс жылдарында депортацияланған немістер еркін тыс лагерлермен, колхоздарға бөліп орналастырылды. Міне, соғыс жылдарында Ақтөбелік немістердің көбі осындай жағдайда колхоздарда паналап, ауылда қоныстанған немістердің санын айтарлықтай өсірді. Оған Қобда, Мәртөк, Қарғалы аудандары мен Ақтөбенің айналасындағы колхоздардың құрамында болған немістер дәлел бола алады. Қоныс аударған немістер қанша жерден үкімет тарапынан қуғын көрсе де жергілікті халықтан қолдау тауып, жаңа жерлерде тез бейімделді. Ақтөбе өңіріне қоныстанған немістер экономикалық жағынан маңызды бірқатар орындарда жұмыс жасады [Ақтөбе энциклопедия 2001: 421]:

- Кемпірсай никель карьері;
- ЖЭО құрылысы;
- Дон хром шахтасы;
- Ақтөбе қаласында орналасқан бірқатар тұрғын үйлер;
- Ферроқорытпа зауыты;
- Теміржол салу;
- Автожол салу;
- Біршоғыр көмір шахтасы

Депортацияланған немістер жұмыс күші тапшы орындарда еңбек лагерінде болып Кеңес үкіметінің экономикалық маңызды нүктелерін тұрғызуда жұмыс жасады. Соғыс аяқталған соң еркіндік алған немістер

қала және қалаға жақын жерлерге қоныс аударып кеңес үкіметінде жеке этнос ретінде даму жағдайына түсті.

Ғылыми кеңесші:

т.ғ.д. доцент Бекназаров Р.А.

Әдебиет

Айсфельд А., Бруль В. Депортация /Немцы России. Энциклопедия в 3-х томах. Т. 2 (К–О). М.: ОАО Тип. Новости. 2004. 747 с.

Ақтөбе энциклопедиясы «Отандастар». Ақтөбе: Полиграфия ЖШС баспаханасы. 2001. 421 б

Әпендиев Т.Ә. Қазақстандағы XIX ғ. соңы мен ХХІ ғ. бас кезіндегі неміс диаспорасы (әлеуметтік-демографиялық қыры). Алматы: Қазақ ұлттық университеті. 2009. 40-41 бб.

Герман А.А. Советские немцы в лагерях НКВД в годы Великой Отечественной войны: Вклад в победу. С-292

Государственный архив Актыбинский области. Отчет руководителя лагеря Кемпирсай лейтенанта Старченко. 1942 г. Ф.13. Оп.11. Д. 272, С. 2-3.

Государственный архив Актыбинский области. Решение. Исполнительный комитет Актыбинского областного Совета депутатов трудящихся. Заместитель председателя исполкома Г. Кузнецов, секретарь Н. Мухамеджанов. 1941 г. Ф.85, оп.1, д.1348, 8 с.

Мантлер Г. Кемпирсай, Калининград. 2005. 336 с.

Мантлер Г. Кемпирсай. Калининград: «Янтар. сказ». 2004. 336 с.

Полян П.М. Не по своей воле... История и география принудительных миграций в СССР. М.: ОГИ – Мемориал. 2001. 328 с.

Ремпель П.Б. Депортация немцев из европейской части СССР и трудармия по «совершенно секретным» документам НКВД СССР 1941–1944гг.// Российские немцы. Проблемы истории, языка и современного положения. М. 1996. 78 с.

Шнайдер И. Евангельские общины в Актыбинской степи. Steinhagen: Samenkorn. 2006. 313 с.

ЖҰМАБЕК Е.Д.

Жұмабек Еркебек Дарханұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті,
Астана қ., Қазақстан;
erkebek.zhumabek@mail.ru

ҚАЗАҚ ҚЫСТАУЛАРЫНЫҢ ЗЕРТТЕЛУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Аннотация. Мақалада XIX ғ. басы мен XX ғ. Сарыарқадағы қыстаулар туралы материалдар айтылады. Қазақ қыстауларын зерттеуде архив материалдары мен этнографиялық мәліметтерді кірістіре отырып, зерттеу нәтижелерін құнды қылмақ. Қыстау орындары аз зерттелген ескерткіштер түріне жатады. Қазіргі уақытта оларды жан-жақты зерттеудің әдістемесін әзірлеу қажеттілігі артып отыр. Сол себепті ескерткіштерді анықтау және үздіксіз бақылау жұмыстарын жүргізу маңызды. Қыстау орындары тез бұзылатын ескерткіштерге жатқызылады, сондықтан олардың көпшілігі жер бетінен жойылып кеткен.

Түйін сөздер: қыстау, ескерткіштану, топография, архив мәліметтері, археология.

ПРОБЛЕМЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КАЗАХСКИХ ЗИМОВОК

Аннотация. В статье рассматриваются материалы об исследовании казахских зимовок на территории Сарыарке нач. XIX–XX в. При исследовании данных памятников большое значение имеет предварительное изучение архивных материалов и этнографических данных. Зимовки относятся к малоизученному типу памятников. В настоящее время возрастает потребность в разработке методологии их комплексного исследования, именно поэтому важно выявлять памятники и вести их постоянный мониторинг. Казахские зимовки относятся к легко разрушающимся памятникам, поэтому большинство из них утеряно.

Ключевые слова: зимовка, монументоведение, топография, архивная информация, археология.

Қазақ қыстауларын зерттеу 1946 ж. бастау алады. Зерттеу жұмыстары Қазақ ССР Ғылым академиясы құрылуымен тығыз байланысты. Алғаш қазақ қыстауларына зерттеу жұмыстарын Ә.Х. Марғұлан жүргізді [Бейсенов 2020: 9]. Алайда, ғалымның негізгі ғылыми бағытына кірмегендіктен, қазақ қыстаулары жүйелі зерттелмеді. Өткен ғасырдың 60-70 жж. ортағасырлық қалалардың зерттеуші ғалым, археолог К.А. Ақышев ортағасырлық қалалармен қатар, XIX–XX ғғ. қазақ қыстауларын зерттеудің маңыздылығын атап өтті. Осы жоспар негізінде оның шәкірті С. Жолдасбаев қазақ қыстауларын зерттеумен жүйелі түрде айналысты. Көп жылдық зерттеулері нәтижесінде ғылыми еңбектер жарық көрді [Жолдасбаев 2017: 19]. Ғалымның зерттеулерінің барысында ежелгі қоныстар зерттеліп қана қоймай этнографиялық кезең қыстаулары біртіндеп ашыла бастады. Соның негізінде К.А. Ақышев зерттеген ортағасырлық Отырар қаласының тұрғынжайларымен этнографиялық кезеңдегі қазақ қыстаулары байланысы барын атап өтті. Бұл пікірді Есіл өзені бойына жүргізген барлау жұмыстары барысында қуаттай түсті [Дүйсенбай және тб. 2020: 509].

Қазақ қыстауларын зерттеу жұмыстары тәуелсіздік алғаннан бастап жандана түсті. Қазақ қыстаулары мен мазарларын зерттеуде барысында «ескерткіштану» бағыты пайда болды [Ажигали, Бекназаров 2012: 26–28]. Қазақ қыстаулары бойынша зерттеулердің кенжелеп қалуының негізгі мәселесіне – осы кезең ескерткіштерінің археологиялық немесе этнографиялық тұрғыда қарастырылмауында болып тұр.

Осы олқылықтардың орнын толтыру мақсатында кейінгі онжылдықта Орталық Қазақстан жерінде алғаш зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Бүгінгі кезге дейін археолог А.З. Бейсенов көптеген қазақ қыстауларын тіркеп, бірқатар мәселелер шоғырын көтерді [Бейсенов 2019: 11–16]. Оның басым көпшілігі, Шығыс Сарыарқа аумағында зерттелді. Сонымен қатар, Торғай, Шыңғыстау, Баянауыл өңірлерінің қазақ қыстаулары бойынша құнды мәліметтер келтірілген. Оның ішінде қазақ қыстауларының топографиялық және планиграфиялық орналасуы бойынша археологиялық және этнодеректер негізінде мәліметтер келтірілген [Бейсенов и др. 2020: 6–25].

Қазақ қыстауларын не үшін зерттейміз? Оның археологияға қандай қатысы бар? деген сауалдар туындайды. Қазақ қыстаулары этноархеологиялық бағыттың негізгі ескерткіштерінің бірі, әрі бірегейі. Себебі, қазақ қыстауларының салу техникасы сонау ортағасырлық қалалардан бастау алған. К.А. Ақышев ұстаған теорияны кейіннен, бір топ ғалымдар жақтады [Смагулов 2010: 70–90]. Бұл дәстүр ұзақ уақыт бойы жалғасын тауып, XIX–XX ғғ. қазақ қыстауларын салуда жаңа тип ретінде қалыптасты.

Қазақ қыстаулары бойынша А.З. Бейсенов: «В современных исследованиях по казахским памятникам следует исходить из положения о том, что этот пласт состоит из двух неразрывных и взаимосвязанных частей. Первая группа это памятники периода Казахского ханства, датирующиеся, главным образом XV–XVII вв. Вторая группа памятников должна объединять памятники XIX – нач. и пер. пол. XX в. Наименее известными, неизученными остаются памятники второй группы, которые, как оказывается, даже не в полной мере рассматриваются в качестве собственно памятников историко – культурного наследия» [Бейсенов 2019: 18].

Себебі Қазақстанның барлық аумақтарында XIX–XX ғғ. жататын қазақ қыстаулары жойылу қаупінде тұр. Осы жағдайға байланысты қыстауларды зерттеп жүрген қазақ ғалымдары – С.Е. Әжіғали, С. Жолдасбаев, М.К. Хабдулина, А.З. Бейсенов [Дүйсенбай және тб. 2020: 499–501].

Қазіргі кезде қыстауларды зерттеу қиындыққа түсуде. Себебі олардың ұзақ тұру нәтижесінде үгілу немесе қирау процестері жүруде. Мысалы, Торғай даласындағы қазақ қыстауларының өзен жағалауына жақын орналасқандықтан шайылу салдарынын жойылу үстінде. Сондықтан, қыстаулардың планиграфиялық өлшемдері мен топо жоспарын алу мүмкін емес [Дүйсенбай және тб. 2020: 504]. Осы себепті қазақ қыстауларына жүйелі зерттеулер кезек күттірмес мәселелердің бірі деп айтқым келеді. Бұл дегеніміз, жалпы Қазақстандағы қазақ қыстауларына кешенді далалық зерттеулер жүргізу керек.

Екінші мәселе, XIX–XX ғғ. басындағы қазақ қыстауларының мәліметтері жүйеленуі қажет. Ол үшін алдымен, архив материалдарымен кешенді жұмыс жасалу керек. Соның мәліметтері негізінде қыстау құрылыстарын зерттейді. XIX ғ. соңғы ширегінде Сарыарқа жеріне Ф. Щербина бастаған статистикалық экспедиция зерттеу жұмыстарын жүргізген болатын. Осы экспедиция қатарында Алаш Орданың болашақ көсемі Ә. Бөкейханов Қарқаралы уезі бойынша қатысты. Ф. Щербина материалдары негізінде сол кезеңдегі қазақ қыстауларының жай-күйі, ауылдағы мал-жан

саны, экономикалық жағдайы, орналасу тәртібі, көші-қон жүйесі және тағы басқа құнды мәліметтер жазылған болатын. Осы мәліметтер барысында этнографиялық кезеңдегі қазақтардың тұрмыс-шаруашылығы туралы базалық материалдардың алғашқы легі қалыптасты. Ф. Щербина экспедициясының негізгі жұмыстарына жергілікті бай ауылдарының мәліметтері енді. Атап айтар болса, Қарқаралы, Баянауыл уезіндегі тарихи тұлғалардың ауылдарын атап өтуге болады. Мысалы, Егіндібұлақтағы Қызылшілік мекенін қоныс қылған Ақайдың Хасені, Өлімхан Ермеков дүниеге келген Бөріктас және тағы басқа тарихи тұлғалар туралы мәліметтер келтірілген [Бейсенов и др. 2020: 246].

Халқымыздың біртуар ақыны, ғұлама Абай Құнанбаевтың дүниеге келген жері, көп жылдар бойы Құнанбай қажы мекендеген, Шыңғыстау баурайындағы Ақшоқы мекеніне алғаш этноархеологиялық зерттеулер жүргізілді. Ақшоқы қыстауында А.З. Бейсенов, Ұ.Ұ. Үмітқалиев, Д. Дүйсенбай бастаған археологтар алғаш қыстаудың топотүсірілімдері мен мәліметтерін бір жүйеге келтіріп, ғылыми айналымға енгізді [Бейсенов 2020: 231].

Келесі тағы бір айта кететін жайт, Орталық Қазақстанның этнографиялық материалдары бойынша, әсіресе, қазақ қыстаулары бойынша құнды материалдарды патшалық кезеңнің суретшісі С.М. Дудиннің фотоларынан көруге болады. Оның материалдарының ішінде Қарқаралы және Баянауыл өңірінің қазақтарына тікелей қатысы бар көптеген картиналар мен фотосуреттер бар. Олар Ақкелін, Баянауыл, Қарқаралы, Кент, Талды, Жарлы, Қоянды және т.б. Бұл мағұлматтар С.М. Дудин 1899 ж. зерттеулерінен басталады және қазіргі уақытта қираған күйінде сақталған қазақ қыстауларының көпшілігі сол кезеңде қызмет атқарған. Бұған дәлел, С.М. Дудиннің Қарқаралыдағы қазақ қыстауларын түсірген фотоларын айтуымызға болады [Бейсенов 2020: 7–16]. С.М. Дудиннің суреттерінен ең пайдаласы қыстаулардың қоршауларын көре аламыз. Қазіргі таңда қыстаулардың тек тас іргетасы ғана сақталған, үстінде не болғанын тек болжай аламыз. Бірақ оның суреттерінде қабірғаның толық ұзындығы көрінбейді [Бейсенов 2020: 7–16].

Қазақ қыстауларының қалдықтарын сақтау мәселелері пысықталған жоқ. Олар заңмен қорғалмайды. Облыстық мәдениет мекемелері, солар арқылы жоғары тұрған органдар, әйтеуір, бұл мәселені шешу керек. Қазіргі таңда облыстық мекемелер тарихи тұлғалардың, қоғам қайраткерлерінің, белгілі тұлғалардың өмірбаянына байланысты кейбір қыстақтарды сақтау, абаттандыру бағытында белгілі шаралар қабылдауда. Сондықтан, қыстаулардың

қирандыларын сақтау және қалпына келтіру қажет болғандықтан, мұны бүкіл ашық аумақты мұқият зерттегеннен кейін жасаған дұрыс. Одан кейін ғылыми экспедициялық жұмыстар жүргізілуі керек [Бейсенов 2020:7–16].

Ал, кейінгі зерттеулерде олардың тек қана іргетастары ғана қалған. Басым көпшілігіне, шөп пен бұта өсіп кеткендіктен, табу мүмкіндігі азая түскен. Бұл 100 жылдан кейін қазақ қыстауларын табу мүмкін емес деген сөз.

Қорытындылай келгенде, қазақ қыстаулары этноархеологиялық мұраларды қазақ халқының байырғы дүниетанымын, тұрмыс-тіршілігін және болмысын көрсетеді. Жалпы қыстауларды зерттеуде көшпелі қоғам жоғарғы орын алуда. Себебі этнологиялық бағытта да, археологиялық бағытта да маңызды орынға ие. Көптеген ғалымдардың ойынша қазақ қыстауларының зерттелуі өте ақырын жүріп келеді. Ғалымдар қазақ қыстауларын зерттеуді қолға алу керектігін айтты. Қазақ қыстауларын зерттеу арқылы біз жаңа ашылуларды мақсат етеміз. Осы істі қолға алынатын болса бүгінгі және болашақ ұрпақ баға жетпес қазына, ұрпаққа қалған маңызы зор тарих болар еді.

Ғылыми жетекші: т.ғ.к. Үмітқалиев Ұ.Ұ.

Әдебиет

Ажигали С.Е., Бекназаров Р.А. К методике комплексного исследования архитектурных некрополей и кладбищ Западного Казахстана: предварительные замечания (Из опыта работы ЗККАЭ)// Материалы 1 и 2 Симпозиумов по казахскому памятниковедению. Алматы-Атырау: «Ағатай». 2012. С.24-40

Бейсенов А.З. Вопросы изучения и сохранения казахских зимовок // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул. 2020. Вып. XXV. С. 7-16.

Бейсенов А.З. К.А. Акишев и вопросы изучения памятников казахского времени // Маргулановские чтения – 2019 : матер. Междунар. археол. науч.- практ. конф., посвящ. 95-летию со дня рождения казахстанского археолога К.А.Акишева. (г.Нур-Султан, 19-20 апреля 2019 г.). / Отв.ред. М.К. Хабдуллина. НИИ им. К.А. Акишева при ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. 2019. С.10-38.

Бейсенов А.З. Чингистау. Размышления у старой зимовки Абая // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Барнаул. 2020. Вып. XXVII. С. 229–240.

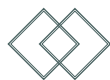
Бейсенов А.З., Ахияров И.К., Джуманазаров Н.Ш. Карашоки, старая зимовка в долине Аксары в Центральном Казахстане // Полевые исследования в Верхнем Приобье, Прииртышье и на Алтае (археология, этнография, устная история и музееведение). 2019 г. Барнаул. 2020. Вып. 15. С. 6–25.

Бейсенов А.З., Шашенов Д.Т., Дуйсенбай Д.Б. Кызылшилик, зимовка семьи Хасена Акаев // Сохранение и изучение культурного наследия Алтайского края. Сборник научных статей. Вып. XXVI. 2020. С. 243-250.

Дуйсенбай Д.Б., Шашенов Д.Т., Жұманазаров Н.Ш. 2018 жылы Торғай өңіріне жүргізілген археологиялық барлау жұмыстары // Марғұлан оқулары – 2020: «Ұлы Дала археологиялық және пәнаралық зерттеулер аясында» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары (Алматы қ., 17–18 қыркүйек 2020 ж.). / Жауапты ред. Б.А. Байтанаев. Алматы: Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2020. 2 том. 498-509 бб.

Жолдасбаев С. Қазақ елінің XV-XVIII ғасырлардағы тұрақты мекенжайлары. Астана :Қазақ ғылыми зерттеу мәдениет баспа тобы. 2017. С.14-19.

Смагулов Е.А. К истории происхождения и развития «жилища отарского типа»// Известия НАН РК. Сер.обществ.наук. 2010. № 1. С.70-90

ИСАКОВА А.С.

Исакова Айсана Сериковна

Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі,

Орал қ., Қазақстан;

Aisana_1990@mail.ru

ЕЖЕЛГІ және ҚАЗІРГІ МӘДЕНИЕТІМІЗДЕГІ «БӨРІ» (ҚАСҚЫР) ОРНЫ

Аннотация. Мақалада түркі тілдес халықтардың, соның ішінде қазақ халқының тұрмыстық өміріндегі бөрі (қасқыр) орнын айқындау қарастырылады. «Көк бөрі» ұғымы- түркі тілдес халықтардың мифологиясындағы киелі ұғымдардың бірі. Жалпы, «бөріге» (қасқырға) құрметпен қарауға байланысты ауызша халық шығармашылығының үлгілерін тарихи көздер ретінде қарастыра отырып, түркі тілдес халықтардың табиғат пен жануарларға деген көзқарасын зерттеуге болады. Мақалада Батыс Қазақстан облысының аумағында табылған Қасқыр бейнеленген археологиялық олжалар туралы мәліметтер келтірілген.

Түйін сөздер: қасқыр, түркі халқы, археология, этнография, Батыс Қазақстан, Ұрсай, Қырық-Оба.

МЕСТО «БӨРІ» (ВОЛКА) в НАШЕЙ ДРЕВНЕЙ и СОВРЕМЕННОЙ КУЛЬТУРЕ

Аннотация. В статье рассматривается место «бөрі» (волка) в традиционной бытовой практике казахского народа. Отмечается сакрализация понятия «Көк бөрі» в культуре тюркоязычных народов. Рассматривая образцы устного народного творчества, связанные с уважительным отношением к «бөрі» (волку), как отдельный пласт источников, можно в дальнейшем реконструировать культуру отношения тюркоязычных народов к природе и животным. В статье также приводятся сведения об археологических находках с изображением волка, обнаруженных на территории Западно-Казахстанской области.

Ключевые слова: волк, тюркский народ, археология, этнография, Западный Казахстан, Урсай, Кырык-Оба.

Жалпы түркілер өздерінің шығу тегін, тарихын сонау ежелгі аңыз әңгімелермен байланыстырып, Көк бөрінің ұрпағы екендерін алға тартады. Осыған байланысты көптеген ғалымдардың еңбектерінде бөрі ұғымын бір ұлттың бастау тарихы, өмірге келуімен байланыстырады. Солардың бірі түркілердің аңызы бойынша Ғұн державасын құрған Атиланың ұрпағын жаулары юэчжи немесе екінші атауы Қидарлар қырып-жойып, тек бір ұлдың қол-аяғын кесіп, батпаққа тастайды, бұл баланы қасқырдың қаншығы асырап өсіреді. Кейіннен дұшпандар баланы тауып алып өлтіреді. Одан жүкті болған бөрінің қаншығы Алтай тауында жасырынып, он ұл табады, ұзақ жылдар олар көбейіп, түркі тайпасына айналады [Жалбағаев 2009: 24] деп көрсетеді.

Гумилев Л.Н. пікірінше, «ашына» сөзі, монғол тілінен аударғанда – қасқыр дегенді білдіреді. Түркі тілінде қасқыр – бөрі немесе қасқыр, ал монғолша шоно/чино. Монғолдар Бөрте-Чино (Көк Бөрі) мен Алан-Го-аны (Шұбар Кермарал) өзінің ата-бабасы деп санаған. «А» – қытай тіліндегі құрметтеу басы демек, ашына

деген сөз игі қасқыр дегенді білдіреді. Қытай жылнама-шылары «түркі ханы» және «қасқыр» анықтамаларын түркілердің өздерінің дүниетанымына негізделе келе, синонимдер деп санаған [Гумилов 1967: 139]. Келтірілген екі аңыз бойынша бөрі ұғымы, жоғарыда айтылғандай түркі халқының бастауы ретінде көрініс тапқан. Кейінірек келе Сақтардың мәдениетінде «аңдық стиль» деген ерекше ұғым қалыптаса бастады. Жалпы бұл стиль жан-жануар дүниесін тіршіліктерінің көрінісі ретінде бейнелеу. Сол аңдық стильде көптеп кездескен жануарлардың бірі осы бөрі (қасқыр) бейнесі.

Қасқыр образы бейнеленген көптеген тарихи жәдігерлер Батыс Қазақстан облысы аумағында да көптеп кездеседі. Бұл құнды жәдігерлеріміз археологиялық қазба жұмыстары барысында табылып зерттелген. Солардың бірі Қырық-Оба-2 қорған кешені. Қорған Батыс Қазақстан облысы Бөрлі ауданында орналасқан. Зерттеу барысында қорғаннан ат-өзекдері, қола қазан, айна, ғұрыптық заттар және т.б. табылған. Бұл заттардың көбі аңдық стильде жасалған.

© Исакова А.С.

Соның ішінде қасқыр бейнесі көбіне ат-әбзелдерінде көптеп кездеседі. Сонымен қатар, қорған кешенінің 15 қорғанынан сабы сүйектен жасалған пышақ табылды. Пышақ сабының бір жағында аузы ашылған қасқырдың басы бейнеленсе, келесі бетінде қабан бейнеленген [Лукпанова 2021: 140].

Тағы бір ерекше атап өтетін ескерткіш Ұрсай-2 кешені. Бұл кешен Батыс Қазақстан облысы, Шыңғырлау ауданы маңында орналасқан. Бұл кешенге 2021 ж. Батыс Қазақстан облыстық тарихи-өлкетану музейі, тарих және археология бөлімінің аға ғылыми қызметкері Я.А. Лукпанова жетекшілігімен жүргізілген қазба жұмысы барысында үш аяқты құрбандық тақтайшасы табылды. Құрбандық үстелі №2 жерлеу орны жұптық қорымнан табылған. Кешеннен табылған заттарға талдау жасау барысында бұл ер мен әйел адам жерленген деп болжам жасайды [Лукпанова 2022: 81]. Аталған құрбандық үстелінің аяғында ерекше суреттелген жыртқыш аңды байқауға болады. Әр аяғының орта бөлігінде белгілі бір жануардың бейнесі белгіленген. Көздері, маңдай тұсы, өткір тістері сияқты бейнесіне қарап қасқыр бейнесін көреміз. Бұл құрбандық үстелін егжей-тегжейлі қарастырсақ, жыртқыш суреттерінен қабан бейнесінің элементтерінде көруге болады. Осыған байланысты ерте көшпенділер бұл құрбандық үстелінің маңыздылығын арттыру мақсатында бұл зат қасқыр мен қабанның бейнесін сіңірген синкретикалық жануарды бейнелеу арқылы ерекшеленген.

Тарихымыздың қай саласын, қай заманын алып қарасақта бөрінің (қасқыр) маңыздылығына көз жеткіземіз. Оған мысал ретінде қазақ халқының тұрмыстық салтындағы аңшылық өнері.

Қазақ аңшыларының ел ауызында сақталған «қасқыр аулаудың 40 айласы бар» айтылуының мағынасында қазақ халқының аңшылығында қасқыр аулаудың ерекше өзіндік айла-әдістері бар екенін аңғаруға болады. Қасқыр аулаудың орға құлату, ұрып алу, садақпен ату, қақпан құру- ең байырғы көне әдіс болса, соның ішінде ең кең тараған түрі- қақпан құру. Қасқырдың ұрғашысы өте сирек алдырады. Арпаны да аңшыға оңайлықпен алдырмайды.

Қасқырдың терісін пайдалану үшін қазан айының аяғынан қаңтардың соңына дейін аулайды. Қаңтар айына қарсы және қаңтар айында қасқыр қонды, жүні сапалы болады. Қаңтардың соңы-ұйығудан алдын және ақпан айы-ұйығу мерзімінде қасқырдың жүні түседі, сапасы кетеді. Ұйығу кезінде қасқыр үйірімен жүріп, өте қауіпті болады, бұл уақытта қақпан құрылмайды.

Қасқырды қай мезгілде ауласа да терісін сән үшін, дене мүшелерін ем-дом, бақсылық – балгерлік үшін алып отырған. Қасқыр төлдейтін уақытта, яғни сәуір айында қақпан салмайды, атпайды - бұл дала заңы [Картаева 2022: 242].

Тағы бір қасқыр аулаудың көне әдістерінің бірі – ұрып алу яғни шоқпармен басқа ұру. Аңшы қасқырдың ізіне түсіп, апанын аңдыған. Қасқырмен бетпе- бет келгенде аттың тоқымын, сыртынан қылшылбырмен оралған соң қолын қасқырдың аузына тығып жіберіп, оң қолымен қасқырды басына шоқпармен ұрып алған. Ұрып алу әдісі арқылы қасқыр терісін бүтін жараламай алады [Картаева 2022:242-243].

Осы әдістің өзіндік ерекшелігі де болуы мүмкін. Себебі халық арасында ауыз екі әңгімеде қасқыр ішік деген түсінік бар яғни ол қасқыр терісі. Қасқыр ішігін орта жастан асқан ер адамдар бойынан қуат кетіп, жылуы кеткен уақытта қолданады. Жас жігіттер ол ішікті кимеген себебі белсіздікке әкеліп соғу мүмкін деген түсінік қалыптасқан (өлкеміздің тілшісі, ақын М.Баймолдамен сұқбаттасу барысында алынған мәлімет). Қасқырды киелі деп табыну қазақ бақсыларының арасында да сақталған. Жебеушісін шақырып бақсылық өнерінің шыңына жеткен арпалыста көмекке көкжал бөрінің енесі қаншық қасқырды, алты қарыс аш қасқырды, азуы өткір, ашулы аш қасқырды шақырады. Сонымен қатар, қасқыр тісін кейбір өңірлерде көзден, тілден, қауіптен сақтау мақсатында қолданылады¹.

Мақаламызды қорытындылай келе жалпы бөрі (қасқыр) ең көп тараған, кез-келген елдің фольклорлық туындыларында кездесетін бейне - қасқыр бейнесі. Мысалға түрік халықтарының аңыздары бойынша қасқыр- Көк аспан мен адамдар арасын байланыстыратын күш ретінде сипатталады. Тарихы сонау ерте заманнан бастау алатын осынау бір дала жыртқышының түріктердің қалыптасуында ерекше орын алатынын оны ертеден қалған аңыз-әңгімелерден көре аламыз. Кейінгі археологиялық зерттеулер, табылған заттарға қарай отырып жоғарыда аталған деректерде қасқыр мен қатар дала жыртқышы қабанды да сөз етіп кетейік. Екі аңның ұқсастықтары бізге нені ұқтырады деген сұраққа жалпы ата-бабамыз ежелден қайсарлықпен батылдықтың, алып күштің иесі болғаны сөзсіз. Соған байланысты көне тарихымыздан сыр шертер қазіргі таңда табылып отырған материалдарға қарап, осынау екі алып қайсарлықтың символы болған жыртқыштарды ұқсатуы тегін емес екенін көреміз. Мақаламызда қазақ халқының орнында ерекше орын алатын аңшылық

¹Өлкеміздің тілшісі, ақын Баймолдамен М. сұқбаттасу барысында алынған мәлімет

өнеріне де тоқталып кеттік, бұл арқылы қасқыр аулаудың ерекшелігін, әдіс тәсілдерін жазу арқылы қасқырдың киелілігін қасқырға байланысты дала заңы бар екенін көреміз. Қазақ халқында «Иттің иесі болса, Бөрінің тәңірісі бар» деп бекерге айтылмаса керек.

Әдебиет

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. М.: Наука. 1967. 370 с.
Жалбағаев Е. Қазақтың арғы атасы: номадтар, сақтар, ғұндар, түркілер және қазақтар (қазақ тарихына

бейресми көзқарас). Алматы: Білім. 2009. 280 б.

Картаева Т. Сыр-Арал этнографиясы. Алматы: Qazaq kitabı. 2022. 512 б.

Лукпанова Я.А. (2021). Культ волка в культуре населения Казахстанского Приуралья VI–IV вв. до н.э. // Археология Евразийских степей. 2021. № 6. С. 132–147. <https://doi.org/10.24852/2587-6112.2021.6.132.147>

Лукпанова Я.А. Исследования курганного комплекса Урысай-2 // Археология Казахстана. 2022. № 2 (16). С. 74-93.

ИСРОИЛОВ Ф.И.

Исроилов Фирдавс Иброхимович

Национальный музей Таджикистана,
г. Душанбе, Таджикистан;
neo_94_05@mail.ru

РОЛЬ МИФИЧЕСКИХ ПТИЦ в ВЕРОВАНИЯХ НАРОДОВ СРЕДНЕЙ АЗИИ

Аннотация. Опираясь на литературные источники и археологические находки автор попытался показать зарождение верований о мифических птицах и их символов у народов Средней Азии. В статье описано, что Симург появляется в верованиях людей с момента зарождения зороастрийской религии и была признана символом правды в Средние века. Птица Хумай, в свою очередь, была известна как символ королевской власти и государственности. В качестве доказательства упоминаются находки памятника Кухи Сурх (Красная гора).

Ключевые слова: Симург, Хумай, мифические, Фаравахар, символ, птица, Средняя Азия, наскальный рисунок, Ахемениды, Ахурамаздо.

ОРТА АЗИЯ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ НАНЫМ-СЕНІМІНДЕГІ МИФТІК ҚҰСТАРДЫҢ РӨЛІ

Аннотация. Автор жарияланған дереккөздер мен археологиялық деректерге сүйене отырып, Орта Азия халықтарының наным-сенімдері мен мифтік құстар мен олардың нышандарының шығу тегін көрсетуге тырысқан. Мақалада Симургтың адамдардың наным-сенімінде зороастризм діні пайда болған кезден бастап пайда болғаны және орта ғасырларда ақиқат символы ретінде танылғаны көрсетілген. Бұл мақалада автор негізінен Симург пен Хумай құстары туралы мәлімет берген. Сондай-ақ, Хумай құсы патшалық билік пен мемлекеттіліктің символы ретінде танымал болғанын көрсетеді. Дәлел ретінде Кухи Сурх (Қызыл тау) ескерткішінен табылған жәдігерлер негізге алынады.

Түйін сөздер: Симург, Хумай, мифтік, Фаравахар, таңба, құс, Орта Азия, жартас суреті, Ахеменидтер, Ахурамаздо.

Как известно, жизнь человека с древних времен была тесно связана с природой и ее созданиями. Даже первые возникшие религии были связаны с природными силами и их существами. Одним из таких ранних видов вероисповеданий считается тотемизм, который включал в себя поклонение животным, птицам и растениям, причем у каждого народа и племени был свой тотем. Например, орел – символ власти и свободы, воробей – символ счастья и изобилия и так далее. Мы можем наблюдать за птицами и животными в разных символах. На штандарте Кира Великого, первой мировой империи – Ахеменидов, был изображен грифон (крылатый лев с головой как у орла), орел с раскрытыми крыльями [Ксенофон 1951: 263]. Эти символы можно наблюдать и в символах других народов. Например, на гербе Российской Федерации двуглавый орел, орел на государственном флаге Республики Казахстан, мифическая птица Хумай на гербе Узбекистана, белый

сокол «Ак Шумкар» на Государственном гербе Киргизской Республики и т.д.

Это птицы, которые существуют и в наших реалиях и издревне были знаменитыми птицами среди народов Средней Азии и до наших дней сохранили свое место. Кроме того, существуют мифические птицы, которые играют важную роль в качестве объекта верования народов Средней Азии. Археологические находки и письменные источники отражают существование легендарных птиц в мифологии этих народов, а также их символизм и облик. К примеру мы можем упоминать о веровании в птицы на примере Фаравахара – символа Ахура-Маздо, Симурга и Хумай.

Фаравахар – в современном зороастризме омысливается как проводник человеческой души на её жизненном пути к единению с Ахура-Маздой [Fozi 2014: 42]. Фаравахар представляет собой образ мужчины, нижняя часть которого, представляют с собой

Рис. 1. Бронзовая статуя согдийского принца Деваштич с короной в виде Хумай птицы, выполненная на основе экспоната из фондов Национального археологического музея г. Душанбе

хвост птицы, также наличие крыльев. Рука, поднятая вверх – призыв к самосовершенствованию и напоминание о существовании высших сил. Кольцо во второй руке, возможно, означает верность и бесконечность существования мира. Фаравахар изображен на наскальных рисунках Персеполиса [Каткова 2016]. Датируется эпохой империи Ахеменидов (рис. 1). В другом наскальном комплексе – Накше-Рустам, также имеет место изображение этого символа. Накше-Рустам отражает процесс коронации Ардашира Бабакана руками Ахура-маздой.

Другая легендарная, широко известная, мифическая птица – Симург. Первые упоминания об этой птице относятся к VII в. до н.э. в «Авеста» – главная книга зороастрийцев. «Мину-йи Хирад» упоминает об этой птице в данном ключе: «Как видно из приведенных сообщений зороастрийских источников о чудесной роли Симурга в мироздании, эта роль, согласно им, очень велика. Симург оплодотворяет землю благодаря ему растут ветви небесного (мирового) древа» [Тарджумайи Ахмад Тафаззули 1976].

Не считая религиозные источники, Симург упоминается и в произведениях поэтов и писателей – классиков Средней Азии. К примеру, в «Шахнаме» Фирдоуси упоминается, как Симург усыновляет брошенного младенца с белыми волосами, Заля, потом возвращает его раскаявшемуся отцу, однако всю жизнь помогает их семье: учит, как выполнить кесарево сечение Рудабе, матери будущего величайшего богатыря Ростема. Исцеляет от тяжких ран Ростема и его пятнистого коня Рехша. После восстановления, Симург дает свое перо от крыльев Ростему, который, впоследствии, помогает

Ростему преодолевать Исфандияра в бою с помощью этого пера.

«И слугам велел он, не медля в пути,
Младенца к Эльбурсу тайком отнести,
К подножью хребта, что до туч вознесен,
Но пуст и безлюден с давнишних времен.
На кручу взойти не решался никто:

Там высилось птицы Симурга гнездо» [Фирдоуси 1957: 4721].

Исходя из преданий в «Шахнаме», птица Симург является символом счастья, удачи и успеха в бою и обитает в горах Эльбурс. Наиболее поздние поэты-суфии в своих произведениях упоминают гору Каф – как место обитания данной птицы. К примеру, Алишер Навои:

“А владенья его Каф-горою зовут,
А его птицы Анкою порою зовут.
А Симург его имя, известное всюду,
На земле и под ширью небесною, – всюду.
Быть вдали от него – так судьба вам сулила,
Он же – тут, возле вас, будто шейная жила.
Что за жизнь, если нет его рядом с собой?

Лучше смерть, чем мириться с такою судьбой” [Навои 1993: 29].

Также и символизм Симурга воспринимается у другого поэта-суфия по-своему. В творчестве Фаридаддина Аттора Симург отражается как символ Истины. Как поэт упоминает в “Мантик-ат-тайр” «Путеводителем птиц на пути к Истине является Удод (Худхуд), которого суфии считали пиром, муршидом (наставником) [Аттар 2012: 70]. Под предводительством Удода, преодолев пять стадий суфийского познания-пути к божественной Истине, большинство птиц погибает, не вынеся препятствий и трудностей пути, и лишь только тридцать из них (си мург) достигают конечной цели духовного путешествия и обнаруживают, что они сами являются той истиной, то есть легендарным Симургом, которого искали с таким рвением» [Аттар 2012: 69].

Еще одна птица, которая в поверьях людей почти как Симург, – это мифическая птица ираноязычной и арабоязычной мифологии птица Хумай или же Хумо. «Хомаюн» в персидском языке означает «счастливый, августейший» и является символом счастья и богатства среди людей. И в этом случае в народе ходит много историй и легенд. Считалось, что она делает человека, на которого бросает свою тень, царем. А в арабизированной мифологии Средней Азии Хумай считалась птицей счастья, «хума солнца», «хума счастья». Существовала вера в то, что убивший птицу хумай умрет в течение сорока дней. Согласно гипотезе С. М. Абрамзона сказочная птица Хумай генетически связана с образом Умай – древним женским божеством тюркских

народов [Черемисин 1995: 342]. Средневековый поэт А.Навои считал птицу Хумай самым добрым из всех живых существ [Уста 2017].

Из древних находок видно, что и эти легенды имеют древние корни. Об этом свидетельствует скульптурная композиция капитель – колонна в виде грифона, датируемая примерно 500 г. до н.э. в Персеполисе, Иране. В местной популярной интерпретации фигуры на этих колоннах воспринимаются как изображения птицы Хумай. Другая находка – это бронзовая статуя согдийского принца, которая была найдена в памятнике Кухи Сурх (Красная Гора) в северной части Таджикистана (рис. 2). Эта статуя изображает человека верхом на коне с королевской короной на голове и палицей или символом власти в руке. В одном ухе видна серьга.

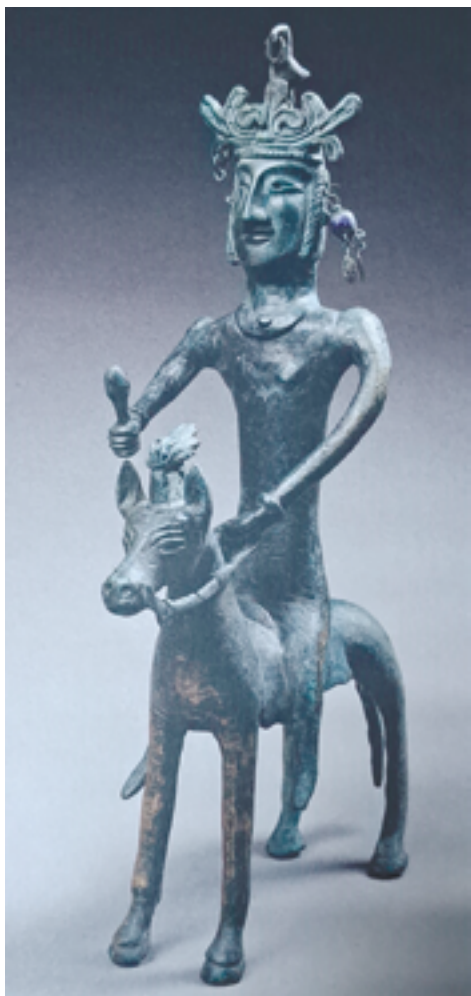

Рис. 2. Грифоновидная скульптура – колонна птицы Хумай, примерно 500 г. до н.э. Персеполис, Иран [UNESCO]

На короне этого принца изображена птица Хумай, а в клюве у него кольцо. Это свидетельствует о том, что древние согдийцы считали птицу Хумай символом счастья и царственности. На основе этого символа среди таджикского народа в более поздние периоды было создано множество легенд, в которых отражен символ птицы Хумай.

В заключении можно отметить, что издревле образ птицы является неотъемлемой частью культуры народов Средней Азии. Ираноязычные и тюркоязычные источники, вкпе с археологическими находками, демонстрируют единение с природой, показывают необходимость бережного отношения к традициям и обычаям, связанным с птицами и их значением в жизни древнего населения.

Литература

Аттар Ф. Мантик-ат-тайр. /Пер.с персидского Мос-тафа Борзуи. М.: Номос. 2009. 312 с.

Каткова Е. Барельефы Ростам (Нагше-Ростам) в Иране / Сайт сообщества опытных путешественников Турист.ру. URL: <https://www.tourister.ru/world/asia/iran-islamic-republic-of/city/shiraz/placeofinterest/26119/responses/2505> (Дата обращения 05.03.2023 г.).

Навои Алишер. Язык птиц / Изд. подгот. С.Н. Иванов и А.Н. Малехова; пер. С. Иванова; Отв.ред. А.Н. Болдырев; Ред. Изд-ва М.С. Фомкин; Худож. Л.А. Яценко. СПб: Наука. 1993. 383 с.

Тарджума-йи Ахмад Тафаззули. Мину-йи хирад. Тихран. 1354 с.х. (1976).

Уста Богумира. Хумайя вещь учителя Майтрея / Российский литературный портал Проза.ру. URL: <https://proza.ru/2017/12/07/658> (Дата обращения 05.03.2023 г.).

Фирдоуси. Шахнаме (в 6 т.). Т 1. От начала поэмы до сказания о Сохрабе / Изд. подгот. Ц.Б. Бану, А. Лахуди, А.А. Стариков. Отв. ред. Е.Э. Бертельс; Ре.пер. А. Лахути; ред. Изд-во В.М. Пискунов. М.: Изд-во АН СССР. 1957. 675 с.

Черемисин Д.В. К изучению ирано-тюркских связей в сфере мифологии // Аборигены Сибири: проблемы изучения исчезающих языков и культур: Тез. докл. Междунар. науч. конф. (г. Новосибирск, 26-30 июня 1995 г.). / Новосибирск: СО РАН. Институт филологии, Институт истории и археологии. 1995. Т. 1. С. 342-345.

Francesco Bandarin. Persepolis (Iran (Islamic Republic of)) / UNESCO. URL: https://whc.unesco.org/include/tool_image_bootstrap.cfm?id=107884&gallery=site&id_site=114 (Дата обращения 05.03.2023 г.).

Navid Fozi, Reclaiming the Faravahar: Zoroastrian Survival in Contemporary Tehran, Leiden: "Leiden University Press", 2014. 242 pp.

ҚҰРБАНБАЙ Н.Қ.

Құрбанбай Нұрсұлтан Қанатұлы

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан;

nursultankurbanbay00@gmail.com

«КӨКПАР» ОЙЫНЫНЫҢ ТАРИХЫ мен БҮГІНІ

Аннотация. Қазақ халқының көптеген спорт ойындарының ішінде ең ерекше әрі жоғары бағаланатыны атпен байланысты ойындар. Осы ойындардың ішінде, «ер қанаты –ат» дегендей, ат жарыс, көкпар тарту ойындары ерекше орын алады. Өйкені бұл ойындар адаммен жануардың бірігіп тоғысып өз шеберлігін көрсететін ойындар. Көкпар уақыт өте келе дамып, түрленіп отырған. Мақалада көкпар ойынының тарихы, ережелері және ағзаға пайдасы туралы жазылған.

Түйін сөздер: Көкпар, көк бөрі, ұлтық ойын, жаппай көкпар, дода көкпар, бата көкпар, қырғыз-қазақ спорттық ойындары.

ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ ИГРЫ «КОКПАР»

Аннотация. Среди множества спортивных игр казахского народа самыми оригинальными и ценными являющиеся игры, связанные с лошадью. В народе говорят – «Ер қанаты – ат», что символизирует высокую значимость умений мужчины держаться на коне верхом. Именно поэтому популярной среди казахских джигитов была игра кокпар тарту. В этом состязании наездник демонстрирует свое мастерство управления лошадью, умения ездить верхом. Необходимо понимать, что кокпар со временем видоизменялся и трансформировался. В статье рассмотрены история развития игры кокпар, ее правила и польза для физического развития человека.

Ключевые слова: Кокпар, кок-бори, национальные игры, массовый кокпар, дода кокпар, бата кокпар, кыргызско-казахские спортивные игры.

Қазақ халқының бай тарихында салт дәстүрлер ешқашан ұмыт қалмаған. Салт - дәстүрлер ұлттың тарихқа бай қазынасы. Қазақ халқының салт – дәстүрлері сан ғасырлар бойы сақталып келеді және ұлы даланың қасиетті бойтұмары ретінде қарастыруға болады. Қазақ халқының салт-дәстүрін өзге елдерге паш етіп насихаттайтын ол ұлттық ойындар екенін білеміз. Ұлттық ойындар дегеніміз әр ұлттың өз төл дүниетанымын білдіретін әрі кез келген жағдайға бейімділігін көрсететін спорттық ойындар жинағы. Енді қазақ халқының ұлттық ойындарына тоқталып өтсек. Қазақ халқының ұлттық ойындары тек дене күшін ғана емес оған қоса ойлау қабілетін күшейтеді. Олар: асық ату, теңге ілу, көкпар және т.б. ойын түрлері кездеседі. Енді осы ұлттық ойындардың ішінен ер сұлтандары ойнаған көкпар туралы айтып кетсек.

Көкпардың шығу тегі туралы көптеген мәләметтер кездеседі. Зерттеуші Л.Н. Ермоленко былай деп жазады: «Генеалогические легенды древних тюрков, дошедшие до нас в китайских источниках, во многом определили представления о волке как тотеме тюрков-туго» [Ермоленко 1992: 183].

Жалпы, біздің дәуіріміздің алғашқы мыңжылдығында көшпелі дала тайпаларының арасында «бөрі» атауы ерекше орын алды. Оны біз тұтастай бір тайпа атауларынан немесе билеушілерінің есімдерінен көреміз. Л.Н. Ермоленко: «<...> Сведения китайских источников об офицерах тюркской гвардии фули (др.-тюрк. Boḡi-волк), бытование у тюрков должности фулин-каган титула, «который золотой волчьей головой, могут рассматриваться как свидетельства существования у древних тюрков «волчьих» мужских союзов» – деген пікір білдіріледі [Ермоленко 1992: 187].

Көкпар – көшпелі қазақ халқының ең ежелгі әскери ойыны шабандоздардың ат үстінде күресу жұмысын арттыру үшін. Көкпардың шығу тарихы өте қызық, басында көкпар әскери жаттығу ретінде қарастырылды себебі ат үстінде отырып жерде жатқан 50–70 кг серкені көтеру әрі оған ат үстінде талас барлығы әскери жаттығуларға кіреді, кейіннен келе түркі тілдес халықтардың ұлттық ойынына айналды. Көкпар өз бастауын сонау түркі кезеңінен алады және әлі күнге дейін жалғасып келе жатыр. Көкпар сөзі көкбөрі сөзінен

шыққан. Сүйінбай Арлонұлының өлеңінде көкбөрі туралы сипаттайды:

«Бөрілі менің байрағым.

Бөрілі байрақ көтерсе,

Қозып кетер қайдағым!» деп жырлауы [Сүйінбай1990: 18]. Мұның өзі бізге бөрінің қазақ түсінігінде ерекше қасиетті болғанын көрсетеді.

Жалпы, көк бөрі культі мына бір тарихи аңыздан пайда болған сияқты. Ертеде бір елді жау шауып, жалғыз бір баланы аяқ – қолын кесіп, жұртқа тастап кетеді. Бұл баланы бөрінің қаншығы тауып алып, тауға алып кетіп асырайды. Кейін бала мен қаншықтан тараған ұрпақты түркілер немесе Ашинаның ұрпақтары деп атаған [Маргулан 1997].

Көкбөрі сөзі ежелгі сөздердің бірі. Ол ежелгі түрік дәуірінен бері келе жатыр. Қазақ бөріні киелі жануар ретінде санаған, ал өздерін көкбөрінің рухымен жаратылғанбыз деп ойлаған. Оны біз көптеген көнерген наным сенімдерден көруге болады. Мысалы, қазақтар қасқырдың терісін ешқашан аяқ астына қоймаған. Қасқыр терісі үнемі төрде көзге көрінетін жерлерде ілінген. Сонымен қатар, қасқыр терісін үлкен спорттық ойындарда сыйақы ретінде берілген. Түркілерде көкпар тарту ат іскердің күшімен шеберлігін артыру үшін қолданылды. Ал ол үшін көкпар ойыны олардың күнделікті жаттығуына айналды. Бұл көкпардың шығу туралы бір тұжырым. Көк бөрі сөзінің шығуына қарасақ тоғызыншы ғасырда Ғұн, Үйсін елдерінде айқын қолданғаны көрініп тұр [Итеғұлова 2002].

Ал екінші тұжырым бойынша көкпардың шығуы қасқырлардан кек алу үшін. Себебі қасқырдың азығы төрт түлік мал екені белгілі. Қораға түскен қасқырдан мал егесі көп шығынға ұшырайды. Бір қасқырдың өзі он бес жиырма шақты қойды бір сәтте жер жастандырады. Өте жылдам уақытта қойдың тамағын тістеп, күре тамырын үзіп кетеді екен. Қасқыр тісі тиген мал жеуге жарамсыз болып қалғандықтан, қорадан ұзаққа шығарып тастайды екен. Қасқырлар сол кезде барып, қасқырлар сол өзі өлтірген малмен азықтанады екен. Осылай қасқырларды қорқытып кек алу үшін тірі қасқырды ұстап талдырып оны серке ретінде қолданып көкпар ойыны шықты дейді. Менің ойымша, екіншімен бірінші тұжырымның екеуі де дұрыс деп санаймын. Себебі бірінші тұжырым бойынша көкпар ойыны әскери жаттығудан шыққан және ол көне түркі дәуірінен дамып келе жатыр, екінші тұжырымның басы осы әскери ойындардан басталады. Себебі қазақ хандығы кезде ауыл ауылдармен жүрген кезде он бала онбес бала болып ауыл малын баққан. Сол кезде балалар қойға

шапқан қасқырды ұстап алып сол қасқырмен ат үстінде ойнап ары бері тартысып таласып ойнап жүргенде көкпар ойыны пайда болды деп ойлайды. Ежелгі кезде көкпар ойын алдында той ұйымдастырып жатқан ауыл ешкі сойып оны көрші ауылға жіберетін. Ауыл ішінен күшті де әрі төзімді ер адам таңдалатын. Ол ешкіні аяғына қысып алып он – он бес шақырым жердегі ауылға барып, сол ауылдың құрметті ақсақалына немесе байдың үйінің алдына тастайтын. Осы арқылы ауылда болып жатқан жақсы жаңалықпен бөлісуге немесе тойға шақырған. Ал серкені алып келген адамға сыйақы беріп шығарып салған. Бірақ қазіргі кезде көкпар ойыны өзгерістерге ұшырады. Көкпаршының денсаулығы зор болу керек, денесі берік, санасы ашық болу керек. Көкпаршылар батыл болу керек.

Көкпар ойыны қауіпті де қызық ойын болса да көкпар ойынына мыңнан астам көкпаршылар жиналады. Көкпар ойынында аттың үстінен құлап ат астында қалып қоюға бола. Бірақ көкпар ойынын ойнайтындар азаймаған керісінше көбейіп келе жатыр. Халықтың айтуы бойынша, көкпар ойыны қасиетті ойын құдайдың өзі көкпарға өз нұрын жауған дейді. Сол себепті қазақ халқының атсүйер ержігіттері көкпар десе ішкен асын жерге қояды.

Неге көкпар қасиетті ойын деп санайды? Оған екі себеп бар. Біріншісі көкпар ойыны еш себепсіз болмайды. Әр көкпар ойыны той құрметіне немесе жас жұбайлар балалы болмаса ойнатылады [Нұржекеев 1971: 40]. Көкпар ойнатылған жерге кем дегенде мыңнан астам адам жиналады. Қазақта сөз бар «Ниет ету пендеден, Беру Алладан» бұл сөздің мағынасы Алланың мейірімі шексіз Алладан сұрасаң бәрін береді. Сол себепті көкпар басталмай тұрып арнайы шақыртылған құрметті ақсақалдар бата береді. Мыңнан астам адамның батасы құдайдың құлағына жетеді. Солай құдайдың өз назарын аударады. Қазіргі күндері көкпар жасау себебі құдайдан бала сұрайды. Көкпар жасаған адам бүкіл ауылын шақырып көрші ауылдыда шақырады. Бұл бірінші себеп көкпар қасиетті ойын дейді. Ал екінші себеп көкпар ойнаушы бірінші өзіне сенеді екінші атына сенеді. Қазақ халқында ат киелі жануар ретінде саналады. Пайғамбар жерге түсер кезінде өз пырағынмен түскен. Пырақ – ол қанатты ат. О дүниеге барған кезде Алла алдында тұрып есеп берген кезде сенің атқа арнаған күніңді санамайды екен. Себебі атқа біз өзімізге қарағандай қарау керекпіз. Әсіресе, көкпар шабатын атқа. Бірақ өкінішке орай, қазіргі күні дүниеоңыз адамдар атқа кетер шығын көп еш пайдасын бермейді не үшін ол деген мағынасыз сұрақтар

қояды. Бірақ ондай адамдар қазіргі күні өте аз кездеседі.

Зерттеуші Төтенаев Б. көкпардың екі түрі бар. Олар жаппай көкпар және командалық көкпар деп екіге бөлінеді. Қазіргі күнде көкпар ойыны қарқынды дамып келеді. Қазақстан бойынша көкпар ассамблеясы ашылып ережелерді қарастыруда. Көкпар ойының екі түрі қарқынды дамуда. Олар жаппай көкпар және командалық көкпар [Төтенаев 1994: 105].

Жаппай көкпар аты айтып тұрғандай кез келген көкпаршы қатыса алатын көкпар түрі. Көбінесе жаппай көкпарды тойларда мерекелерде және т.б. мерейтойларда ойнатылады. Оған 10 адамнан 2000 адамға дейін көкпаршылар қатыса алады. Ондай көкпарларға кем дегенде мың адамнан он мың адамға дейін көрермен болады. Сол көкпарда додадан шеңбер ішінен серкені алып шықсаң жігіт сұлтаны сен боласың дейді екен [Нұржекеев 1971: 13].

Көкпар ойыны кез келген жастағы адамды бес жасар баламен жетпіс жасар қарияны да қызықтырып баурап алады. Жаппай көкпар ойынына қазақ жерінде әр уақыт мерзіміне жуықтайды. Себебі қазақ жерінің климаты шұғыл континентті болып келгендіктен аттар ойынға жарамсыз болады. Сол себепті оңтүстік Қазақстанда көкпар ойындары жаз айларында өткізбейді оны шілденің қырық күндігі дейді. Ол кезде атты жем беріп, тойдырып шынықтырады, келе жатқан көкпар ойынына даярлайды. Ал солтүстіктерде қысқы күні ойнатылмайды ауа-райы өте суық болғандықтан ойнатылмайды. Сол себепті көкпар ойындары қараша мен қазан айлар аяғында өтеді. Басында айтты өткендей қазақ жерінде көкпар ассамблеясы құрылуда. Оған себеп біріншіден көкпар ойыны әлемге танымал бола бастады. Сол себепті көкпар ойынында белгілі бір ережелер болуы керек және тәртіп сақталу үшін. Қазіргі күні ассамблеясы өз қызметін жақсы атқаруда. Осы жылғы ережелерге қатаң өзгерістер енгізілді. Біріншіден серке салмағы 65 кг аспау керек. Екіншіден қамшы өрілген қайыс қамшы болу керек. Қайыс қамшы дегеніміз ертеден бері ата бабамыз қолданып келе жатқан қамшы түрі. Оны өгіз не сиыр терісінен өріп жасаған. Атты ұрған кезде қатты батпайды трос қамшыға қарағанда. Трос қамшы дегеніміз ішінде сым қойып сырдын терімен жапқан қамшы түрі. Егер трос қамшымен аттың жүйке жүйесін ұрса қан тамырын үзіп қанатады сол себепті оны қолдануға тиым салынды. Үшінші өзгеріске дода болатын шеңбер диаметрі 20 метр болу керек. Себебі үлкен көкпарға 1000–1500 астам көкпаршылар қатысады сол себепті

ойыншыларға ыңғайлы болсын деп шеңбер ұзындығын үлкейті. Және көкпар ойынында төрешінің сөзі заң болды ойыншылар төрешінің сөзін тыңдамай кете алмайды. Ал төрешілер адал төрелік ету үшін алты айда бір рет емтиханнан өтіп отыру керек.

Енді командалық көкпарға келетін болса. Қазақ – қырғыз көкпарлары бір бірінен айнымайды еш өзгеріссіз сақталған. Командалық көкпар ойындары көбінесе өзге халық өкілдерімен ойналады. Екі топтан бір – бір кісіден шығып, жерде жатқан теріні шауып іліп алады. Солай шұбап келе береді. Қалғандары бұл екеуінің тартысын қадағалайды. Солай алма кезек ауыса отырып екі топ бір-бірін сынайды деп жазады [Итеғұлова 2002: 41]. Көкпар ойнауды балаларға бес жасынан бастап үйретеді. Оған қоса тай көкпар деген көкпар түрі бар. Оған жас балалар ойнайды ол жерде серке салмағы 30-35 кг аспай. Тай көкпарды баланы үйрету үшін сол жерде текені сойып көкпар ойнатып тасталады.

Бата көкпар – «Қырықтың бірі қыдыр, мыңның бірі уәли» дегендей жас жұбайылар балалы бола алмаған жағдайда ауылды шақырып көкпар ойнатылады көкпар басында 60-65 ауыл ақсақалдары өз батасын беріп балалы болуды Алладан сұрайды сосын көкпар ойнатылады мұндай көкпар түрі бата көкпар деп айтады. Осындай көкпар түрлері сансыз көп болып келеді. Әр халықта, этноста көкпар ережелері әртүрлі болып келеді.

Мысалы тәжік халқында көкпар емес «ұлақ тарту» атты ойыны бар. Ол ойын көкпарға ұқсас келеді бірақ серкенің салмағы екі есе аз болды. Көкпардағы 60–65 кг төске басап оны қазанға лақтыру жігіт сұлтаның қолынан келеді. Өзбек халқында да көкпарға ұқсас ойын түрі бар ол «лақ тарту» дейді. Жалпы көкпар ойыны Орта Азияда көп тараған. Бірақ Орта Азияда тыс жерлерде көкпар ойынына ұқсас ойындар кездеседі. Мысалы Ауғанстан аймағы мен Аргентина жерінде де көкпар ойынына өте ұқсас ойындар бар. Өзбек, қазақ, қырғыз халықтарында жазылмаған заң бар, ол аптаның бірінші, екінші күндері ойнатылмаған. Егер көкпар ойнатылса жаман іс болады деп санайды. Енді көкпар ойыны әр халықта өз ерекшелігі бар. Мысалы қазақ көкпарының тағы бір ерекшелігі «тайынша немесе өгізше тарту» деген көкпар түрі бар. Өгізшені додаға саламайды той иесі жігіттер алдына бір жасар өгізді немесе бұзауды тастайды жігіттің бірі оны көтеріп шеңберден шығарса өгіз оның сый сияпаты болған.

Қорытындылай келе көкпар спорт күйінде өте пайдалы. Көкпаршылардың дене бітімі мықты әрі төзімді.

Көкпашылар оған қоса өте ақылды олар тез арада дұрыс шешім қабылдай алады. Көкпар ойыны кезінде атпен шабандоз бір болады. Кез келген қазақи ойындар салт – дәстүрдің жағын үйренеді. Көкпар, теңге ілу, бәйге, аударыспақ және т.б. ойын түрлері адамның шапшаңдығы мен мергендігін және тез арада шешім қабылдауға бағытталған спортық ойындар. Қазақ халқының ұлттық спорттық ойындары адамның жан-тәнін тәрбиелеуге көмектеседі.

Ғылыми жетекшісі:

т.ғ.к., доцент Ибадуллаева З.О.

Әдебиет

Ермоленко Л.Н. О роли образа волка у древних тюрок // Маргулановские чтения 1990 (сбор. мат-

лов конф.) / Отв.ред. З.С. Самашев. Ч.1. М.: Институт археологии АН Республики Казахстан. 1992. 278 с.

Итеғұлова С. Қазақ фольклорындағы қасқыр бейнесі. Филол. ғыл. канд.. Автореферат. Алматы. 2002. 24 б.

Маргулан А.Х. Мир казахов. Алматы: Институт развития Казахстана, Международный фонд им. Академика Алькея Маргулана. 1997. 57 б.

Нұржекеев Б. Қазақтардың кейбір ұлттық ойындары. Алматы: Рауан. 1971. 173 б.

Сүйінбай шығармалары / Құраст.: Садырбаев С., Естаев Е. Алматы: Жазушы. 1990. 144 б.

Төтенаев Б. Қазақтың ұлттық ойындары. Алматы: Қайнар. 1994. 144 б.

МОЛДАҒАЛИ Ғ.Қ.

Молдағали Ғани Қайратұлы

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,

Астана қ., Қазақстан;

ganimoldagali004@gmail.com

ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ «ТАСАТТЫҚ» САЛТЫ

Аннотация. Бұл мақалада тасаттықтың шығу тегі, орындалуы, исламмен байланысы жан-жақты қарастырылған. Еліміздің әр аймағында тасаттықтың қалай өтетіні жайлы жазылып, басқа елдердегі жаңбыр шақыру рәсімімен ұқсастығы сипатталады. Мақаланың мақсаты тасаттықтың қазақ қоғамындағы өткеннен қазірге дейінгі жолын саралау. Талқыланған мәселе негізі тасаттықтың тәңіршілдіктен ислам дініне сіңісіп кетуі. Зерттеу нәтижесінде сонау тәңіршілдік кезеңінде пайда болған ежелгі ғұрыптың қазіргі қазақ қоғамында да маңызын жолғалтпай келе жатқанына көз жеткізілді.

Түйін сөздер: қазақтар, қоғам, түркі халықтары, тасаттық, салт-дәстүр, тәңіршілдік, діни түсініктер.

ОБРЯД «ТАСАТТЫК» в КАЗАХСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. В статье подробно рассматривается происхождение обряда «тасаттык», его исполнение, назначение. Описаны региональные особенности проведения данного обряда, выявлены сходства с церемонией вызова дождя в других странах. Кроме того, изучен вопрос перехода обряда «тасаттык» из языческих верований в ислам. Установлена роль и значение проводимого обряда в современном казахском обществе.

Ключевые слова: казахи, общество, тюркские народы, тасаттык, традиции, тенгрианство, религиозные представления.

Тарихтан белгілі әлі күнге дейін адамзат қоршаған ортамен тығыз байланыста және оның ажырамас бөлігі екенін көрсетіп келеді. Мысалы суды айтатын болсақ, ол жүздеген және мыңдаған жылдар бойы осы байланыстың элементтерінің бірі болды. Осы тұста Қазақстанның құрғақ климаты халықтың суға деген тәуелділігін арттырды. Сондықтан қазақ қоғамында, көшпенді тұрмыс-тіршілігінде құрғақшылыққа байланысты, құрбандық шалатын «тасаттық» дәстүрі маңызды орын алды. Дәстүрлі қазақ қоғамында халық үнемі тығырықтан шығатын жолды іздеген. Құдаймен арадағы байланыстың күштілігі сонша, кез-келген тығырықтан шығу үшін құрбан шалу дәстүрін кеңінен қолданды.

Тасаттық сөзінің этимологиясына тоқталайық. «Тасаттық» сөзі араб тілінен аударғанда «тассадук» – «құрбандық», «құрбан шалу» деген мағынаны білдіреді. Жаңбыр шақыру дәстүрі түркі халықтарының жаңбырлы тас туралы көне дәуірдегі джеде, таш, яда, еде, суу-таш, жай тас аталып, орта ғасырдан XIX ғ. аяғына дейін кеңінен тараған ұғымдардан бастау алып отыр. Міне осының негізінде тасаттық шалу пайда болды. «Яда» сөзі Авесталық «jatu» («сиқырлық»), және парсылардың «yadu» (ворожей, «жадашы»)

түсініктерінен шықты делінеді. Бұл дегеніміз ерте кезеңнен бастап Иран ықпалы ежелгі түріктерге әсер еткенін дәлелдейді. [Малов 1947: 153–154]. Кейбір дереккөздерде, джада минералдың түрі, яғни нефритті білдірсе керек. [Акишев 1980: 205–208]. Бұл жаңбырдың жаууына себепші болады деп есептеді және оған иелік ету күш-қуатты білдіреді деп түсінді. Ежелгі бір аңызда осы тасты түрік тілді тайпалардың қаһарман бабасы саналған Оғыз-ханының иеленгені айтылады. Сиқырлы тастың ежелгі түрік атауы Эрзурум (Шығыс Анадолы) жерінде тараған яд бонджугу («жад моншақ») деген мағынаны білдіреді [Ажигали 2001: 163].

Тасаттық ұғымына берген Радловтың анықтамасында: қазақтар күні бүгінге дейін су тасыды, тас бұлақ дейді. Осыған орай: Тас (v) [Kır] = таш разливать, выступать изъ береговъ - таудан аккан тас пулак, тасса куяр теңізгә дейді [Тұрышев 2008б: 209]. Демек, тасаттық пен тас бұлақ тіркестерінің өзара байланысы болуы әбден мүмкін. Тасаттық (тас ату) етістігінен тумаған секілді. Себебі тасаттық шалу процесінде таспен ату секілді іс-әрекеттер мүлдем орын алмайды. Кей жағдайларда молдалардың қолына тас ұстап тұрып, құран оқып, жаңбыр шақыруы орын алып жатты. Бірақ мұның жоғарыда аталған әрекетке қатысы

жоқ. Негізінен тасаттық ислам дінін ұстанушылар арасында, әсіресе Азия аймағында тараған. Зерттеуші М.Т. Рүстемов «дінге сенген, шала сауатты бұқара тасаттық жасамақ» [Тұрышев 2008а: 129] деп халықтың бұл салтын сынға алған. Яғни, көктегі Құдайға жалбарынған халық құрғақшылық, жұт орын алған уақытта осы ишарат арқылы өз қалауларын білдіріп, көкпен байланыс орнатуға тырысқан. Ал М.Т. Рүстемов айтпағы физикалық құбылыстарға байланысты. Жаңбырдың жаууы физикалық үрдіс. Ол атмосферадағы бұлттардың түзілуінен пайда болатын сұйық, ылғалды тамшы. Оны жете түсінбегендіктен бұқара халық осы жолмен жаңбыр шақырған. Бірақ бұл жерде тағы бір ескеретін жайт, әдетте тасаттықтан кейін шынымен жаңбырдың жаууы. Мұны кездейсоқтық деуге де келмейді. Себебі тасаттық шалу процесінен кейін талай мәрте жаңбыр жауғанын көзімізбен көрдік. Демек, оның физикалық астарымен бірге діни астарын да зерттеу маңызды екені айқын.

Тасаттық тәңіршілдік уақытынан бері келе жатқан көне дәстүр. Бірақ, исламның келуімен оның құрылымы сәл өзгеріске ұшырады. Мысалы құрбандық шалу ислам дінінің негізінде пайда болды. Ал оған дейін тасаттық биікке шығып, аспанға қан емес, ақ шашу, төрт-түлік малдың өнімдерін ағынды суға ағызу секілді формада жүзеге асты. Тәңіршілдікте қандай да бір пайда үшін тірі жанды өлтіру немесе қинау деген ой болмаған. Тәңіріне табынып, жалбарынған халықтың үнемі мақсаты жаңбыр шақыру бола бермеген. Кейде бұқара ауыл сыртына жиналып, жақсы тілектерін тілейтін болған (мәселен, батырлар соғысқа аттанғанда).

Қазақтар мен қырғыздар арасында «жадашылар» деп аталатын сиқыршылар – ауа-райын сиқырлаумен айналысты. Жадашы қасиетіне ие болу үшін қолында қасиетті «жай тасы» болу керек болды. Ежелгі сенімдер бойынша: жай тасты кейбір қой мен сиырдың асқазанынан алады, болмаса су құбылыстарын пайдаланып немесе дұға оқу арқылы кәдімгі тасты «жай тасқа» айналдырған деген түсінік бар. «Жай тас» ауа-райына ықпал етуімен қатар, кей кездері кері әсер етеді деген түсініктер де болды. Егер де тас жоғалған жағдайда оны ең бірінші көрген адам ауырып қайтыс болады деген сенім қалыптасқан [Мустафина 1992: 120–121]. «Тасаттық» немесе «құдайы садақа» деп аталатын салт-дәстүр қазіргі таңда да өзінің маңызын жоғалта қойған жоқ. Олай дейтін себебіміз даланы құрғақшылық басқанда, толасыз жаңбыр жауып су басу қаупі төнгенде, оның алдын алу үшін «тасаттық» рәсімі күні бүгінге дейін орындалып тұрады. Құрбандыққа шалынатын малдың ауру-сырқауы жоқ, әрі күйі жақсы болуы тиіс. Оған жылқы

немесе өгізді, кейде қойды да құрбандыққа шалады. Ал керекті тағам ретінде: бауырсақ, тоқаш, қант, шәй сатып алынады. Дәртүрлі ас етіп: қуырдақ, ет асылып немесе палау әзірленеді. «Тасаттық» әдетте бұлақ басында немесе өзен, көлдердің жағасында өткізіледі. Құрбандыққа шалынған малды суға бауыздап қанын ағызу керек деген ақпар таралған. Сонымен қатар кейбір жерлерде сойылған малдың қаны сол жерге көмілуі тиіс деген түсініктер де кездеседі (Алматы және Жамбыл облыстарында). Осылайша, зарыға күттірген жаңбырды шақыруға болады деп есептеді. Кей жерлерде «тасаттық» ескі бейіттің қасында өткізіліп, құрбандыққа шалынған малдың қаны жерге көміліп тасталған. Ас ішердің алдында және одан кейін имам және жиылған жамағат міндетті түрде Жаратушымызға арнап Құран сүрелерін оқып, Құдайдан жаңбыр сұрап жиналған қауымның дендерінің амандығы үшін жалбарынып, өмірден өткен аруақтарды еске алады. Алла тағала өзінің қасиетті кітабы Құран Кәрімде «Kaḥf» сүресінде желді «Рахмат» деп айтады. Сондағы рахмат аспандағы бұлттарды бір біріне қағыстырып, әріберлі қозғау арқылы жерге нәр құяды. Жаңбыр жердегі қатқан топырақты жібітіп, құраған даланы суландырып, айналаға серпіліс береді. Бұл ғұрып қазақтың дәстүрлі діні Исламда да бар. Біз білетіндей Шарифат бойынша тасаттық кезінде истисқа намазы оқылады.

Абай облысы Үржар ауданы Қарақол ауылы тұрғынының айтуынша: «тасаттық» рәсімін Қарақол өзенінің бойында өткізіледі. Үйден бауырсақ, шөпкек пісіріп және дәнді дақылдарды өздерімен бірге алып барады. Құрбандыққа шалынатын қойды сол жерде дұғасын оқып, бауыздап, қанын суға ағызады. Және құрбандыққа шалынған малдың қанын ғана емес сонымен қатар ішек-қарнын суға ағызып, терісін сол жерге көмеді. Одан кейін ас әзірлеп барлық адам тамақтан ауыз тиеді. Содан ауылдың молдасы дұғасын оқып барлық жиналған адамдар Жаратушыға жалбарынып жаңбыр сұрайды және жиналғандардың саулығын тілейді. Бұл жақта ерекше атап өтетін жайт: ас ішіп біткен соң барлық тамақты қалдырмай суға ағызады. Өйткені судағы тіршілік иелері қоректеніп, жаңбыр шақырады-мыс. Оның айтуынша: өздерімен бірге жас балаларды да ерте жүреді, себебі жас баланың тілеуі қабыл болады деп ырымдайды екен (Лахан Ғанияш¹).

Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Дияр ауылының тұрғындары тасаттықты бүкіл ауыл болып тойлайды. Алдымен ауыл тұрғындары әр шаңырақтан 2000-3000 тг көлемінде ақша жинап, осы қаржыға құрбандыққа шалынатын мал мен ет асуға қажетті заттарды (күріш,

¹Лахан Ғанияш – Абай облысы Үржар ауданы Қарақол ауылының тұрғыны. 54 жаста

сәбіз, пияз, өсімдік майы) сатып алады. Сойылатын малдың түсіне аса қатты мән беріледі. Яғни малдың түсі қара болмауы тиіс. Тасаттық рәсімін әдетте жұмаға жоспарлайды. Рәсім өтетін жер негізінде су жағасы немесе бейіттің қасы. Арнайы жазылмаған ереже бойынша ауыл әйелдері әрқайсысы жеті шеппек пісіріп баруға міндетті. Жұма күні таң азанымен, көкжиектен күн көтеріле бастағанда мал сойылады. Сол бойда малдың еті қазанға салынып, ет асылады. Ал ауыл тұрғындары түскі уақытқа таман барады. Алдымен астан дәм татады, содан соң ғана молда құран оқып, дұға тілейді (Бабасов Куандык²).

Жаңбыр шақыру дәстүрін қазақтар сирек орындады деп айтуға келмейді. Себебі «Представления, культы, обряды у казахов» атты кітапта Түркістанның 1906 ж. дүниеге келген тұрғынының сөзі мысалға алынады. Онда қуаңшылық болған көктем мен жаз кезінде жергілікті молданың 6–7 жастағы шәкірттерімен (мөлшері 20–30 шәкірт) бірге Қожа Ахмет Ясауидың қызы Гауһар ананың кесенесіне барып, құрбандық шалған. Мұнда балалар Алла Тағалада жаңбыр сұрап, дұға тілеген. Имам бір сөзінде сол уақытта дінге деген сенімсіздік көбейіп, салдарынан жалбарыну нәтижесіз аяқталатынын айтып қалды [Мустафина 1992: 124–125]. Ноғайлар да жаңбыр жаудыру рәсімін жасайтын болған. Әдетте балалар яғни қыздар ағаш қуыршақтарды үйден үйге тасып, содан кейін оларды суға лақтырған. Ал дала ноғайлары болса бейіттің айналасына жиылып, зираттардың біріне қуыршақпен су шашады [Ярлыкапов 1998: 172–173].

Армян ұлты жай түсіп өмірден озған марқұмның бас сүйегін зираттан шығарып, жаңбыр шақыру мақсатында суға тастаған [Ярлыкапов 1998: 177–178]. А.А. Ярлыкапов ойынша, «Ноғайлардың жаңбыр шақыру дәстүрі ойда жоқта қайтыс болған, сірә найзағай түсіп өмірден өткен адамның бейітінде болу ғұрпы сақталған» [Ярлыкапов 1998: 178]. Осы сияқты нанымдардың болуына негіз бар деуге болады. Кейбір дереккөздерге сүйенсек, джада тасы найзағайға синоним ретінде түсіндіріледі. [Ярлыкапов 1998: 178]. Қазіргі таңда ислам дінінің қазақ қоғамында рөлі барған сайын артып келе жатқанын тасаттық беруден де аңғаруға болады. Бұл дәстүр әдетте мұсылман халқы үшін қасиетті күн саналатын жұма немесе бейсенбі күндеріне арнайлап өткізіліп жүр. Ақмола облысының Қорғалжын ауданының молдасы бір сөзінде 20 ғасырдың 90 жылдардың орта кезінде «тасаттық ету» рәсімінде малдың басын суға тыстаған. Бертін келе бұл жоралғының сирек кездесетінін айтады. Кейіннен бұл дәстүр кезінде имам Құран аяттарын

оқиды, оқылып біткен әр аяттан соң жиналған балалар өзенге бір-бір тастан лақтырып отырған. Осыдан кейін суға түскен тастың саны 70 болуы керек болған. «Бұл жоралғы бұрынғы араб халқының салты болған «шайтанға тас ату» ғұрпы болса керек», – деді ақпарат берушінің сөзіне сүйеніп С.Е. Әжіғали [Ажигали 2001: 53]. Ол кісінің айтуынша, «тасаттық беру» түсінігі ежелгі бабаларымыз саналатын түркілердің «тас ату», «жаңбыр тасын тасуынан» арабтардың «тасадук» – «құрбандық шалу» дейінгі күрделі мәдени-тарихи интерференцияны көрсетеді [Ажигали 2001: 53].

Қорытындылай келгенде «тасаттық» яғни жаңбыр шақыру дәстүрі сонау түркілердің дәуірінен басталып, күні бүгінге дейін сақталып отыр. Бертін келе қазақтардың дәстүрлі қоғамында тұрмыстық исламның құрамдас бөлшегі ретінде орын алды. Оған дәлел ретінде осы ғұрыпты орындау кезінде имамның құран аяттарын оқып, барлық жиылған адам Жаратушыдан жаңбыр жаудыруын сұрап дұға етеді және жаңбыр жауады деген сеніп қалыптасты. Осылайша бұл дәстүр мұсылмандық ғұрыптармен астасып кетті. Және исламнан аутқу болып саналмайды.

Ғылыми жетекшісі:

т.ғ.к., доцент Ибадуллаева З.О.

Әдебиет

Ажигали С.Е. Религиозность и обрядность сельчан Казахстана в ближайшей ретроспективе: Жстысу, середина 80-х // Обычаи и обряды казахов в прошлом и настоящем. Сб. Статей / Редакторлары: Б.Е. Хабдина, Ш.А. Ералиева, Т.К. Жәнібекова, Г.А. Хұдайбергенова. Алматы: Ғылым. 2001. С. 35-96.

Акишев А.К. О культе «дождевого камня» (джада, яда) // Проблемы изучения и охраны памятников культуры Казахстана. Алма-Ата: Наука. 1980. С. 205-208.

Малов С.Е. Шаманский камень «яда» у тюрков Западного Китая // СЭ. АН СССР. 1947. №1. С. 151-160.

Мустафина Р.М. Представления, культы, обряды у казахов (в контексте бытового ислама в Южном Казахстане в конце XIX-XX вв.). Алма-Ата: Қазақ Университеті. 1992 176 с.

Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы рухани мәдинет лексикасы. Т. 2. Павлодар: Кереку. 2008. 228 б.

Тұрышев А.Қ. Мәшһүр-Жүсіп шығармаларындағы рухани мәдинет лексикасы. Т. 3. Павлодар: Кереку. 2008. 240 б.

Ярлыкапов А.А. Обряд вызывания дождя у ногайцев // Ислам и народная культура. Москва: Институт этнологии и антропологии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. 1998. 226 с.

²Бабасов Куандык - Ақтөбе облысы, Байғанин ауданы, Дияр ауылының тұрғыны. 46 жаста

САВРИДДИНИ С.С.

Савриддини Саидзода Сайдамир

Институт история, археология и этнографии им. А. Дониша,
г. Душанбе, Таджикистан;
savriddin.saidzoda.98@mail.ru

СПОРТИВНЫЕ ИГРЫ на ЛОШАДЯХ: по МАТЕРИАЛАМ ЭТНОГРАФИИ ТАДЖИКСКОГО НАРОДА

Аннотация. В данной статье автор приводит информацию о двух видах спортивных игр на лошадях, распространенных у таджикского народа – чавгон и козлодрание. Автор описывает правила игры и приводит данные, подтверждающие древнюю историю игры чавгон. Козлодрание, как одна из популярных спортивных игр на лошадях, также распространено и у других народов Средней Азии. Автором показаны особенности трех видов этой игры.

Ключевые слова: козлодрание, чавгон, игра, спорт, лошадь.

ЖЫЛҚЫМЕН БАЙЛАНЫСТЫ СПОРТТЫҚ ОЙЫНДАР: ТӘЖІК ХАЛҚЫНЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ МАТЕРИАЛАРЫ БОЙЫНША

Аннотация. Бұл мақалада автор тәжік халқында кеңінен таралған жылқымен байланысты екі спорттық ойын – ат үстіндегі доп ойыны және көкпар туралы ақпараттарды келтіреді. Автор ойындардың тәртібін сипаттай отырып, ат үстіндегі доп ойынының ежелгі тарихын көрсететін дәлелдерді келтіреді. Көкпар ойыны басқа да Орта Азиядағы түркі халықтарында кеңінен танылған жылқымен байланысты спорттық ойын болып табылады. Автор тарапынан осы ойынның үш түрінің ерекшеліктері көрсетіледі.

Түйін сөздер: көкпар, ат үстіндегі доп ойыны, ойын, спорт, жылқы.

По археологическим данным известно, что в Средней Азии еще во II тысячелетии до нашей эры древние люди приручили лошадь, изготавливали для нее сбрую и использовали ее как средство передвижения [Бобомуллоев 2020]. Одним из примеров может служить находка фрагмента уздечки лошади из погребения Зардчахалифа на севере Таджикистана [Бобомуллоев 2020: 43]. В более поздние периоды лошадь использовалась в армии, наличие конницы считалось одним из важнейших средств ведения войны [Рахронов 2005: 56]. Постепенно люди обратились к конным видам спорта, которые считались особенными для проверки прочности и силы игроков, а также носили развлекательный характер.

Одной из популярных спортивных игр на лошадях в Таджикистане является чавгон – конный вид спорта, имеющий очень давнюю историю. Его происхождение связано с персидскими и таджикскими предками [Турсунов 1982: 24]. Он воспет в произведениях поэтов и мыслителей средневековья, стихах и рассказах. Например, в героических рассказах эпоса Шахнамы Фирдоуси сказано так:

И вот на восьмой Сиавуш от царя
Услышал: «Лишь завтра заблещет заря,
Мы в поле поскачем с човганом, с мячом,
Игрой удалою сердца развлечем.
Ты в ней столь искусен — слыхал я не раз —
Что в поле човган твой невидим для глаз».
«О славный властитель,— был князя ответ,—
Счастливо живи без печалей и бед! [Фирдоуси 1960: 182].

В стихотворении Фирдоуси рассказывает о цели игры «чавгон», которая заключается как в поднятии азарта и хорошего настроения, так и с целью проверки сил борцов.

В чавгон играют следующим образом: все участники игры, разделившись на две партии, выходят на поле игры, называемой «майдон». На противоположных концах поля отмечаются условные линии – ворота, называемые по-хуфски (олджойга) – «место выигрыша». Ширина пролёта ворот бывает около 6 м, границы их отмечаются в соответствующих местах камнями. По сигналу участники игры начинают гонять мяч по полю, стремясь ударами молотка загнать его в ворота про-

тивоположной команды. Если игрокам одной команды удастся загнать мяч в ворота противников, то этот выигрыш дает им право на один беспрепятственный удар от своих ворот по направлению к воротам противника. Так как поле игры велико, то попасть мячом в результате такого удара очень трудно, но все же это иногда удаётся. В таком случае выигравшая команда получает право на еще один такой же штрафной удар от своих ворот к воротам противников. Победившей считается команда, первой набравшая условное количество (три – четыре) удачных удара в ворота другой партии. Мяч для игры в конное поло называется «гуй». Деревянная клюшка называется «чигон».

Можно отметить, что при археологических раскопках в Кароне было обнаружено чавгонное поле [Якубов 2022: 147]. Игровая площадь стадиона – 290х67 м. Место для содержания коней 30х30 м. Поле свидетельствует о том, что игра чавгон имеет древнюю историю и существовала в первые века нашей эры [Якубов 2022: 147]. В основе этого вида спорта, возможно, появилось поло.

Еще одна популярная спортивная игра на лошадях – козлодрание – один из традиционных видов спорта народов Средней Азии. Нет сомнений, что создателями этой игры являлись кочевые скотоводческие племена. Исследователи считают, что этот вид игры зародилась в Средней Азии в XIII–XIV вв. нашей эры, и его происхождение связано с монгольскими и тюркскими племенами [Холмуродов 2021]. В более поздние периоды козлодрание развилось и стало одним из любимых видов спорта жителей Средней Азии, Афганистана и Казахстана. Козлодрание популярно у народов Средней Азии, в частности, в Республике Узбекистан под названиями «улок» и «купкари» [Шоломицкий 1972: 16], в Кыргызстане – «кок-бору» [Кочкунов 2020: 35], и в Казахстане – «кокпар» [Шоломицкий 1972: 22]. Кыргызская Республика предложила внести козлодрание в список ЮНЕСКО [UNESCO 2016].

Сегодня появился современный вид козлодрания, в котором в центре поля выкапывается яма диаметром 1 метр, именуемая «карра», то есть «финиш», в которую сначала помещается тело козла. Игра начинается по сигналу судьи. Согласно правилам, всадники (човандоз) должны поднять козла изнутри финиша, один раз повернуть его вокруг поля, ширина которого оценивается до 1000 метров, и вернуть его на ту же яму (финиш). Весь путь человеку с телом козла в руке другие всадники пытаются помешать достичь своей цели.

Побеждает тот, кто правильно закинет козла в лунку, при этом тело козла должно полностью оказаться внутри финишной черты. Перебросив козла через финишную черту, всадник поднимает руки и объявляется победителем. Судья контролирует игру. Правильное забрасывание козла на финишную прямую называется «халяль». То есть, если часть козла останется за пределами финиша, это не будет считаться халяльным [Холмуродов 2021].

Среди народов Средней Азии известны и другие виды козлодрания. Например, в горных районах Таджикистана существует разновидность козлодрания под названием «курутобкашак». В эту игру играют всадники из двух соседних деревень, если все всадники из одной деревни, то они делятся на две группы в зависимости от улиц деревни. В этом виде козлодрание тоже есть «карра» – финиш. Отличие заключается в том, что судья игры верхом на лошади отвозит обезглавленного козла и ставит его в нужное место по его усмотрению, это действие называется «дальний ветер». Всадники обеих групп пытаются поднять козла из земли, отвезти и бросить его на «карра» (финиш) с помощью товарищей по команде. Всадники другой группы выступают против. Победителем станет тот, кто доведет козла до финиша. В этой игре нет подарков. Но каждый раз, когда козёл становится халяльной, это засчитывается. Счет продолжается до числа, выбранного игроками в начале игры. Например, при счете в игре до десяти побеждает та группа, которая первой бросит козла в «карру» в десятый раз. В конце концов, проигравшая команда устроит празднество для команды победителя в доме одного из всадников в деревне.

Другой формой игры в козлодрание были «козлодрание в воде», описанные этнологом А.И. Тороповым в его книге. [Торопов 1944: 40] Он знакомится с этим видом игры в Бадахшане. Исследователь пишет, что «козлодрание в воде» в основном организовывали богатые люди, но сами они в этом не участвовали. Большинство всадников были из крестьянского сословия. Обычно живого козла бросали в бурную воду реки. Если коза тонула, в воду бросали другую козу и игра продолжалась до той поры, пока всадник не возьмет козу под седло и не бросит ее на берег реки. К сожалению, данный вид игры перестал существовать [Торопов 1944: 40].

В заключение отметим, что роль лошадей в спортивных играх народов Средней Азии была очень действенной с древних времен и не утратила своего

статуса до наших дней. В вышеупомянутых видах игр отражаются как счастье и удовольствие людей, так и сила борцов. Скачки и конные бои - тоже другие виды игр с лошадьми, но в них больше проверяется сила лошади и хозяин лошади гордится силой своей лошади.

Научный руководитель:
к.и.н. Якубов Ю. Я.

Литература

Kok boru, traditional horse game // UNESCO. URL: <https://ich.unesco.org/en/RL/kok-boru-traditional-horse-game-01294> (Дата обращения 05.03.2023 г.).

Бобомуллоев С. Г. Верховья Зарафшана в конце III – II тыс. до н.э. / Душанбе: М.Н. «Дониш». 2020. 161 с.

Кочкунов А.С. Игровые элементы традиционной похоронно-поминальной обрядности кыргызского народа / Международный журнал естественных и гуманитарных наук. Бишкек. 2020. № 3-1 (42). С. 28-35. DOI: 10.24411/2500-1000-2020-10198.

Рахмонов Э. Точикон дар оинаи таърих: аз ориён ва самониён. Китоби 1 = Таджики в зеркале истории: От

арийцев до саманидов, Кн. 1 / Э. Рахмонов. Лондон : [б. и.]. 2001. 240 с.

Торопов А.И. Национальные виды спорта и игр в Таджикистане. М.: Физкультура и спорт. 1944. 78 с.

Турсунов Н.Н. Чавгонбози (поло и хоккей на траве). Душанбе: Дониш. 1982. 128 с.

Фирдоуси А. Шахнаме: в 6 т. / А. Фирдоуси. М.: АН СССР. 1960. Т. 2. 649 с.

Холмуродов З. Бозии савории бузкаш бахше аз унсури мероси фарҳанги ғайримоддӣ / 01.09.2021 / Pitfi. tj – Портал Научно-исследовательского института культуры и информации. URL: <http://www.pitfi.tj/node/703> (Дата обращения 27.02.2023 г.).

Шоломицкий Ю.С. Физическая культура и спорт в советской Средней Азии и сопредельных странах востока. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. Москва. 1972. 25 с.

Якубов Ю., Сулаймонзода А. Карон – резиденция правителей древнего Дарваза. Душанбе: Дониш. 2022. С. 147-154.

ТАДЖИБАЕВА З.А.

Таджибаева Зауре Алимхановна

Ұлы Дала Елі Орталығы,
Түркістан қаласы, Қазақстан;
tadzibaevazaure@mail.ru

ҚАЗАҚТЫҢ КИІЗ ҮЙ БӨЛШЕКТЕРІ және ОРНАЛАСУ ТӘРТІБІ

Аннотация. Мақалада қазақтың ұлттық баспанасы – киіз үйдің бөліктері және ішкі интерьерінің ерекшеліктері қарастырылады. Киіз үйлерді зерттеген С.И. Вайнштейн, А. Сейдімбек, Ө. Жәнібеков, Ш.Ш. Уәлихановтың тұжырымдары мен зерттеулері жайлы айтылады. Халқымыздың ұлан ғайыр жерін мекендеген ата-бабаларымыз киіз үйді бізге мұра етіп қалдырған. Евразияны мекен еткен халықтардың барлығы дерлік осы киіз үйді баспана ретінде пайдаланған. Сондай-ақ жиналмалы киіз үйдің құрылысы бойынша ең көркем баспаналардың бірі болып саналады. Қазақ халқы көшпелі өмір сүргендіктен көшіп қонуға ыңғайлы етіп үй жиһаздарын да ағаштан темірден теріден және киізден жасайтын болған.

Түйін сөздер: киіз үй құрылымы, шаңырақ, кереге, уық, үй жиһаздары, этнографиялық деректер.

ДЕТАЛИ и ОСОБЕННОСТИ ИНТЕРЬЕРА КАЗАХСКОЙ ЮРТЫ

Аннотация. В статье рассматриваются детали и особенности интерьера юрты – национального жилища казахов. Рассматриваются исследования и выводы С.И. Вайнштейна, А. Сейдимбека, У. Жанибекова, Ш.Ш. Уалиханова, исследовавших юрты. Юрта – наследие предков, населявших великую землю нашего народа. Почти все народы, населявшие Евразию, использовали юрты в качестве жилища. Также сборная юрта считается одним из самых изящных переносных жилищ в плане возведения. Так как казахский народ вел кочевой образ жизни, то и мебель для дома изготавливали из дерева, железа, кожи и войлока.

Ключевые слова: структура юрты, шанырақ, кереге, уық, мебели юрты, этнографические данные

Қазақтың кең байтақ жерін мекендеген ата-бабаларымыз киіз үйді бізге мирас етіп қалдырған. Евразияны мекен еткен халықтардың барлығы дерлік осы киіз үйді баспана ретінде пайдаланған. Сондай-ақ жиналмалы киіз үйдің құрылысы бойынша ең көркем баспаналардың бірі болып саналады. Қазақ халқы көшпелі өмір сүргендіктен көшіп қонуға ыңғайлы етіп үй жиһаздарын да ағаштан темірден теріден және киізден жасайтын болған. Киіз үйдің құрылымы баршамызға аян. Мысалы шаңырақ, уық, керегеге, есіктен тұрады.

Негізінен киіз үй қазақ жерін мекендеген ерте тайпалардың барлығы да тұтынған. Мәселен арабтың ғалымы Әл Якуби, Ибн Фадлан сияқты зертеушілер өз еңбектерінде киіз үй туралы өз таңданыстарын жазып қалдырған. Ал Рузбизан арба үстіндегі үйді алғаш көргендігін жазған [Марғұлан 2007: 52] Ғылыми зерттеулерде киіз үйдің пайда болуы туралы әртүрлі пайымдаулар айтылады. Қазіргі киіз үйдің нұсқалары мыңдаған жылдар бұрын пайда болған. Кейбір деректерде киіз

үй үлгілері біздің дәуірге дейінгі 4-3 мың жылдықта, тас дәуірі мен қола дәуірі аралығында пайда болған деп жорамалдайды.

Киіз үйдің қазіргі прототипі, С.И. Вайнштейннің пікірі бойынша б.д.д I мың жылдықтың ортасында дүниеге келген. Ол өзінің құрылымдық жағынан бұрынғы ғұндардың жылжымалы баспанасымен байланысты қалыптасқан көне түркі типіндегі киіз үйлер болған [Вайнштейн 1976: 42].

Киіз үйдің философиялық мәнін этнограф А. Сейдімбек: «Көшпелі өмір <...> даладағы өндіріс тәсілінің шыңдалуы, өнім қорының молығуы сол дала төсіндегі ел-жұртқа төңірегінен алапат-айбарын асыртып қана қойған жоқ, сонымен бірге күн көрістің ұлы ырғағымен үндес салт-дәстүрді, моральдық-этикалық қарым-қатынасты, өнердің алуан түрін орнықтырды. Осылардың ішінде көшпелілердің сан ғасырлық тәжірибесі, өмірлік қажеттілігі, ой өрісі, талғам-танымы бір ғана киіз үйдің бойына шоғырланғандай.

Көшпелілердің сұлулық туралы талғам-түсінігі, дүниені сұлулық заңдылықтарымен игеру мүмкіндігі негізінен осы киіз үй арқылы көрініс тапты» деп сипаттайды [Назарбекұлы 2005: 331]. Ө. Жәнібековтің пікірінше халықтың рухани әлемі оның дәстүрлі өнерінен байқалады [Жәнібеков 1995: 10].

Қазақ халқының көне дәуірлерден бері келе жатқан қолөнер ісіндегі тәжірибесі көшпелі өмір салтымен біте-қайнасып кеткен. Мұның анық көрінісін киіз үйдің сипатынан көруге болады. Яғни киіз үй Еуразияның ұлы даласындағы көшпелі өмір салттың салтанат құруына бірден-бір мүмкіндік берген феномен болған. Гоби, Алтай, Сібір Баяр тастарындағы, Қырымдағы табылған тасқа қашалған суреттерден қазақ киіз үйінің ғұмыры тым ежелден басталатыны байқалады. Ш.Ш. Уәлиханов киіз үйдің жасы бес мың жылдан асады деген пікірді алға тартады [Арын 2007: 5].

Киіз үйдің ішкі кеңістігінде заттарды орналастырудың қалыптасқан тәртібі болған. Ш.Ш. Уәлихановтың айтуынша, ерлі-зайыптылардың төсек орны кіре – берістен оң жақтағы төрдің іргесінен орын алады. Қонақтар келерде төсек тұрған оң тұсқа үлкен жібек кілем ілінеді. Үйдегі ең қастерлі орын деп саналатын төр жұбайлар төсегінің бас жағына келеді. Төсектен төмендеу қымыз толған піспекті саба қойылады. Ыдыс-аяқтан тұратын бұрыш үйге кіреберістегі оң жақта болады. Ол шимен қоршалады. Қару-жарақтар төсектің тұсына ілінеді. Төрге киіздің үстінен кілем төсейді. Ошақ жанында шәйнек, құман тұрады [Шаңырақ 1991: 23].

Киіз үй көшпелілер үшін табиғаттай сұлу, кеңістіктей үйлесімді шағын әлем. 1253–1255 жж. Қазақстан жерін басып өткен француз елшісі Рубруктың айтуы бойынша «кейбір киіз үйлерді тарту үшін арбаға 22 өгізге дейін жегіледі екен» [Рубрук 1957: 91].

Ачинск төңірегінде зерттеу жүргізген археолог Г.А. Абраменко басқаратын экспедиция палеолит дәуіріндегі адамдардың тұрағын тапқан. Бұл тұрақ В. Ларичевтің пікірі бойынша қазақтың киіз үйін елестетеді.

Шамамен төртінші ғасырдың орта тұсы – Шығыс еуропаға ғұндардың қоныс аударған кезі. Осы жағдайды көзімен көрген Рим әскерінің жауынгері Аммиан Мрацелиннің айтуынша «ғұндар дембелше келген, көсе, аттың арқасынан өсіп шыққандай. Олар тек ат үстінде соғыс салады, қарулары семсер, садақ және арқан болып келеді. Көшіп жүреді, егер оты-суы мол жерге тұяқтары тисе болды, жинамалы дөңгелек үйлерін тігіп, сол жерде аялдайды» [Назарбекұлы 2005: 19].

Есік жақтауы маңындағы кеңістік босаға деп айтылады. Төрден есікке қарай есептегенде есіктің сол жағы – сол босаға, ал оң жағы – оң босаға деп аталады. Сол жақ босағадан төрге дейінгі кеңістік сол жақ деп аталып, ол киіз үйдің әйелдерге арналған бөлігі деп саналады. Ал төрден есікке қарап отырған қалыптағы оң жақ босағаға дейінгі кеңістік оң жақ деп аталады.

Ағаштан жасалған үй іші жиһаздарының құрамына төсек ағаш, жастық ағаш, жүкаяқ, кебеже, сандық, әбдіре, жағлан, қант шаққыш тоқпақ, саба аяқ, піспек, астау, табақ, тегене, шара аяқ, тостаған, ожау, қасық, күбі, ағаш шелек, келі, келсап және басқа да көптеген бұйымдар кірді. Қазақта бұл бұйымдардың әрқайсысын дербес жасайтын арнайы маманданған шеберлер болмаған. Олай болса, әр шебер өзінің мүмкіндігіне қарай үй бұйымдарының қайсысын болсын жасаған. Аса шебер ұсталар ағаштан жасалатын үй бұйымдарының беттеріне ою ойып, түрлі түсті бояулармен өрнек салып, әсемдеумен бірге сүйекпен, әр түрлі металдармен, түрлі түсті тастармен, шынылармен көркемдей білген. Ендеше, мұндай ұсталар темір, мыс, жез, күміс ұстау ісін де меңгерген шынайы өнер иелері болған. Осылайша, киіз үйдің ішіндегі кеңістік бұл есік, төр, оң жақ, сол жақ және ошақ (от орны) деп бөлінеді [Заимоғлы 2008: 172].

Асадал – тамақ пен ыдыс-аяқ сақтауға арналған кебеже тектес ыдыс. Асадал мықты әрі жеңіл ағаштан жасалады. Асадалдың түбі оның ішкі жағындағы жиекшелерге тірей орнатылатын қалың тақтаймен, үстіңгі беті жұқалау тақтаймен жабылады. Алдыңғы бетінде топсамен бекітілген бір кейде екі жармалы есігі және суыrmасы болады. Асадал сәнді болу үшін оның бетін әр түрлі бояулармен өрнектеп сырлайды не сүйекпен өрнектеп әшекейлейді. Сонымен қатар киіз үйде адалбақан орналасады. Адалбақан киіз үйге кірген тұсқа қойылатын болған. Оған көбіне киім, қару-жарақтар ілетін. Киіз үй сүйегінің құрамына тікелей енбегенімен, міндетті түрде шебердің қолынан шығар дүниеліктің бірі болып табылады. Адалбақанды үйшілер ағаштан жасаса, ұсталар темірден жасайды. Кейде ағаштан жасалған адалбақанды күмістелген темір ілгектермен, тағы басқа әшекейлермен де безендіреді. Оның металдан жасалатын қосымша бөлшектерін, көбінесе, үйшілердің өздері-ақ, кейде ұста-зергерлер де істейді. Адалбақанның ағаштан жасалатын негізгі бөлігінің ішкі беттеріне ою-өрнек жүргізіліп көркемделеді. Кей жерлерде адалбақанды қызғылт түсті жеміс ағашынан немесе қызыл қайыңнан жасайтын үйшілер оның ұзына бойын мүсіндеп шауып, алдымен ою-өрнектерін ойып

алады. Содан кейін ағаш бетін мұқият өңдеп, бірнеше қайтара өсімдік майын сіңдіре жағады, сөйтіп ағаштың өзіндік табиғи реңін енгізеді. Мұның өзі көрер көзге өте ұнамды болады [Заимоғлы 2008: 89]. Ауқатты адамдар жұмырланып шабылған адалбақанның сыртын түгелдей былғарымен қаптатып, ілгектерін күмістеп, темірден салғызады.

Адалбақан сөзінің төркініне үңілсек «адал» сөзі парсының халал деген сөзінен шыққан, қазақ халқында да адал сөзі жиі кездеседі. «Адал» сөзі таза, ақ ниет, тура, әділ [Оңдасынов 1984: 138] деген мағынаны береді. Ал, бақан сөзі киіз үйдің шаңырағы мен түндігін көтеруге пайдаланатын, бір басы ашалы ағаш [ҚСЭ 1978: 109].

Киіз үйде ас су сақтау үшін қоршалған өреше шидің бір басын сүйейтін ашалы қада, жоғары басы уыққа тіреледі. Өн бойында азық-түлік, ыдыс ілуге ыңғайлы бұтақшалар болады. Халық ұғымында адалбақан қасиетті таза мүлік деп есептеген [Қазақ ұлттық энциклопедиясы 1998: 89]. Осыған қарағанда адалбақан азық-түлікке басқа, ал, киім, қару ілуге басқа адалбақан пайдаланған. Қазақта адалбақан, асадал деген мүліктерде «адал» сөзі кездесуі тегін емес.

Абажа – бұл ыдыс-аяқ пен тамақ сақтайтын үй жиһаздарының бірі. Тақтайдан жасалып, көбіне киізден, кейде былғарымен қаңылтырмен де қапталады, астына жүкаяқ қойылады [Қазақстан тарихы 1994: 262].

Қазақ халқының қол-өнерінің арасында, өнер туындыларына жататын бұйымдардың бірі – кебеже. Бүгінгі таңда кебелерді әр қазақтың үйінен көру мүмкін болмай отыр. Сонау ежелгі кезден XX ғасырдың алғашқы жартысында ғана азық-түлік сақтауға кебенені пайдаланған. Жалпы кебеже Қазақстанның барлық аймақтарында кеңінен тараған. Қазақтың кең байтақ ұлан-ғайыр дархан жерінде көшіп жүрген халық кебежеде сүр ет, құрт-май салып сақтауға да, түйеге теңдеп алып жүруге де ыңғайлы, кімге болса да тұрмысқа өте қажет бұйым болған саналған. Тамағың таза әрі ыңғайлы орында сақталады [Қазақстан тарихы 1994: 262].

Орыс деректерінде кебеже жайлы: «киіз үйдің төр жағында оюлармен көмкерілген сандық тұрады, <...> одан кейінгі орынды асадал алады. Асадалда бауырсақ, салқындалатын ет және т.б салынатын болса, ал, келесі орында «кебеже» орналасады. Бұл жәшікте (кебежеде дегені) жеуге қажетті керек-жарақтар мен ыдыстар мысалы, шәйнек т.с.с салып сақталады» деп жазылған [Арын 2007: 43-44].

Қазақтың ұлттық қолөнерінде ағаштан көптеген

заттар жасалады. Балташылар, ағаш ұсталары, ершілер қайың, үйеңкі, ағаштарын ойып жасаса, дүниеліктер, тоқушылар шыбық өруде талды пайдаланады. Ағаштан бедерлі, әшекейлі суреттер, оюлар жасау, яғни ағаштан «түйме түйе» де халқымыздың ертеден келе жатқан дәстүрлі өнерлерінің бірі. Үйдің сәндік жиһаздарына тіпті киіз үйдің ағаш бұйымдарының бәрі дерлік талапқа сай көркемделген десек артық айтқандық емес. Ағашқа ойылар оюдың көркемдік мәнері үйге көрік берерліктей нәзік нақышталған басқа да бұйымдардағы ою-өрнекпен түрі-түсі жағынан ұқсаса астаса тіпті толықтырып тұруымен де әсем, сәнді.

Әрбір заттың ерекшелігіне қарай, оны қорғап сақтаудың да тәсілін қарастырған шеберлер көшке жүк артқан кезде кеселердің сынып қалмауы үшін кесеқаптар, аяққаптар әзірлеген. Оларды және түрлі қалыпта даярлаған. Әсіресе цилиндр түрінде, қақпақты етіп жасай отырып көбінесе терімен қаптаған. Іші матамен астарланған ағаштан да жасалатын болған. Кесеқаптар гүл-өсімдік түріндегі ою-өрнекпен және қаңылтыр әшекейлермен безендірілген. Қазақ шеберлері өз хал-қадерінше кесеқапты әр өңірдің өзіндік қолтаңбасымен әртүрлі етіп жасап отыратын болған. Бір жерлерде ағаштан ойып жасаса, енді бірі матадан, теріден де жасаған.

Қорыта келгенде киіз қапшықтар, ыдыс-аяқ салатын аяқ қап, кебеже, сандық салатын әбдірақаптардың тұрмысқа пайдалы болғандығынан да киіз үйдің ішін әдемілеп, көркем безендіруде алатын орыны ерекше маңызды болды. Бұл жиһаздар көркемдігімен көз тартады. Жұқа ақ киіздің бетіне еркін орналасқан ою өрнек үлкен киіз кілемдердегі қатаң тәртіппен жүйелі салынған күрделі кестелеулерге қарағанда жеңілдік, әдемілік және талғампаздықты сездіреді.

Мұның бәрі қазақта ежелден ыдыс аяққа өте ұқыптылықпен қарағандығын көрсетеді. Ыдыстың таза әрі ұқыпты болуы әйел адамдарының ісіне деген тиянақтылығының белгісі. «Анасын көріп қызын ал, аяғын көріп асын іш» сондай-ақ, «Сырлы аяқтың сыры кетсе де, сыны кетпейді», «Жақсыдан жаман туады, бір аяқ асқа алғысыз», «Ыдыс аяқ сыңғырламай тұрмайды» деген сөз тіркестерін де жиі қолданған. Көшіп қонып жүргенде ыдыстарын сынып не майысып қалмас үшін кәдеге асар аяққаптар, кесеқаптар, теңдер, дорбалар, шайқалталар өте шебер жасалынған. Қазірге таңда әрбір үйде қоржын кездескенімен аяққап, кесеқаптар жоқ десек те болады. Бұл атап өткен аяққап пен кесеқаптардың орынын ыдыс аяқ салуға арналған

арнайы шкафтар мен жиһаздар алмастырғандығынан деуге келер. Бұл да заман ағымына ілескендіктен болар бәлкім.

Әдебиет

Вайнштейн С.И. Проблемы истории жилища степных кочевников Евразии. СЭ. 1976. №4. С. 42-62.

Валиханов Ч.Ч. Этноглафическое наследие казахов. 2-е изд., доп. Астана: Алтын кітап. 2007. 291 с.

Гильом де Рубрук. Путешествие в Восточные страны / Пер. А.И. Малеина. Москва: Государственное издательство географ. лит-ры. 1957. 272 с.

Жәнібеков Ө. Жолайрықта. Алматы: Рауан. 1995. 10 б.

Заимоғлы Ө. Студенттердің кілем өнері арқылы педагогикалық іс-әрекетке дайындаудың дидактикалық шарттары. Түркістан: Қала баспасы. 2008. 89 б.

Қазақ совет энциклопедиясы (ҚСЭ). 2 том. // Бас ред.: М.Қ. Қаратаев. Алматы: Қазақ ССР ғылым академиясының бас редакциясы. 1978. 640 б.

Қазақ ұлттық энциклопедиясы (ҚҰЭ). 1 том. / Бас ред.: Ө. Нысанбаев. Алматы: Қазақ энциклопедиясы. 1998. 720 б.

Қазақстан тарихы. Очерктер. / Құраст.: Акишев К.А., Асылбеков М., Байпақов К.М. Алматы: Дәуір. 1994. 446 б.

Маргулан А.Х. Труды по культуре письменности казахского народа. Астана: Алтын кітап. 2007. 264 с.

Назарбекұлы С. Қазақтың киіз үйі. Астана: Елорда. 2005. 19 б.

Назарбекұлы С. Қазақтың киіз үйі. Астана: Елорда. 2005. 96 б.

Оңдасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөздік (Қазақ тіліндегі араб сөздері). 1 том. / Жауапты ред.: Ө.Т. Қайдаров. Алматы: Мектеп. 1984. 256 б.

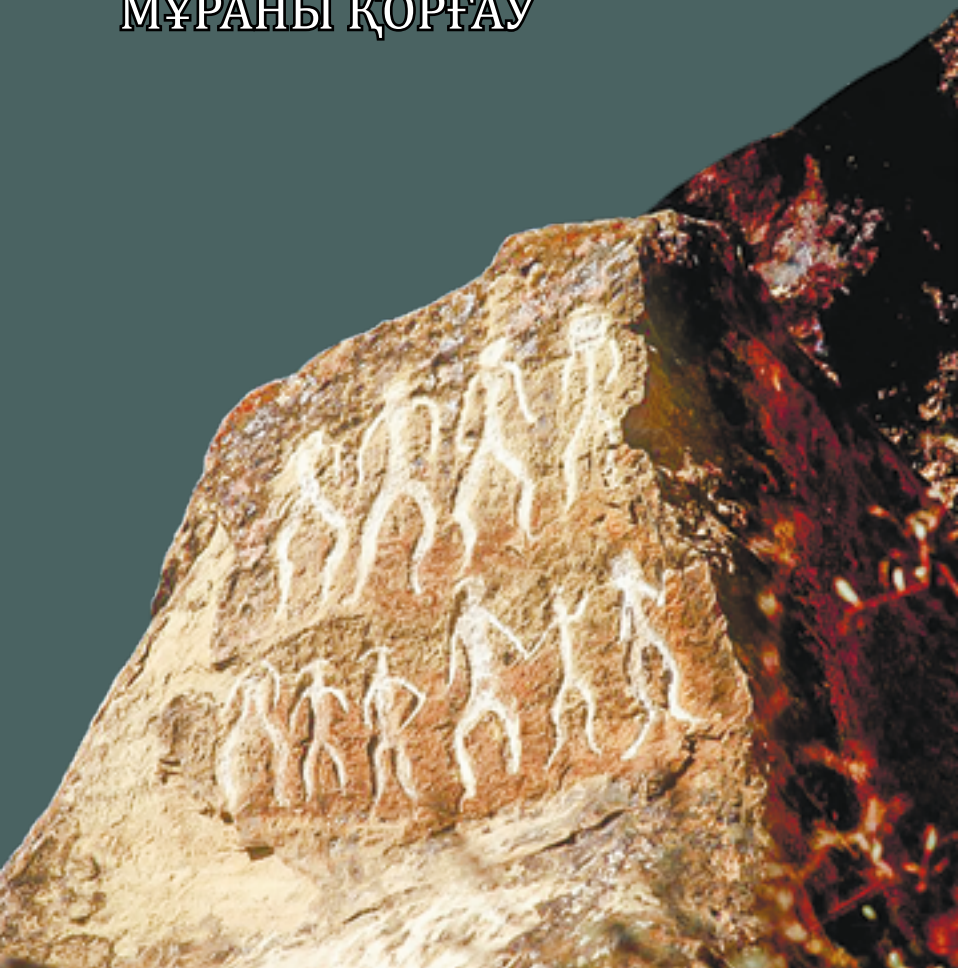
Шаңырақ (қысқаша үй-тұрмыс энциклопедиясы) / Бас ред. Р.Н. Нұрғалиев. Алматы: Қазақ-Совет энциклопедиясы. 1989. 568 б.

Этнографические заметки / Гл. ред. Арын Е.Н., Смағұлов О.С., Өжіғали С.Е. Астана: Алтын кітап. 2007. 34 том. 43-44 бб.

МУЗЕЙНОЕ ДЕЛО И ОХРАНА
КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

МУЗЕЙТАНУ ЖӘНЕ МӘДЕНИ
МҰРАНЫ ҚОРҒАУ

ALIYEVA A.A.

Aybaniz Adil Aliyeva

Azerbaijan State University of Culture and Arts,
Baku, Azerbaijan;
aybeniz.n@gmail.com

FROM the HISTORY of STUDYING the ANCIENT and MEDIEVAL TOWN of GABALA

Annotation. The article deals with the history of the study of the ancient and medieval town of Gabala, located in the northwestern region of Azerbaijan. The first research of the ancient settlement began in the middle of the XX century. The ruins of the ancient city of Gabala, whose name is mentioned in written sources from the 1st century AD, are located near the village of Chukhur-Gabala and 20 km southwest of the modern city of Gabala. Only a part of the fortress walls of the ancient city is visible above the ground in all its splendor. The city of Gabala attracted the attention of all researchers involved in the ancient history of Azerbaijan, especially the history of its Albanian period. Archaeological research, which has been carried out for more than 60 years and continues to this day, has made it possible to accumulate significant information about the city of Gabala. The discovered archaeological finds were conserved, and the Gabala Archaeological Center was built on the territory of the reserve in accordance with modern requirements and put into operation, which is of great importance not only for archaeological research, but also for the development of culture and tourism in Azerbaijan.

Keywords: Ancient Gabala, Antiquity, Middle Ages, ruins of the town, Albanian state, archaeological excavations, conservancy area, tourism.

ЕЖЕЛГІ және ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ГАБАЛЫ ҚАЛАСЫН ЗЕРТТЕУ ТАРИХЫНАН

Аннотация. Мақалада Әзірбайжанның солтүстік-батыс бөлігінде орналасқан антикалық және ортағасырлық Габалы қаласының зерттелу тарихы қарастырылады. Ежелгі қала орнын алғаш рет зерттеу XX ғ. ортасынан басталады. Габала қаласы Әзірбайжанның ежелгі тарихымен айналысатын зерттеушілерді, оның ішінде албан кезеңін зерттейтін ғалымдарды қатты қызықтырады. 60 жылдан астам уақытқа созылған және бүгінге дейінгі зерттеулер барысында Габала қаласының тарихы туралы көптеген ақпараттардың қордалануына алып келді. Қазба барысында табылған жәдігерлер мен құрылыс кешендеріне консервация жүргізілген және де археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу үшін ғана емес, Әзірбайжанның мәдени және туризм саласын дамыту мақсатында Габалы Археологиялық Орталығы салынып, пайдалануға берілді.

Түйін сөздер: Ежелгі Габала, антика, ортағасыр, қаланың құлаған үйінділері, Албан мемлекеті, археологиялық қазба, қорық, туризм.

ИЗ ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ АНТИЧНОГО и СРЕДНЕВЕКОВОГО ГОРОДА ГАБАЛЫ

Аннотация. В статье рассказывается об истории изучения античного и средневекового города Габала, расположенного в северо-западной части Азербайджана. Первые исследования древнего городища начались в сер. XX в. Город Габала привлекает внимание всех исследователей, занимающихся древней историей Азербайджана, особенно историей его албанского периода. Археологические исследования, проводившиеся более 60 лет и продолжающиеся по сей день, позволили накопить значительную информацию о городе Габала. Обнаруженные археологические находки были законсервированы, и на территории заповедника был построен и введен в эксплуатацию Габалинский Археологический Центр, который имеет большое значение не только для проведения археологических исследований, а также для развития культуры и туризма Азербайджана.

Ключевые слова: Древняя Габала, Античность, Средневековье, руины города, Албанское государство, археологические раскопки, заповедник, туризм.

Fig. 1. Tower constellations

Due to fertile soil, mild climate, rich vegetable and animal worlds of Azerbaijan, people have settled here since ancient times. There are great number of monuments of different nature reflecting the economic and everyday life and culture of the people having been living in this area for centuries. One of such monument is the ruins of the ancient town of Gabala, which is mentioned in written sources beginning from the I century AD (fig. 1).

About 2500 years old ancient Gabala which had been the capital of Caucasian Albania for nine centuries, was one of the important political, economic and trade centers that can be compared with the ancient and famous towns of the world such as Babylon and Troy. The name of the town was first mentioned as Kabalaka in the writings of the ancient Roman scholar Pliny the Great in the mid II century AD. In the 2nd century BC, the geographer Claudius Ptolemy mentioned the town as Khabala in his book "Geographical Guide". Later, in Arabic sources, the town of Balazuri is mentioned as Khazar. Ancient Gabala was formed as a town at the end of the 4th - beginning of the 3rd century BC and existed until the mid XVIII century AD. Over the millennia, the town had suffered many destructive invasions. After losing its former grandeur and importance, the population began to gradually move out of the town. Nevertheless, Gabala has preserved material evidence of its past. The ruins of the ancient city are in Haftaran valley, near Chukhur-Gabala village of Gabala district and are of great importance in terms of archaeological research,

as well as for the development of culture and tourism. Its location in a favorable natural geographical relief has led to the existence of the city of Gabala as an intensive settlement of the population settled in the region for a long time and, as a result, to the formation of cultural layers of different periods.

Until the establishment of Soviet power in Azerbaijan, almost no archaeological excavations were carried out in Gabala. In 1829, some explorations conducted by A.Yanovsky determined that the ruins near the village of Chukhur-Gabala belong to ancient Gabala. In 1903, village teacher R.Efendiyev in his small published article gave a brief description of ruins of Gabala town. However, these cases were very few. Only from the 20 –30s of the XX century started archaeological excavations in Gabala [Ramazanlı 2013: 117].

In 1926, first excavations under the leadership of D. Sharifov were conducted in Gabala and in 1944 –1945 by S. Gaziyeu. These excavations were exploratory. Taking into account special importance of archaeological excavations in Gabala, in 1959 the History Institute of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR organized a regularly working Gabala archaeological expedition headed by S. Gaziyeu. Every year, the expedition carried out planned archaeological excavations in Gabala and revealed valuable finds that reflect the history of all periods of the town. The excavations in Gabala radically changed many perceptions not only of the town itself, but

also of the state of Caucasian Albania, and created many opportunities comprehensively to study the history of the town [Babayev, Akhmedov 1981: 4].

Still in 1926, near the ruins of Gabala town, in the territory of Nij-Abdalli village, in a place called Yaloylutepe were discovered in-ground graves or pit graves. During the burial, clay pots and other objects of various shapes, made with high craftsmanship, were placed in these graves.

In 1944 –1945, archaeological excavations headed by S.Gaziyev were conducted in Selbir. Here, on the right bank of Jovurluchay (Covurluchay), three squares were excavated and first scientific information about the cultural layers of Selbir was obtained. In 1959 –1960, excavations

were continued in this area and the walls of the fortress were revealed. Besides these, remnants of building and water pipeline, wells, etc. have been found in this area.

In 1959, when the Chaggally area was being made suitable for irrigation and a hill was destroyed by a tractor, stone pillar bases and large tiles, which were unknown in Azerbaijan until then, were discovered. At that time, the archaeological expedition working in Gabala stopped the destruction and conducted exploratory excavations there. The nature of the monument was not determined by excavations conducted here. As a result of the comparative analysis of the construction remains found here, it was assumed that the temples of the town of Gabala were located in this place [Babayev, Akhmedov 1981:10 –11].

In 1961 –1963, excavations were carried out in 320 sq/m area in Selbir on the western side of the town. The aim of the excavation was to study the nature of the cultural layers in this part of Selbir. During the excavation, foundations of stone buildings, remains of industrial furnaces, water supply pipeline, braziers and catacomb graves were found. Similar findings are known from other coeval monuments of Azerbaijan [Dostiyev 2020: 88-90].

In 1974 –1978, archaeological excavations were conducted in Selbir in the southwest of the town by F.Gadirov. In this excavation, called area VII, a tower of the town, part of the fortress wall and the cultural layers of the area connected to the wall were discovered. As a result, according to the author of the excavation, rich material reflecting the material culture history of Selbir from antiquity to the 11th century was obtained. Similar remains are also known from the medieval town of Shabran in northeastern Azerbaijan [Abbasova 2002: 226].

After a many years' break, starting from 2005, archaeological excavations in Gabala town complex were restarted. The research in the Chaggally area resumed headed by scientist-archaeologist Ilyas Babayev with the initiative, organizational and financial support of the SEBA (Seoul-Baku) Azerbaijan-Korea Cultural Exchange Association and continued with certain short breaks until 2017 (Fig. 2). In

Fig. 2. Gabala town complex: 1. A part of the large building complex;
2. The part of the stairs towards to the south room direction

Fig. 3. Unglazed vessel

Fig. 4. Glazed plate

total, during the explorations conducted in 5 excavation sites, the remains of big buildings of various shapes were recorded [Qebele arxeoloji ekspedisiyası 2021: 26]. The remains of these constructions provide rich information about the dense population of the residential area and the economic life of the population in ancient times on the territory of Azerbaijan. Based on the excavations carried out in the ancient town of Gabala, it can be considered that in the last centuries of the II millennium BC there was a settlement here. Gabala settlement became a town in the mid of the 1st millennium BC.

Remains of grain, iron ploughs, grain machines, mortars, fruit pits, large jars (kupas) for storing grain, fruit and wine, various ceramic vessels for livestock products, bones of small and large horned cattle, a large number of jewelry were found during the excavations. , iron weapons (arrows and spears, knives, daggers), ancient coins, oxen and other material culture remains confirm that agriculture, cattle-breeding, horticulture, crafts and trade occupied an important place in the economic life of Gabala in ancient times.

Rare items and coin samples found during the excavations indicate the existence of trade relations between the ancient town and a number of countries. According to the materials, the geography of these relations stretched from Germany to China. Thus, the treasure discovered in 1963 consists of Parthian, Roman and Sasanian state coins, and among the silver coins found in Salbir in 1966, there are coins minted on behalf of Alexander the Great, Seleucids, Greco-Bactrian, Parthian kings, Roman emperors, and Sasanian rulers.

Pottery found during the excavations in ancient Gabala shows that in the 11th-15th centuries, rich and diversely shaped and decorated pottery was used in the towns and villages of Azerbaijan. The town is distinguished by its diversity of medieval finds. So, the findings represented by

unglazed (fig. 3) and glazed (fig. 4, fig.5) pottery are both elegantly designed and have different purposes. Glassware, coin samples are among the rich finds. Unglazed pottery is represented by jars, vessels with spout, pots, seheng-type (seheng is a long jar with a narrow long neck for water) vessels, jugs, covers. Glazed earthenware with geometric, floral ornaments are examples covered with a transparent layer of glaze, decorated with shades of white, green, blue, yellow, red, brown, etc. colors, and have specific characteristics for urban culture [Azerbaijan arxeologiyası 2008: 383-384]. The results of archaeological excavations

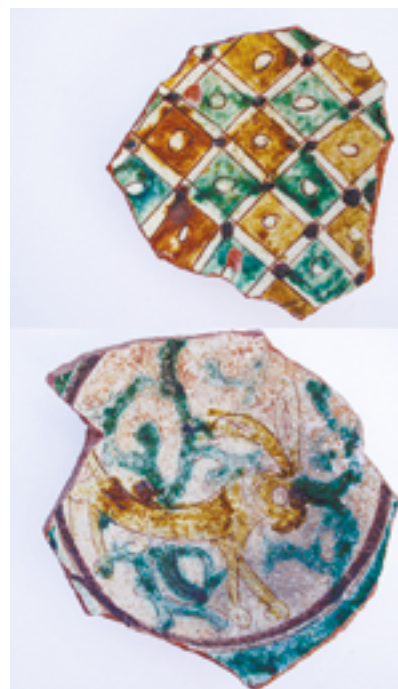

Fig. 5. Glazed vase seats

Fig. 6. Gabala Archaeological Center

and the analysis of the obtained materials gives us reason to say that the level of art production here corresponds to the level of economic development of the Muslim East at that time, and that crafts played an important role in the country's economy.

Today, the Ancient Gabala Complex is one of the most visited historical places by tourists. Archaeological findings discovered from the complex have been conserved, and information boards have been installed on the monument. During his visit to Gabala in 2014, the President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev officially opened the Gabala Archaeological Center. The archaeological center consists of two exhibition halls (museums), a modern restoration laboratory, a conference hall, a library, an archaeological fund and auxiliary rooms. The samples of material culture discovered during the archaeological excavations in the area were registered and handed to the fund of the center and displayed to visitors in the exhibition hall. At the same time, meetings of world and international importance are held in the center. Foreign and local guests who come here are closely acquainted with the archaeological excavations carried out in the territory of the reserve and the materials exhibited in the Gabala Archaeological Center (fig.6).

Thus, overviewing the brief history of the archaeological research conducted for many years in the ancient and medieval Gabala town site showed that this monument complex has a rich cultural layer. The discovery of the

remains of the town has further increased the tourism potential of the region by revealing the architecture and craftsmanship of the mentioned period in the northwestern region of Azerbaijan and has taken its place in the system of monuments of the South Caucasus.

Scientific supervisor:

Sc. of historical sciences, ass. proff. Guluzade N.V.

References

- Abbasova F. Şabran (tarixi-arxeoloji tədqiqat). Bakı: "Elm". 2002. 280 s.
- Azərbaycan arxeologiyası. Orta əsrlər. Altı cildə, VI cild. Baş redaktor: Maisə Rəhimova. Bakı: "Şərq-Qərb". 2008. 632 s.
- Babayev İ.A., Əhmədov Q.M. Qəbələ (tarixi-arxeoloji oçerk). Bakı: "Elm". 1981. 82 s.
- Dostiyev T.M. Arxeologiya. Dərslik. Bakı: "Elm və təhsil". 2021. 396 s.
- Dostiyev T.M. Orta əsr Şəmkir şəhərinin keramikası. I hissə. Şirsiz saxsı məmulatı. Bakı: "Apostrof-A". 2020. 224 s.
- Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar 2019. Bakı: "CBS". 2021. 156 s.
- Qəbələ arxeoloji ekspedisiyası: hesabatlar, tapıntılar 2017-2018. Bakı: "CBS". 2019. 144 s.
- Ramazanlı H. Qədim Qəbələ şəhəri orta əsrlərdə. Bakı: "Elm". 2013. 396 s.

HASANOVA N.A.

Nurana Abdulla Hasanova

Azerbaijan State University of Culture and Arts,
Baku, Azerbaijan;
nuranahasanova2811@gmail.com

ACTUAL PROBLEMS of PRESERVATION and USE of HISTORICAL and CULTURAL HERITAGE

Annotation. The article discusses the issue of cultural heritage protection. As an example of cultural heritage, the preservation and protection methods of the monument complex located in the Gobustan National Historical-Artistic Preserve, one of the leading reserve-museums of Azerbaijan, are shown as an example. Both museums and nature reserves are forms of protection of cultural and natural monuments and are included in the system of museum-type objects. Gobustan National Historical-Artistic Preserve was registered as a world monument in 2007 under the 3 criteria for inclusion in the list of World Cultural Heritage. The content of this criterion is the fact that it is an extremely unique example of cultural tradition and civilization that has existed in history. Protection of the Gobustan monument complex, preservation and passing on to future generations is one of the main issues both at the state level and at the human level.

Keywords: cultural heritage, historical and cultural monument, Gobustan, protection, preserve.

ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ және ПАЙДАЛАНУДАҒЫ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕР

Аннотация. Мақалада мәдени мұраны қорғау мәселелері қарастырылады. Мәдени мұраның мысалы ретінде Әзірбайжанның жетекші мұражай-қорықтарының бірі Гобустан ұлттық тарихи-көркем қорығында орналасқан ескерткіштер кешенін сақтау және қорғау әдістері көрсетілген. Мұражайлар да, қорықтар да мәдениет және табиғат ескерткіштерін қорғаудың бір түрі болып табылады және мұражай түріндегі нысандар жүйесіне кіреді. Гобустан ұлттық тарихи-көркемдік қорығы 2007 ж. адамзаттың мәдени мұра тізіміне ену үшін 3 критерий бойынша әлемдік маңызы бар ескерткіш ретінде тіркелді. Бұл критерийлердің мазмұны – бұл тарихта болған мәдени дәстүр мен өркениеттің ерекше үлгісі. Гобустан ескерткіштерінің кешенін қорғау, сақтау және болашақ ұрпаққа беру мемлекеттік және жалпыадамзаттық деңгейдегі басты мәселелердің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: Мәдени мұра, тарих және мәдениет ескерткіші, Гобустан, қорғау, қорық.

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ СОХРАНЕНИЯ и ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация. В статье рассматривается вопрос охраны культурного наследия. В качестве примера культурного наследия показаны методы сохранения и защиты комплекса памятников, расположенных в Гобустанском национальном историко-художественном заповеднике, одного из ведущих музеев-заповедников Азербайджана. И музеи, и заповедники являются формами охраны памятников культуры и природы и входят в систему объектов музейного типа. Гобустанский национальный историко-художественный заповедник был зарегистрирован как памятник мирового значения в 2007 г. по 3 критериям для включения в список культурного наследия человечества. Содержанием этих критериев является тот факт, что это исключительно уникальный пример культурной традиции и цивилизации, существовавшей в истории. Охрана комплекса памятников Гобустана, сохранение и передача будущим поколениям является одним из главных вопросов как на государственном, так и на общественном уровне.

Ключевые слова: культурное наследие, памятник истории и культуры, Гобустан, охрана, заповедник

Fig. 1. Gobustan National Historical Artistic Preserve site

Fig. 2. Photo of № 1. After Abdullayev R, Shirinli S.

Cultural heritage is all kinds of material and non-material resources related to the past of human society, defining its identity, and carrying the essence of local and human value. It is a collection of resources that reflect the evolving values, beliefs, knowledge, and traditions of people that have reached present. The main goal of protecting the cultural heritage is to introduce the cultural and natural entities that constitute human values to the world, which are accepted as the common heritage of all humanity, and at the same time, it is necessary to form the thinking among the public that will take ownership of the human heritage and to take necessary steps to preserve cultural and natural values that are disappearing due to various reasons [Rustamov 1994: 6].

Protection of historical and cultural monuments means a system of international, state and public measures aimed at preserving and protecting the cultural heritage of humankind. Literary and historical monuments of national and international importance, architectural, visual and decorative-applied art works, archaeological findings and complexes are taken into protection. The protection of monuments is one of the priorities of the global problems of humanity, and special attention is paid to its solution. Despite the fact that the history of monuments protection covers more than a century, the problem of defining and clarifying the concept of

«monuments protection» remains relevant.

As an independent type of activity, the beginning of the modern idea of the protection of monuments was laid in the middle of the XIX century. At this time, the subjects of protection are considered the state, which creates a special control service over monuments, prepares laws for protection work, and later turns these laws into a codex. Protection of monuments is primarily the work of specialists with exclusive rights and authority.

A number of measures are being implemented in Azerbaijan in the direction of cultural heritage protection. The most optimal option for the preservation and protection of historical and cultural monuments, which are considered the main components of cultural heritage, is the creation of preserves in the area where the monument is located, the organization of museums near the monuments [Eyvazova 2021: 446].

Azerbaijan is a land of rich cultural preserves. Some of these preserves are considered both world important and country important according to their degree of importance. Among the preserves of human importance, the name of the preserve located in Gobustan should be specially mentioned. Gobustan State Historical-Artistic Preserve was established on September 9, 1966 according to the decision No. 503 of the Council of Ministers of the Azerbaijan SSR. The territory of the preserve, which

covers the areas of Boyukdash, Kichikdash Mountains, Jingirdag-Yazlytepe, is 4536 ha. During the USSR, this preserve was the first preserve intended for the protection of rock carvings, settlements, caves, camps, and mounds, reflecting the period from the Upper Paleolithic period (15000-13000 BC) to the Middle Ages [Eyvazova 2021:450] (fig. 1).

Prominent Azerbaijani archaeologist I. M. Jafarzade carried out the study of Gobustan petroglyphs. For the first time in 1939, with the discovery of bezoar goat drawings on rock № 1 in the area called Yazlytepe at the northern foot of Jingirdagh, the beginning of archaeological research in Gobustan was started (fig. 2). Beginning from 1960s, because of archaeological research conducted under the leadership of J. Rustamov and F. Muradova, about 20 ancient shelters, 40 kurgans and burial places were discovered in the area. In general, the Gobustan collection includes historical, cultural and archaeological monuments such as rock images, caves, kurgans, cupules epigraphic inscriptions, sanctuaries and gavaldash [Rustamov 1994:13] (fig. 3).

Unique archaeological monuments were in danger of being damaged and destroyed due to the fact that the Boyukdash mountain was used as a quarry for a long time. In 1966, the territory of Gobustan was declared a historical-artistic preserve, and finally in 1971, work in the stone quarry was stopped. The first museum building in Gobustan was built in the early 1970s.

Although the study and research of Gobustan monuments began in 1939–1940, this process continues to this day. More than 6300 images carved on 1031 rocks were discovered and studied in Gobustan until recent times [Rustamov 1994:10]. Since 2016, as a result of the field research conducted by the employees of the Gobustan preserve, new rock images have been discovered. As a result of 3-year research, 541 new images were recorded in the Jingirdagh-Yazlytepe area [Azerbaijan Archeology 2021:86–87].

Taking into account the high importance of the Gobustan State Historical-Artistic Preserve, Decree No. 2213 of the President of the Republic of Azerbaijan dated June 11, 2007 «On the protection of historical and cultural resources located in the territory of the Gobustan State Historical-Artistic Preserve» was signed. By the Decision No. 172 of the Cabinet of Ministers of the Republic of Azerbaijan dated November 6, 2007, «Gobustan» State Historical Art Preserve was given the status of a national preserve. A new administrative building of the preserve was built and an exposition equipped with modern technologies was created on the territory of the Gobustan National Historical Art Preserve [Qobustan <...>] (fig. 4).

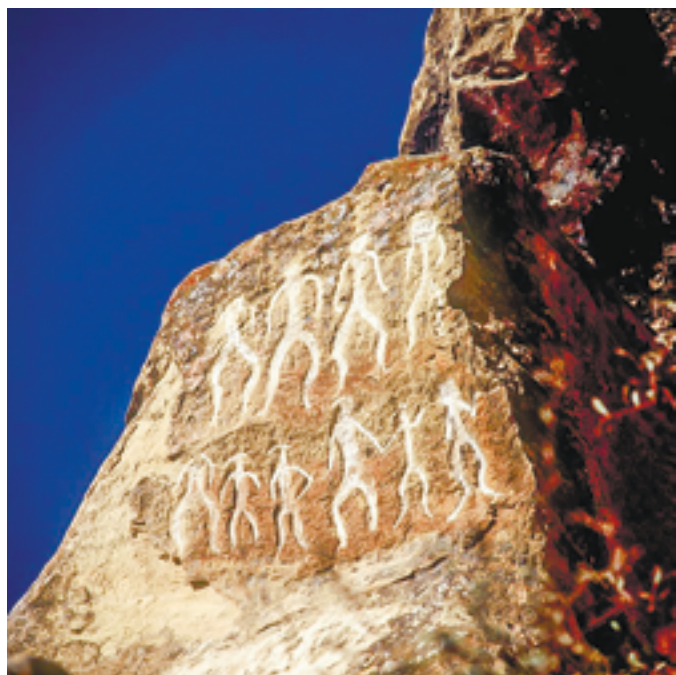

*Fig. 3. Petroglyph of Yalli (dancing)
from Boyukdash mountain*

Fig. 4. New building of Gobustan museum

During the past period, the protection of the monuments located in the Gobustan National Historical Art Preserve was ensured, the areas were landscaped and new tourism routes were determined.

After the 50s of the 20th century, the relevance of the problems of monument protection rose to the level of priority. It is necessary to emphasize the activity of UNESCO in this direction. World heritage deals with the protection of rare monuments and natural preserves in the world. This idea is reflected in the official logo of the World Heritage. The square inside the logo represents what a person can achieve in life, and the circle around it represents the beauty that nature gives to man. The circular shape of the logo also means the protection of

the world's heritage [Suleymanli 2019:37].

In 2007, Gobustan State Historical-Artistic Preserve was included in the World Cultural Heritage List. Our country raised the issue twice in this regard. The first such application was made in 2004. At the 31st session of the Heritage Committee in Christchurch, New Zealand, a unanimous decision was made to include Gobustan State Historical-Artistic Reserve in the World Cultural Heritage List in 2007. Thus, according to this decision, Gobustan is also under the control of international organizations, its protection and development are also of human importance (fig. 5).

Azerbaijan regularly submits information about the preserve to the committee every year. The Gobustan preserve has been given the status of «enhanced protection» by UNESCO, which is applied to very few historical sites on the World Heritage List.

In the process of protecting the Gobustan monuments complex, the systematization of its protection is one of the important factors, as well as researching, studying, uncovering, and registering the monument. The main principle of protection of historical and cultural monuments is the maintenance and protection of the properties and signs of the historical, artistic-aesthetic, scientific value of the monument. As it is known, the sources of danger of historical and cultural monuments are diverse, both anthropogenic and natural. «Danger factor» means activities or events that lead to damage and destruction of monuments [Eyvazova 2021: 333]. The reasons for the destruction of the Gobustan monument complex can be grouped as follows:

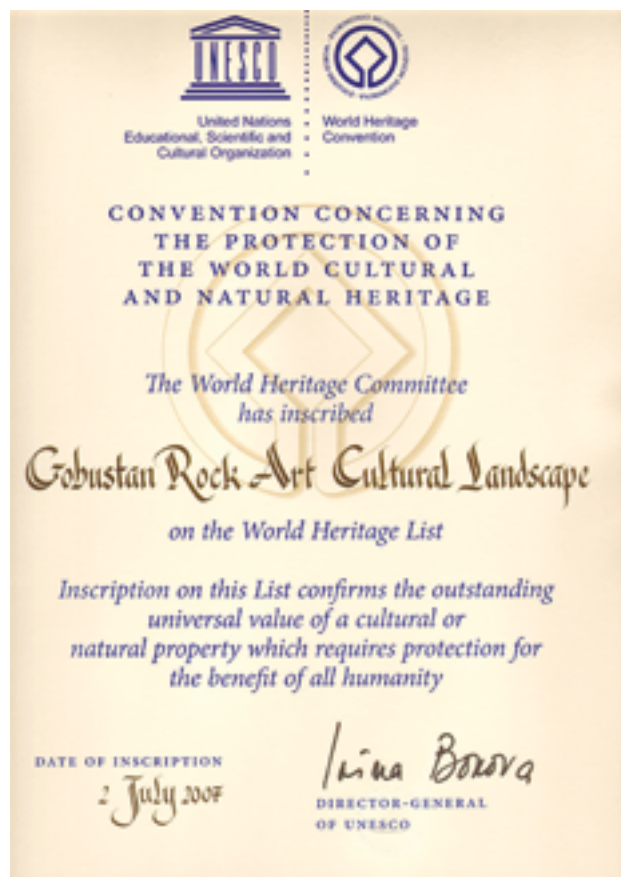

Fig. 5. Document on the inclusion of the Gobustan Rock Art Cultural Landscape in UNESCO

Fig. 6. 3D view of rock № 63. After Abdullayev R., Shirinli S.

1. Natural influences (atmospheric precipitation, wind, etc.)

If preventive measures in this direction are not possible, emergency rescue - research work should be carried out.

2. Anthropogenic effects.

The material and technical protection of cultural heritage is carried out by the information technology system and the popularization of historical and cultural monuments. Digital registration of monuments, passporting, electronic catalogs are the most modern types of protection. Recently, the 3D scanner is widely used as one of the advanced projects applied in the world experience in the digitization of cultural heritage [Eyvazova 2021:291]. Digital recording is the most modern method of preservation of Gobustan petroglyphs. Using this project, three-dimensional copies of rock images are being created (fig. 6). The archeological artifacts stored in the museum storage are protected and documented in electronic form based on the field books and inventory documents compiled in the research process.

The complex of Gobustan monuments is of world importance in terms of a unique collection of images, archaeological material, monuments reflecting and proving the life activity of primitive people. Graphics, painting, theater art, dance and other types of art are the primary sources of the culture of the Azerbaijani people.

Scientific supervisor:

PhD in history, ass. prof. Aghalarzade A.M.

References

- Abdullayev R. Şirinli S. Qobustan. Cingirdağ- Yazılıtpə və Sona qaya petroqliflərin korpusu. Bakı. 2020. 510 s.
- Azərbaycan Arxeologiyası. Cild 24. Say 2. Khazar: University Press. 2021. 119 s
- Eyvazova Y. M. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi. Dərslik. Bakı. 2021. 613 s.
- Eyvazova Y. M. Muzeydənkənar tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsi və istismarı. Dərs vəsaiti. Bakı: "Mars-Print". 2010.344 s.
- Eyvazova Y.M. Tarix və mədəniyyət abidələrinin mühafizəsinin aktual problemləri. "Mədəniyyət dünyası" elmi-nəzəri məcmuə, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, XXII buraxılış, Bakı. 2011. S.44-47.
- Muradova F. M. Qobustan petroqlifləri. Bakı: Kooperasiya. 2003. 69 s.
- Rüstəmov C. N. Qobustan dünyası. Bakı: Azərənşr. 1994. 176 s.
- Rüstəmov C.N. Qobustan- Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı. 2006. 96 s.
- Süleymanlı. M. Mədəni irs. Dərslik. Bakı. 2019. 424 s.
- Qobustan dövlət tarixi-bədii qoruğu ərazisində yerləşən tarixi və mədəni sərvətlərin qorunması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı // E-qanun.az – Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi Hüquqi aktların vahid elektron bazası. URL: <https://e-qanun.az/framework/13455> (accessed 14.03.2023).

MIRZAHMADOVA A.A.

Mirzahmadova Arzu Arif

Azerbaijan State University of Culture and Arts,
Baku, Azerbaijan;
arzumirzehmedova@gmail.com

SPECIFICATION of the MATERIAL CLASS of BRONZE AGE ARTEFACTS PRESERVED in the ARCHAEOLOGICAL COLLECTION of the NATIONAL AZERBAIJAN HISTORY MUSEUM

Annotation. Archaeological finds occupy an important place among the preserved materials of the National Azerbaijan History Museum. Protection and preservation of artefacts is carried out by special methods. The archaeological materials preserved and displayed in the museum fund reflect different periods of history. The material class of the findings is diverse. Products made of stone; bone, clay, metal, glass, wood and leather cover the stages of development of material culture from ancient times to the late middle Ages. Examples of stone works, bone-processing, pottery, metalworking, woodworking and weaving that based on the typological division, are classified observing the historical continuity. Stone, metal and bone tools, weapons, household items and ornamentals, clay pots, hide and leather products, etc. are attributed to different archaeological cultures of Azerbaijan.

Keywords: Azerbaijan, history, museum, artefact, material culture.

ӘЗІРБАЙЖАН ҰЛТТЫҚ ТАРИХ МҰРАЖАЙЫНЫҢ АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ КОЛЛЕКЦИЯСЫНДА САҚТАЛҒАН ҚОЛА ДӘУІРІНДЕГІ ЖӘДІГЕРЛЕРДІҢ ЗАТТАЙ ҚҰРАМЫНЫҢ СИПАТТАМАСЫ

Аннотация. Археологиялық олжалар Әзірбайжан ұлттық тарих мұражайында сақталған материалдардың арасында маңызды орын алады. Артефактілерді қорғау және сақтау арнайы әдістермен жүзеге асырылады. Мұражай қорында сақталған және ұсынылған археологиялық материалдар тарихтың әртүрлі кезеңдерін көрсетеді. Табылған заттардың материалдық құрамы әртүрлі. Тастан, сүйектен, саздан, металдан, шыныдан, ағаштан және былғарыдан жасалған бұйымдар ежелгі дәуірден кейінгі орта ғасырларға дейінгі материалдық мәдениеттің даму кезеңдерін қамтиды. Типологиялық бөлінуге негізделген тас, сүйек өңдеу, қыш, металл өңдеу, ағаш өңдеу және тоқу жұмыстарының үлгілері тарихи сабақтастыққа сәйкес жіктеледі. Тас, металл және сүйек құралдары, қару-жарақ, тұрмыстық заттар мен зергерлік бұйымдар, саз құмыралар, былғарыдан жасалған бұйымдар және т.б. Әзірбайжанның әртүрлі археологиялық мәдениеттеріне жатады.

Түйін сөздер: Әзірбайжан, тарих, мұражай, жәдігер, материалдық мәдениет.

СПЕЦИФИКАЦИЯ ВЕЩЕСТВЕННОГО КЛАССА АРТЕФАКТОВ ЭПОХИ БРОНЗЫ, ХРАНЯЩИХСЯ в АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КОЛЛЕКЦИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА

Аннотация. Археологические находки занимают важное место среди сохранившихся материалов Национального музея истории Азербайджана. Охрана и консервация артефактов осуществляется специальными методами. Сохранившиеся и представленные в музейном фонде археологические материалы отражают разные периоды истории. Материальный класс находок разнообразен. Изделия из камня, кости, глины, металла, стекла, дерева и кожи охватывают этапы развития материальной культуры от древнейших времен до позднего средневековья. Образцы каменных, костеобрабатывающих, гончарных, металлообрабатывающих, деревообрабатывающих и ткацких работ, основанные на типологическом делении, классифицируются с соблюдением исторической преемственности. Каменные, металлические и костяные орудия труда, оружие, предметы быта и украшения, глиняные горшки, изделия из кожи и т.д. относятся к разным археологическим культурам Азербайджана.

Ключевые слова: Азербайджан, история, музей, артефакт, материальной культуры.

Artefacts preserved in the archaeological collection of the National Azerbaijan History Museum are rare exhibits that create a vivid picture of certain periods of Azerbaijan's history. A certain part of the artifacts stored in the archaeological collection of the museum is the Bronze Age samples obtained during the excavations. According to their purpose, these finds were discovered from different types of sites. Caves, dwellings, grave sites, shelters, places of worship, other religious buildings and others are among of this type of archaeological sites. Most of the Bronze Age artefacts found in these sites are intact and some are in fragments. Along with the Early Bronze Age stone tools, the rich and numerous artefacts of the Late Bronze and Early Iron Ages, up to the elaborate labor, household and weapon items, are indicators of the level of development of the material culture [Алекперов, 1960; Халилов, 1985; Бахшиева, 2005].

The material class from which the Bronze Age finds were made is traditionally the class from which the objects that characterized the ancient material culture were made. Most of the Bronze Age artifacts consist of items made of clay, stone, metal, bone, leather, etc. materials [Xəlilli 2017: 51; Гулузаде 2019: 376].

Artefacts are a clear manifestation not only of the area where they were found, but also characteristics of the economic and social development of the region as a whole, cultural economic and trade relations, the religious outlook and burial customs of the population, and the level of individual fields of craftsmanship. As a vivid example of this, we can mention pottery vessels of various contents and shapes, metal objects and weapons, decorative items. For example, the Bronze Age daggers of the Eastern Asian type, which are rare exhibits in the History Museum and rarely found in Azerbaijan, can be explained by the level of cultural-economic and trade relations in the mentioned period, and the rich artifacts found in some graves – by the diversity of burial customs [Akhmedov etc. all 2018].

Artefacts are a great source of scientific information about the nature of the sites, the plan structure and type of the unearthed dwellings, the socio-political position of the people buried in the grave sites, and the cultural affiliation of the population as a whole [Quluzadə 2020: 29-30]. We can cite an example: clay seals are mostly found in large-scale Late Bronze Age settlements with a free-plan structure, usually for economic purposes. So, only on the basis of this type of find, we get certain information about the type of the site, its structure and even its period.

The Bronze Age artefacts kept and protected in the archaeological collection of the History Museum show the role of agriculture and cattle-breeding in the occupation of the population, the extent to which local residents were

engaged in art production, and the features of sedentary and semi-nomadic life. Tools are found more often in the permanent settlements of the sedentary population than in the temporary settlements of the semi-nomadic tribes.

Let's pay attention to one more fact: a large number of osteological remains have been discovered from the Early Bronze Age Baba Darvish settlement and 80% of them belong to horned cattle. Most of the bone artefacts were made from the bones of horned animals. This shows that cattle breeding played a leading role in the occupation of the ancient inhabitants of Baba Darvish, and cattle breeding were dominated by cattle.

Artefacts, as indicators of various artistic and economic activities of the population, prove that what kind of animals were preferred in livestock farming at any given time [Mammadova 2001: 194-200]. Whether the production of art is extensive or limited, as well as having local or regional importance, and whether it is aimed at satisfying the needs of the tribe, community, village and proto-town population for pottery or metal products, is determined by the number and purpose of the artefacts found. The level of use of clay vessels of various purposes, coarsely made by hand or perfectly thrown in the potter's wheel, in the household is clarified by the number, content and forms of pottery samples found. The decoration of the inhabitants is determined by the characteristics of samples made of glass, metal or stone.

In the archaeological collection of the museum, the main preserved Bronze Age artifacts are represented by clay, stone, and metal samples.

Archaeological materials made of clay are mainly vessels. These clay vessels were used in the household and in the kitchen and formed the basis of the household and economic activities of the population. Clay vessels varied in shape and content and were mainly used for storing liquids and cooking. Only big household pitchers were used for storage of dried grains of cereals or sieved flour. Along with pottery, some clay household items were also made. Among them can be mentioned stamps (fig. 1,3), wheel models, spindle heads, molds, zoomorphic and anthropomorphic figures, furnace devices, clay lamps (lamps), pipe heads, etc. The number of the Bronze Age clay exhibits is about 1000 [Квачидзе 2001: 53–54].

Ornaments among the Bronze Age pottery's preserved in the archaeological collection of the National Azerbaijan History Museum are of particular interest. Here, double spirals, concentric circles, rhombic, triangular patterns, schematic drawings of birds and animals, etc. are encountered. Dishes with unique and rich ornamental patterns are the main exhibits [Xəlilli 2017: 93–100]. Kura-Araxes, Khojaly-Gedabey, Talysh-Mugan the decoration

Fig.1. Artefacts preserved in the Bronze Age section of the National Azerbaijan History Museum: 1, 2 – flint and obsidian arrowheads (inv. 1039, 1040; Redkin Lager); 3 – Urartuan type seal (inv. 21701; Kharaba Gilan, Nakhchivan); 4 – deer-shaped standard (inv. 21644; Qaraja Emirli, Shamkir); 5 – anthropomorphic figure (inv. 2112; Ibrahim Hajili, Tovuz); 6 – painted bowl (inv. 1572; Kultepe II, Nakhchivan); 7 – shoe-shaped pot (inv. 1543; Mingechevir); 8 – incrustated pottery with swastika (inv. 21675; Ganja)

methods and motifs applied in the pottery belonging to the cultures can be found on these vessels (inv. 1–94; 700–906). Exquisitely designed and incrustated pottery found in Kultepe II, Qaraja Emirli (Shamkir), Hasansu (Agstafa), Ganja, Mingechevir, Khachbulag settlements and grave sites reflect the material culture of the Bronze Age of the western region of Azerbaijan (fig. 1, 6–8).

Samples of material culture discovered during accidental and archaeological excavations from the Bronze Age sites such as, Kultepe I and II, Shahtakhti, Gizilburun, Mingechevir, Goygol, Khojaly, Chovdar, Agdam, Dolanar, Khachbulag, Uzuntepe, Alikomek tepesi, Seifali, Qaraja Emirli, Mashrif, Kudurlü, Lovain, Gusar and others are preserved and displayed in the museum [Бахшиева 2005; Хәлилли 2017: 62; Гулузаде 2019: 380–390].

Belonging to the Bronze Age stone objects were widely used in agriculture, cultivation and production of cereals, exchange, food preparation, and in general household. Grain products collected in the Bronze Age were ground to flour in similar querns as in the Copper-Stone Age. Querns discovered from the layer Kultepe I of Early Bronze Age were made of red tuff, granite-porphry, and granodiorite-porphry stones. One of the boat-shaped querns belonging to the Middle Bronze Age was found in Shahtakhti (inv. 1590) [Гусейнов 1960: 14–20; Дадашев 1983: 88–90; Хәлилли 2017: 63].

Some of the Early Bronze Age examples of weapons were made of stone (arrowheads made of obsidian: Kultepe, Mingechevir settlements) (fig. 1, 1–2).

Ornamental samples made of stone, and various types of beads were an example of the artistic aesthetic taste of population, as well as a means of exchange. The abundance of stone tools related to agriculture indicates the agrarian character of the settlements. The content and form of these tools are a manifestation of the fact that those who produced them were the bearers of a nomadic or a unique sedentary

farming culture. Among the Bronze Age collection, an ax from syenite stone (inv. 21553) found in Alikomek tepe site (1974), a stone mold for casting arrowheads (inv. 21677) found in Kharaba Gilan (1983–1985), and cylindrical seals made of stone (inv. 21703–21708) are one of the rare exhibits [Хәлилли 2017].

Metal findings have a very important position, although they are in second place among the Bronze Age collection exhibits. In general, it is impossible not to come across metal samples that give a certain form and carry a specific content, both in residential areas and in tombs. Sometimes, because the upper layers of cultural layers are mixed, some metal samples of modern age have fallen deeper. Metal samples are made of copper, bronze, iron, gold, silver, etc. First of all, it should be noted that metallurgy and metalworking have always been inextricably linked with the life, religious-ideological views and economy of its founders [Гулузаде 2019; Akhmedov etc. all 2018; Квачидзе 2001]. From this viewpoint, the semantics of artistic bronze products preserved in the History Museum is of particular interest. Many semantic elements on metal tools, weapons, decorations, i.e. geometric, botanical, zoomorphic and anthropomorphic signs and symbols are directly related to the religious-ideological outlooks of the inhabitants (fig. 1, 4–5). Bronze deer figure and spade-shaped standards found in 1989 from Qaraja Emirli (Shamkir), original harness and decorations for horses, bronze battle axes from Talysh and Ganja-Gazakh regions, a bronze cudgel (inv. 3139). Found from Molla-Maharramli (Jabrayil), a zoomorphic bronze vessel (inv. 3152) found in Chayli (Gazakh) and dozens of such interesting exhibits are displayed in the Bronze Age section of the museum. One of the turn axes included in the collection is of Luristan (Iran) type (inv. 190) [Xəlilli 2017].

Among the archaeological collection materials preserved in the National Azerbaijan History Museum, the products included in the metal class, which occupy an important place, are used to make certain considerations about the development of metalworking in the territory of Azerbaijan in the Bronze Age, especially the development of art fields such as weaponry, agriculture, jewelry, as well as the social relations and spiritual culture of the time [Mammadova 2001; Xəlilli 2017; Гулузаде 2019]. It is a valuable historical source. On the exhibits included in the metal class preserved in the museum, one can trace radical and rapid changes in metallurgy and metalworking from the Copper-Stone Age till the Early Iron Ages. Moreover, the results of the analysis of metal samples allow following significant quality changes and new technical methods in this field.

Archaeological collection materials preserved in the National History Museum of Azerbaijan are of special importance in the study of our history.

Scientific leader:

PhD in history, ass. proff. Quluzade N.V.

References

Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд. АН Азербайджанской ССР. 1960. 250 с.

Бахшиева А.Т. Из истории музейного дела в Азербайджане (на материалах Музея Истории Азербайджана). Баку: Элм. 2005. 152 с.

Гулузаде Н.В. Роль Национального Музея Истории Азербайджана в сохранении археологического наследия Азербайджана / Материалы международной научной конференции «Музей, музеология и культурного наследие» (г. Нур-Султан, 17–18 апреля 2019 г.). / Ред. колл. Б.Б. Мажагулов, О.Н. Труевцева, М.К. Хабдуллина. Нур-Султан: 2019. 590 с.

Гусейнов М.М. Орудия труда каменного века (по материалам археологического фонда) // Материалы по истории Азербайджана. Труды Музея истории Азербайджана. Т. III. Баку. 1960. С. 14–22.

Дадашев А.Н. Древние орудия труда по обработке земли из археологических раскопок Азербайджана // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1983. № 4. С. 88–97.

Квачидзе В.А. Подводные археологические исследования Музея истории Азербайджана // Музей истории Азербайджана – 80. Баку: Элм. 2001. С. 50–57.

Халилов А.И. Общество Обследования и Изучения Азербайджана – первый единый научный центр Республики (к 60-летию создания) // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права. 1985. № 1. С. 3–10.

Akhmedov S.A., Mammadov E, Garayeva N. Azerbaijan ancient and medieval weapons. Book-album. Baku. 2018. 32 p.

Mammadova A.A. Study of the Bronze Age culture of Azerbaijan history and its problems. Baku: Adiloglu. 2001. 214 p.

Quluzadə N.V. Azərbaycanın arxeoloji irsinin öyrənilməsində və mühafizəsində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin rolu (1991-2019-cu illər) // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2020. Bakı: Afpoliqraf. 2020. S. 29–42.

Xəlilli F.S. Arxeoloji materiallar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil. 2017. 178 s.

ӘБДІХАН Л. Ә.

Әбдіхан Лаура Әбдіханқызы

№3 Жалпы білім беретін мектеп,

Мұнайлы ауданы, Маңғыстау облысы, Қазақстан;

abdikhan.laura@mail.ru

ТАРИХИ-МӘДЕНИ ЕСКЕРТКІШТЕРДІ ҚОРҒАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Аннотация. Ескерткіштерді қорғау – бұл адамдардың әлеуметтік іс-әрекетінің формасы. Бұл тарихи, мәдени және әлеуметтік процестердің дамуына және қоғамдық сананың өсуіне ықпал етеді. Мақалада тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау мәселелері мен Маңғыстау облыстық ескерткіштерінің жағдайы сарапталған. Тарих ғылымында «тарихи жады» ұғымы бар. Тарихи жады халықтың тарихын, оның шығу тегін ұмытпау үшін қажет. Қазақстандағы көптеген киелі орындар мен тарихи-мәдени ескерткіштер өткен тарихымыздың тереңдігі мен өлкенің шежіресін жан-жақты зерттеу қажеттілігін көрсетеді.

Түйін сөздер: тарихи-мәдени ескерткіштер, археология, Маңғыстау, реставрация, консервация.

ВАЖНОСТЬ ОХРАНЫ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫХ ПАМЯТНИКОВ

Аннотация. Охрана памятников – это одна из форм социальной деятельности людей. Эта деятельность способствует развитию исторических, культурных и социальных процессов, росту общественного сознания. В статье рассмотрены вопросы охраны историко-культурных памятников и состояние памятников Мангистауской области. В исторической науке существует понятие «историческая память». Историческая память необходима для того, чтобы не забывать историю народа, его истоки. Большое количество сакральных мест и историко-культурных памятников в Казахстане говорит о богатстве истории, летописном прошлом края, о необходимости всестороннего изучения.

Ключевые слова: историко-культурные памятники, археология, Мангистау, реставрация, консервация.

Қазіргі Қазақстанның мәдениет саласындағы басты мақсаттарының бірі – тарихи-мәдени мұраны сақтау, тиімді пайдалану және тарихи жаңғыру. Тарихи-мәдени нысандардың молдығы қазақ қоғамына оларды рухани жаңғыруда пайдалануға үлкен мүмкіндіктер береді, бірақ сонымен бірге оларды сақтау, қалпына келтіру және дәріптеу үшін үлкен жауапкершілік жүктейді.

Қазақстан жері тарихи естелікке бай. Ежелден сақ, үйсін тайпаларынан бастап, мәдениетке мол түркі дәуірі кезінде де негізгі орталықтардың бірі болған. Сол себепті де, әлі де ескерткіштер тізімі үнемі жаңарып отыратыны сөзсіз. Әрбір жаңа археологиялық экспедиция, жергілікті тарихшылардың, археологтардың, сәулетшілердің, өнертанушылардың зерттеулері ескерткіштер деп санауға болатын жаңа нысандарды ашады. Ескерткіштер тізімінің ұлғаю үрдісі қоғамның одан әрі дамуына байланысты жалғасады, ол өз уақытының материалдық туындыларын болашақ ұрпаққа қалдырып, олардың кейбіреулері кейіннен,

сөзсіз, әлеуметтік маңызы бар тарихи-мәдени нысандар – тарихи және мәдени ескерткіштер қатарына жатқызылады.

Ескерткіштер мен қоғам арасында әрдайым көрінбейтін байланыс бар. Ескерткіштер адам өмір сүретін және дамитын әлеуметтік-мәдени ортаның бір бөлігі бола отырып, қоғамға өткен тарих пен мәдениетті білуге және сол арқылы оның дүниетанымын қалыптастыруға әсер етеді.

Ескерткіштерге деген көзқарастың үш түрі бар: білмеу, қорғау және қасақана қирату. Ол көптеген факторлармен анықталады: халықтың білім деңгейі мен мәдениеті, басым идеология, тарихи-мәдени мұраға қатысты мемлекеттің ұстанымы, белгілі бір көркемдік стильдің қоғамға таралуы, патриоттық сезімнің күші, саяси құрылым, елдің экономикалық жағдайы және басқа факторлар. Қоғамның білімі, ғылымы, мәдениеті, экономикасы қаншалықты жоғары болса, соғұрлым оның идеологиясы дұрыс, жалпы адамзаттық тарихи-

мәдени мұраларға қамқорлық саналы болады. Немесе, керісінше, қоғамның сауаты төмен, көзқарасы тар болса, бұл тарихи-мәдени мұралардың қирауына, жоғалып немесе жойылуына әкеледі. Оған мысал, «қара археологияның» кең етек алуы [Кулемзин 2001: 56].

Ежелгі дәуірдің өзінде-ақ билік тарихи жәдігерлер мен монументалды құрылымдардың адамдардың психикасы мен санасына идеологиялық әсер етуінің үлкен эмоционалды күшін жақсы білген. Өркениеттің алғашқы кезеңінде алғашқы мемлекеттерде тарихи жәдігерлер қасиетті орындар деп жарияланып, билік оларды қоғамды өздері өсірген идеялардың айналасына топтастыру үшін қолданды. Ескерткіштерді қолдан жасап, сәулетпен және сәнді мүсінмен безендіріліп, адамдардың әдеттен тыс заттарға эмоционалды реакциясын, яғни діни сенімін саяси тұрғыда пайдаланды.

Бірақ қазақ қоғамында тарихи нысандардың бой көтеруі мүлде басқа негізде болды. Қазақстан жерінде ортағасырларда діни идеологиялық ахуал күрделі болғаны тарихтан белгілі. Түркілердің ежелгі сенімі – тәңіршілдік, шаманизм, екінші жағынан, бұл өңірде зороастризм дінінің, буддизмнің, христиандықтың ықпалдары болды. Қазіргі таңда Қазақстан жерінде осы діндердің негізінде қалыптасқан тарихи ескерткіштер сақталған. Орта ғасырлардағы ислам дінінің кең етек алуы халықтың дүниеге деген көз қарасын мүлдем өзгертті. Мешіт-медреселер, жерлеу орындарының ерекше үлгілері тарихи-мәдени ескерткіш және сакралды орын ретінде қорғауда. Бұлардың барлығы тарихи жадыдан көрініс береді. Яғни, біздің жеріміздегі ескерткіштер арқылы халықтың басынан өткен сол шежіресін көреміз.

Қоғамдағы мәдени сананы объективті түсіну үшін түпнұсқа ескерткіштерді сақтаудың маңызы зор. Біздің елімізде ескерткіштерді қорғау біржақты түсініліп келді: тарихи немесе мәдени жақтан гөрі идеологиялық тұрғыдан маңыздырақ болды. Ата бабамыздан жеткен асыл мұралардың алдындағы қазіргі біздің міндет оларды ғылыми зерттеу және теориялық негіздеу.

Ескерткіштерді қорғау – бұл адамдардың әлеуметтік іс-әрекетінің формасы, нақты әлеуметтік құбылыс – қазақ тарихы мен мәдениетінің құрамдас бөліктерінің бірі. Бұл тарихи, мәдени және әлеуметтік процестердің дамуына және қоғамдық сананың өсуіне ықпал етеді. Осы орайда тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғауда келесідей мақсаттарды ұстануымыз қажет:

1 Ескерткіштерді қорғау мен үгіт-насихат арасындағы түбегейлі айырмашылықты нақтылау;

2 Қазақстандағы ескерткіштерді қорғау тарихын

жазу және оны даңқтау;

3 Ескерткіштерді сақтау іс-шараларының қоғамның өміріндегі орны мен рөлін анықтау.

4 Ескерткіштерді қорғаудың қазіргі заманғы негізгі проблемалары және оның алдын алу;

5 Ескерткіштерді сақтау іс-шараларының тарихи оқиғалармен және мәдени құбылыстармен байланысын ашу.

Қазақстанда ескерткіштерді қорғауды ұйымдастырудың екі формасы бар: мемлекеттік және қоғамдық. Осы уақытқа дейін ескерткіштерді қорғаудың қоғамдық түрі өмір сүріп келсе, тәуелсіздік жылдарынан бастап қоғам мен мемлекеттің тарихи-мәдени мұраға деген көзқарасы өзгеріп, еліміздің өз заңнамасы қалыптасты. Ескерткіштерді қорғаудың қоғамдық формасы – ескерткіштердің пайдалануын, оның мән мағынасымен идеологиясын сақтау болса, мемлекеттік қорғау формасы – қайта қалпына келтіру және сақтау болып табылады.

Тарихымыздың көрінісі болып табылатын ескерткіштерді қауып-қатерден қорғау адамзат өркениетін қорғаумен тең. Қазақстанда жиырма бес мыңнан астам тарихи ескерткіш болса, оның он үш мыңы маңғаз Маңғыстау даласында. Өлкедегі өрнегі сырға толы зираттар ықылым заманнан бері тарихты қойғауына бұғып жатыр [Көшбайұлы 2007: 1].

Тарих ғылымында «тарихи жады» ұғымы бар [Вяземский 2011: 89]. Бұл тарихи жады – халықтың кім екенін, қайдан келе жатқанынан хабар беретін, қайда бара жатқанын ұмытпауға негіз болар тарих. Ақын Светқали Нұржанов айтқандай «Дала дәптер бетіне «мен куә» деп көп құлыптас иректел қол қойыпты» [Көшбайұлы 2007: 4]. Олай болса, Қазақстандағы киелі жерлер мен тарихи-мәдени ескерткіштердің көп шоғырланған жері Маңғыстау екені бұл өлкенің өткен тарихының, шежіресінің молдығын, әлі де жан-жақты зерттелу қажеттігін білдіреді.

Музейлері мен архивтері жоқ көшпелі халықтарда жазба мұраның болмайтыны кім кімге де белгілі. Ал ауызша сақталатын шежірелерге айтушы кісінің көңіл күйі мен жадының, уақыттың, баяғыдан бері бірінің басын бірі жалмап жатқан талай-талай саяси ағымдардың алып қосатындары тіптен көп. Демек, ол да өткен жайлы объективті документ бола алмайды. Ондай документтің қызметін тек материалдық ескерткіштер ғана атқара алады. Онда да анда-санда бір кездесетін шашыраңқы жұрнақ емес, әлденеше ғасырлардағы мәдени ескерткіштердің бір кеңістікте табан серіппей жинақталған табиғи тұрақты коллекциялары ғана атқара алады. Бұндай тұрақты коллекцияларға көшпелі

аймақтарда сол адамдардың ақтық сағаты мен өмірінің қорытындысын жинақтаған ежелгі зираттар кіреді. Көшпелі елдің зираттары олардың әрі өз тұсында салып кеткен қалалары, әрі артындағы ұрпақтарға нақты «заттар тілінді» жазып кеткен кітаптары [Көшбайұлы 2007: 1].

Ескерткіштер адамзат өркениетінің айғағы, сол себепті де ЮНЕСКО жанын құрылған Халықаралық ескерткіштерді қорғау жөнінде ассамблеясы бекітуімен 1984 ж. 18 сәуірден бастап «Халықаралық ескерткіштер мен тарихи орындар күні» болып атап өтіледі. Сонымен қатар ЮНЕСКО Әлемдік мұралар тізіміне Қазақстаннан Сарыарқа даласы мен көлдері, Тамғалы петрогливтері мен Қожа Ахмет Йассауи кесенесі енген. [Князев 2013: 22].

Қазақ жерінде бұл тізімге лайықты нысандар жеткілікті. Сондықтан да біздің міндет – тарихи-мәдени ескерткіштерді ғылыми тұрғыда зерттеу, насихаттау жұмыстарын жүргізу. Ө. Кекілбайұлы айтқандай: «Шіркін, жерден ғұлама, жерден шешен не бар дейсің. Тек оның әжім-әжім дидарына байыппен үңіліп, көзіңе түскеннің көңіліңде оятар сырын жіті аңғара алсаң болғаны. Ол өзінің жайын өзі-ақ айтып береді» [Кекілбаев 1998: 1].

Тәуелсіздік жылдарынан кейінгі кезең қазақ тарихын зерттеуде, оның ақтаңдақтарын қайта жазуда жаңа толқын әкелсе, тарихи-мәдени ескерткіштерді зерттеудегі жаңа кезең «Мәдени мұра» бағдарламасынан кейін басталған болатын. Сол аралық ішінде көптеген тарихи-мәдени ескерткіштер есепке алынып, реставрациялық жұмыстар жүргізілді. Бірнеше республикалық деңгейде қорғауға алынды. Табиғаты тарихқа толы өлкемізде әлемдік деңгейде қорғалу керек ескерткіштер қаншама? Жеті жұрт келіп, жеті жұрт кеткен Маңғыстау өлкесінде де көркемдік сапасы жоғары архитектуралық құрылыстардың, киесі мен қасиеті дарыған жер асты мешіттерінің, тас мүсіндердің және тасқа жазылған ою-өрнектердің түрлері аса көп сақталған. «Әлемдік мұра» тізіміне ену керек жерлердің бірі бұл – маңғаз Маңғыстау өлкесі, оның табиғи-тарихи ескерткіштері. Қай мұраны да әлем жұртшылығына таныту үшін оны ең алдымен ғылыми зерттеу қажет, жан жақты сараптамалық ізденістер керек.

Маңғыстау даласында бүгінде тарихи-мәдени мұраның 13 000-нан астам объектілері зерттеліп,

паспортталған. 449 тарих және мәдени ескерткіші мемлекеттік қорғауға алынған (249 археология ескерткіштері, 140 кешенді ансамбль, 60 сәулет және қала құрылысының ескерткіштері), оның 21-і республикалық мәртебеде. Бұған қоса 800-ден астам тарихи-мәдени мұра нысандары алдын ала есепке алу тізіміне еңгізілген [Республикалық маңызы бар ескерткіштер тізімі]. Маңғыстау өңірінің миллиондаған жылдармен өлшенетін тарихы, соған сәйкес, сан алуан табиғат жаратылыстары мен жануарлар дүниесі, ерекше өсімдік жамылғысы қалыптасқан. Өлкеде Қазақстанның «Қызыл кітабына» енген жануарларды қорғайтын «Үстірт» мемлекеттік табиғи қорығы бар [Үстірт мемлекеттік табиғи қорығы].

Бүгінгі таңда еліміз үшін тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау дегеніміз – оны зерттеу және дәріптеу. Туған өлке көкжиегіндегі көз тартар көріністер мен жер асты, жер үсті байлығы өткен мен кеткеннің ғана емес, бүгін мен болашақтың қомақты олжасы. Сол себепті, Маңғыстау өлкесін әлемдік деңгейде таныту – осы топырақта туған әр бір азаматының асыл міндеті.

Әдебиет

Кулемзин А. Охрана памятников в России как историко-культурное явление: диссертация ... доктора культурол. наук : 24.00.03.Томск. 2001. 403 с.: ил.

Көшбайұлы О. Атадан жеткен асыл тін. Алматы: Нұрлы әлем. 2007, 160 б.

Князев Ю. П. Ключевые палеонтологические территории в списке всемирного наследия юнеско // Грани познания: журнал. 2013. №5. С. 21-27.

Кекілбаев Ө. Маңғыстау // «Парасат» журналы. 1998. №6. 19-22 бб.

Вяземский Е. Историческая политика государства, историческая память и содержание школьного курса истории России // Проблемы современного образования. 2011. № 6. С. 89-97.

Республикалық маңызы бар ескерткіштер тізімі // Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығы. URL: <https://mangystaukorygy.kz/kz/mangistau/pamyat/spisoc> (қаралған күні 25.02.2023).

Үстірт мемлекеттік табиғи қорығы // Qazaqstan 3D – Путеводитель по Казахстану. URL: <https://qazaqstan3d.kz/kz/place/view?id=23> (қаралған күні 10.03.2023).

ДОСПАНОВ О.Т.

Доспанов Октябрь Турганбаевич

Государственный музей искусств им. И.В. Савицкого,
г. Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан;
oktyabrd@gmail.com

ПОТЕНЦИАЛ для РАЗВИТИЯ ТУРИСТИЧЕСКОЙ ИНДУСТРИИ в РЕСПУБЛИКЕ КАРАКАЛПАКСТАН

Аннотация. В мировой экономике до пандемии туризм являлся одним из крупнейших секторов, приносящих высокие доходы. Его называли феноменом двадцатого столетия, и спустя годы двадцать первого столетия туризм вносит существенный вклад в развитие на региональном, национальном и глобальном уровнях, формируя доходы от экспорта и развития инфраструктуры. В этом отношении регион Южного Приаралья не является исключением, здесь имеется огромный ресурсный потенциал для развития международной туристической индустрии, которая должна раскрыться в качестве источника преобразования путей экономического и культурного роста в стране.

Ключевые слова: археология, история, Приаралье, сертификация, туризм, цивилизация.

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНА ТУРИСТІК ИНДУСТРИЯНЫ ДАМУҒА ӨЛЕУЕТІ

Аннотация. Пандемияға дейінгі жаһандық экономикада туризм ең үлкен кірісі жоғары салалардың бірі болды. XX ғасырдың феномені аталып, XXI ғасырда туризм аймақтық, ұлттық және жаһандық деңгейде дамуға елеулі үлес қосып, экспорттан табыс әкеліп, инфрақұрылымды дамытуда. Осыған байланысты Оңтүстік Арал өңірі де шетте қалып қоймайды, әрі мұнда елдегі экономикалық және мәдени өсу жолдарын қайта құру көзі ретінде ашылуы тиіс халықаралық туристік индустрияны дамыту үшін орасан зор ресурстық өлеует бар.

Түйін сөздер: археология, тарих, Арал өңірі, сертификаттау, туризм, өркениет

Республика Каракалпакстан имеет огромный потенциал для развития туристической отрасли [Доспанов 2008: 89]. Структура маршрутов охватывают направления экологического, исторического, гастрономического, а также паломнического характера. Этот потенциал региона сегодня практически не известен зарубежным туристическим компаниям, причиной служила закрытость региона за долгие годы постсоветского пространства для посещения иностранных граждан. В справочниках и других сведениях информативного характера имеются самые минимальные или скудные сведения о туристическом потенциале Республики Каракалпакстан. И по этой причине, организация и посещение Каракалпакстана, безусловно, сможет явиться эксклюзивным для иностранного туроператора.

В законах появились нормы о туристских зонах и кластерах, сертификации экскурсоводов, гидов и инструкторов-проводников, туристском информационном центре, едином реестре в сфере туризма, формировании и продвижении туристского продукта, стандартизации в сфере туризма, национальном туристском брен-

де Узбекистана и другие.

В настоящее время сохранилось более 150 объектов археологии возможных для использования в туристических целях, что в целом создает понятие своеобразного «археологического заповедника» [Жданко 1950: 172]. Большинство из них изучены и внесены в список наиболее уникальных памятников древности и средневековья. Они довольно своеобразны и в то же время обладают глубоким этнокультурным наследием, сохраняя традиционные формы и элементы в обычаях и ритуалах. Ими являются не только памятники археологии и архитектуры, но и традиционные ремесла, богатейший фольклор, обряды и традиции народных празднеств и т.д.

В целях расширения туристического потенциала и сохранения биоразнообразия в дельте Амударьи, в 2012 г. на базе Бадайтугайского заповедника был создан Нижне-Амударьинский Биосферный резерват, входящий в состав уникальных природных объектов [Доспанов 2008], помимо этого имеются различные ландшафты представляющие интерес для зарубежных

туристов плато Устюрт, пустыня Кызылкум, дельта Амударьи; а также природные объекты Боршитау и Каратерен на севере Каракалпакстана (Тахтакупырский и Караузякские районы). Особую известность приобретают горячие источники из глубоких горячих скважин, вокруг которого строятся лечебные санатории и пансионаты, являющиеся своеобразной рекреационной зоной.

Государственный музей искусств им. И. Савицкого и Государственный музей истории и культуры Республики Каракалпакстан [Юсупова и др. 2022], являются самыми притягательными объектами международного туризма в Каракалпакстане. Они известны своими коллекциями живописи, археологии, этнографии.

Широкую популярность начинает приобретать туристический маршрут «Золотое кольцо Древнего Хорезма», который охватывает основные центры древнехорезмийской цивилизации: резиденцию шахов Хорезма I – III вв. н.э. – городище Топрак кала и Кят (Берунийский район), средневековую столицу Хорезма – Гургандж (г. Куня-Ургенч, Туркменистан) и позднесредневековую Хиву.

Последствия экологической нестабильности в Приаралье, начавшаяся в 60 гг. XX в., в значительной степени смогла воздействовать на уровень культурного и социального развития местного населения. Однако, последствия катастрофы притягивают миллионы людей, заинтересованных в эко-туристических маршрутах.

Помимо этого, в Каракалпакстане до настоящего времени сохранены огромные условия и возможности для развития этнотуризма, внутри которого существуют условия с этнографическими способами характерных для народов Южной Приаральской дельты [Ягодин 1986].

Большое количество археологических памятников сочетают туристические маршруты, познавательного и исторического туризма.

Также как и во многих туристических развитых странах мира, индустрия туризма как отдельной отрасли развития хозяйства, начинает приобретать большие размахи. Повсеместно производятся финансовые вложения в инфраструктуру, которое постепенно окупаются.

Практически в каждом из маршрутов используются для посещения памятники Древнего Хорезмского государства Кой-кырылган-кала и Топрак-калу, относящиеся к античному периоду [Доспанов 2016: 17–28]. Заслуживает внимания и древний укрепленный комплекс Аяз-кала 1 и 2, построенный на вершинах холмов и окруженный обрывистыми склонами. Большой интерес в качестве одного из самых живописных памятни-

ков дельты Амударьи, является городище Джанпик-кала, окруженный горами Султануиздага и заповедными лесами Бадайтугайского биосферного резервата, в котором сохранились редкие и ценные виды животных, птиц и растений. Всего на территории республики насчитывается более 120 объектов историко-археологического наследия, включенных в государственный реестр памятников, подлежащих охране [Ягодин и др. 1976].

Правительство и местные органы власти заинтересованы вкладывать средства на сохранение памятников архитектуры путем реставрации и реконструкции, соответственно, это может отражаться и на показателях значительного увеличения объемов посещаемости туристами, наполнению гостиниц и ресторанов гостями.

Наряду с известными всеми миру памятниками зодчества и архитектуры, сконцентрированными в древнейших городах страны, мировую общественность и туристов активно привлекает Приаральский регион Каракалпакстана, о чём свидетельствует увеличение потока приезжающих в этот самобытный край людей, как с исследовательскими целями, так и в качестве туристов, поэтому туристическая инфраструктура Каракалпакстана в последние годы развивается большими темпами [Доспанов 2016]. Каракалпакстан ежегодно посещают тысячи туристов и любознательных путешественников, желающих увидеть его природные красоты, прикоснуться к уникальному, богатому культурно-историческому, архитектурно-археологическому наследию, стать зрителями и участниками самобытного народно-фольклорного творчества каракалпакского народа, вкусить особенности его национальной кухни, пожить в юрте на высохшем участке морского дна, вдыхая специфический аромат свежесаживаемых песчаных кустарников, побродить среди оставшихся на дне железных остовов погибших кораблей, дотронуться до водной глади Арала.

Наряду с традиционными посещениями самых известных старинных городов Узбекистана и их достопримечательностей в последнее время возникает множество отдельных видов туристических маршрутов. Так, поклонники археологии по специально разработанным новым маршрутам могут не только приехать к местам историко-археологических раскопок городищ и увидеть процесс работы на них, но даже и поучаствовать в нём, и, извлекая из песков артефакты древней культуры, ощутить радость археолога, открывателя сокровищ древней культуры [Жданко 1950]. Любителям природы предлагаются различные эко-туры по горным и заповедным местам, по степям и пескам, по водным

просторам наших озёр, реки Амударья [Доспанов 2016] Ценители фольклора и народного творчества могут стать зрителями и участниками культурно-массовых, театрально-зрелищных мероприятий, фестивалей и концертов с участием различных национальных музыкально-танцевально-песенных коллективов страны.

Помимо объектов археологии, особый интерес представляют места для посещения с уклоном паломнического тура, и уже приобретающие статус уникальных объектов, это Султан Уайс баба, Кеширмес баба, Мавзолей Шамун-наби и Халифа-Ережеп, Ажиниза и Даут-ата способствуют увеличению числа посетителей.

Каракалпакстан может предложить, как внутренним, так и международным туристам аутентичные, неизвестные и непереполненные направления для путешествий. От экстремальных эко-экскурсий к Аральскому морю, до посещения Государственного музея искусств им. И.В. Савицкого и Музей истории и культуры Республики Каракалпакстан в Нукусе. Богатое наследие Каракалпакстана включает в себя культуру и традиции, обладающие уникальными чертами, отличными от других регионов Узбекистана. Именно по этой причине необходимо изучить весь спектр туристических предложений в регионе, улучшить инфраструктуру и сервис с тем, чтобы внести вклад в развитие устойчивого туризма в Каракалпакстане.

Кроме того, одними из приоритетных направлений является повышение социального благосостояния сельского населения, в том числе женщин и молодежи, через расширение возможностей для получения дохода и содействие к инклюзивному устойчивому росту туристического сектора в Каракалпакстане, основанного на общинном и экологическом туризме в регионе Приаралья.

Таким образом, развитие устойчивого туризма возможно лишь с созданием в местностях, прилегающих к природоохранным территориям, специальных туристских (ландшафтных) троп и маршрутов, где деятель-

ность местных жителей по реализации туристам услуг и по приему гостей имело бы стимулы для преобразования сообществ, развития его культуры.

Литература

Жданко Т.А. Очерки исторической этнографии каракалпаков. Москва: Издательство АН СССР. 1950. 172 с.

Доспанов О.Т. Перспективы развития экологического и этно-археологического туризма в будущем Биосферном резервате в Каракалпакстане // Проблемы сохранения биоразнообразия на охраняемых природных территориях Узбекистана. Нукус. 2008. 132 с.

Доспанов О.Т. Развитие туристического потенциала в Южном Приаралье // Актуальные вопросы археологии, этнографии, истории и историографии Южного Приаралья. Нукус. 2016. 86 с.

Доспанов О.Т. Музей экологии на берегу Аральского моря // Сайт общественного объединения Agroinnovatsia. URL: <http://agroturizm.uz/ru/novosti/87-muzej-ekologii-na-beregu-aralskogo-morya> (дата обращения 12.03. 2023 г.).

Кощанов А.К., Доспанов О.Т., Узакбергенова Т. История Каракалпакстана с древнейших времен до V века н.э. / Уч. пос. для 6 кл. каракалпакских общеобразов. школ. Дополненное и переработанное на каракалпакском языке. Утверждено министерством народного образования РК. Нукус: Издательство «Bilim», 2014. 120 с.

Юсупова А.И., Доспанов О.Т., Палванова Г. Государственный музей истории и культуры РК / Каталог произведения археологии и этнографии, хранящихся в музее. Нукус: Издательство «Билим». 2022. 105 с.

Ягодин В.Н. Некоторые вопросы исторической географии Приаральской дельты Амударьи в VII-XIV вв. // Археология Приаралья. Вып.3. Ташкент. 1986. 120 с.

Ягодин В.Н., Мадияров С.М. Свод археологических памятников Каракалпакстана. Нукус: Издательство «ФАН». 1976. 185 с.

**МАМИРОВ К. Б.,
КУБЕСОВА Г.Т.**

**Мамиров Кайрат Базарбаевич,
Кубесова Гулнар Тынышбаевна**

Институт археологии им. А.Х. Маргулана,
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова,
г. Алматы, г. Актобе, Казахстан;
kairatm_1985@mail.ru,
gulnar_kubesova@mail.ru

ПАМЯТНИКИ САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ МАРТУКСКОГО и КАРГАЛИНСКОГО РАЙОНОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ и их РОЛЬ в РАЗВИТИИ ТУРИЗМА

Аннотация. В статье рассматриваются археологические, этнографические и природные памятники Мартукского и Каргалинского районов, которые вошли в сакральную географию Актюбинской области и их значение для развития познавательного туризма. Туризм в настоящее время играет огромную роль в экономике многих стран, поэтому к развитию данной отрасли в Казахстане уделяется большое внимание. Памятники историко-культурного и природного наследия вышеуказанных районов представлены могильниками, погребальными комплексами, заказниками, различными объектами геологии и палеонтологии и т.д. Таким образом, доступность данных памятников к ознакомлению и посещению способствуют популяризации их среди населения, что в дальнейшем приведет к туристическому потоку из других стран.

Ключевые слова: археология, памятник, заказник, туризм.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ МӘРТӨК және ҚАРҒАЛЫ АУДАНДАРЫНЫҢ КИЕЛІ ГЕОГРАФИЯСЫ ЕСКЕРТКІШТЕРІ және ОЛАРДЫҢ ТУРИЗМ ДАМУЫНДАҒЫ РӨЛІ

Аннотация. Мақалада Ақтөбе облысының киелі географиясына енген Мәртөк және Қарғалы аудандарының археологиялық, этнографиялық және табиғат ескерткіштері және олардың туризмді дамытудағы мағынасы қарастырылады. Туризм қазіргі таңда көптеген елдердің экономикасында орасан зор рөлді атқарады, сондықтан да Қазақстанда осы саланың дауына үлкен мағына беріледі. Жоғарыда аталған аудандардың тарихи-мәдени және табиғи мұра ескерткіштері қорымдармен, жерлеу кешендерімен, қорықшалармен, әр түрлі геологиялық және палеонтологиялық нысандармен және т.б. көрсетілген. Сонымен, осы ескерткіштердің таныстырылымға және оларға баруға қолжетімділігі тұрғындар арасында олардың танымал болуына мүмкіндік етеді, ал бұл кейіннен өзге елдерден туристердің келуіне ықпал жасайды.

Түйін сөздер: археология, ескерткіш, қорық, туризм.

Туризм как отрасль хозяйства имеет ярко выраженную ориентацию на использование природных и историко-культурных рекреационных ресурсов. Он часто выступает пионером в освоении новых территорий.

«Естественная, культурная и человеческая среда» является основным условием развития туризма, например, для Актюбинской области, которая является крупнейшей по площади регионом Республики Казахстан.

Исследования показывают, что наибольшими природными, историко-культурными и социально-эконо-

мическими предпосылками для развития отдыха и туризма обладают, в частности, северные районы Актюбинской области. Мартукский и Каргалинский районы расположены в северной части Актюбинской области на границе с Российской Федерации, занимают площадь 6,6 тыс. км² и 4,9 тыс. км² соответственно. Территория районов представлена увалисто-холмистой равниной, которая изрезана левыми притоками р. Жайык (Урал). Благоприятные природно-географические условия способствовали заселению этих мест людьми с глубокой древности. Об этом свидетельст-

вуют многочисленные археологические памятники, на размещение которых влияет характер расселения человека [Султангалиева и др. 2006: 22].

Историко-культурное наследие охватывает всю социокультурную среду с традициями и обычаями, особенностями бытовой и хозяйственной жизни. Практически каждая местность может представлять познавательный интерес для туристов [Александрова 2002: 246].

К объектам сакральной географии Мартукского района вошли 6 памятников археологии, 1 памятник архитектуры и этнографии и 2 памятника природы. Археологические памятники представлены сооружениями эпохи бронзы и раннего железного века. Так, могильник Танаберген II относится к эпохам бронзы – раннего железного века, а погребально-поминальный комплекс Целинный I – от эпохи бронзы до средневековья. Могильники Бесоба, Бисоба и культово-погребальный комплекс Сынтас датированы ранним железным веком, а курганы с «усами» Тобетсай I – эпохой средневековья. Памятник архитектуры и этнографии некрополь «Целинный» относится к XIX – нач. XX вв. Природными памятниками являются реликтовый лес, который находится в заказнике «Мартук» и р. Елек, протекающая в меридиональном направлении через территорию района с юга на север.

Культово-поминальный комплекс Сынтас расположен в 8,2 км к юго-юго-западу от с. Сарыжар на возвышенности левобережья р. Елек. Рядом с объектом проходит полевая дорога. Могильник Бесоба находится в 3,5 км к северо-западу от с. Сарыжар на левой стороне автомобильной дороги Актобе-Мартук-граница Российской Федерации. Памятник Танаберген II расположен в 4 км к югу от с. Каратагай на правом бер. р. Танаберген левого притока р. Елек. Рядом проходит автомобильная дорога Актобе-Мартук-граница Российской Федерации. Могильник Бисоба расположен в 4 км к западу-северо-западу от села Родниковка у истоков рек Карунгир и Кызылсай – левых притоков р. Киялы-Борте. Памятник находится в 1,5 км к северу от автомобильной дороги Родниковка-Каратагай в поле, которое подвергается ежегодной распахке. Через могильник проходит полевая дорога в меридиональном направлении [Байтанаев и др. 2021: 110, 119, 422, 425].

Погребально-поминальный комплекс Целинный I находится в 5,2 км к юго-юго-востоку от села Жайсан, в 2,2 км к западу от с. Кокпекти. В 10 км к северо-западу от с. Кокпекти расположен некрополь «Целинный». Оба памятника сооружены на водоразделе левобере-

жья р. Илек, рядом с ними проходит полевая дорога от села Кокпекти к границе Российской Федерации. Курганы с «усами» Тобетсай I находятся в 2,7 км к юго-востоку от с. «13 лет Казахстан» на левобережья р. Тобетсай на правой стороне автомобильной дороги Байнассай-«13 лет Казахстан». Кроме данного объекта все вышесказанные памятники состоят в Государственном списке памятников истории и культуры местного значения Актыбинской области [Постановление акимата <...> 2020].

Привлекательность территории для развития туризма, прежде всего познавательного, зависит от туристско-рекреационного потенциала. Он представлен археологическими и этнографическими памятниками, мемориальными местами, народными промыслами, музеями, т.е. сочетанием объектов материальной и духовной культуры. Наряду с историческими памятниками, на территории района сосредоточены уникальные объекты природного наследия. Так, постановлением акимата Актыбинской области от 6 декабря 2017 г. на территории Мартукского района Актыбинской области был создан государственный природный заказник местного значения «Мартук», общей площадью 133796 га без изъятия земель у собственников и землепользователей [Постановление акимата <...> 2017]. Заказник создан для сохранения природных комплексов и эталонных участков растительности, характерных для степной зоны.

Заказник находится на севере Мартукского района в западной части Орь-Илекской возвышенности в междуречье левых притоков р. Жайык (Урал) – Борте и Киялы-Борте на границе Казахстана и России. Северная граница заказника проходит по государственной границе, южная – примерно по 500 46/ с.ш. [Постановление акимата <...> 2015]. Более 95% территории, сохранившей естественный растительный покров, занято разнотравно-ковыльными степями, в которых значительную роль играют тырса и ковыль сарептский, полыни Лерха, узкодольчатая, черная, кустарниковая и селитряная, различные астрагалы, кохия простертая и другие [Картова 2018: 118–121].

Реликтовые лески окраины села Шевченко – единственное место в области, где произрастают реликты третичного периода папоротника-кочедыжника женского. Папоротники появились на планете более 350 млн. лет назад и относятся к редкому разряду растений, которые размножаются спорами.

Село Шевченко находится в 45 км от районного центра. Березово-осиновые колки расположены на

возвышенности, вдоль которого проходит автомобильная грунтовая дорога от села Байтурасай в сторону села Кызылжар [Отчий край 2004: 18].

Березово-осиновая колка возле села Аккайын был посажен после Великой Отечественной войны в середине XX века. В настоящее время рукотворный сосновый, березовый и осиновый лес занимает 3,5 га, здесь оборудован родник и место отдыха.

В долине р. Елек, главным образом, по его правобережью, начиная от станции Мартук в Актюбинской области и почти до его низовьев, тянется цепочка пойменных черноольховых колков. Вблизи села Жанатан у подножия крутого песчаного обрыва высотой до 13 м произрастают краснокнижные черноольшанники. В ольшанике произрастают редкие и исчезающие виды растений 61 наименования, такие как, земляника лесная, астра алтайская, погремка джунгарского марьяника.

В 1970 году при земляных работах близ этого участка были найдены остатки костей, зубы мамонтов. В настоящее время их можно увидеть в областном историко-краеведческом музее г. Актобе [Бисембаев и др. 2006: 128].

Памятниками сакральной географии Каргалинского района являются могильники эпохи бронзы – раннего железного века Кенсайран, Шаншар, а также могильник эпохи поздней бронзы Гурюльдек. К объектам архитектуры и этнографии относятся мавзолей Кызылтам (XV-XVI вв.) и мечеть Нурпеке-хазрет (начало XX в.). Важнейшим природным памятником является заказник областного значения «Ебейты» [Байтанаев и др. 2021: 142, 174, 300, 488].

Археологический памятник Шаншар расположен в 14 км к юго-западу от с. Косестек и в 15 км к северо-западу от с. им. Ш. Калдаякова на небольшом водоразделе междуречья р. Жаксы Каргалы и ее правого притока р. Шаншар. Могильник Гурюльдек находится в 15 км к северо-западу от с. Акжайык на правобережье р. Калымта. Памятник Кенсайран расположен в низкорослой долине р. Калымбай в 20 км к северу от с. Акжайык. Средневековый мавзолей Кызылтам расположен в 55 км к северо-востоку от г. Актобе на берегу Каргалинского водохранилища, а памятник архитектуры и этнографии мечеть Нурпеке-хазрет находится в селе Карабутак [Бисембаев и др. 2007: 132-133].

Заказник «Ебейты» создан для сохранения эталонных участков разнотравно-ковыльных степей, чудом сохранившихся при интенсивном хозяйственном освоении территории; уникальных колочных лесов степной

зоны из березы, ольхи, тополя; мест обитания краснокнижных видов флоры и фауны; живописных участков в долинах рек Жайык, Ебейты, Терекла [Назарчук 2019: 197].

На территории Каргалинского района встречаются такие памятники геологии и палеонтологии, как серпентинитовый меланж и местонахождение трилобитов, а также другие природные объекты. Серпентинитовый меланж расположен на правом берегу р. Алимбет, который является объектом природно-заповедного фонда Республики Казахстан, образованный в девонском и карбоновом периодах палеозоя. Богатое местонахождение трилобитов нижнего ордовика палеозойской эры, являющийся уникальным палеонтологическим памятником, сосредоточено на правобережье р. Медес [Сегедин 2002: 24].

Каргалинское водохранилище находится в 60 км к северо-востоку от Актобе на р. Жаксы-Каргалы. Она сооружена в скальных породах в 1975 г. Общий объем воды составляет 186 млн. м³, площадь зеркала составляет 28,5 км², длина 13,7 км., ширина 3,0 км, глубина 31,8 м, максимальная глубина доходит до 31,8 м, водоземещение 280 млн.м³. Длина побережья составляет 45 км. Для отвода воды от Большого Ащылысайского моря в ущелье р. Ебейты был создан рукотворный водопад, который находится около 120 км от г. Актобе [Кубесова 2021: 133-138].

В настоящее время в мировой экономике роль и значение туризма с каждым годом возрастает. Так, в пункте 1 статьи 23 закона Республики Казахстан от 26 декабря 2019 г. № 288-VI ЗРК «Об охране и использовании объектов историко-культурного наследия» изложено следующее: памятники истории и культуры используются в целях возрождения и сохранения духовных и культурных традиций народа Казахстана, а также в научных, образовательных, туристских, информационных и воспитательных целях [Закон РК <...> 2019].

Археологические, этнографические и природные памятники являются объектами познавательного туризма, то есть предполагается ознакомление на месте с историей, уникальностью объектов. Использование памятников археологии в сфере туризма может способствовать сохранению и популяризации объектов историко-культурного и природного наследия местности.

В целом, для населения познавательный туризм – это притягательная сфера прямого общения, импульс к взаимообогащению, взаимоуважению через актив-

ность людей посредством путешествий, способствует развитию внутреннего мира человека, расширению кругозора, дает возможность знакомства с представителями разных культур, с национальным наследием. Именно познавательный туризм в наибольшей степени способствует проявлению этнокультурной самобытности и индивидуальности человека и оказывает влияние практически на все сферы человеческой деятельности.

Таким образом, туризм, испытывающий на себе влияние ряда внешних факторов, сам способен оказывать значительное воздействие на экономическую, политическую, экологическую, социально-культурную ситуацию тех регионов и местностей, где он развивается [Кусков 2008: 19].

Туризм тесно связан с транспортом. Одним из главных факторов развития туризма является наличие логистики и инфраструктуры, в сфере которой в последние годы можно отметить определенные сдвиги. По территории Мартукского района в меридиональном направлении проходит автомобильная дорога международного значения Западная Европа – Западный Китай, а в Каргалинском районе автомобильная дорога Актобе – Орск. Отметим, что большинство памятников находятся вблизи автомобильных дорог или в местах транспортной доступности. В настоящее время и перспективе всестороннее изучение, рациональное использование, охрана, популяризация знаний о памятниках истории, природы, местных достопримечательностях сделают более содержательными программы туристских маршрутов и экскурсий вышесказанных районов.

Таким образом, при посещении мест археологических раскопок, а также могильников, туристы могут насладиться живописными пейзажами природных памятников.

Литература

Александрова А.Ю. Международный туризм. Москва: Аспект Пресс. 2002. 337 с.

Байтанаев Б.А., Мамиров Т.Б., Ахатов А.Г., Мыктыбаева Ж.К., Шалманова А.Б., Бекназаров Р.А., Джумабекова Г.С., Бисембаев А.А., Базарбаева Г.А., Байтлеу Д.А., Мамедов А.М., Шагирбаев М.С., Калдыбаева Г.А. Сакральная география Актыбинской области. Реестр объектов природы, археологии, архитектуры и этнографии. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2021. 532 с.

Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю., Ткачев В.В., Виноградов С.М., Мендыбаев Е.Х., Курманбеков Е.Ж.,

Сухинская И.Н., Мамиров Т.Б., Успанова Г.Е., Бидагулов Н.Т., Уразов А.А. Ақтөбе облысының тарих-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері. 13 томдық. 1 т. Мәртөк ауданы. Ақтөбе. 2006 ж. 153 б. (қазақша, орысша).

Бисембаев А.А., Бидагулов Н.Т., Бекназаров Р.А., Байсеулов К.А., Виноградов С.М., Гуцалов С.Ю., Дуйсенғали М.Н., Дуля В.И., Еремина Е.П., Ильясова Р.И., Курманбеков Е.Ж., Мамиров Т.Б., Мендыбаев Е.Х., Ткачев В.В., Успанова Г.Е., Упазов А.А. Ақтөбе облысының тарих-мәдени және табиғат мұралары ескерткіштері. 13 томдық. 3 т. Қарғалы ауданы. Ақтөбе. 2007 ж. 136 б. (қазақша, орысша).

Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 288-VI ЗРК. // Әділет – Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288> (дата обращения: 01.03.2023).

Картова М.А., Калиева А.Ш., Алмат С.К. Природно-рекреационный потенциал Актыбинской области // Актуальные вопросы и достижения науки и образования в XXI веке (естественные и технические науки): материалы международной научно-практической конференции НИЦ «ПНК» (28 февраля 2018 г.) / Ред. кол.: Н.К. Артемьева, Ю.М. Шогенов, А.С. Подкопаев, М.Л. Нюшенкова, Ю.А. Кузнецова, О.А. Подкопаев. Самара: ООО НИЦ «Поволжская научная корпорация». 2018. 157 с.

Кубесова Г.Т., Жакуда Г.Н. Туристские возможности Каргалинского района Актыбинской области // Сборник материалов международной научно-практической конференции «Обеспечение устойчивого развития в контексте географии, зеленой экономики, экологии и туризма», проведенной в рамках «Недели науки-2021» Актыбинского регионального университета им. К.Жубанова. Актобе. 2021 г. 226 с.

Кусков А.С. Основы туризма: учебник / А.С. Кусков, Ю.А. Джаладян. М.: КНОРУС. 2008. 400 с.

Назарчук М.К., Сергеева А.М. Ақтөбе облысының географиясы. 1-том. Оқу құралы. Алматы: «TechSmith» баспасы. 2019. 228 б.

Отчий край (научно-исторический справочник / Под ред. М.К. Тажибаева. Актобе: А-Полиграфия. 2004. 194 с.

Постановление акимата Актыбинской области от 27 января 2015 года № 21 «О резервировании земель для создания государственного природного заказника местного значения «Мартук»» // Әділет – Информационно-правовая система нормативных правовых актов

Республики Казахстан URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V15C0004204> (дата обращения: 01.03.2023).

Постановление акимата Актюбинской области от 6 декабря 2017 года № 424 «О создании государственного природного заказника местного значения «Мартук»» // Әділет – Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V17C0005765> (дата обращения: 01.03.2023).

Постановление акимата Актюбинской области от 18 августа 2020 года № 306 «Об утверждении Государственного списка памятников истории и культуры

местного значения Актюбинской области» // Әділет – Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V20C0007334/info> (дата обращения: 01.03.2023).

Сегедин Р.А. Рассказ о геологии Актюбинской области и богатствах ее недр. Актобе, 2002. 173 с.

Султангалиева Г.С., Ерофеева И.В., Бисембаев А.А., Медеубаев Е.И., Кобенова Г.И. История Актюбинской области. / Отв. ред. А.А. Бисембаев. Актобе. 2006. 698 с.

НҰРДІЛЛӘ С.

Нұрділлә Саят

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті,
Қызылорда қ., Қазақстан;
saianurdilla317@gmail.com

АРАЛ МАҢЫНЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАЛАРЫН САҚТАУ ТӘЖІРИБЕСІ (АЛТЫНАСАР және ЖАНКЕНТ ҚАЛАШЫҚТАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Аннотация. Мақалада «реконструкция», «реставрация», «консервация» және «музейлендіру» терминдеріне анықтамалар беріледі. Сонымен қатар, қазіргі таңда ескерткіштерді сақтау және қайта қалпына келтіру мәселесі мен Қазақстан аумағындағы қазіргі таңдағы музей-қорықтар жайлы ақпараттар ұсынылып отыр. Сырдарияның төменгі ағысында орналасқан ортағасырлық қалашықтарда зерттеу жұмыстарын жүргізген кеңестік және отандық ғалымдардың еңбектеріне қысқаша тоқталып, аймақтағы ескерткіштердің саяси, экономикалық маңыздылығы жайлы мәліметтер келтірілген. Қазақстанның киелі орындары тізімдемесіне енгізілген Алтын асар мен Жанкент қалаларында жүргізіліп жатқан қайта қалпына келтіру жұмыстарының алғашқы нәтижелері ұсынылған.

Түйін сөздер: Арал маңы, Сырдария, археологиялық зерттеулер, тарихи-мәдени мұра, музейлендіру, қайта қалпына келтіру, туризм.

ОПЫТ СОХРАНЕНИЯ ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ПРИАРАЛЬЯ (НА ОСНОВЕ ГОРОДИЩАХ АЛТЫНАСАР и ЖАНКЕНТ)

Аннотация. В статье даны терминам «реконструкция», «реставрация», «консервация» и «музеефикация». Кроме того представлена информация об актуальности вопросов сохранения памятников и их реставрации, приведены сведения о музеях-заповедниках на территории Казахстана. Кратко затронуты работы советских и отечественных ученых, проводивших исследования средневековых городов нижнего течения Сырдарьи, приведены сведения о политическом и хозяйственном значении памятников в регионе. В статье также описаны первые результаты реставрационных работ, проведенных на городищах Алтынасар и Жанкент, вошедших в список са-к-ральных мест Казахстана.

Ключевые слова: Приаралья, Сырдарья, археологические исследования, историко-культурное наследие, музеефикация, реставрация, туризм.

Археология ғылымында консервациялау, реконструкция, реставрация және музейлендіру атаулары қазіргі таңда жиі қолданыста жүр. Бүгінгі таңда тарихи-мәдени мұра мен табиғи қорықты сақтау мәселесі ерекше өткір болып тұр. Қазіргі адам өмір сүріп жатқан қоғамда бұлардың сақталуына әлеуметтік, рухани, саяси мән береді.

Ескерткіштерді музейлендіру тәжірбиесінде консервациялау, реконструкция, реставрация терминдеріне анықтамалар беретін болсақ, А. Бейсабаев 2008 ж. шығарылған «Археологиялық терминдер» сөздігінде консервация дегеніміз – зерттеу жұмыстарын жүргізілген археологиялық ескерткішті сақтауға қою әдісі. Археологиялық консервацияның бірнеше түрі бар. Ескерткішті қорғау мақсатында жай

ғана көміліп тасталатын (мысалы, жергілікті халықтың күйдірілген кірпішті құрылыс материалына алып кетуінен, т.б. сақтайтын) консервацияның дәрежі түрі қазір қолданылмайды. Консервация ескерткішті қирап тозудан сақтауға және оны реконструкциялау мен реставрациялау үшін қолданылады. Консервация сондай-ақ археологиялық қазба жұмыстары кезінде табылған нәзік және тез бұзылатын бұйымдар өз ортасынан шығарылып алынып, басқа ортаға түскенде тез бүлінуінің алдын алу мақсатымен бірден сақтауға қою үшін де қолданылады» [Бейсабаев 2008: 30-31]. Ал, археологиялық реконструкция термині – «қалпына келтіру – жекелеген бөлшектері, қалдықтары, үзік-сынықтары бойынша ғимараттың, бұйымның, киімнің, адам яки жануардың, т.б. пішіні мен кескіннің өзіне

1–сур. Алтын асар қалашығы дөңгелек ғимарат қайта қалпына келтіру жұмыстарының барысы. [Тәжекеев және тб. 2022: 411–418]

ұқсас бұйымдар, құрылыстар, тірі организмдердің анатомиясы жайында қолда бар білім негізінде қалпына келтіру» деп қазақша анықтамалар ұсынған.

Еуразия құрылығы Қазақстан аумағында тас ғасыры, қола дәуірі, ерте темір дәуірі, орта ғасырлық ескерткіштер көптеп орналасқан. Оларға кешенді қазба жұмыстарынан бөлек сақтау, келер ұрпаққа насихаттау үшін бірнеше археологиялық тарихи музей қорықтар ашылуда.

Олардың ішіндегі археологиялық: Ботай, Таңбалы, Берел, Отырар, Сарайшық, Бозоқ музей қорықтары жұмыс жасауда. Бұл музей қорықтары қорғайтын ескерткіштер аумағында археологиялық ізденістер бағыттары жүргізіліп, қайта қалпына келтіру жұмыстары қолға алынып, ашылған нысандар ашық аспан астындағы музейге айналуға [Құрманғазов және тб. 2021:12–23; Железняков 2017: 165–166; Жұмабекова, Базарбаева 2017: 841–845; Байпаков 2017:717–728; Хабдулина и др. 2017: 17–21; Лошакова, Сиражева 2017:203–213].

Солардың ішіндегі Арал маңы археологиясында ежелгі және ортағасырлық ескерткіштерде жүргізіліп жатқан қазба жұмыстары мен ашылған нысандарда табиғат жағдайын ескере отырып, қайта қалпына келтіру жұмыстары сәтті жүргізіліп келеді. Солардың ішіндегі Алтын-асар және Жанкент қалаларын айтуға болады [Тәжекеев және тб. 2020: 211–218].

Арал маңының тарихы археологиялық деректер бойынша бес мыңжылдықты қамтиды. Ежелгі заманнан бастап осы аймақта өмір сүрген халықтар Батыс және Шығысты байланыстыра отырып, өзіндік шаруашылық пен мәдени типті қалыптастырды. Уақыт өткен сайын жойылып бара жатқан, зұлмат замандар мен жойқын соғыстар салдарынан құм жұтып, ғасырлар сынағына төзе алмай жойылып кеткен қалалар – осындай ұлы даланы ата қоныс еткен халықтардың ертедегі тұрмыс-салты, кәсіпшілігі, материалдық және рухани мәдениеттері турасында сыр шертетін баға жетпес дереккөздері бола алады, өкінішке орай, Сыр өңірі қалаларының тарихы мен қалалық мәдениеті, орта ғасырларда тіршілік еткен халықтардың өмірінде атқарған ролі жөніндегі жазба мәліметтері өте аз болуы қынжылтады. Бүгінгі ұрпақ оларды тек жан-жақты археологиялық зерттелмеген төбелер күйінде көріп отыр [Толстов 1948а].

Жоғарыда айтып кеткеніміздей жазба деректердің аздығы, өңір тарихының негізгі сұлбасын қалпына келтіруге де мүмкіндік бермейді. Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясы жұмыстары барысында басты назар, Оңтүстік-Шығыс Арал аймағының материалдық мәдениетін зерттеуге бағытталды. Жарты ғасырдан астам уақыт жүргізілген ізденістер барысында жүздеген көне қоныстар мен қорымдар ашылып

зерттелсе де, Шығыс Арал аймағы Орта Азия жөніндегі тарихи ғылымда әлі де болса ақтаңдақ бет болып саналады [Толстов 1962].

Ғылымға белгілі Солтүстік Түгіскен, Ұйғарақ Оңтүстік Түгіскен обалары ашылған болатын. Сыр өңірінің қалалық мәдениеттің қалыптасуына сақтардың Шірік-рабат мәдениеті, қаңлылардың Жетіасар мәдениеті, Қауыншы, Отырар-Қаратау мәдениеттері және оғыз-қыпшақ кезеңдеріндегі мәдениеттер дәстүрлері негіз қалаған. Сырдарияның орта бойындағы қала салу ісі б.д.д. VII ғ. ортасынан – IV ғ. ортасы аралығында өркен жайғанын анықталды.

Толстов С.П. зертеулері барысында 1948–1962 жж. «По следам древнехорезмийской цивилизации» және «Древний Хорезм», «По древним дельтам Окса и Яксарты» монографиялары жарияланды. Бірақ, бұл еңбектерде жалпы шолу мен алғашқы нәтижелер айтылады [Толстов 1948б].

Левина Л.М. 1972–1991 жж. жүргізген зерттеу жұмыстарының қорытындылары тек 1992–1995 жж. «Низовье Сырдарьи в древности» атты бес томдық жарияланды, 1996 жылы «Этнокультурная история Восточного Приаралья» деп аталатын соңғы монграфиясы жарық көрді [Левина 1996].

2006–2007 жж. аралығы Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының Шірік-рабат археологиялық экспедициясының барлау отряды (жетекшісі

Құрманқұлов Ж.К.) «Мәдени мұра» бағдарламасының аясында «Қызылорда облысының ескерткіштер жинағын» шығару мақсатында жетіасар ескерткіштеріне толық археологиялық барлау жұмыстарын жүргізді. Бұл археологиялық зерттеулер тек жетіасар шатқалына қазба жұмыстары жүргізіп облыс аумағынан тас дәуірден бастап кейінгі орта ғасырға дейінгі ескерткіштер және архитектуралық маңызы бар ескерткіштері енгізілді. 2007 ж. орыс тілінде, 2011 ж. қазақ тілінде Қызылорда облысының ескерткіштер жинағына енгізілді [Байпаков, Құрманқұлов 2011:9–44].

Сыр өңіріндегі жаңа археологиялық зерттеулер қалалық мәдениеттің керемет антикалық және ортағасырлық қалаларды «Қазақстанның киелі орындарының географисы» және «Сыр бойының сакральді ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар» атты жинақтарға енгізілген. Бұл жинақтарда Жетіасар және Жанкент қалаларының анықтамалары беріліп, бұл нысандарды республикалық және сыр өңірінің қасиетті орындар тізіміне енгізілген [Сыр бойының сакральды ескерткіштері 2019:332–351]. Кейінгі жаңа зерттеулер Бәбіш-молда, Жанкент, Сығанақ қалаларында археологиялық қазба жұмыстары жүргізіліп, ашылған нысандардың беті тұмшалап жабылып, облыс қонақтары мен тұрғындарына ұсынылып отыр [Воякин 2017: 504–507].

Жетіасар мәдениетінің ірі орталығы болған Ал-

2–сур. Жанкент қалашығы солтүстік-батысындағы мұнаралар қайта қалпына келтіру жұмыстарының барысы [Тәжекеев және тб. 2022: 411–418]

тынасар қалашығы Қармақшы ауданы аумағында орналасқан Жетіасар мәдениетінің ең ірі қалашық, қисық трапеция пішінді, ауданы 17 га, болатын төрт қорғаннан тұратын кешен. Ескерткішті Толстов С.П. 1946 ж. Хорезм археологиялық этнографиялық экспедициясының барлау экспедициясы барысында ашып сипаттама жасаған. Қорғандар әр түрлі уақытта салынып, кейіннен бір қорғаныс жүйесіне біріктірілген. Қалашықтың ішкі ауданында құрылыс іздері сақталған. Қалашық «үлкен үй» және «кіші үй», «керуен сарай», «дөңгелек қамал» деп аталатын нысандардан тұрады.

Қазіргі таңда сақталған осы ғимараттар атаулары археологияда «Үлкен үй» дөңгелек немесе сопақ пішінді екі қабатты төбеге өте ұқсас болып келген. Ішіндегі ең көнесі болып қалашықтың солтүстік-шығыс бұрышында орналасқан «кіші үй» мен оның екінші алаңы сақталған. Орталық дөңгелек алаңның диаметрі – 48 м, сақталған биіктігі – 12 м. Бірқатар археологиялық деректер қамалдың б.з.д. I мыңж. ортасында тіршілік еткендігін дәлелдеп отыр. Бірнеше ғасырдан кейін «үлкен үй» салынған, алғашында ол екі қабаттан төмен болмаған. Жоғарғы алаңының өлшемдері 165×165 м, биіктігі – 15 м. Б.з. I мыңж. ортасында кешеннің солтүстік-батыс бұрышына қамал салынған, қабырғаларында (сақталған биіктігі 5 м шамасында) атыс ойығы, ол дұрыс дөңгелек пішінді, диаметрі 50 м. Алтынасар қамалдарының ең соңғысы бесбұрыш пішінді қамал салынады. Ауданы 800 м² болып келген «үлкен үйдің» екінші алаңының мәдени қабатына тұрғызылған. Бұл қалашықтың қорғаныс қабырғалары шаршы пішінді қам кесектерден (көлемдері 37–40×37–40×7–9 см) тұрғызылған, кіреберісі екі жақ қапталды және бұрыштық мұнаралармен күшейтілген, биіктігі 7 м. Алынған материалдар ескерткішті Толстов С.П. және Левина Л.М. Жетіасар мәдениетінің II және III өмір сүру кезеңдеріне жатқызған [Воякин 2017: 516–523].

Хорезм экспедициясы 1948–1958 жж. «Үлкен үй» кешенінде және қасындағы обаларда Толстов С.П. жетекшілігімен зерттеу жұмыстары жүргізілсе, 1978–1986 жж. Хорезм экспедициясы «Керуен сарайда» (Болелов С.Б. пен Гертман А.Н.) қазба жұмыстарын жүргізді. 2005 ж. Шірікрабат археологиялық экспедициясы географиялық координаттарын анықтап суретке түсірген. Қазіргі таңда ашық аспан астында ашық орналасқан, бұл нысандар жауын шашынмен қар суларымен жылдан жылған жойылу қалпында тұр [Байпаков, Құрманқұлов 2011:9-44].

Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университетінің Археология және этнография ғылыми орталығының археологтары мен Қазақстан Республикасы Мәдениет

және спорт министрлігінің «Қазреставрация» шаруашылық жүргізу құқығындағы бар мемлекеттік кәсіпорнының реставратор, архитектор мамандары бірлескен экспедиция Алтынасар қалашығында қайта қалпына келтіру жұмыстары 2020-2022 жж. бес бұрышты «керуен-сарай», дөңгелек пішінді қамалдарда қайта қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп апаттық жағдайдағы нысандар жұрт назарына ұсынылды. Қайта қалпына келтіру жұмыстары барлық процесстері суретке түсіріліп, міндетті архитектуралық есептер жүргізілді (1-сур.). Құрылыс материалдарына жергілікті қол жетімді материалдар пайдаланылды [Тажекеев және тб. 2020: 88-97; Тажекеев және тб. 2021: 125-131].

Екінші нысан Жанкент қалашығы – қазіргі Сырдарияның төменгі ағысы Қызылорда облысы Қазалы ауданындағы Жанкент ауылынан (ескі атауы Өркендеу) оңтүстікке қарай 1,5 км жерде орналасқан. Қалашықтың жоспары шығыстан батысқа қарай созылып жатырған «Т» әрпі тәрізді, шығыс бөлігі шығысқы тіктөртбұрышты болып келеді. Оның аумағы шамамен 15 га, 415 x 230 (шығыс бөлігінде – 320 м) м. Бүгінгі күні ескерткіштің ең жақсы сақталған бөлігі оның фортификациясы – Шығыс беткі жартылай дөңгелек шығысқы мұнаралары бар пахсадан құйылған сыртқы қабырғалары. Бекіністің оңтүстік-батыс бұрышы кейінгі уақыттағы тұрғындар салған жолмен қатты бүлінген (2-сур.). Өлі күнге дейін қабырғалар бойымен аралары 25-40 м болатын дөңгелек қарауыл мұнараларының іздері байқалады [Комплексные исследование городища Джанкент 2014; Naruda etc.2020;].

Қорқыт Ата Қызылорда университеті Қызылорда облысы әкімдігі қолдауымен Археология және этнография ғылыми орталығы және ғалымдары соңғы жылдары, Жанкентте қазба жұмыстарымен қатар уақытша тұмшалау, қайта қалпына келтіру және реконструкция жұмыстарын қолға алғанын атап өту қажет. Олардың ішіндегі қалашықтың қарапайым халық тұрған бөлігіндегі ашылып жатқан бөлмелерді темір және ағаш материалдардан құралған жабындымен жабылуда бұл жабылған және бұл жауын-шашыннан қорғау әдісі архитектуралық құрылыстардың жақсы сақталуын қамтамасыз етуде. Қазіргі таңда қалашықтың ашылған бөлмелерін шартты атау берілген қазба 1 деп атау алған туристерге ұсыну үшін бірнеше бөлмелер қайта көтеріліп, оғыз дәуірінен сыр шертетін ер, әйел адаммен және ойын баласының мүсіндері қойылған. Осы уақытқа дейін қазба жұмыстарынан қошқар бейнелері және ошақтар әр бөлмелерге қойылған [Тажекеев және тб. 2020: 158-169]. Сонымен қалашықтың солтүстік-шығыс қабырғасындағы ашылған мұнаралардың беткі

қабатына жергілікті саз балшық, қамыс және күріштің кебегімен жабылып сыланып келеді. Ал қаланың оңтүстік-шығыс қабырғасындағы жақсы сақталған қабырғаларына қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп туризм нысанына айналуға дайын тұр. Айта кететін ескерткіштің жан-жағы қоршалып, жан-жануарлардан кірмейтіндей және ауылдың салған қара жол іздері жабылған. Көп жылғы университет ғалымдарының ізденістер нәтижесінде Жанкент қалашығы және маңындағы ескерткіштер қорық-музейге айналуға дайын тұр [Тажекеев және тб. 2022:411-418].

Қазірге таңда Қызылорда облысы Сырдария, Жалағаш, Қармақшы аудандары орын тепкен аумағында оғыз тайпаларының тарихынан археологиялық құнды деректер беретін, Шіркейлі-Қосасар, Сортөбе қалалар тобы және Алтын орда дәуірінен сыр шертетін Асанас, Қышқала қалаларында археологиялық қазба жұмыстары 2018-2020 жылдары аралығында жүргізілді, қысқа уақытта жүргізілген қазба жұмыстары ескерткіштердің материалдық мәдениеті бай екендігін көрсетіп отыр. Қазба жұмыстары қайта жанданса, аймақ тарихының тағы белгісіз тұстары ашылады деген ойдамыз, болашақта музей қорық ашылып жатса, ашық аспан астындағы музей ретінде пайдалануға болады. Ескере кету керек бұл қалалар аймақтан өтетін Батыс Еуропа-Батыс-Қытай көлік жолында орналасуы қазба жұмыстары жүргізіле отырып қайта қалпына келтірілсе, туристерге, облыс тұрғындарының әлеуметтік жағдайын, патриоттық сезімін көтереді деген ойдамыз.

Осылайша, соңғы жылдары қолға алынған Алтынасар және Жанкент қалашықтарында жүргізілген қайта қалпына келтіру жұмыстары аталмыш ескерткіштердің сақталу мерзімін ұзартуға, сол арқылы тарихи бейнесін сақтап қалуға септігін тигізіп жатыр. Бұл бағыттағы жұмыстар жалғасын табады деген сенімдеміз, жоғарыда аталған қалаларда қазба жұмыстары жүргізілсе, болашақта музей қорық ашылып, аймақтың туризм қызметін көтереді. Сырдарияның төменгі ағысы ескерткіштерін қайта қалпына келтіру жұмыстарында табиғат жағдайын жергілікті қол жетімді материалдар пайдаланылса, ортақ сақтау қорғау әдістері әдістемесі жұмысы жалғаса береді.

Ғылыми жетекшісі: Құрманғазов Ы.С.

Әдебиет

Аржанцева И.А., Болелов С.Б., Тажекеев А.А. Хорезм экспедициясының Сыр өңіріндегі зерттулерінің тарихы. История исследований Хорезмской экспедиции на землях Сыра. Ч. 1. / Отв. ред. М.Б. Лейбов. М.; Кызылорда: ОЛЕАБУК баспасы. 2018. 312 б.

Байпаков К.М. Отырар және Отырар алқабы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ө. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. 2017. 1-шығ. 717-728 бб.

Байпаков К.М., Құрманқұлов Ж. Сырдарияның көне сағалары қалыптасу және қоныстану тарихы// Қазақстан Республикасы Қызылорда облысының тарихи-мәдени ескерткіштерінің жинағы: Қызылорда облысы. Жауапты редактор Елеуов М.Е., Жетібәев Ж. Алматы: Аруна. 2011. 9-44 бб.

Бейсебаев А.И. Археологиялық терминдер сөздігі. Алматы: Өнер. 2008.74 бет.

Воякин Д.А. Жанкент қаласы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ө. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. 2017. 1-шығ. 504-507 бб.

Воякин Д.А. Жетіасар археологиялық кешені // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ө. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. 2017. 1-шығ. 516-524 бб.

Железняков Б.А. Таңбалы петроглифтері // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ө. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. 2017. 1- шығ. 165-166 бб.

Жұмабекова Г.С., Базарбаева Ғ.А., Чотбаев А.Е. Берел қорғандары // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ө. Алматы: Ә.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. 2017. 1-шығ. 841-846 бб.

Комплексные исследования городища Джанкент (работы 2011–2014 гг.) / Составитель: Аржанцева И.А., Тажекеев А.А. Алматы: Издательство «Арыс». 2014. 320 с.

Құрманғазов И.С., Абдималыков К.Г., Өлібай Б.Е. «Ботай» мемлекеттік тарихи-мәдени музей-қорығының Ботай қонысында 2021 жылы жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының нәтижелері // Мәдени мұра ғылыми журналы. №3 (94). 2021. 12-23 бб.

Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. Москва: Восточная лит-ра. 1996. 396 с.

Лошакова Т.Н., Сиражева Б.А. Сарайшық (Сарайжұқ) қаласы // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ө. Алматы: Ө.Х.Марғұлан атындағы Археология институты. 2017. 1-шығ. 203-213 бб.

Сыр бойының сакралды ескерткіштері: мифтер, аңыздар, хикаяттар // жоба авторы: Қосан С.; жауапты редактор Жұмабекқызы А.. Қызылорда: Тұмар баспасы. 2019. 432 б.

Тажеев А.А., Дарменов Р.Т., Назаров А.Ж. Опыт консервации и музеефикации городища Джанкент: проблемы и перспективы // Маргулановские чтения–2021: материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в контексте этнокультурных исследований», посвященной 30-летию Независимости Республики Казахстан и 30-летию Института археологии им.А.Х. Маргулана (г. Алматы, 26–27 октября, 2021 г.). В 3-х тт./ Гл. ред. Онгар А., отв. ред. Мамиров Т.Б., Байтанаев Б.А.. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2021. Т. 3. С. 125–131.

Тажеев А.А., Дарменов Р.Т., Назаров А.Ж. Полевая консервация и укрепление сырцовых памятников Приаралье // Маргулановские чтения–2020: материалы международной научно-практической конференции «Великая степь в свете археологических и междисциплинарных исследований» главный редактор доктор исторических наук Б.А. Байтанаев (г. Алматы, 17–18 сентября 2020 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана. 2020. Т. 1. С. 211–218.

Тажеев А.А., Дарменов Р.Т., Султанжанов Ж.К. Организация охранной зоны и консервационные работы на городище Джанкент // Археология Казахстана. № 1 (7). 2020. С. 88–97.

Тажеев Ө.Ө., Дарменов Р.Т., Билалов С.Ө., Амир-

галина Г.Т., Назаров А.Ж., Султанжанов Ж.К., Курманиязов И.С.. 2020 ж. далалық маусымда ортағасырлық Жанкент қаласында жүргізілген археологиялық жұмыстар // Тарих ғылымдарының докторы, профессор Мадияр Елеуұлы Елеуовтың 75 жылдық мерейтойына арналған «Ұлы Жібек жолы мен Қазақстан керуен жолдарының урбанизация үдерісіндегі маңызы» атты халықаралық далалық семинар материалдары (19-20 мамыр 2021 ж.)/ Жауапты ред. Жуматаев Р.С. Алматы: Қазақ университеті. 2021. 230 б. 158-169 бб.

Тажеев Ө.Ө., Султанжанов Ж.К., Құрманиязов Ы.С., Бейсембаева Л.С. 2020-2021 жж. Жанкент және Алтынасар ескерткіштерінде жүргізілген ғылыми қайта қалпына келтіру жұмыстарының нәтижелері // Марғұлан оқулары–2022: халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. (Алматы қ., 12–13 сәуір 2022 ж.) / Жауапты ред. Мамиров Т.Б. Алматы: Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты. 2022. 411-418 бб.

Толстов С.П. Древний Хорезм. Опыт историко-археологического исследования. // М.: МГУ 1948б. 352 с. + 87 табл.

Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. // М.: Изд-во Восточной лит-ры. 1962. 324 с., вкл.

Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. // М.Л.: Изд-во Академии наук СССР. 1948а. 328 с.

Хабдулина М.К., Хасенова Б.М., Қасеналин А.Е. Бозоқ // Қазақстанның киелі орындарының географиясы // Табиғат, археология, этнография және сәулет өнері нысандарының тізілімі. Жалпы редакциясын басқарған ҚР ҰҒА академигі Байтанаев Б.Ө. Алматы: Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. 2017. 1-шығ. 17-21 бб.

Haruda A.f., Ventresca Miller A.R., Pajmans J.L.A., Barlow A., Tazhekeyev A., Bilalov S., Hesse Y., Preick M., King T., Thomas R., Harke, H., Arzhantseva I. The earliest domestic cat on the Silk Road. Scientific Reports. 10:11241. 2020.

ТАУАСАРОВА Д.Р.

Тауасарова Дилорам Рахимовна

Түркістан облыстық «Ұлы Дала Елі» орталығы,

Түркістан қ, Қазақстан;

Dila777mktu@mail.ru

МУЗЕЙ – МӘДЕНИ МҰРАНЫ САҚТАУ және ЖАҢАРТУ ИНСТИТУТЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Әр халықтың, өркениеттің ұлттық сипаттағы рухани және материалдық мұралары бар. Бұл рухани дәстүр негізінің бірі. Қазақстан үшін бұл ерекше маңызды. Біз рухани тарихы бай ұлан-ғайыр елміз, осынау мұралы аймақтан халық ешқашан байланысын үзген емес. Қазақстан өзінің сұлулығымен ғана емес, тарихымен де таң қалдыратыны белгілі. Олардың көпшілігі туралы біз білмейміз, сондықтан музей біздің еліміздегі әрбір адамға өз Отанының тарихы туралы білуге көмектесетін орын. Қарастырылып отырған мақалада музейдің тарихымыз мұрасын бұқара көпшілікке жеткізу нысаны ретіндегі орны туралы айтылмақ.

Түйін сөздер: музей, мұра, экспонат, тарих, дәстүр.

МУЗЕЙ как ИНСТИТУТ СОХРАНЕНИЯ и ОБНОВЛЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Аннотация. Каждая нация и цивилизация имеет духовное и материальное наследие национального характера, что должно быть известно каждому ее представителю. Это одна из основ духовной традиции. Особенно важно это для Казахстана. В нашей большой и богатой духовной историей стране, люди не теряли связь с наследием. Известно, что Казахстан завораживает не только своей красотой, но и своей историей. О большинстве из этого мы не знаем, только музей помогает каждому человеку в нашей стране узнать об истории своей родины. В рассматриваемой статье речь пойдет о роли музея как носителя наследия нашей истории нашему народу и народам всего мира.

Ключевые слова: музей, наследие, экспонат, история, традиция.

Бүгінгі таңда қазақ халқы – көп ғасырлық тарихы бар, әлемдік өркениет қазынасына енген мәдени құндылықтардың иегері болып табылады. Ежелден кең байтақ қазақ жері бүкіл Еуразия кеңістігінің мәдени бесігі болған. Музей – кітапханалар мен мұрағаттар сияқты «сақтау институты» болып табылады және мәдени мұраны сақтауға жауапты. Кітапханалар мен мұрағаттар негізінен жазба дереккөздермен айналыса, музейлер мәдени мұраны жан-жақты жинақтайды. Музей өткен және бүгінгі күннің «ұрпақаралық байланысын» қамтамасыз етеді. Атақты философ Федоров Н.Ф. «Музей – заттардың жинағы емес, адамдардың жиынтығы, оның қызметі заттарды жинақтаудан емес, ескіргендердің қалдықтарына өмірді қайтару, қалпына келтіру орны деп айтқан [Бонами 1989: 24–28]. Демек, музей барлық маңызды нысандарды қамтитын халықтардың тірі естеліктерінің институты, өркениеттің тұрақты және үйлесімді дамуына ықпал ететін негізгі ақпараттық фактор. Дегенмен, ғалымдар музейді

тек қойма ретінде ғана емес, сонымен қатар «зерттеу, оқыту және белсенділік» орталығы ретінде қабылдауды ұсынады.

Қазіргі заманның соңғы үрдісі жұмыс әдістерінде және «дәстүрлі» музейлер мұрасының спектрін «инновациялық» бағытқа барынша жан-жақты көрсетуге ұмтылуда екенін атап өткен жөн. Мұны Дүниежүзілік Мәдениет және даму комиссиясының баяндамасындағы Хавьер Перес де Куэльярдың мына сөздері растайды: «<...> музейлер өз жұмысын тек коллекциялармен шектеліп қалмайтындай, тиісті аумақтың материалдық және материалдық емес мұрасының барлық мазмұнын қамтитындай етіп құруы керек» [Куэльяр 1969: 29]. Бүгінгі таңда қазақ халқы – көп ғасырлық тарихы бар, әлемдік өркениет қазынасына енген мәдени құндылықтардың иегері болып табылады. Музей тарихи және мәдени құндылықтарды сақтау, көбейту және насихаттауда басты рөлді еншілейді. Соңғы жылдары еліміздің музей саласында айтарлықтай өзгерістер бар.

Музейлердің техникалық жабдықталуы мен мәдени дем алуды ұйымдастыру инфрақұрылымы жақсарды, тарих пен ұрпақтар сабақтастығын сақтау бойынша жұмыс жандануда. Мәдениет саласына заманауи технологияларды енгізу, коммуникациялардың жаңа нысандарын дамытудың және бүкіл елдің мәдени кеңістігін біріктірудің маңызды факторы болып табылады. Қазіргі әлемнің феномені – бұл мәдениет өніміне кең қол жетімділікті қамтамасыз ететін музейлер. Музейдің тартымды бейнесін қалыптастыруда, заманауи және инновациялық әдістерді қолдану заңды құбылыс. Бүгін кез келген музейдің мақсаты – өнер, мәдениет, тарихты көпшілікке ұсынатын жаңа әдістерді ашу [Бычкова 1985:25–33].

Түркістан қаласында орналасқан «Ұлы Дала Елі» орталығында жаңа технологиялардың біраз түрі қамтылған. Орталықта соңғы үлгіде жасалған экспозиция залдарындағы тақырыпқа сай проекциялар, эксклюзивті, сапалы контент қойылған LED экрандар, сенсорлы ақпаратты киосктар, үш тілді аудиогидтер, арнайы жасақталған қозғалмалы макеттер, QR арқылы экспонаттар туралы мәліметтер алу мүмкіндіктері бар. Кинетикалық, интерактивтік, анимациялық және аудиовизуалды технологияларды пайдалану негізінде «Ұлы Дала Елі» орталығы Қазақстандағы жоғары технологиялық нысандардың бірі ретінде танылуда. Орталықтың фойесінің безендіру тұжырымдамасы да экспозиция тақырыбымен үздіксіз байланысты. Келушілер алдында фольклорлық-этнографиялық дәстүрлерге сәйкес, қабырғалары LED экран көмегімен петроглифтер суреттелген стильдендірілген киіз үй бейнесіндегі зал жасақталған. Мозаикалық экрандарда аудиовизуалды сүйемелдеу орталық туралы бейнені ұсынады.

Қазақстанда аналогы салынбаған «Түркі әлемі» залында арнайы 2000 м² қамтитын 360 градустағы проекциялық экран арқылы ұсынылатын 7D форматында шоу – контент көрсетіледі. Голографиялық залда сфера ішіне түркілердің шығу тегі туралы аңызды көрсету үшін «Қанатты Көк бөрі» қондырғысы қойылған. Көлемі жағынан әсерлі, проекциялық шоу түркі империяларының пайда болу тарихын және олардың Ұлы Жібек жолын дамытудағы рөлін көрсетеді. Зал қабырғасында түркі әскери динамизм тақырыбын ашатын панорама бар. Айта кету керек, бұл 400 адамға арналған бүкіл ғимараттағы ең үлкен залы және оны әртүрлі іс-шаралар өтетін орын ретінде пайдалануға болады.

Орталықтың «Soundshou» проекті негізіндегі мемлекеттің қалыптасуы мен дамуында басты рөл атқарған хандар залыда ерекше. Экспозиция дөңгелек

хан шатыры стилінде жасалған. Экспозициядағы 8 экранда бейнеленген контентте режиссерлік идеяға сәйкес, отандық актерлер хандарды сомдайды, олардың билік ету уақыты туралы айтады. Залдың ерекшелігі динамик дыбыстарында, яғни залда сегіз бірдей көрермен барлық сегіз ханды бірдей, бірі – біріне кедергісіз тыңдауына мүмкіндік бар. Өйткені динамиктер бір адамға ғана жоғарыдан әсер етіп жан – жақтарына дыбыстар шашырамайды.

Орталықтың келесі залы кеңістік пен уақыт тоннелі бейнесіндегі цилиндр пішінді киіз үй, залдың 2 қабырғасын жалғайтын жаяу жүргіншілерге арналған шыны көпір өткеннен болашаққа қарай бағытталады. Көпірдің астында – Қазақстан картасы диодты лампалар арқылы жанып тұрады. Залға кіре бере келушілер қырлар әлеміне енеді. Залдың әр қыры «Үш қоңыр» әнімен сүйемелденіп жоғары көтеріліп, төбеден астына түсе бастайды. Қырлары үшбұрышты тұтқада мазмұнға сай экспонаттар орналастырылған. Орталық Қазақстанның ұлттық брендтерін әлемге паш етуде инновациялық инсталляциялық кешенді пайдаланады. Бұл аймақта 3 сегменттен тұратын күміс реңкті алма мен қызғалдақ бейнесіндегі кинетикалық жүйе қолданылатын қондырғы орналасқан. Сонымен, әр тілім басқарылатын лебедқаларға бекітілген, бұл келушілер үшін кеңістіктік анимация жасайды. Идея бойынша, өрнекті алма тілімдері баяу қозғалып қайта жинақталады. Тілімдерге өсімдік сипатындағы ою-өрнектер бедерленген. Инсталляцияларды мозаикалық экрандар мен ақпараттық терминалдар толықтырады.

Музейге келуші қонақтарымыздың алатын ақпараты үшін жауаптымыз, сондықтан да ұсынылатын тақырыптың мазмұнына үлкен мән береміз, тек техникалық жаңалықтар ғана емес, сонымен қатар біздің ғылыми қызметкерлер жасайтын мәліметтердің сапасы да маңызды. Экспонат туралы сарапшылардың терең білімі мен озық технологияларды біріктіру бұл технология және музейдің табысты ынтымақтастығының кепілі. Экспозицияның кейбір объектілеріне қол тигізу, оларды қолмен ұстау, олармен белгілі бір әрекеттерді орындау мүмкіндігі музейге келушілердің қызығушылығын едәуір арттырады. Көрме, экскурсия, лекция тақырыптарына сай бейне материалдар келушілердің білімін кеңейтеді, экспозицияның маңызды аспектілерін атап көрсетеді. Осы тұста музей қызметін ұйымдастырудың еуропалық және американдық мамандардың ұсынымдары мынаны көрсетеді: музей мекемелері экспонатты көрсетіп қана қоймай, сонымен қатар қажетті түсініктеме беруі керек, келушілерге экспонатқа қарап қана қоймай, оған қол тигізуге рұқсат етілуі керек [Никишин 1999: 216].

Осыған байланысты Лондондағы Moving Image

Museum [Moving Image Museum] музейін мысал етуге болады. Бұл Голливуд режиссерлерінің алғашқы қадамдарын, Қытай көлеңкелі театрын және кеңестік кезеңнің үгіт-насихат фильмдерін ұсынатын 50 түрлі залдардан тұратын ерекше кино және теледидар музейі. Теледидар және анимация бөлімінде келушілер фильм түсіріліміне қатысуға, кино түсіру туралы барлық мәліметтерін білуге, тележүргізуші ретінде өзін сынап көруге, өз мультфильмдерін жасауға тіпті Голливуд фильмдеріне түсуге мүмкіндік алады. 2014 ж. Амстердамдағы Аллард Пирсон музейі өз қонақтарына iPhone телефонына енгізілген ағаш «лупаны» ұсына бастады, лупа арқылы келуші музей туындыларымен жақыннан детальдармен танысып, ою – өрнектердің тірілу процесін бақылай алады. Детройт өнер институтында Google-дің виртуальды Tango платформасын қолдана отырып, саркофагтың ішіне қарап, экспонаттардағы өшкен бояуларды қалпына келтіруге болады. Ал Вашингтондағы Ұлттық Жаратылыстану Тарихы музейінде келушілер Broadcast AR виртуальды жүйесінің көмегімен Мезазой кезеңінің орта тусы Юра кезеңіне енуге мүмкіндік алады. VR экспозициясындағы Мемлекеттік Третьяков галереясында келушілер суретшілер Наталья Гончарова мен Казимир Малевичтің шеберханаларын көріп, Шишкинның «Қарағайлы орман таңы» картинасының өздерінше нұсқасын жасай алады [Комлев 2011: 113–118].

Интернеттің және цифрлық коммуникациялық желілердің инфрақұрылымының қарқынды дамуы негізінде қазіргі заманғы музейлер өз коллекцияларын дүйім жұртқа, соның ішінде басқа қалалар мен елдерде тұратын адамдарға көрсетуге мүмкіндік алды. Виртуалды экскурсияларды интернеттегі өнер мен мәдениеттің бейнесі ретінде қарастыруға болады. Виртуалды экскурсиялармен жұмыс жасау барысында адам өзінің мәдени және ғылыми көкжиегін кеңейтіп қана қоймай, сонымен қатар қазіргі заманғы ақпараттық коммуникациядағы қарым-қатынас құралы ретінде тілді меңгерудің өмірлік қажеттілігін түсінеді. Қазіргі инновациялық технологиялар заманында музейлер бір сарынды болғысы келмейді, сондықтан да музей келушілер үшін күресте жаңа технологиялармен қаруланып, экспонаттарды қабылдау мән мәтінін ашуға және тереңдетуге, келушілерді өнер объектілерімен тікелей өзара іс-қимылға тартуға тырысады осы орайда интерактивті, виртуалды шындық, жасанды интеллект, түтінді проекциялары, экспонаттардың 3D көшірмелері кең қолданыс табады. Нәтижесінде музей келушілер саны артып келеді. Бүгінгі тренд – музей тәжірибесінің өзіндік инверсиясы. Бұрын келуші «қолмен ұстауға тыйым салынады!» деген ескертулер негізінде экспонатты

барынша алыстан көрсе, қазір музейлер, керісінше, барлық жағынан – дыбыс, сурет, иіс, жанасу арқылы – келушінің экспонатпен байланысын орнатуға тырысады. Бұл жақсы ма? Әрине бұл идеяның іске асырылуымен байланысты. Сондықтан кеңейтілген (AR) және виртуалды (VR) шындық технологиялары сұранысқа ие. Біріншісі экспонатты көрерменнің айналасындағы шындыққа енгізеді. Екіншісі – экспонат негізінде жеке әлем жасайды, оған кіруге, айналаға қарауға, жұмыстың мән – мағынасын жақсы түсінуге және сезінуге болады [Майстровская 2005: 56].

Проекциялар – музей экспозицияларын ұсынудың тағы бір танымал тәсілі. Проекторлардың көмегімен музей кеңістігі экспозицияның бір бөлігіне айналады. Музей проекторы, ең алдымен, кескіннің шынайылығын қамтамасыз етуі керек. Бұған жоғары контраст, айқындық, жоғары жарық күші, дұрыс түс беру және келуші үшін проектордың көрінбей орналасу арқылы қол жеткізіледі. Мысалы: Венециядағы Үнді суретшісі Джитишш Каллаттың «Сопроводительное письмо» жобасында fogscreen технологиясын қолдана отырып Махатма Гандидің Гитлерге жазған бітімгершілік хатын – сахналық «тұман» арқылы фотосурет, бейне тізбектері көрсетіледі. Барселонадағы Каталонияның ұлттық өнер музейінде археологтар, реставраторлар және компьютерлік графика мамандары Сан-Клементе-де-Таул шіркеуінің фрескаларын қалпына келтірді. Олар тастың терең қабаттарын зерттеді, фрескалардың сандық модельдерін дайындады, 1123 ж. түпнұсқа суреттер мен түстерді қайта жасады. Алынған бейне проекторлардың көмегімен ғимараттың қабырғаларында көрсетілді [Майстровская 2001: 21–26].

Интерактивті панельдер музейлерде экспонаттарды түсіну және сипаттау үшін қолданылады. Мысалы, Кливленд Gallery One өнер музейінде 12 метрлік сенсорлық қабырға орналастырылған. Үлкен экранда 4000 экспонат тақырып, техника, дәуір, материал бойынша іріктеліп, жинақталып, келушілерге трансляция арқылы өзара әрекеттесуге мүмкіндік береді. Музейді аралуда осы навигация өз көмегін тигізеді, яғни көрермен қажетті объекті алдын ала таңдап алуына мүмкіндік алады. Экспонаттар мен музей интерьерінің жанында орнатылған сенсорлы QR – кодтар келушілердің аудио нұсқаулықтарымен немесе смартфондарымен қарым – қатынас жасай алады және де белгілі бір экспонатқа жақындаған кезде мазмұнды іске қосады. Сонымен қатар, технология музейге келушілердің экспозициямен қалай өзара әрекеттесетінін талдауға мүмкіндік береді, қандай маршрутпен жүру, қанша уақыт және қандай экспонаттар

қай нүктеде орналасқанын көрсетеді. 3D принтерлер түпнұсқалардан айырмашылығы қол тигізуге болатын экспонаттардың көшірмелерін жасайды [Никишин 1999: 216]. Мұндай тәжірибе музей экскурсияларын балаларға, көру қабілеті шектеулі адамдарға қызықты. Мысалы, Бруклин музейінде «сенсорлық турлар» бар, онда сіз репликаларға қол тигізіп, олардың салмағы мен құрылымын бағалай аласыз. Ал орыс импрессионизмі музейінде әр сурет рельефтік көшірмемен, сонымен қатар шығарманың хош иісіті капсуласымен жабдықталған. Музей технологиямен эксперименттері тек көпшіліктің көңілін көтеруге ғана емес – өнер бұрын қол жетімді болмаған адамдарға жеткізуге де көмектеседі. Саяхаттауға және әйгілі музейлерге тікелей баруға мүмкіндігі жоқ адамдар Google Art Project аясында цифрландырылған әлемдік коллекцияларға онлайн режимінде қол жеткізе алады [Скрипкина 1999: 254–255]. Музейдегі ақпараттық технологиялар, бір жағынан, әртүрлі ақпарат түрлерін жинауды, сақтауды, өңдеуді және оны музей қабырғаларының ішінде және сыртында таратуды қамтамасыз ететін ішкі процестерді айтарлықтай оңтайландырады, екінші жағынан, олар қызмет ауқымын кеңейтеді, музей экспозициясы мен экскурсиясының ақпараттық мазмұнын, вариативтілігін және коммуникативтілігін арттыру. Осылайша, музей қауымының мәдени мұраны насихаттау эволюциясы кешенді музейлерге тән белгі ретінде инновациялық технологиялардың мәдени мұраны өзектендіру нысаны ретінде қарастыру қажет.

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, музей мен мәдени мұра бір-бірімен байланысты құбылыстар және мұны теория мен тәжірибеде көруге болады. Теориялық деңгейде музей эволюциясының негізгі бағыттары International Council of Museums бас конференцияларымен белгіленді, соған сәйкес терминологиялық аппарат жетілдірілді, музей тәжірибесінің ауқымы кеңейтілді, музей ісі мен сақтаудың негізгі тенденциялары, мәдени мұралары анықталды. Тәжірибелік деңгейде мәдени және табиғи мұраны сақтау музейлердің екі нысаны арқылы жүзеге асырылады яғни дәстүрлі және инновациялық. Сонымен қатар, мұраның әртүрлі санаттарын жаңғырту

және дәстүрлі мәдениетті жан-жақты көрсету үшін соңғысы қолайлы. Музейдің заманауи ортаға бейімделуіне ықпал ететін маңызды фактор – IT-технологияларды енгізу. Кешенді таныстыру мұраның барлық құрамдас бөліктерінің синтезі ғана емес, сонымен қатар мәдени туризм феноменінде көрініс тапқан мәдени-экономикалық құрамдастардың өзара әрекеті.

Әдебиет

Бонами З.А. Музей и проблема трансляции культурно-исторических кодов // Музей и образование. М. 1989. Б. 24–28.

Бычкова Л.С. Техника и современное музейное дело / Л.С. Бычкова // Музееведение. Искусство музейной экспозиции и техническое оснащение музея: сб. науч. ст. / Науч. ред. А. Д. Тимрот. М.: НИИ культуры. 1985. 134 с. : ил.;

Хавьер Перес де Куэльяр (Люди и события) // Новое время. М. 1969. № 31. 29 с.

Комлев Ю.Э. Методология исследования управления музейными коммуникациями // Теория и практика общественного развития. № 5. 2011. С. 113-118.

Майстровская М.Т. Композиционно-художественные тенденции формообразования музейной экспозиции (в контексте искусства, архитектуры, дизайна): автореф. дис. канд. культурологии: 24.00.03 / М.Т. Майстровская. СПб.: СПбГУКИ. 2005. 56 с.

Майстровская М.Т. Экспозиционный дизайн музеев на рубеже веков (в неустанных поисках образа). Теория и практика музейного дела в России на рубеже XX-XXI веков. М. 2001. С. 21-26.

Никишин Н.А. Музей и новые технологии. На пути к музею XXI века. М.: Прогресс-Традиция. 1999. 216 с.

Скрипкина Л.И. Информативность экспозиций историко-краеведческих музеев в свете современных теорий научного познания. Музей в современном мире: традиционализм и новаторство. Труды ГИМ. Вып. 104. М. 1999. С 254-255.

Moving Image Museum // Социальная сеть Facebook – URL: <https://www.facebook.com/MovingImageMuseum>. (қаралған күні 11.03.2022)

ТАУБЕК А.Т.

Таубек Азат Тұрлыбекқызы

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы,
Түркістан облысы, Қазақстан;
azat.taubek.71@mail.ru

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАРДЫ САҚТАУ мен НАСИХАТТАУДАҒЫ МУЗЕЙДІҢ РӨЛІ

Аннотация. Мақалада ұлттың ұлылығын ұлықтаушы, халқының баға жетпес материалдық, рухани байлығын жинақтаушы, әрі насихаттаушы, өскелең ұрпаққа патриоттық сезімді ұялатушы ғылыми, мәдени білім ордасы болып табылатын, Түркістан облысы, Отырар ауданындағы орналасқан «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының атқарып отырған ғылыми-зерттеу жұмыстары мен құрылымы туралы айтылады. Музейдің болашақ ұрпақты тәрбиелеуде және білім беруде алатын орны ерекше.

Түйін сөздер: Музей, археология, ескерткіштер, өлкетану, тарихи-мәдени мұра.

РОЛЬ МУЗЕЯ в СОХРАНЕНИИ и ПОПУЛЯРИЗАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ

Аннотация. В статье представлена научно-исследовательская деятельность Отрарского государственного археологического музея-заповедника, расположенного в Отрарском районе Туркестанской области, который прославляет величие нации, аккумулирует и приумножает бесценное материальное и духовное богатство своего народа, является центром научного и культурного просвещения, воспитывает патриотизм подрастающего поколения. Очевидно, что музей занимает особое место в воспитании и образовании будущих поколений.

Ключевые слова: музей, археология, памятники, краеведение, историко-культурное наследие.

Уақыт теңізінен өткен тарих көшін бағамдау – адамзаттың бір парызы. Рухымызды биіктетер рухани мұра сабақтастығы ұлт бар жерде үзілмейтіні анық. Ал, сондай дүниелерді ұрпақтан-ұрпаққа жеткізетін бірден-бір орын – музей. Музей – тарих мекені. Өшкенінді жандыратын, ұмытқаныңды жаңғыртатын, тарихтағы әр нәрсені, әрбір тұлғаны орын-орнына қойып беретін музей. Музей мұралары – таусылмайтын қазына, тілегей – теңіз дерек көзі. Тарих деген өткен шақ, ол жүріп өткен жолдар мен шақырымдар [Омаров 2007: 5]. Халқымыздың өткен тарихын, асыл мұраларын зерттеп, көздің қарашығындай сақтап, келер ұрпаққа жеткізетін орын музейлер. Музейлерді теория емес, практика деп қарауымыз керек шығар, себебі әрбір адам музейден өз өлкесінің барлық жүріп өткен жолын көздерімен көріп, қолдарымен ұстап, тереңірек түсінуге мүмкіндік алады.

Тарихымыздың тереңінен қазіргі өркениетті елімізді жалғастырып тұрған алтын желі іспеттес тарихи-мәдени құндылықтарымыз өңірімізде баршылық. Міне, өңіріміздің тарихи құндылықтарынан толық мағлұмат

беретін тарихи орданың бірі «Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы.

Есте жоқ ескі заманнан жеткен мұраны бағалай білу, қастерлеу, тектіліктің, кісіліктің, ізгіліктің көрінісі ғана емес халықтың басқалардан айырмашылығын ұққаны, өзін-өзі сыйлағаны. Мұнсыз бірде-бір ескерткіш бүгінгі күнге жетпес еді [Әбжанов 2010: 98].

Көне тарих пен бүгінгімізді жадымызда сақтап отыратын сан салалы жәдігерлердің иесі музейлердің өзіндік тарихы мен тағдыры бар. Осындай тарихи-мәдени құндылықтарымыздың киелі мекені Түркістан облысы, Отырар ауданындағы Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейінің ұйымдастырылуына жергілікті ұстаз, өлкетанушы, республикамызға еңбегі сіңірген мәдениет қызметкері Асантай Әлімов ерекше еңбек сіңірді. «Отырар» музей-қорығы археологиялық тарихи ескерткіштер орнын анықтайтын, зерттейтін, мәдени ағарту, ғылыми-көпшілік, ғылыми-зерттеу, ғылыми – экспедициялық жұмыстарымен айналысатын, бірден-бір мекеме. Музейдің ғылыми-зерттеушілік жұмысы 6-бағытта жұмыс атқарады.

Бөлім атаулары: «Қор сақтау», «Археология», «Тарих және мәдениет ескерткіштерін қорғау», «Этнография», «Экспозиция және қоғаммен байланыс» және «Реставрация және консервация бөлімдері».

Бүгінгі таңда музей қорында 24 000-нан аса жәдігер сақтаулы, сонымен қатар, қорығымызда 200-ден аса тарихи-мәдени археологиялық, архитектуралық ескерткіштеріміз бар.

Оңтүстік өңірі, оның ішінде бүгінгі Отырар ауданы жері қазақтың қара шаңырағы болған аймақтардың бірі. Оған аудан жерінде тас дәуірінің іздері, сақ, ғұн, қаңлы тайпаларынан қалған тарихи-мәдени ескерткіштер, Отырар оазисіндегі, Сыр бойындағы көне қалалардың орындары, «Ұлы Жібек жолының» батыс пен терістікке шығатын тоғыз жолдың торабы болуы, алғашқы тайпалық бірлестіктердің, мемлекеттердің орталығы болуы және дәлел болады [Байпаков, Воякин 2007].

Ежелгі Отырар өңірі мәдени ескерткішке өте бай. Отырар ауданындағы тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғау Қаз ССР Министрлер Кеңесінің 1979 ж. 11 мамырдағы №219 бұйрық шешімімен ғылыми-зерттеу, мәдени-ағарту және археологиялық ескерткіштерді қорғау мекемесі ретінде құрылды. Үкіметтің 1998 ж. №1335 қаулысына сәйкес Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі республикалық бағыныстағы мемлекеттік мекемесі болып құрылып, 1999 ж. 27 сәуірде заңды мемлекеттік мекеме ретінде қайта тіркелді. Алғашқы жылы музей қарамағына заңды тіркеуге небәрі 29 археологиялық ескерткіш және олардың 500 га қорғау аймағы алынған. Шындығында Отырар өңірінде ескерткіштер саны 29-дан көп болатын. Есепке алу жұмысында осы өңірдің ірі ескерткіштері ғана еніп, көптеген майда тарихи төбелер, арық-каналдар, зираттар тіркеуден тысқары қалып еленбей қалған.

«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығы қарауына жалпы алғанда 110 га тарихи-мәдени орындары есепке алынып, ғылыми негізде дәлелденіп тіркеуде, ескерткіштердің қорғау аумағы 11546,78 га, ескерткіштерді анықтап есепке алу мақсатында өлкеге жүргізілген экспедицияның талмай зерттеу, ізденудің нәтижесінде бүгінде олардың саны 200-ден артты. Бұлар қалажұрттар, елді мекендер мен обалы қорымдар, 27 – арық-каналдар, 6 – архитектуралық ескерткіш, олардың ішінде республикалық дәрежедегі – 3, жергілікті маңызы бар тарих және мәдениет ескерткіштері – 73, археологиялық ескерткіштер – 168. Ескерткіштерді сақтау қорғау жұмыстары бірінші жолға қойылып, осы жұмыстар аясында көптеген шаралар жасалады. Сондай-ақ жаңадан анықталған тарихи-мәдени мұра объектілері де өздерінің мәртебесі ту-

ралы түпкілікті шешім қабылдағанға дейін, заңға сәйкес тарих және мәдениет ескерткіштерімен бірдей заңды қорғалады. Қорғау аймағының аумағында тарихи-мәдени мұра объектісінің сақталуына, оның тарихи-мәдени мұра қабылдауына теріс әсерін тигізетін жұмыстар жүргізілмейді «жаңа қабірлер орнатуға, құрылыстар салуға, т.б. сонымен қатар, тарихи-мәдени мұра объектілері мен ландшафтарды сақтау жөніндегі талаптар «Сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметі туралы» Заңының 28-бабында да қарастырылған. Тарих және мәдениет ескерткіштері мен қорғалатын ландшафтық объектілердің сақталу талаптарына негізделуге тиіс. Тарих және мәдениет ескерткіштері, қорғалатын табиғат объектілері бар аумақтарда еркеше реттелетін шекара белгіленеді, оның шегінде сәулет, қала құрылысы және құрылыс қызметін жүргізуге тиым салынады немесе шек қойылады. Көптеген тарихи-мәдени мұралар жеке тұлғалардың жауапсыздығынан өзгерістерге ұшырап, кейбір жағдайда жойылып кету қаупі төніп отырады. Бағзы замандардан бері ата-бабалар әруағына құрмет тұту, рулық қорымдардағы халық батырлары, билері, ақындары, қоғам қайраткерлерінің қабірлеріне зиярат ету, марқұм болған тумаластарын киелі орындарға жерлеу дәстүрлері мен ата-баба бастарына күмбездер мен кереге тамдар көтеру, ескерткіш белгілерін салу жағдайларды, ежелгі қабірісті құрылыстарына қандайда бір нұқсан келтіру заң бұзушылық әрекет болып табылады. Сондықтан да ең алдымен тарих және мәдениет ескерткіштеріне ғылыми-реставрациялау жұмыстарын жүргізуде лицензиясы бар ұйымдарды тарту арқылы ғылыми-жобалау құжаттамасын дайындау жұмыстары жүзеге асырылады [ҚР <...> заңы 2019: 28 бап].

Адамзаттың алдында тұрған ең негізгі міндеттердің бірі - осы рухани байлықты болашаққа бүлдірмей, қиратпай аман-есен жеткізу болып отыр. Бұл байлықтың бағасы мен оны қорғап сақтаудың маңызы жайлы академик Д.С. Лихачев: «Мәдени ескерткіштер адамға оны қоршаған табиғат дәрежесіндей аса қажет-ақ. Адам тек табиғат қоршауында ғана емес мәдени ескерткіштер қоршауында да өмір сүреді. Сондықтан табиғатты қорғау мен мәдени мұраларды қорғап сақтау қатар тұруы тиіс; бұл экологияның да бас әріптен басталатын мәселесі» – деген болатын [Тұяқбаев 2002: 40]. Рас, экологиялық талаптардың бұзылуы табиғатқа ғана емес тарихи-мәдени ескерткіштерге де кері әсерін аз тигізбейді. Сонымен бірге, әр түрлі кәсіпорындар мен ұжымшарлар, жекеленген азаматтардың да іс әрекеттері салдарынан тарихи ескерткіштер аса қауіпті жағдайда қалуы мүмкін. Міне, осындай әдейі

немесе кездейсоқ жасалған зиянкестермен білместіктен туындап жататын қатерлі қадамдардан азаматтарды Қазақстан Республикасының заңнамаларын басшылыққа ала отырып, ескерткіштеріміздің қорғалуы мен сақталуына байланысты тарихи-танымдық іс-шаралар өткізіледі. Шараның негізгі мақсаты – Отырар өңіріндегі тарихи-мәдени мұраларды есепке алу, насихаттау, жүйелі түрде қорғау, сақтау болып табылады. «Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану туралы» Заңдағы тарихи-мәдени мұраны қорғау және пайдалану туралы заңдарының сақталуын қамтамасыз ету басты назарда айтылады.

Ұлы Жібек жолы бойындағы Отырар өңірінде орналасқан «Отырар мемлекеттік археологиялық музей-қорығы» еліміздің мәдени туризм дамытуда стратегиялық маңызды нысандардың бірі. Музейдің негізгі міндеті тарихи - мәдени мұра нысандарын қорғау және сақтау мақсатында ғылыми-зерттеу, мәдени-білім және туристік қызметтерді ұйымдастыру. Мәдени туризм орталығы «Ежелгі Отырар қаласының «Сапар орталығы» 2019 ж. бастап ашылып халыққа қызмет етіп келеді. Бұл нысан қорық-музейдің қызметін мәдени-ағартушылық және имидждік орталыққа кеңейтіп, тарихи ғылыммен, археологиямен, реставрациямен, өнер тарихымен, этнографиямен өзара әрекеттесу үшін жағдай жасайды. Отырар оазисінің мәдени мұраларын өз еліміз бен шет елдерде танытады. Сонымен қатар, Отырар қорығында орналасқан тарихи-мәдени мұра объектілерінің сақталуын қамтамасыз етеді және туристік индустрияның заманауи талаптарына жауап беретін туристік орталыққа айналған. Орталықтың ресми ашылуына орай, ғимараттың көрме залына берілген бірінші және екінші қабаттарында музей қорындағы бірегей жәдігерлермен жасақталған. Көрме залындағы жәдігерлер төрт кезеңге бөліп қойылды: III–VIII ғғ. аралығындағы Отырар; IX–XII ғғ. аралығы, яғни, Орта Азия оңтүстігіндегі қала мәдениетінің даму кезеңі; XIII–XIV ғғ. Отырар; XIV ғ. Өмір-Темір тұсындағы Отырар. Музей қызметкерлері жыл сайын тақырыптық республикалық дәрежедегі көрмелер, дәрістер, семинарлар, экспедициялар мен басқа да музейлік іс-шаралар өткізіліп тұрады. Отырар музей-қорығы 2019 ж. бастап ғылыми субъекті ретінде аккредиттеліп, арнайы лицензия негізінде археологиялық қазба жұмыстарын жүргізумен қатар, музей археологтары - шетел мамандарымен де бірлесе отырып археологиялық қазба жұмыстарды атқарады. Мұндай халықаралық байланыстар ел археологтарының жұмысына оң әсерін беріп сөзсіз.

Музей дегеніміз – қатып қалған дүние емес, оның үнемі дамып отыратыны түсінікті. Ол өмір сүру үшін заман ағымына саналы түрде бейімделуге қабілетті болуы керек. Жаңа жаһандық үрдістер ешкімнен сұрамай, есік қақтастан бірден төрге озады. Сондықтан заманға сәйкес жаңғыру міндеті барлық музейлердің алдында тұр. Қоғамда музейдің тек әлеуметтік ғана емес, тарихи мұраны сақтайтын мәдени – ғылыми институт, ғылыми ақпараттар жүйесі орталығы ретінде маңыздылығы артып келеді. Зерттеуші А.А. Никонова «Энигма (загадка) музейного предмета» атты мақаласында социомәдени жадының проекциясы ретінде, тарихи нарратив формасы сипатындағы ақпараттық жүйелер организмі деп сипаттайды [Никонова 2006: 11–12].

Музей мұралары таусылмайтын қазына, дерек көзі. Онсыз тарихтың жазылуы екі талай. Сондықтан барлық жинақталған мұралар ғылыми зерттеудің дерек көзі болып табылады. Бүгінгі таңда музейіміздегі тарихи деректерді тек ғана музей ғылыми қызметкерлері емес, ғылыми ізденушілер, зерттеушілер, жазушылар да өздерінің жұмыстарына пайдаланып келеді, сонымен қатар, барлық баспасөз ақпарат құралдары қызметкерлерінің басты тақырыбына айналып отыр.

Әдебиет

Әбжанов Х. Жаһандану кезеңіндегі рухани-мәдени мұраны сақтау // Мәдени мұра журналы. 2010. 4-98 бб.

Байпаков К.М., Воякин Д.А. Оңтүстік Қазақстан облысы, тарих және мәдениет ескерткіштерінің жинағы. Отырар ауданы. Алматы: Баур. 2007. 42 б.

Никонова А.А. Загадка музейного предмета // Вестник Санкт-Петербургского университета. Сер. 6. Философия, политология, социология, психология, право, международные отношения. 2006. № 1. С. 11-18.

Омаров Е. Мәдени мұра және Тәуелсіздік // «Қазақ тарихы» журналы. 2007. №5. 5 б.

Тарихи-мәдени мұра объектілерін қорғау және пайдалану. Қазақстан Республикасының Заңы 2019 жылғы 26 желтоқсандығы № 288-VI ҚРЗ // Adilet.zan.kz Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық-құқықтық жүйесі. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1900000288> (қаралған күні 12.03.2023 ж.).

Тұяқбаев Қ. Ескерткіштердің сақталуы және консервациялық жұмыстар // «Қазақ тарихы» журналы. №3. 2002. 40 б.

ЧМИР М. С.

Чмир Мария Сергеевна

НАО «Северо-Казахстанский университет им. Манаша Козыбаева»,
г. Петропавловск, Казахстан;
masha.chmir@mail.ru

ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА: ОХРАНА, ИСПОЛЬЗОВАНИЕ И ПОПУЛЯРИЗАЦИЯ

Аннотация. Статья посвящена актуальной на сегодняшний день проблеме сохранения и использования историко-культурного наследия Северного Казахстана. Перестройка и провозглашение Независимости Республики Казахстан заставили пересмотреть исторические ценности, обострилось чувство казахстанского патриотизма, возникла необходимость исторических подтверждений национальной значимости, чему служит историко-культурное наследие. Основы правового оформления взглядов и профессиональной деятельности в отношении памятников прошлого заложены в XIX в., когда как в Европе, как и в Российской империи, в состав которой входил и Казахстан, начал проявляться интерес общества к свидетельствам исторического пути народов. За годы работ проведены изыскания более чем на 1000 археологических памятниках северного региона Казахстана.

Ключевые слова: Северный Казахстан, каменный век, наследие, исследования, культура.

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАННЫҢ ТАРИХИ-МӘДЕНИ МҰРАСЫ: ҚОРҒАУ, ПАЙДАЛАНУ ЖӘНЕ НАСИХАТТАУ

Аннотация. Мақала бүгінгі таңда Солтүстік Қазақстанның тарихи маңызды ескерткіштерін сақтау мен пайдаланудың өзекті мәселесіне арналған. Қазақстан Республикасының тәуелсіздігін қайта құру және жариялау тарихи құндылықтарды қайта қарауды талап етеді, қазақстандық патриотизм сезімі шиеленісе түсті, тарихи-мәдени мұра қызмет ететін ұлттық маңыздылықты Тарихи растау қажеттілігі туындады. Ескерткіштерге қатысты көзқарастар мен кәсіби қызметті құқықтық ресімдеудің негіздері XIX ғ., Еуропада, құрамына Қазақстан да кірген Ресей империясындағыдай, халықтардың тарихи жолының айғақтарына қоғамның қызығушылығы пайда бола бастаған кезде қаланды. Жұмыс жүргізілген жылдарда Қазақстанның солтүстік өңірінің 1000-нан астам археологиялық ескерткіштерінде зерттеулер жүргізілді.

Түйін сөздер: Солтүстік Қазақстан, тас ғасыры, мұра, зерттеу, мәдениет.

«Родина есть для нас предмет культурного творчества, это мы сами в наших особенных дарах и талантах» (М.А. Булгаков) [Цитаты о Родине]. Не зря говорят, что любовь к Родине начинается с любви к родному краю, к его природе и истории, к его людям, к его памятникам.

Северо-Казахстанская область – богатейший регион в плане концентрации археологических памятников [Плешаков 2017: 71]. Здесь археологические находки охватывают собой периоды от мезолита до средневековья. Колоссальное изучение было произведено вдоль реки, устьев, небольших ручьев и притоков Ишима. Отличительной чертой нашей области является присутствие перехода природной зоны от степи к лесостепи.

После обретения независимости произошли кардинальные перемены в области изучения историографии и археологии, появилась возможность узнать исторические факты, которые ранее были скрыты. Трудности периода экономических и политических реформ не могли не затронуть и сферу культуры. В условиях независимости и возрождения национального самосознания появилось новое поколение граждан, испытывающих огромный интерес к отечественной истории, к своим истокам, стремление как можно больше узнать и о славной, и о трагической судьбе казахского народа. Возникла реальная возможность пересмотра старых взглядов и догм на историю и культуру своей страны.

Создание объективной картины прошлого стало одним из основных факторов, влияющих на формиро-

вание национального единства Республики Казахстан, на становление ее государственности, укрепление ее суверенитета. Поэтому научное познание истории, в которой заключена судьба народа, развитие его самосознания, служит воспитанию в отдельном человеке и обществе гражданственности и патриотизма.

Любое государство может развиваться тогда, когда оно сохраняет свою национально-культурную идентичность, находясь во взаимодействии с другими народами и нациями, обмениваясь с ними культурными ценностями и не теряя своеобразия своей культуры. В истории можно найти большое количество исчезнувших государств, чей народ забывал свой язык и культуру. Но если сохранялась культура, то государство поднималось с нижних ступеней вверх, занимая достойное место среди других государств. И такая опасность существует и сейчас, ведь гонка за овладением западными технологиями и желание европеизироваться может сказаться очень высокой ценой. А культурное наследие в свою очередь перейти на второй план.

Конституция Республики Казахстан обязывает граждан заботиться о сохранении исторического и культурного наследия, беречь памятники истории и культуры. О значимости сохранения культурно-исторического наследия в нашей стране свидетельствует и тот факт, что Казахстан одним из первых на постсоветском пространстве 2 июля 1992 г. (старая редакция) принял Закон «Об охране и использовании историко-культурного наследия».

Ныне Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2019 г. № 288-VI ЗРК («Об охране и использовании историко-культурного наследия») определяет цели, задачи и правовые основы в сфере охраны и использования объектов историко-культурного наследия. Ст. 14 гласит, что субъектами права собственности на объекты историко-культурного наследия являются Республика Казахстан, физические и юридические лица [Закон РК <...> 2019]. И тут нужно отметить, что если ранее при проведении археологических работ были подписаны охранные обязательства с хозяйственниками, кем в свою очередь выступали исполнительный комитет и местные советы, то с появлением права собственности археологические объекты теперь могут находиться на территории самостоятельных хозяйствующих субъектов. Тут считаю необходимо предложить вывести из состава землепользования в сфере государственного владения.

По ст. 5 к памятникам истории и культуры относятся и памятники археологии. Памятники археологии являются достоянием народа и подлежат государственной

охране. Только на территории Северного Казахстана находится более двух тысяч археологических объектов, которые нуждаются в реальной охране. Ряд объектов историко-культурного наследия области получили статус Сакральное место: ставка Абылай хана у крепости Петра (г. Петропавловск), мемориальный комплекс Карасая и Агынтая батыров (Айыртауский р-н), поселение Ботай (Айыртауский р-н), Мечеть Дин-Мухаммад (г. Петропавловск), усадьба Уалихановых (Айыртауский р-н), захоронение Кожабергенов (Жамбылский р-н) и другие [Сакральная география Казахстана].

С изучением истории прошлого до сих пор остаются нераскрытыми некоторые сюжеты древности. Некоторые, к сожалению, если и освещены, то демонстрируют фрагментарность, не дают полной картины исторической действительности. Государство обеспечивает сохранность и законность работ с памятниками истории и культуры, а специалисты в свою очередь делают все возможное, чтобы раскрыть неизученные страницы истории. Но мы имеем несогласованность закона об охране памятников и закона о земле. Памятники археологии уничтожаются в результате хозяйственных работ, так как в процессе выделения земельных участков хозяйствующим структурам не учитывается их наличие. Археологические объекты необходимо нанести на карты землепользования, в том числе в автоматизированные системы, установить охранные зоны и вывести их из оборота землепользования.

Одним из первых в Казахстане в 2007 г. был выпущен Свод памятников по Северо-Казахстанской области, объемом около 500 страниц. Свод явился результатом многолетнего труда целого коллектива североказахстанских ученых и краеведов. В Своде отражена информация не только сохранившихся сегодня объектов старины, но и утраченных вследствие различных причин, но дающих исторические данные для реконструкции древней истории края. Однако, я считаю, что спустя такое количество времени верным шагом будет создание обновленного Свода памятников истории и культуры Северо-Казахстанской области, поскольку многие памятники утрачены в результате хозяйственной деятельности, и именно сейчас настала необходимость их заново исследовать, ведь не исключено выявление также новых археологических объектов. Именно Свод памятников является основой для воплощения закона об охране памятников на нашей территории.

Для привлечения внимания общества к проблеме освещения и популяризации памятников истории и культуры особую роль должны играть массовая куль-

тура, медиа (средства массовой информации и коммуникации), так как они «содержат и распространяют смыслы и символы культуры, являясь транспортом культуры» [Ларина 2015: 248]. Глобализация в сфере культуры и экономики является основным средством освещения и популяризации произведений истории и культуры. Она дает возможность получения знаний не только о культурном наследии своей страны, но и о памятниках истории и культуры глобального значения. [Малиш и др. 2021: 122].

На севере страны имеется немало мест, притягивающих туристов своей уникальной природой и историческими местами. Наиболее предпочтительным в регионе является развитие экологического туризма, который предполагает пребывание человека в условиях «открытой» природы и его непосредственное взаимодействие с историко-культурными объектами, удовлетворяющими познавательные, культурные и научные потребности человека. Объектами экологического туризма в северном регионе могут стать типичный степной ландшафт и памятники истории. При правильной пропаганде исторического наследия и организации туристической деятельности имеется возможность создания структур на основе самоокупаемости при определенной финансовой поддержке со стороны государственного бюджета для создания базы и развития.

Культурное воспитание граждан является приоритетным направлением политики нашего государства. На примере многих лет мы видим, что работа по сохранению природного и исторического наследия может быть сделана также и людьми заинтересованными, подлинными любителями и энтузиастами. Без знания собственной истории и культуры невозможно воспитать патриотизм прежде всего у молодого (и не только) поколения. В связи с этим, многие государства стараются сохранить то историко-культурное наследие, которое смогли создать наиболее выдающиеся граждане нашей Республики. За непродолжительное в истори-

ческой перспективе время Казахстан обрел не только свою национально–государственную независимость, но и строит новое общество с неповторимым социально-историческим и культурно-нравственным опытом [Бейсенова 2011: 60].

Научный руководитель: к.и.н. Плешаков А.А.

Литература

Бейсенова Г. Национальная, культурная и цивилизационная идентичность: Проблемные вопросы развития в Казахстане // Саясат-Policy. №3. 2010. С. 60.

Закон Республики Казахстан от 26 декабря 2019 года № 288-VI ЗРК. // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z1900000288> (дата обращения: 01.03.2023).

Ларина А.В. Особенности взаимодействия государства и СМИ в решении проблемы сохранения и популяризации объектов культурного и национального наследия России // Вестник ЛГУ им. А.С. Пушкина. №4. Т.1. 2015. С. 248.

Малиш М.А., Решетова М.А. Сохранение и популяризация объектов истории и культуры в современном обществе // Теория и история культуры. № 3 (82). 2021. С. 122.

Сакральная география Казахстана: Реестр объектов природы, археологии и этнографии и культурной архитектуры / Под общ. ред. академика НАН РК Б.А. Байтанаева. Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. Вып. 1. 904 с.

Плешаков А.А. Формирование археологических фондов Северо-Казахстанского областного историко-краеведческого музея // Лавровский сборник: Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений 2008–2009 гг.: Этнология, история, археология, культурология. СПб.: МАЭ РАН. 2009. С. 71-76.

Цитаты о Родине // Информационный сайт Time 365. URL: <https://time365.info/aforizmi/temi/rodina> (дата обращения: 01.03.2023).

ҚЫСҚАРТУЛАР ТІЗІМІ СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

АВ –	Археологические вести. Санкт-Петербург
АИУз –	Археологические исследования в Узбекистане. Ташкент
АКК –	Археологическая карта Казахстана
АН КазССР –	Академия наук Казахской ССР. Алма-Ата
АН РУз –	Академия наук Республики Узбекистан. Ташкент
АН СССР –	Академия наук СССР. Москва
АН ТССР –	Академия наук Туркменской ССР. Ашхабад
АН УзССР –	Академия наук Узбекской ССР. Ташкент
АО –	Археологические открытия. Москва
АОИКМ –	Актюбинский областной историко-краеведческий музей
БПЛА –	Беспилотный летательный аппарат
ВААЭ –	Вестник археологии, антропологии и этнографии. Тюмень
ВКП (б) –	Всесоюзная коммунистическая партия (большевиков)

ГААО –	Государственный архив Актюбинский области. Актобе
ГИМ –	Государственный исторический музей. Москва
ГЭС –	Гидроэлектростанция
ЗабГУ –	Забайкальский государственный университет. Чита
ИА АН РУз –	Институт археологии им. Я. Гулямова Академия наук Республики Узбекистан. Самарканд
ИИАЭ АН КазССР –	Институт истории, археологии и этнографии Академии наук КазССР. Алма-Ата
ИАЭт СО РАН –	Институт археологии и этнографии Сибирского отделения Российской академии наук. Новосибирск
ИИМК –	Институт истории материальной культуры РАН. Санкт-Петербург
ИИФФ СО АН –	Институт истории, филологии и философии Сибирского отделения Академии наук СССР. Новосибирск
ИМКУ –	История материальной культуры Узбекистана. Ташкент
ИОГҚШСБ –	Императорлық Орыс География қоғамының Шығыс Сібір бөлімі
ИЭА РАН –	Институт этнографии и антропологии имени Н.Н. Миклухо-Маклая Российской Академии наук. Москва
КГПУ –	Костанайский государственный педагогический университет. Костанай
КИГИ РАН –	Калмыцкий институт гуманитарных исследований. Элиста
КИСИ –	Казахстанский институт стратегических исследований. Астана
КСРО –	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағы
КСРО ҒА –	Кеңестік Социалистік Республикалар Одағының Ғылым академиясы
КФАН УзбССР –	Каракалпакский филиал Академии наук Узбекской Советской Социалистической Республики. Нукус

ҚР ҒЖБМ ҒК –	Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті
ҚР ҰҒА –	Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым академиясы. Алматы
ҚСЭ –	Қазақ совет энциклопедиясы
ҚҰЭ –	Қазақстан ұлттық энциклопедиясы
ЛГУ –	Ленинградский государственный университет. Ленинград
МАЭ РАН –	Музей антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) Российской академии наук. Ленинград, Санкт-Петербург
МГУ –	Московский государственный университет им. М.В. Ломоносова. Москва
МИА –	Материалы и исследования по археологии СССР
МЭ –	Материалы по этнографии
НАН РК –	Национальная Академия наук Республики Казахстан. Алматы
НАО –	Некоммерческое акционерное общество
НИР –	Научно-исследовательская работа
ОҚАЭ –	Оңтүстік Қазақстан археологиялық экспедициясы
ОМАҚМ –	Отырар мемлекеттік археологиялық қорық-музейі
ОмГУ –	Омский государственный университет. Омск
ПТКЛА –	Протоколы Туркестанского кружка любителей археологии
РА –	Российская археология. Москва
РИЦ НГУ –	Редакционно-издательский центр Новосибирского государственного университета. Новосибирск

СА –	Советская археология. Москва
САГУ –	Среднеазиатский государственный университет. Ташкент
САИ –	Свод археологических источников
СКАЭ –	Северо-Казахстанская археологическая экспедиция
СКГУ –	Северо-Казахстанский государственный университет. Петропавловск
СНЦ РАН –	Самарский научный центр Российской академии наук. Самара
СПбГУКИ –	Санкт–Петербургский государственный университет культуры и искусств. Санкт–Петербург
СЭ –	Советская этнография. Москва
ТИИАЭ АН –	Труды Института истории, археологии и этнологии Академии наук КазССР. Алма-Ата
ТК –	«Отырар» мемлекеттік археологиялық музей-қорығының түсім кітабы
ТХАЭЭ –	Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции
ШРАЭ –	Шірік рабат археологиялық экспедициясы
ІІХК –	Ішкі Істер Халық Комиссариаты
ЮУрГУ –	Южно-Уральский государственный университет. Челябинск
ЯГУ –	Якутский государственный университет. Якутск

АРХЕОЛОГИЯДАҒЫ ТҰЛҒАНЫҢ РӨЛІ. АРХЕОЛОГИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ТАРИХЫ РОЛЬ ЛИЧНОСТИ В АРХЕОЛОГИИ. ИСТОРИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Аққалиева А. Ш.	
Білікті ғалым, археолог – М.Қ. Қадырбаев	8
Аминова Р. Н.	
Вклад А.Е. Астафьева в исследование каменных индустрий Мангыстау	11
Әлибай Б. Е.	
Хорезм археологиялық-этнографиялық экспедициясының Сыр өңіріндегі зерттеулері.....	15
Әлтаев Р.	
Жетіасар мәдениетінде жүргізілген археологиялық зерттеулер	20
Байтанаева Ә. Б.	
История изучения памятников эпохи бронзы Южного Казахстана	25
Бегенов Н. В.	
Жетісу өңіріндегі ерте темір дәуірінің зерттелу тарихы	30
Воловенко В. Д.	
Вклад Ю.А. Мотова в исследование памятников каменного века Алматинской области.....	35
Қалдыбай Ш. Б.	
Ортағасырлық Қарашық қаласының зерттелу тарихы	39
Қосжанова А. М.	
«Есік» музей-қорығындағы мәдени-білім беру бағдарламаларындағы археолог Б. Нұрмұханбетовтың зерттеулерінің көрініс табуы.....	44
Қосылбаев Б.Т.	
Шығыс Қазақстан өңірінің ерте темір дәуірі ескерткіштері: кезеңдеу мен мерзімдеу мәселелері	47
Мусаева Р.С., Сатулганов Ж.А.	
История изучения археологических памятников раннего железного века Северного Казахстана.....	52
Рахматуллина О. Р.	
Археологические исследования Якутии в «Известиях» ВСОИРГО	57
Рысбергенов М.А.	
Шыңғыстау өңіріндегі қола дәуірінің зерттелу тарихы.....	60
Семенова В. С.	
55 лет Северо-казахстанской археологической экспедиции (история археологических исследований).....	66
Сүйіндікова М. Қ.	
Археолог Жолдасбек Құрманқұлов – 75 жаста!	70
Шаяхметов А. Х.	
Основные этапы археологического изучения средневековых городских центров в среднем течении долины р. Арысь.....	73

СОДЕРЖАНИЕ

АРХЕОЛОГИЯ

Абир Р. Қ.	
Ортағасырлық қалалардың егіншілік мәдениеті (жазбаша және археологиялық деректер бойынша).....	79
Арынов Қ. С.	
Ортағасырлық Сығанақ қаласының шығыс қақпасы	84
Ахмедова Г. Р.	
Стеклянные украшения средневекового города Шамкир – браслеты	89
Байтасов М. Ж.	
Ұлы Жібек жолы арқылы келген жәдігерлер	92
Болатбекқызы С.	
Тасмола мәдениетінің аза-тұту ғұрыптық кешендері	95
Ботанов Д. Е., Ержанова А. Е.	
Из истории изучения исторического комплекса Акбауыр	100
Буранбаев Р. Н.	
Археологические исследования Тараза в 2011-2014 гг.	104
Даутеев Б. К.	
Костяные ложки ранних кочевников Западного Казахстана и Южного Приуралья VI-IV вв. до н.э.....	110
Досмуринов Р. К.	
Антропоморфные каменные изваяния половцев в коллекции Государственного исторического музея.....	113
Жалелов А. А.	
Могильник эпохи бронзы Береговое	116
Жамбулатов К. А., Мусаева Р. С.	
Случайные находки бронзовых наконечников стрел из Сандыктауского района Акмолинской области.....	121
Жасұланқызы Ш.	
Андронов әлеміндегі әйел адамның бас киімі: жасалау технологиясы мен семотикалық мәні.....	125
Жұманазаров Ә.Р. Н.	
Сақ кезеңінің Орталық Қазақстандағы қоныстары	128
Зарипова Г. Х., Овечкина Л. В., Хамзин Р. Н.	
Опыт применения беспилотного летательного аппарата на объекте археологического наследия «Культурный слой деревни Степаново».....	131
Исмаилова А.З.	
Глобализация в средние века: следы китайской керамики в Азербайджанском керамическом искусстве	135

Камалдинов И. Р.	
Средневековое городище Мынтобе	137
Каримбаева З. Р.	
Серьги «кыпчакского» типа у народов Казахстана и Якутии	142
Каттаева Г. Ч.	
Историография ювелирных изделий сапаллинской культуры	146
Кембаева А. К.	
Состояние изученности памятников средневековых кочевников Шу-Таласского междуречья.....	151
Қуандық С. Р.	
Предварительные итоги исследования стоянки Балкудык	155
Левина Е. В.	
Экспериментальное моделирование верхнепалеолитических техник перфорации	159
Лигай Д. А.	
Каменные жертвенники сарматского населения Западного Казахстана.....	162
Мадреймов Б. Д.	
Культурно-хронологические особенности палеолитических мастерских впадины Барсакельмес Устюртского плато (на примере мастерских Есен-2 и Каракудук).....	166
Мықтыбаев Н. Е.	
Ерте темір дәуірінің «мұртты» обалардың семантикасы туралы	169
Нұрғали Н. Б.	
Ортағасырлық керамика: химиялық құрамына талдау	172
Наджафов Ш. Н.	
Локальные миграции и их роль в культурогенезе среднего течения р. Куры в период бронзы	177
Сеитов Е. Қ.	
Археологические памятники кыпчаков X-XII вв.	180
Султанова А. К.	
Сравнительный анализ культово-поминальных памятников Восточнотюркского и Западнотюркского каганатов	186
Сүйіндікова М. Қ.	
Бәбіш мола қалашығындағы керамикалар (2022 ж. қазба бойынша)	189
Төлегенов А. К.	
Ортағасырлық Қастек қаласы: қорғау және зерттеу мәселелері	193
Туленбаев Н.С., Урстемов М.Е., Степаненко П.В.	
Разведочные работы Тургайской археологической экспедиции по р. Тургай (по материалам 2022 г.)	197
Тупиков Д.Ю., Каримова Д.М., Нурғалиева М.Ш., Достиярова А.А.	
Исследования укрепленного поселения Камысты (по материалам 2022 г.)	202
Түгелбай Н. Ә.	
Байте ескерткіштер кешенінің тас мүсіндері туралы	206
Ужраева А. Б.	
Украшения ранних кочевников Западного Казахстана.....	210
Хайржанова Ж. Г.	
Накосник эпохи бронзы как предтеча наконечников украшений казахов	213
Шағырбаев М.С.	
Екатеринбург қ. ғылыми тағылымдама туралы	217
Шаханов Қ.	
Жетіасар тайпаларының жерлеу ескерткішінің ерекшеліктері	222
Ячменёв О. Ю., Власенко Д.Е.	
Петроглифы в черте г. Читы (Забайкальский край)	227

ЭТНОЛОГИЯ

Айткен Е. Қ.	
Кейінгі ортағасырлық кезеңдегі (XV – XVIII ғ. басы) қазақ қоғамындағы «нағашы» институты	232
Атахан А. Б.	
Қазақ қоғамындағы «Аталықтар» институты	236
Жұбаныш Р. Ә.	
Ақтөбе облысына депортацияланған немістер (1941-1945 жж.)	238
Жұмабек Е. Д.	
Қазақ қыстауларының зерттелу мәселелері	243
Исакова А. С.	
Ежелгі және қазіргі мәдениетіміздегі «Бөрі» (қасқыр) орны.....	246
Исроилов Ф. И.	
Роль мифических птиц в верованиях народов Средней Азии.....	249
Құрбанбай Н.Қ.	
«Көкпар» ойынының тарихы мен бүгіні.....	252
Молдағали Ф. Қ.	
Қазақ қоғамындағы «Тасаттық» салты.....	256
Савриддини С.С.	
Спортивные игры на лошадях: по материалам этнографии таджикского народа.....	259
Таджибаева З.А.	
Қазақтың киіз үй бөлшектері және орналасу тәртібі.....	262

МУЗЕЙТАНУ ЖӘНЕ МӘДЕНИ МҰРАНЫ ҚОРҒАУ МУЗЕЕВЕДЕНИЕ И ОХРАНА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ

Aliyeva A.A.	
From the history of studying the ancient and medieval town of Gabala	267
Hasanova N.A.	
Actual problems of preservation and use of historical and cultural heritage	272
Mirzahmadova A.A.	
Specification of the material class of bronze age artefacts preserved in the archaeological collection of the National Azerbaijan History museum	277
Әбдіхан Л. Ә.	
Тарихи-мәдени ескерткіштерді қорғаудың маңызы	281
Доспанов О.Т.	
Потенциал для развития туристической индустрии в Республике Каракалпакстан.....	284
Мамиров К. Б., Кубесова Г.Т.	
Памятники сакральной географии Мартукского и Каргалинского районов Актюбинской области и их роль в развитии туризма	287
Нүрділлә С.	
Арал маңының тарихи-мәдени мұраларын сақтау тәжірибесі (Алтынасар және Жанкент қалашықтары негізінде)	292
Тауасарова Д. Р.	
Музей – мәдени мұраны сақтау және жаңарту институты ретінде.....	298
Таубек А. Т.	
Ұлттық құндылықтарды сақтау мен насихаттаудағы музейдің рөлі.....	302
Чмир М. С.	
Историко-культурное наследие Северного Казахстана: охрана, использование и популяризация.....	305

Ғылыми басылым

Ақынжанов оқулары – 2023:

студенттер мен жас ғалымдардың халықаралық ғылыми конференциясы материалдары
(Алматы қ., 28–30 сәуір 2023 ж.). Алматы: Ө.Х. Марғұлан ат. Археология институты, 2023.

Научное издание

Ахинжановские чтения – 2023:

материалы международной научной конференции студентов и молодых ученых
(г. Алматы, 28–30 апреля 2023 г.). Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2023.

Компьютерлік беттеу және дизайн: А.А. Исмаилова
Компьютерная верстка и дизайн: А.А. Исмаилова

Түпнұсқа макет Ө.Х. Марғұлан атындағы Археология институтында дайындалды
050010, Алматы қаласы, Достық даңғылы, 44
Баспаға 05.04.2023 ж. қойылды. Пішім 84×108 1/16.
Шартты б. т. 16. Times New Roman гарнитурасы. Таралымы 80 дана.

Оригинал-макет подготовлен в Институте археологии имени А.Х. Маргулана
050010, г. Алматы, пр. Достык, 44
Подписано в печать 05.04.2022 г. Формат 84×108/16.
Усл. п. л. 16. Гарнитура Times New Roman. Тираж 80 экз.

«Хикари» баспаханасында басылған
Отпечатано в типографии «Хикари»
hikari.kz24.online